

5.1

सामग्री

५

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

२५

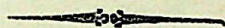

महोदयविश्वविद्यालयप्रणीतम्

शिशुपालवधम्

संस्कृत-हिन्दी व्याख्यानोपेतम्

(परीक्षोपयोगि १-४ सर्गात्मकम्)

श्रीरामजीलाल शर्मा

साहित्य-दर्शनाचार्यः

साहित्यविभागाध्यक्षः

आर्य गुरुकुल महाविद्यालयः, सिरसागंज (मैनपुरी)

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक एवं वितरक)

के० ३७/११७, गोपाल मन्दिर लेन

पोस्ट बाक्स नं० १२९

वाराणसी-२२१००१

सर्वाधिकार सुरक्षित

द्वितीय संस्करण १९७९

मूल्य १२-००

अन्य प्राप्तिस्थान—

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक एवं वितरक)

चौक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे),

पोस्ट बाक्स नं० ६९

वाराणसी-२२१००१

मुद्रक—

श्रीजी मुद्रणालय

वाराणसी

THE

CHAUKHAMBA SURBHARATI GRANTHAMALĀ

25

ŚISUPĀLAVADHAM

OF

MAHĀKAVI MĀGHA

With

Sanskrit and Hindi Commentaries

(Cantos I-IV)

By

Shri Ramjilal Sharma

Sahitya-Darshanacharya

Head of the Department of Sahitya

Arya Gurukul Mahavidyalaya, Sirsaganj (Mainpuri)

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN

VARANASI

© CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(*Oriental Booksellers & Publishers*)
CHOWK (Behind The Benares State Bank Building)
Post Box No. 69
VARANASI 221001

Second Edition

1979

Price Rs. 12-00

Also can be had of
CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
(*Oriental Booksellers & Publishers*)
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 129

भूमिका

काव्यशास्त्र की उपादेयता

इस संसार में मानव जीवन का उद्देश्य धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष की प्राप्ति है। जिसका मुख्य साधन वेदशास्त्रों का ज्ञान है। परन्तु वेदशास्त्रों के नीरस तथा कठिन होने से उन्हें वे ही अनुप्य पढ़ने तथा समझने में समर्थ हैं जिनकी बुद्धि अत्यन्त तीक्ष्ण एवं परिपक्व है। कोमल बुद्धि वालों के लिए तो अत्यन्त सरल एवं सरस होने से काव्य ही एक ऐसा साधन है जो उन्हें धर्मादि की सुखपूर्वक प्राप्ति कराने में समर्थ है। जैसा कि विश्वनाथ ने साहित्यदर्पण में कहा है—

‘चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव.....॥’ (सा० द० ११२)

भरत मुनि कहते हैं कि धर्मार्थियों को धर्म, कामार्थियों को काम, विद्याभिलाषकों को वेदज्ञता तथा दीनदुःखियों को परम शान्ति आदि देने वाला एकमात्र काव्य ही है। रुद्रट, रामह आदि सभी विद्वानों ने काव्य की उपादेयता को स्वीकार करते हुए उसकी प्रशंसा की है। मम्मटाचार्य ने स्पष्ट कहा है—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिवृत्तये कान्तासम्मिततथोपदेशयुजे ॥ (का० प्र० ११२)

अर्थात् ‘काव्य यश, धन, व्यावहारिक ज्ञान, अमङ्गल का नाश, परमसन्तोष एवं कान्ता के समान हितोपदेश को देने वाला है।’ पुराण एवं इतिहास आदि को पढ़ने से स्पष्ट प्रतीत होता है कि काव्य के द्वारा ही व्यास, वाल्मीकि, भास, कालिदास, भवभूति, भारवि, माघ, झण्डी, बाण, हर्ष, भोज, राजशेखर, जयदेव, पण्डितराज जगन्नाथ आदि सहस्रों कवियों का यश आज भी इस संसार में विद्यमान है एवं सहस्रों-सहस्रों वर्षों तक इसी प्रकार विद्यमान रहेगा। एक-एक पद्य पर सहस्रों मुद्रायें आदि प्राप्त होने की कथाएँ राजतरङ्गिणी आदि में उपलब्ध हैं। श्री हर्षादि से बाणादि को अतुल धन-लाभ होने की वार्ता से कौन अपरिचित है? सूर्यशतक (सूर्य-स्तुति) आदि से मयूरादि के कुछ जैसे भयङ्कर रोगों का समूल विनाश हो जाना संसार-प्रसिद्ध ही है। यही नहीं, काव्य को आचार्यों ने ब्रह्मरूप में प्रतिपादित किया है—

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ॥

तभी तो—

न स शब्दो न तद्वाच्यं न स न्यायो न सा कला ।

जायते यन्न काव्याङ्गम्..... ॥

यही कारण है कि परम प्रयाससाध्य—योग, जप, तप, वेद—उपनिषद् तथा दर्शन के परिशीलन की अपेक्षा अत्यन्त सरल, सरस एवं ब्रह्मानन्दसहोदर काव्य-शास्त्र परिशीलन में लोगों की अधिक प्रवृत्ति होती है ।

काव्य-रचना में हेतु

काव्य के कारण के विषय में प्रधानतया विद्वानों के दो मत हैं । रुद्रट, वामन और पण्डितराज आदि केवल प्रतिभा को काव्य का कारण मानते हैं और दण्डी, मम्मट, वाग्भट तथा पीयूषवर्ष आदि प्रतिभा, व्युत्पत्ति और अभ्यास—इन तीनों को काव्य का कारण बतलाते हैं । राजशेखर का इन सबसे कुछ भिन्न ही मत है ।

अब यहाँ दो-तीन आचार्यों के मतों को संक्षेप में उपस्थित किया जाता है जिससे विचारशील पाठक उन सब विचारों को समालोचनात्मक दृष्टि से पढ़कर स्वयं अपना मत निश्चित कर सकें ।

दण्डी कहते हैं—

वैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।

अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

स्वाभाविक प्रतिभा, प्रचुर एवं दोषहीन शास्त्र-श्रवण अर्थात् व्युत्पत्ति और परिपूर्ण अभ्यास अर्थात् पुनः-पुनः काव्य बनाते रहना, ये सब काव्य-सम्पत्ति अर्थात् काव्य उत्कृष्टता के कारण हैं । इसके आगे वे लिखते हैं—

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासनागुणानुबन्धिप्रतिभानमद्भुतम् ।

श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥

अर्थात् पूर्वजन्म की वासना के गुणों से सम्बद्ध प्रतिभा यदि न भी हो, तथापि शास्त्र-श्रवण अर्थात् व्युत्पत्ति और यत्न अर्थात् अभ्यास के द्वारा सेवित वाग्देवी सेवकों पर अनुग्रह अवश्य करती है । इसका तात्पर्य यह है कि उत्कृष्ट काव्य के प्रति प्रतिभा, व्युत्पत्ति और यत्न अर्थात् अभ्यास—ये तीनों ही कारण हैं, परन्तु साधारण काव्य तो प्रतिभा के अभाव में भी केवल व्युत्पत्ति और अभ्यास से बन सकता है ।

मम्मट ने भी दण्डी के ही कारणवाद को अपनाया है । वे कहते हैं—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणत् ।

काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ (का० प्र० १।३)

अर्थात् शक्ति (प्रतिभा), और लोकव्यवहार, शास्त्रों का अध्ययन, काव्य-परिशीलन आदि से उत्पन्न निपुणता (व्युत्पत्ति) एवं काव्यज्ञ अर्थात् काव्य के निर्माता और समालोचक से शिक्षा प्राप्त कर तदनुसार अभ्यास, ये तीनों ही सम्मिलित रूप से काव्य का कारण हैं ।

वाग्भट इस प्रसङ्ग में लिखते हैं—

प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

भृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्यादि कविसंक्रया ॥

‘प्रतिभा काव्य का कारण है, व्युत्पत्ति भूषण है और अभ्यास काव्य-रचना में प्रगति लाता है। इसका यही अभिप्राय हुआ कि काव्य को केवल प्रतिभा उत्पन्न करती है, व्युत्पत्ति में सौन्दर्य लाती है और अभ्यास से शीघ्र काव्य तैयार होता है। अर्थात् वाग्भट धुमाकर तीनों को ही कारण मानते हैं।’

जयदेव ‘पीयूषवर्ष’ भी वाग्भट की ही बात को दृष्टान्त के साथ दुहराते हैं—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति ।

हेतुर्मुदम्बुसम्बद्धा बीजमाला लतामिव ॥ (चन्द्रालोक १।६)

अर्थात् व्युत्पत्ति और अभ्यास से युक्त प्रतिभा इसी तरह काव्य के प्रति हेतु है जिस प्रकार मृत्तिका और जल के सहयोग से बीजलता के प्रति कारण होता है। इसका भी यही अभिप्राय है कि जैसे लता का बीज उत्पादक, मृत्तिका पोषक और जल संवर्द्धक कारण है, वही काव्य का प्रतिभा उत्पादक, व्युत्पत्ति पोषक तथा अभ्यास संवर्द्धक कारण है।

रुद्रट केवल शक्ति को ही कारण मानते हैं। वे शक्ति का विवेचन इस प्रकार करते हैं—

मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य ।

अविलष्टानि पदानि च विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः ॥

पहजोत्पाद्या च सा द्विधा भवति, उत्पाद्या तु कथञ्चिद् व्युत्पत्त्या जन्यते परया ।’

‘जिसकी प्राप्ति होने पर समाधिस्थ (सर्वथा एकाग्र) मन में अनेक प्रकार के अर्थ स्फुरित होते हैं और कोमल-कान्त-पदावली दृष्टिगोचर होने लगती है, उसको शक्ति कहते हैं।’

दो प्रकार की होती है—एक सहज अर्थात् स्वभावसिद्ध, जो ईश्वर-प्रदत्त अथवा दृष्टजन्य होती है, और दूसरी उत्पाद्य—अर्थात् उत्पन्न की जाने वाली, जो उत्कृष्ट व्युत्पत्ति से उत्पन्न होती है।

वामन भी केवल प्रतिभा को ही काव्य का कारण मानते हैं। उनका कथन है—

कवित्वस्य बीजं प्रतिमानम् । यस्माद् विना काव्यं न निष्पद्यते’ निष्पन्नं वा तस्यायतनं स्यात् ॥’

अर्थात् कवित्व का बीज प्रतिमान है, जिसके बिना काव्य निष्पन्न नहीं होता है और यदि किसी प्रकार निष्पन्न हो भी गया तो वह हास्यास्पद होता है।

पण्डितराज जगन्नाथ अपना मत इस प्रकार व्यक्त करते हैं—‘तस्य (काव्यस्य) च कारणं कविगता केवला प्रतिभा । सा च काव्यघटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिः । तस्याश्च हेतुः प्रचिद् देवतामहापुरुषप्रसादादिजन्यमदृष्टम्, क्वचिच्च विलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकरणाभ्यासौ ।

अर्थात् काव्य का कारण केवल प्रतिभा है। वह प्रतिभा उन शब्दार्थों की उपस्थिति का नाम है जिनसे काव्य बन सके। अर्थात् काव्य निर्माण के लिए जहाँ जिस शब्द की और जिस अर्थ की आवश्यकता हो वहाँ तत्काल उसका स्मरण हो जाना प्रतिभा है। अर्थात्—बनबोन्मेषशालिनी बुद्धि का नाम ही प्रतिभा है। इस प्रतिभा के दो कारण हैं—कहीं तो वृत्ता या महापुरुषादि की प्रसन्नता से उत्पन्न अदृष्ट और कहीं व्युत्पत्ति तथा अभ्यास।

राजशेखर ने भी काव्यमीमांसा में इस विषय में विस्तृत रूप से अपना विचार प्रस्तुत

किया है, जो यहाँ ग्रन्थ-विस्तार के भय से नहीं दिया जा रहा है। जिज्ञासु-जन ग्रन्थ को स्वयं पढ़ें।

कवि और काव्य का लक्षण

शब्दकल्पद्रुम में—‘कु शब्दे’ धातु से ‘अच इ’ सूत्र से इ प्रत्यय करने पर कवि की व्युत्पत्ति बतलायी है। अमरकोश के टीकाकार भानुजी दीक्षित ने ‘कवते श्लोकान् वर्णयति वा कविः’ ऐसी कवि शब्द की व्युत्पत्ति की है। विद्याधर ने एकावली में—‘कव इति कविः, तस्य कर्म काव्यम्, इस प्रकार कवि तथा काव्य शब्द की व्युत्पत्ति कही है। ध्वन्यालोक की लोचन नामक व्याख्या में ‘कवनीयं काव्यम्’ इस प्रकार काव्य शब्द शेष निर्वचन किया है। काव्यमीमांसा में राजशेखर ने ‘कवृ वर्णे’ धातु से कवि शब्द की व्युत्पत्ति मानी है—‘कविशब्दश्च’ ‘कवृ वर्णे’ इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणि रूपम्। इस प्रकार वस्तुगत वर्णन (प्रतिपादन) करने वाले को कवि तथा उसके कर्म या कृति को काव्य कहते हैं। ५

यद्यपि वैदिक तथा लौकिक साहित्य में कवि शब्द भिन्न-भिन्न अर्थों में प्रयुक्त हुआ है जैसे—‘कविर्मनोऽपी परिभूः स्वयंभूः’ (शुक्ल यजु० ४०।८) में कवि शब्द परमेश्वर के लिए प्रयुक्त हुआ है। भागवत में ‘आदि कवि’ शब्द का प्रयोग ब्रह्मा के लिए हुआ है। अमरकोश में ‘शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः’ (अमर० २।३।२५) तथा ‘विद्वान् विपश्चिदोषज्ञः’ ‘पण्डितः कविः’ (अमर० २।७।५) में क्रमशः शुकाचार्य तथा विद्वान् के लिये कवि शब्द का प्रयोग देखा जाता है। गीता ‘किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः’ (गी० ४।१६) में कवि शब्द विद्वान् के लिए प्रयुक्त हुआ है। इन निर्दिष्ट अर्थों के अतिरिक्त कवि शब्द का प्रयोग वाल्मीकि तथा व्यास के लिए भी हुआ है। बाद में यही कालिदास के भास, दण्डी, बाण एवं हर्षादि सभी काव्य, निर्माताओं के लिए प्रयुक्त होने लगा।

हम पहले कह चुके हैं कि कवि को कृति को काव्य कहते हैं। वह कवि की कृति का ही रूप में मानी जाय या अर्थरूप में या शब्दार्थोभय रूप में। उसमें भी वे शब्द तथा अर्थ के प्रत्येक प्रकार के हों जिनको काव्य की संज्ञा दी जाय। इसके निर्णय के लिए हम विभिन्न आचार्यों द्वारा समय-समय पर अपनी प्रतिभा से प्रसूत काव्य के लक्षणों को यहाँ प्रस्तुत करते हैं।

दण्डी ने अपने काव्यादर्श नामक ग्रन्थ में काव्य का लक्षण इस प्रकार किया है—‘शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली’ अर्थात् इष्टार्थ से व्यवच्छिन्न (नपी-तुली) पदावली काव्य का शरीर है।

रुद्रट ने शब्द तथा अर्थ दोनों को काव्य माना है—‘ननु शब्दार्थौ काव्यम्।’ आचार्य मम्मट ने ‘तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घ्यौ पुनः क्वापि’ अर्थात् दोषरहित, गुणपूर्ण तथा सर्वत्र अलङ्कारयुक्त तथा कहीं-कहीं अलङ्कार से रहित होने पर भी (यदि रसानुसृत स्पष्ट हो रही है) तो इस प्रकार के शब्द तथा अर्थ को काव्य कहते हैं। यह काव्य का लक्षण किया है। साहित्यदर्पणकार विश्वनाथ ने ‘वाक्यं रसात्मकं काव्यम्’ (सा० १।३) कारिका के अनुसार रसात्मक वाक्य को ही काव्य माना है। पण्डितराज जगन्नाथ ने—‘रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्।’ के अनुसार रमणीय अर्थ के प्रतिपादक शब्द को काव्य माना है।

इस प्रकार 'चमत्कार-पूर्ण रसात्मक गुणालङ्कारयुक्त निर्दोष वाक्य का काव्य कहते हैं' यह सर्वसम्मत एवं निर्दुष्ट काव्य-लक्षण समष्टि रूप से विचार करने पर सिद्ध होता है।

काव्य के भेद

दृश्य तथा श्रव्य भेद से काव्य दो प्रकार का होता है। दृश्य काव्य को ही रूपक कहते हैं। यह रूपक नाटकादि भेद से दस प्रकार का होता है। रूपकों के समान ही कुछ शोषता लिये हुए नाटिकादि आदि १८ प्रकार के उपरूपक भी होते हैं। द्वितीय श्रव्य काव्य पद्यात्मक, गद्यात्मक तथा गद्यपद्योभयात्मक भेद से तीन प्रकार का होता है। इनमें पद्यात्मक काव्य—(१) महाकाव्य, (२) खण्डकाव्य, (३) कुलक, (४) कलापक, (५) सन्दानितक, (६) युग्मक, (७) मुक्तक भेद से सात प्रकार का होता है। गद्यात्मक काव्य—कथा तथा आख्यायिका भेद से दो प्रकार का माना गया है। श्री विश्वनाथजी के मत से गद्य—(१) मुक्तक, (२) वृत्तगन्ध, (३) उत्कलिका प्राय और (४) चूर्णक भेद से चार प्रकार का होता है। गद्यपद्योभयात्मक काव्य को चम्पू कहते हैं। यही चम्पू यदि राजस्तुति-परक हो तो विरुद्ध कहलाता है और यदि अनेक भाषा निबद्ध हो तो यही मिश्रक कहलाता है।

महाकाव्य की उत्पत्ति एवं विकास

सबसे पहले हमें ऋग्वेद में संस्कृत साहित्य की झलक मिलती है। उसके कुछ मन्त्र हमें कविके रचयिताओं की कविप्रतिभा का भी संकेत करते हैं। परन्तु काव्य-शैली का पूर्ण विकास वैदिक-काल में नहीं माना जा सकता है। ब्राह्मण-ग्रन्थों में कुछ स्थलों पर तथा महास-पुराण काल में—'सुपर्णाध्याय' नामक आख्यान में भी काव्य की आभा स्पष्ट रूप में प्रतीत होती है। परन्तु संस्कृत साहित्य में सबसे प्रथम महाकाव्य आदिकवि वाल्मीकि-विरचित 'रामायण' है। यही उस काव्यधारा का उद्गम है जो भास, कालिदास, अश्वघोष, रवि, माघ तथा श्रीहर्षादि विभिन्न स्रोतों में विभक्त होकर संस्कृत-काव्य-कानन को अनेक काल से सींचती चली आई है। रामायण की सरल एवं स्वाभाविक शैली ने अपने परवर्ती कालिदास, अश्वघोष—जैसे महाकवियों को पूर्णतया प्रभावित किया है तथा परवर्ती कवियों के समक्ष महाकाव्य के आदर्श की भी उपस्थित किया है। रामायण के अतिरिक्त महाभारत को भी हम अवश्य ही महाकाव्य का रूप दे सकते हैं। इस महाभारत का भी रवि तथा माघ—जैसे महाकवियों पर पूर्ण प्रभाव हमें दृष्टिगोचर होता है। यद्यपि रामायण तथा महाभारत के बाद कालिदास तक हमें किसी भी कवि के महाकाव्य के दर्शन नहीं होते हैं तथापि महर्षि पाणिनि (२८०० वि० पू०) ने 'पाताल विजय' तथा 'जाम्बवन् विजय' नामक काव्यों की रचना की थी, ऐसा उल्लेख मिलता है। पतञ्जलि (१२०० वि० पू०) भी अपने महाभाष्य में काव्य-साहित्य से पूर्ण परिचित प्रतीत हैं। एक तरफ 'महाभारत', आधुनिक नाम 'महाभारत' से अपना परिचय प्रकट करते हैं तो दूसरी ओर 'सचध' एवं 'बलिबन्ध' नामक नाटकों का निर्देश करते हैं। इसके अतिरिक्त 'वार रच-काव्य', 'सुमनोत्तरा' और 'भैरवी' आदि आख्यायिकाओं का पतञ्जलि द्वारा किये हुए

उल्लेख से तथा कुछ काव्य-शैलियों में रचित पंक्तियों के उनके द्वारा दिये उद्धरणों यह सिद्ध होता है कि ईसा से कई शताब्दी पूर्व महाकाव्य, गीतिकाव्य, गद्यकाव्य, लोक-नीतिकथा तथा नाटकादि का उस समय पूर्ण प्रचार एवं प्रसार था।

ईसा की प्रथम शताब्दी के आस-पास मिले हुए शिलालेखों की शैली से भी यह चलता है कि उस समय काव्य-साहित्य का पर्याप्त विकास हो चुका था। रुद्रदास गिरनार वाला शिलालेख (१५० ई०) अलङ्कृत शैली का सुन्दर नमूना है। प्रसन्न अशोक-स्तम्भ पर खुदी हरिषेणकृत समुद्रगुप्त की प्रशस्ति से भी यह सूचना मिलती है। उसके पूर्व अनेक महाकाव्यों की रचना हो चुकी थी। किन्तु दीर्घकाल तक हमें महाकाव्य का पता नहीं चलता है तो इसका अर्थ यह नहीं है कि उस समय काव्य गति रुक गई थी। परन्तु वास्तविक बात तो यह है कि बाद के कुछ काव्य इतने प्रसिद्ध हो गये कि उनके सामने उनसे पूर्व के कम प्रसिद्ध काव्य लोक में आदर न मिलने से धीरे-विस्मृत एवं लुप्त होते चले गये। इस दीर्घकाल के बाद महाकाव्य का सर्वाङ्गपूर्ण हमें महाकवि कालिदास के काव्यों में मिलता है जो महाकाव्य के सभी लक्षणों से युक्त महाकवि कालिदास के ये काव्य अपने उत्तरवर्ती कवियों को पूर्णरूप से प्रभावित किये हैं। इन उत्तरवर्ती कवियों की काव्य-शैली उत्तरोत्तर अलङ्कृत होती चली गई है।

महाकाव्य का लक्षण

दण्डी ने काव्यादर्श (११४-१९) में तथा विश्वनाथ ने साहित्यदर्पण (६।३१-३५) में महाकाव्य के लक्षण प्रस्तुत किये हैं; जिनका सार यह है—

जिसमें सर्गों का निबन्धन हो वह महाकाव्य कहलाता है। इसमें एक देवता या धर्मक्षेत्र-जिसमें धीरोदात्तत्वादि गुण हों—नायक होता है। कहीं एक वंश के स्वामी अनेक राजा भी नायक होते हैं। शृङ्गार, वीर और शान्त में से कोई एक रस अङ्गी हो सके अन्य रस गौण होते हैं। इसमें सब नाटक सन्धियाँ रहती हैं। इसकी कथा ऐतिहासिक प्रमाणों से युक्त लोक में प्रसिद्ध सज्जन सम्बन्धिनी होती है। धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष इस चतुर्वर्ग में समाहित उसका फल होता है। आरम्भ में आशीर्वाद, नमस्कार या वण्यवस्तु का निर्देश होता है। इसमें कहीं खलों की निन्दा तथा कहीं पर सज्जनों का गुणवर्णन होता है। इसमें बड़े छोटे और न बहुत बड़े आठ से अधिक सर्ग होते हैं। उनमें प्रत्येक में एक ही छन्द होना पण्डित सर्ग के अन्त में छन्द बदल दिया जाता है। कहीं-कहीं एक सर्ग में अनेक छन्द होते हैं। सर्ग के अन्त में अगली कथा की सूचना होनी चाहिए। इसमें पर्वत (छहों), वन, समुद्र, सम्भोग तथा विप्रलम्भ शृङ्गार, सन्ध्या, सूर्य, चन्द्रमा, रात्रि, अन्धकार, दिन, प्रातःकाल, मध्याह्न, मुनि, स्वर्ग, नगर, यज्ञ, मृगया (शिकार), यात्रा, विवाह, मन्त्रणा, पुत्र और अभ्युदय, जलक्रीड़ा, वनविहारादि का यथासंभव वर्णन होना चाहिए। इसका नाम कवि के नाम से (जैसे—माघ), या नाम से (जैसे—कुमारसम्भव) अथवा चरित्र-नायक के नाम से (जैसे—रघुवंश) होना चाहिए। कहीं अन्य मुख्य के नाम पर भी इसका नाम होता है (जैसे—भट्टि)। वर्णित कथा के नाम पर सर्गों का नाम रखना भी होता है। यहाँ यह ध्यान रखना पड़ेगा कि

महाकाव्य के ये सामान्य लक्षण मात्र हैं जिनका सभी महाकाव्यों में अक्षरशः पालन सम्भव नहीं है ।

शिशुपालवध का महाकाव्यत्व

शिशुपालवध में महाकाव्य के सभी लक्षण यथावत् घटित होते हैं । इसकी वर्ण्यवस्तु (कथा) ऐतिहासिक है जो महाभारत के आधार पर रचित है । इसके नायक भगवान् श्रीकृष्ण हैं जो कि नायक के धीरोदात्त गुणों से सर्वथा युक्त हैं । इसमें वीर-रस अङ्गी (प्रधान) तथा शृङ्गारादि अन्य रस अङ्ग (गौण) हैं । इसमें बीस सर्ग हैं । किसी भी सर्ग में ५० से कम तथा १५० से अधिक पद्य नहीं हैं । प्रत्येक सर्ग में प्रथम एक ही छन्द का प्रयोग किया गया है और सर्ग के अन्त में छन्द का परिवर्तन हुआ है । चतुर्थ सर्ग में विविध छन्दों का प्रयोग किया गया है । प्रत्येक सर्ग के अन्त में अग्रिम सर्ग की कथा की सूचना दी गई है । आरम्भ में वस्तु-निर्देशात्मक मङ्गलाचरण किया गया है । शिशुपाल का वध ही इस काव्य का फल है और उनका बीज है—भगवान् श्रीकृष्ण द्वारा देवर्षि नारद-दर्शन रूप वस्तु; जिसका निर्देश प्रारम्भिक पद्य में किया गया है । यहाँ भगवान् श्रीकृष्ण द्वारा देवर्षि-नारद-दर्शन रूप वस्तु का श्रीशब्दप्रयोगपूर्वक निर्देश होने से ही वस्तु निर्देशात्मक मङ्गलाचरण है । इसमें युद्ध-यात्रा, द्वारकापुरी, समुद्र, रैवतक पर्वत, सेना-निवेश, छः ऋतु, पुष्पावचय, जलक्रीड़ा, वन-विहार, सायंकाल, चन्द्रोदय, मद्यपान, प्रभात, प्रयाग तथा यमुना, सेनाप्रयाण, यज्ञ, सभा, द्रन्द्वायुद्ध आदि का यथास्थान साङ्गोपाङ्ग वर्णन है । इस महाकाव्य का शिशुपाल के वधरूप फल के आधार पर (या वर्णनीय घटना के आधार पर) 'शिशुपाल-वध' और कवि के नाम पर 'माघ' नाम प्रसिद्ध ही है । इसकी भाषा-शैली अलङ्कार शास्त्रोक्त महाकाव्य की शैली है । अलङ्कारादि की योजना के साथ-साथ चित्रवन्ध आदि के नियमों का भी यहाँ पूर्णतया पालन किया गया है । इस प्रकार 'शिशुपालवध' को साहित्यशास्त्रनिर्दिष्ट महाकाव्य के लक्षणों के अनुसार एक सर्वाङ्ग समन्वित महाकाव्य कहा जा सकता है ।

माघ काव्य की श्रेष्ठता

यद्यपि संस्कृत साहित्य में हजारों महाकवियों के ग्रन्थ-रत्न विद्यमान हैं तथापि विद्वानों के कथनुसार पहले रघुवंश, कुमारसम्भव तथा मेघदूत; और किरातार्जुनीय, शिशुपालवध तथा नैषधीयचरित—इन छः काव्यों का ही प्रचार-प्रसार एवं अध्ययन-अध्यापन प्रचलित था । इन छः काव्यों में—रघुवंश तथा कुमारसम्भव ये दो महाकाव्य तथा मेघदूत-खण्डकाव्य, ये तीनों महाकवि कालिदास की रचनाएँ हैं । इस महाकवि के काव्यों में स्वभाविकता, सरलता एवं सरसता है । इसमें प्रयाससाध्यता या जटिलता का लेश भी नहीं है । सहृदय लोग बिना किसी कठिनाई के इन काव्यों का रसास्वादन कर सकते हैं । इसलिए कालिदास के ये काव्य संस्कृत साहित्य में 'लघुत्रयी' नाम से प्रसिद्ध हैं । शेष किरातार्जुनीय, शिशुपालवध तथा नैषधीयचरित—ये तीन महाकाव्य क्रमशः भारवि, माघ तथा श्रीहर्ष की रचनाएँ हैं । भारवि, माघ तथा श्रीहर्ष के इन महाकाव्यों में

जटिलता, कृत्रिमता एवं प्रयाससाध्यता उत्तरोत्तर बढ़ती चली गई है। इन काव्यों में समझने के लिए सहृदयता की अपेक्षा शालग्र-व्युत्पत्ति की प्रौढ़ता की अधिक आवश्यकता की इसीलिए ये संस्कृत साहित्य में 'बृहत्त्रयी' के नाम से विख्यात हैं। इन्हीं का अध्ययन अध्यापन द्वारा प्रचार एवं प्रसार अब तक होता रहा है।

वस्तुतः शिशुपालवध महाकाव्य सरसता, पदलालित्य एवं अर्थ-गाम्भीर्य के विषय विद्वत्समाज में प्रसिद्ध है। किसी कवि ने सत्य ही कहा है—

‘उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।

दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥’

एक बार किसी महाविद्वान् से किसी ने पूछा कि आपने किन-किन ग्रन्थों का अध्ययन किया है जिससे आपकी बुद्धि इतनी विशद एवं दूरदर्शनी हो गई है। इस पर महाविद्वान् ने उत्तर दिया कि—‘मेघे माघे गतं वयः’ अर्थात् कालिदास के मेघदूत तथा महाकवि माघ के माघ (शिशुपालवध) के अध्ययन-अध्यापन में, मैंने अपनी सम्पूर्ण समाप्त कर दी है। इसी प्रकार—‘काव्येषु माघः’, तथा ‘नवसर्गगते माघे नवशब्दो विद्यते’ इत्यादि सूक्तियाँ माघ-काव्य की श्रेष्ठता की द्योतक हैं।

महाकवि ‘माघ’ का परिचय

महाकवि माघ के पिता ‘दत्तक’ बड़े उदार एवं दानी पुरुष थे। वे अपने यहाँ सर्व आश्रय दिया करते थे; जिससे वे ‘सर्वाश्रय-दाता’ इस विरुद्ध से विख्यात थे। इनके पिता का नाम ‘सुप्रभदेव’ था जो श्री वर्मलात (वर्मनाभ, धर्मनाभ, धर्मलात) नामक राजा मन्त्री थे। बस महाकवि ‘माघ’ के स्वरचित ‘कवि-वंश-वर्णन’ से इतना ही इनके विषय परिचय प्राप्त होता है।

इनके विषय में यह किंवदन्ती प्रसिद्ध है कि माघ के जन्म के समय में ही ज्योतिषियों ने इनकी जन्मपत्री को देखकर बताया था कि ये अपने जीवन में ही अत्यन्त गरीब हो जायेंगे। इस बात को जानकर श्री माघ के पिता ने एक लाख रुपया प्रतिमास के हिसाब से सौ वर्षों लिए दस-बारह करोड़ रुपया सोने के हंडों में भरकर जमीन में गाड़ दिया था, ताकि बड़ा पुत्र माघ को जीवन में कभी धन की कमी न पड़े। परन्तु माघ तो बड़े दानी थे। विद्वान् लोचन को एक बार में लाखों रुपया दान में दे देना उनके लिए साधारण बात थी। फल ब्रह्म हुआ कि वृद्धावस्था में ये दरिद्र हो गये। भोजप्रबन्ध की किंवदन्तियों के अनुसार ‘माघ’ धारानरेश ‘भोज’ के राजकवि एवं प्रधानमन्त्री थे। अतः निर्धन होने पर इन्होंने ‘कुमुद’ वनमपत्रि श्रीमदम्भोजपण्ड, त्यजति मुदमुखकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः’ (११।६४) इत्यादि पद्य को लिखकर अपनी पत्नी को उसे लेकर राजसभा में भेजा। भोज ने पद्य को पढ़कर प्रचुर धन दिया। उसे लेकर रास्ते में आते हुए माघ की पत्नी ने उस सम्पूर्ण धन याचकों के लिए बाँट दिया और घर जाने तक उसके पास कुछ भी न रहा। परन्तु घर तब याचकों का ताँता बैठा ही रहा। याचकों को देने के लिए अपने पास कुछ भी न देखकर महाकवि माघ ने अत्यन्त दुःख से अपने प्राण छोड़ दिये। प्राण-त्याग भोज को जब यहाँ

मालूम हुआ तो वह बड़े दुःखी हुए। उन्होंने महाकवि माघ का अग्नि-संस्कार किया। माघ की पत्नी उन्हीं के साथ सती हो गई। कुछ भी हो, इस कथा से 'माघ' की दानशीलता का पता चलता है।

समय—महाकवि माघ के समय-निरूपण में विद्वानों का बड़ा मतभेद है। कोई इन्हें ग्यारहवीं शताब्दी में मानते हैं तो दूसरे आठवीं शताब्दी के मध्य भाग में तथा तीसरे सातवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में। हमारे मत से माघ का समय सातवीं शताब्दी का उत्तरार्ध ही मानना न्याय-सङ्गत है। अब हम प्रमाणों से इसका निर्णय करते हैं।

माघ ग्यारहवीं शताब्दी में किसी प्रकार भी नहीं माने जा सकते हैं। क्योंकि सोमदेव अपने 'यशस्तिलकचम्पू' (९५९ ई०) में माघ का उल्लेख करते हैं, ध्वन्यालोक के रचयिता श्री आनन्दवर्द्धनाचार्य (८५० ई०) ने ध्वन्यालोक की 'अलंकारान्तरस्यापि.....' (२।२७) प्रकरण की वृत्ति में माघ शिशुपालवध के 'त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्....' (५।२६) तथा 'रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः.....' (५।५३) इन श्लोकों को उदाहरण रूप में प्रस्तुत किया है। अतः माघ का समय इससे पूर्व ही मानना उचित है। आठवीं शताब्दी के उत्तरार्ध अथवा नवीं शताब्दी के पूर्वार्द्ध में वर्तमान वामनाचार्य के काव्यालङ्कार सूत्रवृत्ति में—'सम्भाव्यधर्मस्य तदुत्कर्षकल्पनातिशयोक्तिः' (४।३।१०) सूत्र के उदाहरण में माघ के शिशुपालवध-काव्य के 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ.....' (३।८) श्लोक को तथा तुल्ययोगिता के प्रसङ्ग में—'रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः.....' (५।५३) श्लोक को उद्धृत किया है। अतः यह निश्चित है कि माघ आनन्दवर्द्धनाचार्य एवं वामन से प्राचीन हैं अर्थात् इनका समय नवीं शताब्दी से उत्तर का नहीं हो सकता है। इतना ही नहीं, नवम शतक के 'कविराज मार्ग' नामक एक दूसरे अलङ्कार ग्रन्थ में 'माघ' का नाम मिलता है। दक्षिण देशीय सुप्रसिद्ध राजा अमोघवर्ष (८१४ ई०) के समय में नृपतुंज नामक कवि ने इसकी रचना की थी। वह ग्रन्थ कन्नड़ भाषा में है। अतः माघ ८१४ ई० से पूर्व अवश्य ही विद्यमान थे।

महाकवि माघ के काल को निश्चित करने में एक और ठोस प्रमाण की प्राप्ति हुई है। डा० किलहार्न को राजपूताने के बसन्तगढ़ नामक स्थान से 'वर्मलात' राजा का एक शिलालेख मिला है। शिलालेख का समय संवत् ६८२ अर्थात् ६२५ ई० है। शिशुपालवध की हस्तलिखित प्रतियों में सुप्रभदेव के आश्रयदाता का नाम भिन्न भिन्न मिलता है। वही 'धर्मनाभ', 'वर्मनाभ', 'धर्मलात', 'वर्मलात' आदि-आदि पाठभेद पाये जाते हैं। भीनमाल के आस-पास के प्रदेश में इस शिलालेख की प्राप्ति होने से डा० किलहार्न 'वर्मलात' को असली पाठ मानकर इस राजा को ही माघ के पितामह सुप्रभदेव का आश्रयदाता मानते हैं जो सर्वथा उचित ही है। अतः माघ का निश्चित समय सातवीं शताब्दी का उत्तरार्द्ध मानना ही उचित है।

संस्कृत महाकाव्यों की रचना से ख्याति-प्राप्त दस महाकवियों का समयानुसार नाम निर्देश करने वाले निम्नलिखित दो श्लोकों से भी 'कुमार' तथा 'रत्नाकर' कवियों के मध्य में स्थित महाकवि 'माघ' का समय सप्तम शताब्दी ही सिद्ध होता है। श्लोक इस प्रकार है—

आदौ कालिदासः स्यादश्वघोषस्ततः परम् ।
 भारविश्च तथा भट्टिः कुमारश्चापि पञ्चमः ॥
 माघरत्नाकरौ पश्चाद्धरिश्चन्द्रस्तथैव च ।
 कविराजश्चः श्रीहर्षः प्रख्याताः कवयो दश ॥

अब हम समय-निरूपण के विरोधी प्रमाणों का खण्डन प्रस्तुत करते हैं। माघ ने शिशुपालवध के द्वितीय सर्ग में "अनुत्सृज्यपदं न्यासा सद्वृत्तिः सन्निवन्धना । शब्दविधेय नो राजनीतिरपस्पृशा" (२।११२) में व्याकरण के प्रधान ग्रन्थ महाभाष्य तथा काशिका के न्यास का भी उल्लेख किया है। मल्लिनाथ ने 'न्यास' शब्द से—जिनेन्द्रबुद्धिकृत न्यास लिया है जिसकी रचना संभवतः ७०० ई० के लगभग हुई थी। परन्तु मल्लिनाथ का विचार सर्वथा असङ्गत है। क्योंकि जिनेन्द्रबुद्धि से पूर्व भी बहुत से न्यास-ग्रन्थ लिखे चुके थे। यही नहीं, महाकवि बाण, जो अवश्य ही जिनेन्द्रबुद्धि से प्राचीन हैं, ने भी आहर्षचरित में ठीक इसी श्लेष की उद्भावना की है—'कृतगुरुपदन्यासा लोक इव व्याप्येऽपि।' इसके अतिरिक्त स्वयं जिनेन्द्रबुद्धि ने भी अपने पूर्ववर्ती कुणि, चुल्लि और नल आदि न्यास-ग्रन्थों का उल्लेख किया है। अतः यहाँ माघ का संकेत भी इन्हीं न्यासों और है न कि जिनेन्द्रबुद्धिकृत न्यास की ओर।

जो लोग 'भोजप्रबन्ध' की कथाओं के आधार पर महाकवि माघ को धारानरेश भं (१०१०-५० ई०) का समकालीन कहकर उनको ग्यारहवीं शताब्दी में ले जाते हैं वे सर्व अमान्य हैं, यह हम पहले ही बता चुके हैं। दूसरे भोजप्रबन्ध की कथाएँ प्रामाणिक नहीं हैं। उनके आधार पर तो कालिदास (प्रथम शताब्दी ई० पूर्व) भी धारानरेश भं (१०१०-५० ई०) के ही समकालीन हो जायेंगे जो कि सर्वथा अनुचित है। इसके अतिरिक्त भोज भी तीन हुए हैं और भोजप्रबन्ध में तीनों कथाओं को मिलाकर बड़ी गड़बड़ी कर दी है। इन तीन भोजों में से एक भोज सातवीं शताब्दी में भी हुए हैं। हो सकता है कि सातवीं शताब्दी में वर्तमान इस दूसरे भोज के साथ महाकवि माघ का सम्बन्ध रहा हो जो धारानरेश न होकर राजा मिहिरभोज था।

इन सब अन्तरङ्ग एवं बाह्य प्रमाणों से महाकवि माघ का समय निःसन्देह सातवीं शताब्दी का उत्तरार्द्ध ही निश्चित होता है।

महाकवि माघ का जन्मस्थान

शिशुपालवध महाकाव्य की कतिपय प्राचीन हस्तलिखित प्रतियों में प्रत्येक सर्ग के पुष्पिका में—'इति श्री भिन्नमालव वास्तव्य 'दत्तक' सुनोमहावैयाकरणस्य 'माघस्य' कृत 'शिशुपालवधे' महाकाव्ये...' ऐसा लिखा हुआ मिलता है। सम्भवतः इसी के आधार पर 'प्रभाचन्द्र' ने स्वरचित 'प्रभावकचरित' में गुर्जर देश में स्थित 'श्रीमाल' नामक नगर का वर्णन करते हुए 'वर्मलात' को उसी का राजा तथा 'सुप्रभदेव' को उनका मन्त्री बताया है। 'प्रभावकचरित' की रचना माघ से लगभग ६०० वर्ष बाद संवत् १३३४ में हुई है सम्भव है, उस समय भिन्नमालव को ही श्रीमाल कहने लगे हों। यह श्रीमाल नगर वर्तमान में गुजरात तथा राजस्थान की सीमा पर विराजमान है। इन दोनों राज्यों में अब

‘श्रीमाली’ जाति के ब्राह्मण निवास करते हैं। छोटे से पर्वत रैवतक के प्रति अत्यन्त ममता से भी कवि की यही जन्मभूमि की प्रतीति होती है। अतः श्रीमाध का जन्मस्थान गुजरात में स्थित यह श्रीमाल नगर ही है। यही अनेक विद्वानों का मत है।

शिशुपालवध-महाकाव्य की कथावस्तु

शिशुपालवध की कथा महाभारत के सभापर्व से संगृहीत है। इसमें द्वारकानाथ कृष्ण तथा चेदिराज शिशुपाल के वैर तथा युद्ध में कृष्ण के द्वारा शिशुपाल के वध किये जाने की कथा काव्य में वर्णित है। इसमें बीस सर्ग तथा १६५० श्लोक हैं। प्रथम सर्ग में भगवान् श्रीकृष्ण के पास इन्द्र का सन्देश लेकर देवर्षि नारदजी आते हैं। कृष्ण उनका सत्कार करने के बाद जब आने का कारण पूछते हैं तो नारदजी उन्हें बताते हैं कि शिशुपाल के अत्याचारों से डरे हुए इन्द्र ने उन्हें भेजा है। अतः कृष्ण उसका वध करके देवराज इन्द्र को सुखी बनायें। कृष्ण की स्वीकृति पाकर नारदजी चले जाते हैं। दूसरे सर्ग में भगवान् श्रीकृष्ण बलराम एवं उद्धव के साथ एकान्त में सभा-भवन में बैठकर मन्त्रणा करते हैं। श्रीकृष्णजी दो कार्यों के युगपद् उपस्थित हो जाने से उनका परस्पर विरोध प्रदर्शित करते हुए पूछते हैं—‘इस समय युधिष्ठिर के पास से यज्ञ का निमन्त्रण आया है तथा इन्द्र के पास से शिशुपाल का वध करने के लिए सन्देश आया है। दोनों ही कार्य आवश्यक हैं, परन्तु दोनों एक साथ नहीं किये जा सकते हैं। अतः ऐसी स्थिति में हमें कौन-सा कार्य करना उचित है? इतना कहकर पहले वे स्वयं शिशुपाल पर आक्रमण करने का अपना विचार प्रस्तुत करते हैं जिसका अनेक प्रकार से बलरामजी समर्थन करते हैं। परन्तु उद्धवजी अपनी अनेक शान्तिपूर्ण युक्तियों से बलरामजी की बातों का पूर्णतया खण्डन करके युधिष्ठिर के यज्ञ में ही पहले सम्मिलित होने के लिए औचित्य प्रकट करते हैं। वे कृष्ण को शिशुपाल की माता सात्वती के सामने शिशुपाल के सौ (१००) अपराध क्षमा करने की उनकी प्रतिज्ञा का भी स्मरण दिलाते हैं। साथ ही, गुप्तचरों के द्वारा शिशुपाल की शक्ति का पता लगाने तथा उसके पक्ष का भेदन करने की बात कहते हैं। अन्त में उद्धवजी के कथनानुसार ही युधिष्ठिर के यज्ञ में सम्मिलित होने का निर्णय कर लिया जाता है। तीसरे सर्ग में कृष्ण की सेना का इन्द्रप्रस्थ के लिए प्रस्थान का वर्णन है तथा इसी प्रसङ्ग में कवि ने द्वारकापुरी तथा समुद्र का आलङ्कारिक वर्णन भी प्रस्तुत किया है। चतुर्थ सर्ग में सेना रैवतक पर्वत पर पहुँचती है। इस सम्पूर्ण सर्ग में रैवतक पर्वत का विशद वर्णन है। पाँचवें सर्ग में रैवतक पर्वत पर सेना के पड़ाव डालने का विस्तृत वर्णन है। छठे सर्ग में कृष्ण की सेवा के लिए छहों ऋतुएँ उपस्थित होती हैं। यहाँ यमक अलङ्कार के साथ छहों ऋतुओं का स्वाभाविक एवं मनोहर चित्रण है। सप्तम सर्ग में यादवाङ्गनामाँ का विलासपूर्ण वन-विहार का वर्णन है। अष्टम सर्ग में अपनी स्त्रियों के साथ यादवों की जलक्रीड़ा का वर्णन है। नवम सर्ग में सूर्यास्त, चन्द्रोदय, समुद्रोल्लास तथा चन्द्रोदय के फलस्वरूप नायिका-प्रसाधन तथा दूता प्रेषणादि का चमत्कारपूर्ण वर्णन है। दशम सर्ग में मध्याह्न तथा सुन्दरी सेवन का अत्यन्त विलासमय वर्णन है। एकादश सर्ग में प्रातःकाल का वर्णन है। द्वादश सर्ग में फिर वही पाँचवें सर्ग—जैसा कुछ विस्तार को लिये हुए सेना-प्रयाण का

वर्णन है तथा यमुना पार करने का सुन्दर चित्रण है। त्रयोदश सर्ग में कृष्ण को देखने-
 लिए उत्कण्ठित पुरसुन्दरियों का सरस वर्णन है। चतुर्दश सर्ग में यज्ञ तथा कृष्ण की पूजा
 का वर्णन है। यहाँ कवि ने अपने दर्शन, मीमांसा एवं कर्मकाण्ड सम्बन्धी ज्ञान का परिचय
 दिया है। पञ्चदश सर्ग में कृष्ण की पूजा से रुष्ट होकर शिशुपाल कृष्ण, भीष्म तथा युधिष्ठिर
 को खरी-खोटी सुनाता है। षोडश सर्ग में कृष्ण के पास शिशुपाल का दूत जाता है और
 शिशुपाल का दर्पपूर्ण श्लिष्ट सन्देश सुनाता है। जिसका आशय यह है कि या तो श्रीकृष्ण
 शिशुपाल की अधीनता मान लें या लड़ने के लिए तैयार हो जायें। दूत की उक्ति का उल्लेख
 सात्विक देता है। सप्तदश सर्ग में दूत के सन्देश से कुपित हुए यादवों की युद्ध की तैयारी
 का वर्णन है। अष्टादश सर्ग में दोनों पक्षों की सेनाओं के युद्धभूमि में मिलने तथा दोनों
 के परस्पर तुमुल संग्राम का वर्णन है। एकोनविंश सर्ग में शिशुपाल तथा कृष्ण का अपना-अपना
 अपनी सेनाओं सहित एक दूसरे के साथ द्वन्द्व-युद्ध का वर्णन है। यहाँ कवि के चित्र-काव्य-अप-
 नी छटा दर्शनीय है। विंश सर्ग में उपसंहार के रूप में युद्ध का वर्णन कर शिशुपाल के अप-
 जीवन के साथ-ही-साथ काव्य की समाप्ति होती है।

शिशुपालवध की कथा का स्रोत तथा माघ द्वारा किये गये परिवर्तन

शिशुपालवध की कथा महाभारत के समापर्व के ३३ से ४५वें अध्याय तक, कुल तेरहवें
 अध्यायों में तथा अग्निपुराण के अध्याय ४ से १२ तक और श्रीमद्भागवत के दशमो-
 स्कन्ध के ७४वें अध्याय में और पद्मपुराण के २५वें अध्याय में पाई जाती है। महाभारत
 की अपेक्षा अन्य सब में यह कथा सूक्ष्म रूप में है। परन्तु महाभारत में यह कथा कुछ
 विस्तार से लिखी गई है। शिशुपालवध महाकाव्य की रचना भी महाकवि माघ ने इसी
 महाभारत की कथा के आधार पर की है। अनेक श्लोक तो महाभारत के श्लोकों से मिलते-उप-
 जुते हैं। परन्तु महाभारत में जो कथा सामान्य रूप से वर्णित है, उसे महाकवि माघ ने
 अपनी उर्वरा कल्पनाशक्ति एवं आलङ्कारिक वर्णनों द्वारा एक महाकाव्य का स्वरूप प्रदान
 किया है। मूल कथा में महाकवि ने अनेक परिवर्तन किये हैं तथा उसे अपनी मौलिक
 उद्भावनाओं से अधिक सरस एवं रोचक बना दिया है। अनेक नवीन परिस्थितियों की
 उद्भावना करके कवि ने नूतन वर्णन उपस्थित किये हैं। महाकवि की कुछ नूतन उद्भावनाएँ
 निम्न प्रकार हैं—

(१) प्रथम सर्ग में देवराज इन्द्र का सन्देश लेकर नारदमुनि का आगमन एवं कृष्ण
 तथा नारद-संवाद कवि की अपनी कल्पना-शक्ति का परिणाम है।

(२) द्वितीय सर्ग में कृष्ण, उद्धव तथा बलराम का परस्पर राजनीति सम्बन्धी वार्तालाप
 जिससे महाकवि माघ का राजनीति-विषयक पाण्डित्य प्रतीत होता है।

(३) तृतीय सर्ग से द्वादश सर्ग पर्यन्त जो द्वारकापुरी का वर्णन, समुद्र-वर्णन,
 रैवतक-वर्णन, सेना के प्रस्थान तथा ठहरने का वर्णन, पङ्कज-वर्णन, वन-विहार,
 जलक्रीड़ा, सूर्यास्त, चन्द्रोदय, मद्यपान, सुरतकेलि, प्रभातकाल एवं सेना प्रयाणादिक वर्णन
 हैं, वे महाकवि की वर्णनाशक्ति के ही परिणाम हैं।

(४) चतुर्दश सर्ग में मीमांसा एवं कर्मकाण्ड-विषयक वर्णन भी वर्णित हैं।

(५) शिशुपालवध महाकाव्य के अन्तिम भाग की कथा महाभारत की कथा से बहुत भिन्न हो गई है । महाभारत में शिशुपालकृत कृष्ण-निन्दा से क्रुद्ध होकर सहदेव ने भूमि पर पैर पटक कर विपक्षियों को भर्त्सित किया है, किन्तु शिशुपालवध महाकाव्य में शिशुपाल के द्वारा की हुई कृष्ण की निन्दा को न सहन करने वाले भीष्म ने सभी विरोधी राजाओं को तिरस्कृत करने वाले वचन कहे हैं ।

(६) महाभारत में भीष्म से विवाद करते-करते ही वह यज्ञस्थल में ही कृष्ण को अनेक अपशब्द कहते हुए युद्ध की चुनौती देता है । इससे क्रुद्ध होकर कृष्ण ने सब राजाओं से—

अपराधशतं क्षाम्यं मातुरस्यैव याचने ।

दत्तं मया याचितं च तद्वै पूर्णं हि पार्थिवाः ॥

अर्थात् इस शिशुपाल की माता की प्रार्थना पर जो मैंने वचन दिया था कि 'इसके सौ अपराधों को मैं क्षमा कर दूँगा ।' हे राजाओ, वह संख्या पूर्ण हो गई है, यह कहते हुए अपने सुदर्शन चक्र से सब राजाओं के देखते ही देखते यज्ञसभा-स्थल में ही शिशुपाल का वध कर डाला ।

किन्तु शिशुपालवध महाकाव्य में शिशुपाल भीष्म आदि की फटकारों को सुनकर अपने शिविर में चला जाता है तथा युद्ध के लिए सेना तैयार करता है । इसके बाद शिशुपाल कृष्ण के पास अपने दूत द्वारा दर्पपूर्ण सन्देश भेजता है जिससे कृष्ण युद्ध के लिए विवश हो जाते हैं और युद्ध की पूरी तैयारी करके सेना सहित प्रयाण करते हैं तथा युद्धभूमि में शिशुपाल का वध करते हैं । शिशुपालवध के १६ से २० सर्ग तक इसी विषय का वर्णन है । इस नवीन परिस्थिति की कुछ उद्भावना ने कवि को युद्ध का विशद वर्णन उपस्थित करने का अवसर प्रदान किया है ।

शिशुपालवध पर पूर्वकालीन कवियों तथा काव्यों का प्रभाव

महाभारत का प्रभाव—हम पहले बता चुके हैं कि शिशुपालवध महाकाव्य की रचना महाभारत की समापर्व की कथा के आधार पर की गई है । इतना ही नहीं, अनेक श्लोक तो महाभारत के श्लोकों से अधिकांश मिलते-जुलते से हैं । उदाहरण के लिए कुछ उदाहरण यहाँ प्रस्तुत किये जाते हैं—

आचार्यसुत्विजं चैव संयुजं च युधिष्ठिर !

स्नातकं च प्रियं प्राहुः पडर्घ्याहान्त्पुं तथा ॥ (महाभारत २।३६।२३)

स्नातकं गुरुमभीष्टसुत्विजं संयुजा च सहमेदिनीपतिम् ।

अर्घभाज इति कीर्तयन्ति पट्ते च ते युगपदागताः सदः ॥

(शिशुपालवध १।४।५५)

इसी प्रकार शिशुपालवध के चतुर्दश सर्ग के ५६, ५७, ५८ तथा पन्द्रहवें सर्ग के प्रथम सर्ग पर महाभारत के समापर्व के ३६वें अध्याय के २४-२५ तथा २७ एवं ३१वें श्लोकों की पूर्ण छाया परिलक्षित होती है ।

कश्च महाभारत तथा शिशुपालवध के निम्नलिखित पद्यों का साम्य दर्शनीय है—

अथवाभ्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ।

किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ (महाभारत २।३६।१८)

यदि वार्चनीयतम एष किमपि भवतां पृथासुताः ।

शौरिरवनपतिभिर्निखिलैस्वमानार्थमिह किं निमन्त्रितैः ॥

(शिशुपालवध १।५।१८)

और भी देखिये—

पशुवद् घातनं वामे दहनं वा कटाग्निना ।

क्रियतां मूर्ध्नि वो न्यस्तं मयेदं सकलं पदम् ॥ (म० भा० २।४४।४८)

विहितं मयाद्य सदसीदमपश्रुषितमच्युतार्चनम् ।

यस्य नमयतु स चापमयं चरणः कृतः शिरसि सर्वभूभृताम् ॥

(शिशु० १।५।४८)

इसी प्रकार और भी अनेक स्थलों पर महाभारत के श्लोकों की छाया शिशुपालवध के महाकाव्यों के पद्यों में देखी जाती है ।

कालिदास का प्रभाव

शिशुपालवध पर कालिदास की कविता का प्रभाव अनेक स्थलों पर दृष्टिगोचर है । शिशुपालवध के एकादश सर्ग का प्रभात-वर्णन, रघुवंश के पञ्चम सर्ग के प्रभात-वर्णन से निश्चित रूप से प्रभावित है । कालिदास के रघुवंश का प्रभात-वर्णन अत्यन्त सौन्दर्यपूर्ण अर्थात् केवल दस पद्यों में होते हुए भी अत्यन्त मार्मिक है । परन्तु माघ का प्रभात-वर्णन अत्यन्त विस्तृत (पूरे एकादश सर्ग से ६७ पद्यों में) एवं अत्यधिक अलंकृत (कृत्रिम) शब्दों में ही हाथी तथा घोड़े आदि के निद्रात्याग का स्वाभाविक वर्णन है । देखिये—

शय्यां जहत्युभयपक्षविनातनिद्राः स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्पिणस्ते ।

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगाद् भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु निद्रां विहाय वनजाक्ष ! वनायुदेक्ष्याः ।

वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि बाहाः ॥

(रघु० ५।७२, ७३)

क्षितितटशयनान्तादुत्थितं दानपङ्क—प्लुतबहुलशरीरं शायत्येष भूयः ।

श्रुदुचलदपरान्तादीरितान्दूनिनादं गजपतिमधिरोहः पक्षकन्यत्ययेन ॥

परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलितक्षः क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वजरेव ।

रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं पटुतरचपलोष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥

(शिशु० १।१।७, १८)

शिशुपालवध के त्रयोदश सर्ग का कृष्ण के दर्शन निमित्त पुरसुन्दरियों का औत्पत्यपूर्ण वर्णन कालिदास के रघुवंश तथा कुमारसम्भव के सप्तम सर्ग के अज तथा शिवपदी

रुने के लिए लालायित सुन्दरियों के वर्णन से अवश्य ही प्रभावित है। देखिये दोनों में तना साम्य है—

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥ (रघु० ७।९)

वल्यार्पितासितनहोपलप्रभावबहुलीकृतप्रतनुरोमराजिना ।

हरिवीक्षणाक्षणिकचक्षुषान्यया करपल्लवेन गलदम्बरं दधे ॥ (शिशु० १३।४४)

कालिदास का वर्णन व्यञ्जनाशक्ति का बेजोड़ वर्णन है, जब कि माघ का वर्णन उससे थक विलासमय है। यहाँ दोनों का भावसाम्य दर्शनीय है। इसके अतिरिक्त अन्य कई स्थानों पर भी माघ पर कालिदास का प्रभाव स्पष्टतया देखा जा सकता है।

भारवि का प्रभाव

माघ, भारवि के आवश्यकता से अधिक ऋणी हैं। माघ के शिशुपालवध की कथावस्तु भारवि के किरातार्जुनीय की कथावस्तु की प्रतिमूर्ति (Reloica) कही जा सकती है। शिववृत्त की सजावट सर्गों के विभाजन और वर्ण्य-विषय के उपस्थान में माघ प्रायः भारवि पदनिर्वाह पर चलते देखे जाते हैं। वस्तुतः माघ ने भारवि के किरातार्जुनीय को ही अपना दर्श बनाया है। यही कारण है कि शिशुपालवध तथा किरातार्जुनीय, दोनों काव्य धिकांश बातों में समान हैं। यही नहीं, माघ ने हर प्रकार से अपने काव्य को भारवि के काव्य से उत्कृष्ट बनाने का पूर्ण प्रयत्न किया है और वे इसमें सफल भी हुए हैं। नीचे दोनों काव्यों की कुल बातों को प्रस्तुत किया जाता है जिनसे यह सब स्पष्ट हो जायेगा—

किरातार्जुनीयम्

(१) भारवि के किरातार्जुनीय की कथावस्तु का आधार महाभारत की कथा है। शिवभक्त हैं अतः उन्होंने शिव-सम्बन्धी शिववृत्त चुना है।

(२) भारवि ने अपने काव्य का आरम्भ श्री शब्द से किया है और प्रत्येक सर्ग के अन्त में लक्ष्मी शब्द का प्रयोग किया है।

(३) किरातार्जुनीय के प्रथम सर्ग में शूरा द्वारा युधिष्ठिर की विपत्तियों को दिखाकर दुर्योधन की समृद्धि का प्रदर्शन करते युद्ध की प्रेरणा है।

(४) द्वितीय सर्ग में भीम, द्रोपदी तथा युधिष्ठिर का राजनीतिक वाद-विवाद है।

(५) किरातार्जुनीय में भीम तथा द्रुपदी के वाक्य उत्तेजनात्मक हैं जिनका

शिशुपालवधम्

(१) शिशुपालवध की कथावस्तु का आधार भी महाभारत की कथा है परन्तु माघ विष्णुभक्त हैं अतः उन्होंने कृष्ण-सम्बन्धी शिववृत्त अपनाया है।

(२) माघ के काव्य का आरम्भ भी श्री शब्द से होता है और प्रत्येक सर्ग के अन्त में भी श्री शब्द का ही प्रयोग है।

(३) शिशुपालवध में भी प्रथम सर्ग में नारद द्वारा देवताओं की विपन्नावस्था का प्रतिपादन करके इन्द्र के सन्देश के रूप में युद्ध की प्रेरणा की गई है।

(४) यहाँ भी द्वितीय सर्ग में श्रीकृष्ण, बलराम तथा उद्धव की राजनीतिक मंत्रणा है।

(५) शिशुपालवध में भी श्रीकृष्ण तथा बलराम के वाक्य उत्तेजनात्मक हैं जिनका

शान्तिपूर्ण समाधान युधिष्ठिर के वचनों द्वारा होता है ।

(६) भारवि के राजनीतिक वाद-विवादों में शास्त्र-प्रमाणों की अपेक्षा युक्तियों का अधिक प्रयोग हुआ है ।

(७) भारवि ने तृतीय सर्ग में अर्जुन की यात्रा का वर्णन किया है ।

(८) किरातार्जुनीय के चौथे तथा पाँचवें सर्ग में हिमालय वर्णन तथा यमकों द्वारा प्रकृति-चित्रण तथा षड्-ऋतु-वर्णन है ।

(९) किरातार्जुनीय के सातवें तथा आठवें सर्गों में अप्सराओं की क्रीड़ाओं का वर्णन है ।

(१०) भारवि ने सप्तम सर्ग में गन्धर्व तथा अप्सराओं के सेना-निवेश का वर्णन किया है ।

(११) किरातार्जुनीय के नवम, दशम सर्ग में सायंकाल, चन्द्रोदय, रतिक्रीड़ा, मद्यपान तथा प्रणयकेलि का वर्णन है ।

(१२) भारवि ने तपश्चर्या में संलग्न अर्जुन की तपस्या में बाधा डालने के लिए देवाङ्गनाओं का प्रसङ्ग उपस्थित किया है ।

(१३) किरातार्जुनीय के ग्यारहवें सर्ग में शिव के दूत के द्वारा अर्जुन का तिरस्कार किया गया है तथा अपने स्वामी शिव की प्रशंसा की गई है ।

(१४) भारवि ने अर्जुन की कठोर तपश्चर्या का वर्णन किया है ।

(१५) किरातार्जुनीय के बारहवें, तेरहवें तथा चौदहवें सर्गों में अर्जुन तथा किरातवेशधारी शिव में वाद-विवाद हुआ है ।

शान्तिपूर्ण समाधान उद्धव के वाक्यों किया गया है ।

(६) परन्तु माघ के राजनीतिक विवादों में शास्त्र-प्रमाणों को अधिक उप-युक्त किया है ।

(७) माघ ने भी तृतीय सर्ग में कृष्ण की यात्रा का सुन्दरतम वर्णन किया तथा नागरिकों की अवस्थाओं का वर्णन उसमें चार चौद लगा दिये हैं ।

(८) माघ में भी चौथे सर्ग में प्रकार का रैवतक वर्णन है तथा छठे सर्ग में षड्-ऋतु-वर्णन सुन्दर रूप से यमक प्रस्तुत किया है ।

(९) यहाँ भी सातवें तथा आठवें सर्गों में यादवाङ्गनाओं के वन-विहार एवं क्रीड़ा का वर्णन है ।

(१०) माघ ने भी पंचम सर्ग में श्रीकृष्ण भगवान् के सेना-निवेश का सुन्दर वर्णन किया है ।

(११) यहाँ भी नवें सर्ग में तथा चन्द्रोदय वर्णन एवं दशम सर्ग में मद्यपान तथा रतिक्रीड़ा का वर्णन भारवि के वर्णन के समान है ।

(१२) माघ ने यादवाङ्गनाओं प्रसङ्ग उपस्थित कर किरातार्जुनीय की अपनी कृति को श्रेष्ठ प्रमाणित किया है ।

(१३) शिशुपालवध के सोलहवें सर्ग में शिशुपाल के दूत के द्वारा कृष्ण अपमान दिखाया गया है और शिशुपाल भूरि-भूरि प्रशंसा की गई है ।

(१४) माघ ने भी युधिष्ठिर की चर्या का सुन्दर चित्र उपस्थित किया है ।

(१५) ठीक इसी प्रकार का विवाद शिशुपालवध के सोलहवें सर्ग में शिशुपाल के दूत एवं सात्यकि में हुआ

(१६) भारवि ने किराताजुनीय के
सर्ग में किरातवेशधारी शिव तथा
जुन के युद्ध का वर्णन तथा चित्रबन्ध आदि
द्वारा काव्यकौशल का प्रदर्शन किया है ।

(१६) माघ ने भी शिशुपालवध के
१९वें सर्ग में कृष्ण और शिशुपाल के युद्ध
के अवसर पर चित्रबन्ध आदि का उससे भी
बढ़कर काव्य-कौशल दिखलाया है ।

इतनी स्पष्टता के साथ अनुकरण करते हुए भी माघ के सेना-प्रयाण वाले सर्ग-५, १२, १३
तथा ११वें सर्ग का प्रभात-वर्णन अपने निजी हैं । इनमें कुछ स्थलों पर कालिदास का
भाव है । माघ अपने पांडित्य को कभी नहीं छोड़ते हैं, यही कारण है कि राजनीति चर्चा
साथ-साथ भी उनका व्याकरण, दर्शन तथा अलङ्कारशास्त्र का ज्ञान भी चलता रहता है ।
माघ की कलात्मक सजावट, कल्पना तथा शब्दावलि का भण्डार भारवि से बढ़कर है । माघ
पास अलङ्कारों की भरमार है, उनकी शैली में धीर तथा गम्भीर सङ्गीत है । उनका भाव-
क्ष भी भारवि से अधिक है । इसीलिए वे भारवि से उत्कृष्ट कहे जाते हैं । वस्तुतः भारवि
गुण तथा दोष दोनों का उत्कृष्ट रूप माघ में विद्यमान है ।

भट्टि का प्रभाव

माघ के काव्य में व्याकरण के सूक्ष्म नियमों के पालन तथा उनके व्याकरण-निष्ठ प्रयोगों
देखकर यह निःसन्देह कहा जा सकता है कि माघ अवश्य ही भट्टि से प्रभावित हैं ।
उनके कुछ व्याकरण-निष्ठ प्रयोग इस प्रकार हैं—

(१) पुरीमवस्कन्दं लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराज्जना (शिशु० १।५१) में
या समभिहार में लोट् लकार का प्रयोग, (२) पर्यपुजत् (१।१४), (३) अग्निव्यवी-
रात् (१।१५), (४) अचूचुरत् (१।६), (५) पारेजलम् (३।७०) तथा मध्येसमुद्रम्
(३।३३) (पारे मध्ये पृथ्वा वा) इत्यादि शब्दों का प्रयोग ।

यही नहीं, कहीं-कहीं माघ के काव्य में भट्टि के काव्य की छाया भी मिलती है । देखिये—

क स्त्रीविषयाः करजा क वक्षो दैत्यस्य शैलेन्द्रशिलाविशालम् ।

सम्पद्यतैतद् द्युसदां सुनीतं बिभेद तैस्तन्नरसिंहमूर्तिः ॥

(भट्टि० १२।५९)

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता नृसिंह ! सैहीमतनुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैरुविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥

(शिशु० १।४७)

इन कवियों के अतिरिक्त अन्य कवियों के काव्य का भी प्रभाव माघ के काव्य में
पाया जाता है ।

महाकवि माघ का व्यक्तित्व

माघ केवल सरस कवि ही नहीं थे, किन्तु एक प्रचण्ड सर्वशास्त्र-निष्णात विद्वान् भी थे ।

इसमें माघ निश्चित रूप से कालिदास, भारवि, भट्टि या हर्ष से अधिक दिखाई पड़ते

कालिदास, सुलतः कवि हैं । भारवि राजनीति के व्यावहारिक ज्ञान से युक्त कवि हैं । भट्टि को

वैयाकरण और श्रीहर्ष भी विशेष रूप से दार्शनिक ही हैं। परन्तु माघ 'ऑल-राउण्ड स्कालर' जान पड़ते हैं। इस महाकवि के शिशुपाल महाकाव्य से ही उनके सर्वश्रेष्ठ विषयक पाण्डित्य का परिचय मिलता है। माघ का श्रुति-विषयक ज्ञान अत्यन्त प्रशंसनीय है। स्वरभेद से अर्थभेद हो जाया करता है। इसका उन्होंने कैसा सुन्दर उल्लेख किया है—

संशयाय सधतोः सरूपतां दूरभिन्नफलयोः क्रियां प्रति ।

शब्दशासनविदः समासयोर्विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ (४।२४)

एक पद में होने वाला उदात्त स्वर अन्य स्वरों को अनुदात्त बना डालता है, इस नियम का वर्णन कैसी सुन्दर रीति से किया है—निहन्यरीनेकपदे य उदात्तः 'स्वरानिव' (२।१५) प्राह्वनकर्म में आवश्यक सामधेनी ऋचाओं का कैसा सुन्दर उल्लेख है (११।४१) । प्रकार चौदहवें सर्ग के श्लोक (१४।२०, २२, २४) से इनकी वैदिक ज्ञान-सम्पदा प्रकट होती है। अब हम इनके विभिन्न-विषयक ज्ञान के प्रदर्शन के लिए कुछ उदाहरण प्रस्तुत करते हैं—'अनुत्सृज्यपदन्यासाः' (२।१२) तथा 'पुरीमवस्कन्द' (१।५१) इत्यादि पदों से व्याकरण, 'उदासितारं' (१।३३) तथा 'तस्य सांख्यपुरुषेण' (१।४१) इत्यादि पदों से सांख्यशास्त्र, 'मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय' (४।४५) इत्यादि योगशास्त्र, 'अप्यमारम्भमाणस्य' (२।९१) से न्यायशास्त्र तथा 'सर्वकार्यशरीरेषु मुक्तं जस्कन्धपञ्चकम् । सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥' (२।२८) से वैदिक दर्शन, 'स्वेष्टमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति' (२।५४) तथा 'राजयक्ष्मेव रोगाणां सा स महीभृताम्' (२।९६) आदि से आयुर्वेद, 'पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः । स्फुटीय ग्रामविशेष-मूर्च्छना' (१।१०) तथा श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः सततमृषमभिन्नकीकृत्य षड्जम् ।' (११।१२) इत्यादि से सङ्गीतशास्त्र, 'अन्यदा भूषणां पुंसः लज्जेव योषितः ।' (२।४४), तथा 'अयमतिजरठाः' (४।२९) और 'कान्तात्तरहसि प्रसभं गृहीतकेशे रते स्मरसहासवतोषितेन' (६।७७) आदि से कामशास्त्र, 'शब्दसत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ।' (२।८६) तथा 'स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्जायया । रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभुजः ॥' (२।८७) एवं नैकमोजः प्रसारस-भावविदः कवेः' (२।८३) से अलङ्कारशास्त्र, 'पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तु' (२।८) इत्यादि से नाट्यशास्त्र, 'तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्त्रा सम्यक्-कशात्रयविचारानियुक्तः' (५।१०) एवं 'अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्मधाराः प्रसाधयितुमव्यतिरूपः ।' (५।६०) इत्यादि से अम्भशास्त्र, 'गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे मन्त्रनाम न महानवगृह्य साध्यः ।' (५।४९) आदि से गजशास्त्र सम्बन्धी इनका अपूर्व पाण्डित्य प्रकट होता है। द्वितीय सर्ग में बलराम तथा उद्धव की उक्तियाँ माघ के राजनीतिक ज्ञान का पूर्णतया परिचय देती हैं। कहने का तात्पर्य यह है कि माघ महान् कवि पण्डित, उनका ज्ञान सभी विषयों में उत्कृष्ट है। इतनी विविध शाखा का पाण्डित्य किसी अन्य कवि के कवि की तो बात ही क्या, समूचे संस्कृत-साहित्य के किसी भी कवि में नहीं मिलता। पर माघ के कवि का महत्त्व इस पाण्डित्य के कारण नहीं है। उनका कवि किसी कदम पर नहीं है, पर जहाँ वह आता है, पाण्डित्य के घटाटोप को नहीं छोड़ पाता है।

माघ कलावादी कवि हैं, वे शब्द तथा अर्थ दोनों के सौन्दर्य पर ध्यान देते हैं तथा उसे सत्कवि की कसौटी मानते हैं—‘शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ।’ (२।८६) । उनकी अन्तःप्रकृति कवित्व-सम्पन्न है । लेकिन माघ का उद्देश्य अपने पूर्व कवियों की नकल करना तथा उन्हें कलावादिता में पीछे छोड़ देना है । यही कारण है कि माघ में जहाँ भारवि के कई गुण अधिक बढ़ गये हैं वहाँ उसी अनुपात में दोष भी घनीभूत दिखाई पड़ते हैं । माघ श्लेष, यमक, चित्रकाव्य—जैसी कृत्रिम कलावाजियों में भारवि से कहीं आगे बढ़ गये हैं । अर्थालङ्कारों के प्रयोग में तो वे सिद्धहस्त हैं । निम्नलिखित निदर्शना के प्रयोग में प्राचीन विद्वानों ने माघ को ‘घण्टा माघ’ की उपाधि दे डाली थी । पद्य इस प्रकार है—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरजावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरथं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ (४।२०) ।

सचमुच इस निदर्शना में अनुठी प्रौढोक्ति है । परन्तु इन प्रौढोक्तियों की अपेक्षा माघ का कवित्व-हृदय उनकी स्वभावोक्तियों में हाथी, घोड़े, खच्चर तथा रथादि के वर्णनों में अधिक प्रस्फुरित हुआ है ।

काव्य-गुणों की दृष्टि से शिशुपालवध की समीक्षा

वस्तु-संघटना—हम कह चुके हैं कि शिशुपालवध की कथा का आभार महाभारत के समापर्व, अध्याय ३३ से ४५ तक की कथा है । महाकवि माघ ने अपनी नवीन उद्भावनाओं से इस छोटी-सी कथा को एक बीस सर्ग के महाकाव्य का रूप दिया है । कथावस्तु दो प्रकार की होती है—(१) आधिकारिक, (२) प्रासङ्गिक । आधिकारिक वस्तु का साक्षात् सम्बन्ध नायक तथा काव्य के फल से होता है । परन्तु प्रासङ्गिक वस्तु में नायक से भिन्न किसी अन्य का वृत्त रहता है जिसका परम्परया सम्बन्ध काव्य के फल से रहता है । शिशुपालवध महाकाव्य में शिशुपाल का वध ही आधिकारिक कथा है जिसका अनेक प्रासङ्गिक वर्णनों द्वारा विस्तार किया गया है ।

इस महाकाव्य की कथा को देखने पर प्रतीत होता है कि यह एक घटना-प्रधान महाकाव्य है । घटना-प्रधान काव्यों में कवि की दृष्टि किसी मुख्य घटना पर होती है और उसका समस्त वस्तुविन्यास उस घटना पर ही केन्द्रित रहता है । परन्तु रामायण या बुद्ध-चरित—जैसे व्यक्तिप्रधान महाकाव्यों में नायक के समस्त जीवन का परिचय मिलता है । यहाँ कवि की दृष्टि व्यक्ति के जीवन की सभी मुख्य घटनाओं पर रहती है । इस घटना-प्रधान शिशुपालवध महाकाव्य में शिशुपाल का वध ही मुख्य घटना है । अन्य सभी प्रासङ्गिक वर्णन उसके पोषक के रूप में हैं ।

यहाँ महाकवि माघ प्रबन्धकाव्य की श्लिष्टनिर्वाहकता में सफल नहीं कहे जा सकते हैं । इस ओर उनका ध्यान भी नहीं है । मूल कथा पहले, दूसरे तथा चौदहवें से बीसवें सर्ग तक पाई जाती है । इसमें भी कई अप्रासङ्गिक वर्णनों का कवि ने विस्तारपूर्वक विवेचन किया है । शेष चतुर्थ सर्ग से त्रयोदश सर्ग तक का वर्णन आनुषङ्गिक है जिसका आवश्यकता से अधिक विस्तार आलोचकों को अत्यन्त खटकता है । यह कथा के प्रवाह को

रोक लेता है। वीररस-प्रधान शिशुपालवध के पूरे ६ सर्गों में शृङ्गार-लीलाओं का वर्णन वीररस को दबोच-सा लेता है। काव्य के मध्य भाग को पढ़ने पर पाठक यह समझ लगता है कि यह शृङ्गार का ही काव्य है। वस्तुतः यहाँ शृङ्गार-रस वीर-रस की चर्वणा-बाधक बन गया है।

प्रबन्ध-काव्य में सम्बन्ध निर्वाह का महत्त्वपूर्ण स्थान है। इस बात को स्वयं महाकाव्य माघ भी स्वीकार करते हैं—

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥ २।७३ ॥

अर्थात् इच्छानुसार बहुत-सी असङ्गत बातें सरलता से कही जा सकती हैं। परन्तु प्रबन्ध को कहना कठिन है जिसमें पदार्थों की सङ्गति विच्छिन्न नहीं हुई हो।

वस्तुतः मुख्य घटना के साथ प्रासङ्गिक बातों का वर्णन वहीं तक उचित होता है जब तक वे प्रासङ्गिक वर्णन मुख्य घटना को रोचक बनाकर श्रोताओं को भाव-मग्न कर रसानुभूति में सहायक सिद्ध हो सकें। अतः ये वर्णन पाण्डित्य प्रदर्शन के लिए नहीं हो चाहिए और उनका विस्तार भी मुख्य घटना के अनुकूल होना चाहिए, अत्यधिक नहीं। माघ का यह अप्रासङ्गिक वर्णनों का अत्यधिक विस्तार कथा के प्रवाह में बाधक हो रसानुभूति में भी बाधक बन गया है।

माघ का वस्तु-वर्णन—‘वस्तु-वर्णन कौशल से कवि लोग इतिवृत्तात्मक अंशों को बना सकते हैं, इस बात में हम संस्कृत के कवियों को अत्यन्त निपुण पाते हैं।’ (आचार्य रामचन्द्र शुक्ल)।

माघ भी इसी कोटि के कवियों में से हैं। उन्होंने अनेक भावपूर्ण वर्णन किये हैं जो बड़े ही प्रभावपूर्ण हैं। उनके काव्य-सौष्ठव के परिचय के लिए कुछ वर्णन नीचे दिये जाते हैं।

नगर-वर्णन—माघ ने शिशुपालवध के तृतीय सर्ग में द्वारकापुरी का विशद आलङ्कारिक वर्णन किया है। देखिये—

त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ।

अदृश्यतादर्शतलामलेषु च्छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३।३५ ॥

अर्थात् जो द्वारकापुरी ब्रह्मा के निरन्तर अभ्यास के द्वारा प्राप्त किये हुए शिल्प-विज्ञान के विस्तार की सीमारूप है, वह द्वारकापुरी दर्पण के समान स्वच्छ समुद्र के जल के नीचे में स्वर्ग के प्रतिबिम्ब के समान दिखाई दे रही है। यहाँ कवि ने कैसी सुन्दर उत्प्रेक्षा की है। और भी देखिये—

वणिकपथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ।

लोलैरलोलद्युतिभाजि मुष्णन् रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३।३८ ॥

अर्थात् जिस नगरी के बाजारों में एकत्रित तथा स्थिर कान्ति वाले रत्नों को नगर-नालियाँ में आय हुए जल द्वारा चुराकर जलनिधि भी रत्नाकर हो गया है।

इसी प्रकार महाकवि माघ ने यज्ञ के प्रसङ्ग में—इन्द्रप्रस्थ सभा और इन्द्रप्रस्थ के नागरिकों का सुन्दर चित्रण किया है ।

यात्रा-वर्णन—यात्रा-वर्णन के प्रसङ्ग में महाकवि ने द्वारकापुरी से इन्द्रप्रस्थ तक अनेक मनोरम दृश्यों को चित्रित करके अपनी सहृदयता का परिचय दिया है । इसमें ऋतु-वर्णन, रैवतक वर्णन, सूर्योदय, चन्द्रोदय आदि के वर्णनों का चित्रण हम प्रकृति-चित्रण में करेंगे । यहाँ द्वारकापुरी से बाहर निकलती हुई सेनाओं का कैसा हृदयग्राही चित्रण कवि ने किया है । देखिये—

प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः शम्भोर्जटाजूटतटादिवापः ।

मुखादिवाथ श्रुतयो विधातुः पुरास्मिरीयुर्मुर्जिद्ध्वजिन्यः ॥ ३६५ ॥

अर्थात् कृष्ण की सेनाएँ द्वारकापुरी से इस प्रकार निकलीं जैसे कि विष्णु के अङ्ग से प्रजाएँ, शिवजी की जटाओं से गङ्गाजी के जल और ब्रह्मा के मुख से श्रुतियाँ बाहर निकलती हैं । और भी देखिये—

श्लिष्यद्भिरन्योऽन्यमुखाप्रसङ्ग-स्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।

परस्परोत्पीडितजानुभागा दुःखेन निश्चक्रसुरश्चाराः ॥ ३६६ ॥

अर्थात् एक दूसरे के मुखों के मिल जाने से लगाम खिसक जाने के कारण सटकर चलते हुए चञ्चल घोड़ों से अश्वारोही (युद्धसार) एक दूसरे के घुटनों को पीड़ित करते हुए दुःख-पूर्वक निकले ।

माघ ने इसी प्रकार हाथियों एवं रथों के गमन का भी स्वाभाविक वर्णन किया है । इसी प्रसङ्ग में वन-विहार एवं सुन्दरियों की जलक्रीड़ा का सुन्दर चित्रण कवि ने प्रस्तुत किया है ।

युद्ध-वर्णन—माघ ने अपने काव्य को वीररस-प्रधान बनाया है । अतः कवि ने इनमें युद्ध के समस्त अङ्गों—युद्ध की तैयारी, सेनाप्रयाण, दोनों तरफ की सेनाओं की मुठभेड़ तथा तुमुल युद्ध का सजीव एवं रोमाञ्चकारी चित्रण प्रस्तुत किया है । बड़े धूमधाम से प्रयाण करती हुई दोनों सेनाएँ किस प्रकार परस्पर जाकर भिड़ जाती हैं, इसका कैसा रोमाञ्चकारी चित्रण यहाँ महाकवि ने प्रस्तुत किया है—

संजग्माते तावपायानपेक्षौ सेनाम्भोधी धीरनादौ रयेण ।

पक्षच्छेदात्पूर्वमेकत्र देशे वाञ्छन्तौ वा विन्ध्यसह्यौ विलेतुम् ॥ १८१२ ॥

अर्थात् युद्ध से नहीं भागने वाले तथा गम्भीर ध्वनि वाले वे दोनों सेना समुद्र पङ्कटने से पहले एक स्थान पर निवास करने के लिए चाहते हुए विन्ध्य तथा सह्य पर्वतों के समान वेगपूर्वक परस्पर मिल गये । दोनों सेनाओं के मिलते ही पैदल पैदल से, घोड़ा घोड़े से, हाथी हाथी से तथा रथी रथी से भिड़ गया । देखिये—

पत्तिः पत्तिं वाहमेयाय वाजो नागं नागः स्यन्दनस्थो रथस्थम् ।

इत्थं सेना वल्लभस्येव रागादङ्गेनाङ्गं प्रत्यनीकस्य भेजे ॥ १८१३ ॥

उन्नीसवें सर्ग में द्रुपदयुद्ध का सुन्दर चित्रण कवि ने प्रस्तुत किया है। वस्तुतः माघ युद्ध-वर्णन अत्यन्त सजीव एवं स्वाभाविक हैं। यहाँ अठारहवें सर्ग का युद्ध-वर्णन निरूपण से उल्लेखनीय है।

भावाभिव्यञ्जना और रसाभिव्यक्ति

शिशुपालवध का प्रधान (अङ्गी) रस वीर है। शृङ्गार तथा रौद्रादि रस उसी के बदनकर आये हैं। शिशुपालवध के इस वीररसपूर्ण इतिवृत्त में अप्रासङ्गिक शृङ्गार-लीला के पूरे ६ सर्गों में विस्तृत वर्णन ने वीर रस को दबोच-सा लिया है। परन्तु इसका यह नहीं कि माघ वीर रस के सफल चित्रकार नहीं हैं। माघ वीर तथा शृङ्गार दोनों के सफल चित्रकार हैं। यहाँ दिग्दर्शन के लिए कुछ उदाहरण प्रस्तुत किये जाते हैं। वीर रस एक उदाहरण लीजिये—

आयन्तीनामविरतरयं राजकानीकिनीना-

मित्थं सैन्यैः सममलघुभिः श्रीपतेरुर्मिमङ्गिः ।

आसीदोघैर्मुहुर्निव महद्वारिधेरापगानां

दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम् ॥ १८।८० ॥

इस प्रकार निरन्तर वेगपूर्वक दौड़ती हुई एवं उद्धत (विपक्षी) राजाओं की सेना का बड़े-बड़े तरङ्गों वाली भगवान् श्रीकृष्ण की सेनाओं के साथ अत्यन्त कोलाहल के साथ इस प्रकार युद्ध होने लगा जिस प्रकार निरन्तर वेगपूर्वक आगे बढ़ती हुई नदियों का समुद्र के बड़े-बड़े तरङ्गों वाले प्रवाहों से गम्भीर ध्वनि के साथ संघात (टक्कर) होता है।

माघ का अष्टादश सर्ग युद्ध-वर्णनों के पूर्ववर्ग की साज-सज्जा, सेनाओं के चलने, तलवार के चमकने, हाथियों के चिंघाड़ने तथा योधाओं के द्रुपद-युद्ध में पिल पड़ने के चित्रण वर्णनों के लिए प्रशंसनीय है। अन्यत्र भी माघ के वीर रस के चित्र सुन्दर बन पड़े हैं। माघ के पदविन्यास की धीर और गम्भीर गति उनके चित्र में एक अपूर्व शोभा को देती है। रावण के साथ वरुण के युद्ध का कैसा सुन्दर चित्रण कवि ने प्रस्तुत किया है— युद्ध के समय वरुण रावण पर पाश फेंकता है, नागपाश रावण की ओर चलता है, देखकर रावण क्रोध से हुंकार करता है तो नाशपाश डरकर लौट पड़ता है वह सर्पराज भयभीत होकर वेगपूर्वक प्रहार करने वाले वरुण के गले में जाकर लिपट जाता है—

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।

प्रहर्तुरेवोरगराजरज्जवो जवेन कण्ठं समया प्रपेदिरे ॥ १।५६ ॥

माघ का मन वीर रस से भी अधिक शृङ्गार के वर्णन में रमता हुआ प्रतीत होता है। लेकिन उन्होंने सम्भोग शृङ्गार का ही अधिक वर्णन किया है। उनके षड-ऋतु-वर्णन वनविहार, मद्यपान, जलक्रीड़ा आदि सम्भोग शृङ्गार के उद्दीपन की दृष्टि से ही लिखे प्रतीत होते हैं। कहीं-कहीं विप्रलम्भ शृङ्गार का भी वर्णन है। उनके शृङ्गारिक पदों में स्निग्धता अतिशय सुगंधकारिणी है—

यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा हिया नम्रमुखी बभूव ।

निःशङ्कमन्याः सममाहितेर्ष्यास्तत्रान्तरे जघनुरमुं कटाक्षैः ॥ ३।१६ ॥

जिस-जिस प्रिया को प्रिय श्रीकृष्ण ने देखा उसने लज्जा से मुख को नीचा कर लिया । इस पर दूसरी युवतियाँ उस प्रियतम कृष्ण पर ईर्ष्यावश निर्भय होकर एक साथ अपने कटाक्षों से प्रहार करने लगीं ।

और भी देखिये—प्रातःकाल हो गया है । रात्रि की रतिक्रीड़ा से थककर सोये हुए दम्पतियों में से नायिकाएँ पहले जाग गयी हैं, परन्तु वे अपने शरीर को इसलिये नहीं हिलाती-डुलाती हैं कि कहीं उनके हाथ के हट जाने से उनके प्रिय की नींद टूट न जाय—

चिररतिपरिस्वेदप्रासनिद्रासुखानां चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणामशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥ ११।१३ ॥

महाकवि माघ ने रसाभिव्यक्ति के अनुकूल भावभिव्यञ्जना भी की है । वीर रस के स्थायि-भाव उत्साह का बीज प्रथम सर्ग में दिखाया गया है । प्रथम सर्ग में उसके आलम्बन विभाव शिशुपाल का वर्णन किया गया है । पन्द्रहवें सर्ग में शिशुपाल के युधिष्ठिर, भीष्म तथा कृष्ण के प्रति कठोर वचन उद्दीपन विभाव है और सप्तदश सर्ग में अनुभावों का वर्णन किया गया है । शृङ्गार के आलम्बन विभाव तथा अनुभावों का भी कवि ने सफल चित्रण किया है । परन्तु शृङ्गार के सञ्चारी भावों के चित्रण में वे इतने सफल नहीं हुए हैं ।

संक्षेप में हम कह सकते हैं कि माघ वीर रस तथा शृङ्गार रस दोनों के ही सफल चित्र-कार हैं । परन्तु उनका शृङ्गार अत्यन्त विलासमय हो गया है जो कि सहृदयों के हृदय में छटकता है । वस्तुतः माघ प्रेम के कवि न हांकर प्रेमकला के कवि हैं । वे नायिका के हाव-भाव या नखशिख वर्णन आदि के द्वारा ही भावपक्ष को कमी को पूरा करते हुए दृष्टिगोचर होते हैं ।

प्रकृति-चित्रण

माघ का प्रकृति-वर्णन कृत्रिमता से परिपूर्ण है । चतुर्थ सर्ग के प्रकृति-वर्णन में माघ दूर की कल्पना और यमक में फँस गये हैं तो षष्ठ सर्ग के प्रकृति-वर्णन में पूरा सर्ग यमक से भरा है । परन्तु फिर भी षष्ठ सर्ग का प्रकृति-वर्णन सरस है । नवम सर्ग का सूर्यास्त वर्णन तथा द्वादश सर्ग का प्रभात-वर्णन भी अप्रस्तुत विधान से बहुत लदा हुआ है । माघ की प्रकृति-मायः उद्दीपन पक्ष की प्रकृति है और वह भी सम्भोग शृङ्गार की प्रकृति । किन्तु बीच-बीच में वियोग के चित्र भी आ जाते हैं । माघ का प्रकृति-वर्णन मुख्य रूप से तीन प्रकार का है—

(१) यमक वाला प्रकृतिवर्णन, (२) शृङ्गारी अप्रस्तुत विधान वाले प्रकृतिवर्णन, (३) अन्य अप्रस्तुत विधान वाले प्रकृति-वर्णन । प्रथम प्रकार में आने वाला चतुर्थ सर्ग का प्रकृति-वर्णन अच्छा नहीं कहा जा सकता है जब कि छठे सर्ग का प्रकृति-वर्णन सुन्दर है । इस छठे सर्ग में दूसरी दो कोटियों के शृङ्गार का भी समावेश है । यमक, श्लेष और शृङ्गारी अप्रस्तुत विधान के साथ-साथ प्रकृतिवर्णन का सुन्दर है ।

स्फुरदधीरतड्ढिनयना मुहुः प्रियमिवागलितोरुपयोधरा ।

जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमया समयाञ्जगतीधरम् ॥ ६।२५ ॥

चमकती हुई चञ्चल बिजली वाली सघन बादलों से भरी मेघ-पडिक्त अपने उचित पर ठीक उसी तरह उपस्थित हुई जैसे चञ्चल नेत्रों वाली, पुष्ट यौवने वाली नायिका । सङ्केतित समय पर प्रिय को प्रतीक्षा में न डालती हुई उसके पास में उपस्थित होती है ।

कवि ने प्रकृतिपर मानवोचित चेष्टाओं का आरोप बहुत किया है । पश्चिम दिशा में होने वाले निस्तेज सूर्य को इस प्रकार घर से निकाल देती है जिस प्रकार (वेश्या) रहित व्यक्ति 'निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका' (१।१०) । प्रातःकाल चन्द्रमा पश्चिम दिशा से भागता हुआ इस तरह नजर आता है जैसे पति के आने पर ज पिछले दरवाजे से भाग निकला हो—'उपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः ।' (१।११)

माघ के दूसरे ढङ्ग के अप्रस्तुत विधान के प्रकृति-वर्णन एकादश सर्ग में अधिक बने पड़े हैं । प्रातःकालीन सूर्य का बालरूप में चित्रण कवि के सरस हृदय का चायक है—

उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेवैव रिङ्गन् सकमलमुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।

विततमृदुकराग्रः शब्दयन्त्या वयोभिः परिपतति दिवोऽङ्के हेलया बालसूर्यः ॥ ११ ॥

उदयाचल के शिखररूपी आङ्गन में रेंगता (घुटनों के बल चलता) हुआ कमल के द्वारा कमलरूपी मुख के हास्य के साथ देखा गया कोमल हस्ताग्र (अनुष्ण किरण बालसूर्य पक्षियों के कलरव के द्वारा बुलाती हुई (मातृतुल्य) आकाश की गोदी में जा है । इस पद्य में श्लेष अतिशयोक्ति तथा रूपक का शङ्कर पाया जाता है ।

रैवतक से बहने वाली नदियों के वर्णन में कवि अपने प्रेमी हृदय का परिचय देता

अपशङ्कमङ्गपरिवर्तनोचिताश्चलिताः पुरः पतिमुपेतुमात्मजाः ।

अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणां विरुतेन वत्सलतथैव निम्नगाः ॥ ४।४७ ॥

पहाड़ी नदियाँ कलकल शब्द करती हुई बह रही हैं । ये निडर होकर उसकी (रैवतकी) गोद में लेटा करती हैं । अतः वे रैवतक की बेटियाँ हैं । आज वे अपने पति सह मिलने जा रही हैं । इस कारण रैवतक चिड़ियों के करुण स्वर के द्वारा जान पड़ता है वह प्रेम के कारण रो रहा है ।

कहना न होगा, माघ के प्रकृति-वर्णन का खास सौन्दर्य अप्रस्तुत विधान पर आधारित है ।

स्वभावोक्ति एवं प्रौढोक्ति

माघ स्वभावोक्ति के सफल चित्रकार है । महाकाव्य में कालिदास के बाद माघ स्वभावोक्ति वर्णन आता है । पञ्चम, एकादश, द्वादश तथा अष्टादश सर्ग में स्वभावोक्ति कई सुन्दर चित्र हैं । उनमें से यहाँ एक-दो उद्धृत करना पर्याप्त होगा—

दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं सहासहाकारमलोकयज्जनः ।

पर्याणतः स्रस्तमुराविलम्बिनस्तरङ्गमं प्रदुतमेकया दिशा ॥ १२।२२ ॥

किसी बिगड़ैल घोड़े की जीन ढीली होकर नीचे खिसक गई हैं। उसने तेजी से उछलकर अपनी पीठ पर बैठे हुए सवार को जमीन पर पटक दिया है। और वह एक ओर भाग चला है। लोग घोड़े की इस हरकत को देखकर हा-हाकार करते हुए हँस रहे हैं।

एक चित्र और देखिये—दो खच्चरों की छोटी गाड़ी जा रही है, पीछे से कोई हाथी आ रहा है, उसके सूँ-सूँ की ध्वनि को सुनकर खच्चर डर जाते हैं, वे बिगड़ उठते हैं। गाड़ी वाला धवड़ाकर लगाम छोड़ देता है। ढील मिल जाने से खच्चर उछलते हैं और गाड़ी में बैठी हुई अन्तःपुर की स्त्रियों को गिरा देते हैं। सड़क से दूर जाकर टकराने से गाड़ी भी टूट जाती है—

अस्तौ समासन्नकरणसूक्तान्नियन्तरि व्याकुलभक्तरज्जुके ।

क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां विलंघ्य लध्वीं करमौ वभञ्जतुः ॥ १२।२४ ॥

माघ का सच्चा कवि-हृदय इन वर्णनों से व्यक्त हो जाता है।

प्रौढोक्तिपूर्ण अलङ्कारों के प्रयोग में माघ अत्यन्त कुशल हैं। उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, समासोक्ति, तुल्ययोगिता, काव्यलिङ्ग और विरोधाभासादि अनेक अर्थालङ्कारों का सुन्दर प्रयोग माघ में मिलता है। इन्हे के तो वे बड़े ही शौकीन हैं। एक उदाहरण देना पर्याप्त होगा—

हस्तस्थित-खण्डित-चक्रशालिनं द्विजेन्द्रकान्तं श्रितवक्षसं श्रिया ।

सत्यानुरक्तं नरकस्य जिष्णवो गुणैः नृपाः शार्ङ्गिणमन्वयासिपुः ॥ १२।३॥

हाथ में चक्र की रेखा धारण करने वाले, शोभायुक्त वक्षःस्थल वाले, चन्द्रमा के समान सुन्दर, सत्यशील, पुण्यात्मा, मनुष्यों के विजयी राजा लोगों ने, हाथ में सुदर्शन चक्र को धारण करने वाले चन्द्रमा के समान सुन्दर, नरकासुर को जीतने वाले श्रीकृष्ण का जिनके वक्षःस्थल पर लक्ष्मी का निवास है और जो सत्यभामा में अनुरक्त है, उनके गुणों की दृष्टि से अनुगमन किया।

अनुप्रास में माघ का पदलालित्य रमणीय है, उनके अस्ती प्रतिशत पद्यों में अनुप्रास की छटा रहती है। अनुप्रास तथा यमक के लिए उनका निम्नलिखित पद्य विशेष प्रसिद्ध है—

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुससृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ ६।२० ॥

वसन्त का वर्णन है, वसन्त ऋतु के द्वारा विकसित माधवी लता के पुष्प रस से मस्त अमरी उन्मत्त ध्वनि को धारण किये हुए स्थिर और मधुर अक्षरों में गा रही है।

छन्दों के प्रयोग में माघ कुशल हैं। कालिदास के खास छन्द हैं, भारवि के बारह और माघ के सोलह। पञ्चम सर्ग में वसन्ततिलका तथा एकादश सर्ग में मालिनी की शोभा अप्रतिम है।

माघ का पद-विन्यास और शैली संस्कृत साहित्य में अपनी सानी नहीं रखती है। अलंकृत शैली के तो माघ आचार्य हैं। वस्तुतः माघ की पदशय्या इतनी अच्छी है कि कोई भी शब्द अपने स्थान से हटाया नहीं जा सकता है। उनकी शैली धीर और गम्भीर है।

उनका सङ्गीत पञ्चम की कोमलता की अपेक्षा धैर्य की गम्भीर धीरता को व्यक्त करता है। उनका संस्कृत भाषा पर पूरा अधिकार है। नवीन शब्दावली का तो उनका काव्य स्वयं ही है। संस्कृत समालोचकों ने तो यहाँ तक कह डाला है कि शिशुपालवध के नौ सर्ग में संस्कृत भाषा के समस्त शब्द आ जाते हैं, फिर कोई नवीन शब्द शेष नहीं रहता है। देखिए 'नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते।' इन्हीं महनीय गुणों के कारण माघ का उत्कर्ष अतः यदि समालोचकों ने जो माघ की प्रशंसा की है वह उचित ही है। धनपाल का कथन भी यथार्थ ही है—

माघेन विध्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे ।

स्मरन्तो भारवेरेव कवयः कपयो यथा ॥

जिस प्रकार माघ के ठिठुरते जाड़े में बन्दर सूर्य का स्मरण करते हुए भी उछल नहीं मचाते, उसी प्रकार माघ की रचना के सामने बड़े कवियों का पदयोजना का उत्साह ठंडा पड़ जाता है चाहे वे भारवि के पदों का कितना ही स्मरण करें।

महाकवि माघ का संस्कृत साहित्य में स्थान

महाकवि माघ को हम हर्षवर्द्धनोत्तरकाल (६४७ ई० से १२५० ई०) के का आचार्य कह सकते हैं। वे हिन्दी के रीतिकालीन कवियों के भी आचार्य हैं। भाषाविद्वानों ने उनकी मुक्तकण्ठ से प्रशंसा की है जो कहीं तक उचित भी है। इन प्रवचनों पर विचार करके स्वयं पाठक महाकवि माघ का संस्कृत साहित्य में स्थान निर्धारण कर सकते हैं। उनके विषय में कुछ प्रशंसा वचन इस प्रकार हैं—

(१) उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

कालिदास की उपमा, भारवि का अर्थगाम्भीर्य तथा दण्डी का पदलालित्य—ये तीन गुण माघ में (एकत्र) विद्यमान हैं।

(२) कृत्स्नप्रबोधकृद् वाणी भारवेरिव भारवेः ।

माघेनेव च माघेन कम्पः कस्य न जायते ॥ (राजशेखरस्य)

भारवि की वाणी सूर्य के प्रकाश के समान सबको प्रबोध देनेवाली है, परन्तु माघ के समान माघ काव्य के द्वारा कौन नहीं काँपने लगता है। अर्थात् जैसे माघ का अधिक ठंड से सभी काँपने लगते हैं उसी प्रकार विद्वान् लोग भी माघ-काव्य की किरणों से काँप जाते हैं।

(३) माघेन विध्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे ।

स्मरन्तो भारवेरिव कवयः कपयो यथा ॥ (धनपालस्य)

जिस प्रकार बन्दर माघ मास के (अत्यन्त शीत के) द्वारा उत्साहहीन होकर स्मरण करते हुए भी उछल-कूद का उत्साह नहीं रखते, इसी प्रकार माघ के काव्य से उत्साह वाले कवि-जन पद-योजना का उत्साह करते हैं चाहे वे भारवि के काव्य का स्मरण भी करते रहें।

(४) तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।

उदिते तु पुनर्माघे भारवेर्भारवेरिव ॥

भारवि (कवि तथा सूर्य का तेज) तब तक प्रकाशित रहता है जब तक माघ (कवि या मास) का उदय नहीं होता है । किन्तु माघ के उदय होने पर तो भारवि की दीप्ति के समान फीकी पड़ जाती है ।

(५) मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माघे रतिं कुरु ।

मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माऽघे रतिं कुरु ॥

यदि भगवान् कृष्ण के चरणों का ध्यान करना चाहते हो तो महाकाव्य माघ (के अध्ययन) में प्रेम करो तथा पापकर्म में रुचि मत रखो ।

(६) माघं भजन्तु यदि काव्यकलाभिलाषो,

माऽघं भजन्तु यदि मोक्षपथाभिलाषः ।

यदि काव्यों तथा नृत्य-गीतादि ६४ कलाओं में तुम्हारी अभिरुचि है तो महाकाव्य माघ परिशीलन करो और यदि मोक्ष की इच्छा है तो पापकर्म मत करो ।

(७) 'धन्यो माघकविर्वयन्तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात् ।' (मल्लिनाथस्य)

महाकवि माघ धन्य हैं तथा उनकी रचना का परिशीलन करने से हम भी धन्य हैं ।

(८) 'नवसर्गागते माघे नवशब्दो न विद्यते ।'

माघ काव्य के नौ सर्ग (पड़ लेने के बाद) में कोई नवीन शब्द (जानने के लिए वशिष्ट) नहीं रह जाता है ।

(९) पुष्पेषु जाती, नगरीषु काशी, नारीषु रम्भा, पुरुषेषु विष्णुः ।

नदीषु गङ्गा च नृपेषु रामः, काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥

जिस प्रकार फूलों में चमेली, नगरियों में काशी, नारियों में रम्भा, पुरुषों में विष्णु, देयों में गङ्गा, राजाओं में राम, कवियों में कालिदास श्रेष्ठ हैं, उसी प्रकार काव्यों में माघ-शिशुपालवध) श्रेष्ठ है ।

शिशुपालवध की व्याख्याएँ

इस महाकाव्य पर भिन्न-भिन्न टीकाकारों द्वारा समय-समय पर निम्नलिखित टीकाएँ की हैं—(१) श्रीवल्लभदेवकृत 'सन्देह विषौषधि' व्याख्या, (२) रङ्ग राजकृत व्याख्या, (३) एकनाथकृत व्याख्या, (४) चरित्रवर्द्धनकृत व्याख्या, (५) देवराजकृत व्याख्या, (६) श्री वल्लभकृत 'आनन्द देवायिनी' व्याख्या, (७) भरत मल्लिकृत 'सुबोधा' व्याख्या, (८) दिनकरमिश्रकृत 'सुबोधिनी' व्याख्या, (९) गोपालकृत 'हसन्ती' व्याख्या, (१०) चन्द्रशेखरकृत 'सन्दर्भ-चूडामणि' व्याख्या, (११) बृहस्पतिकृत व्याख्या, (१२) भगीरथकृत 'चित्रिका' व्याख्या, (१३) मल्लिनाथकृत 'सर्वज्ञा' व्याख्या, (१४) ...

(१४) कविवल्लभचक्रवर्तीकृत व्याख्या, (१५) लक्ष्मीनाथकृत व्याख्या, (१६) कृत 'भावतत्त्वसमुच्चय' व्याख्या, (१७) भगोरथकृत 'जगच्चन्द्रिका' व्याख्या, (१८) भगदत्तकृत व्याख्या । ये प्राचीन टीकाएँ इस समय प्रायः उपलब्ध नहीं हैं, इनमें मल्लिनाथकृत 'सर्वकृपा' व्याख्या ही सर्वत्र उपलब्ध है जो कि अत्यन्त प्रामाणिक है । कुछ आधुनिक टीकाएँ भी इस महाकाव्य के प्रायः प्रथम दो सर्गों पर की गई हैं कि पिष्टपेषण मात्र हैं ।

मल्लिनाथ

महोपाध्याय मल्लिनाथ विद्वान् टीकाकार हैं । ये द्रविड़ देश के निवासी थे । इनका 'उपाधिर्यो' 'महोपाध्याय' तथा 'कोलाचल' प्रसिद्ध हैं । इनका काल १४वीं शताब्दी सम्भवतः है । इन्होंने अमरकोश, उदारकाव्य, एकावली (अलङ्कार), तार्किक रक्षा, मीमांसा तथा लघुत्रयी (कालिदासकृत) रघुवंश, कुमारसम्भव तथा मेघदूत, और बृहत्त्रयी अथवा किरातार्जुनीय तथा शिशुपालवध पर टीकाएँ की हैं । सभी ग्रन्थों पर इनकी टीकाएँ लिखी हुई हैं । इनकी टीकाओं को देखने से ज्ञात होता है कि ये भी महाकवियों के समान वेदाङ्ग, दर्शन, पुराण, इतिहास, छन्द, अलङ्कार, कोश, आयुर्वेद, ज्योतिष, कर्म-राजनीति-शास्त्र तथा सङ्गीत-शास्त्र आदि अनेक विषयों के पारङ्गत विद्वान् थे ।

यद्यपि हम पहले उल्लेख कर चुके हैं कि इस महाकाव्य पर मल्लिनाथकृत 'सर्वकृपा' नाम की प्रामाणिक एवं श्रेष्ठ टीका उपलब्ध है तथापि आधुनिक कोमल मति छात्रों ने यह कठिन मालूम पड़ती है । इसके अतिरिक्त इसमें अन्वय, समासादि पृथक् न होने विषय-ज्ञान जैसा होना चाहिए वैसा छात्रों को नहीं हो पाता है । इसकी कुछ असंस्कृत टीकाएँ एवं भाषानुवाद भी हुए हैं जो कि प्रायः अपूर्ण हैं और उनसे विषय व प्रकार स्पष्ट नहीं हो पाया है । इन सभी कठिनाइयों को देखकर हमारे कुछ मित्रों ने छात्रों ने मुझे इसकी संस्कृत-हिन्दी टीका लिखने के लिए प्रोत्साहित किया । मैं अनेक प्राचीन एवं आधुनिक ग्रन्थों के प्रकाशक चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी भी इस कार्य के लिए मुझे बार-बार प्रेरित किया । इन सभी के आग्रह को बहुत दिनों टालना उचित न समझकर तथा अपनी भी संस्कृत साहित्य में विशेष रुचि होने से मैं इस कार्य में प्रवृत्त हुआ । उस परमात्मा की कृपा से इस समय शिशुपालवध की टीका यह वर्तमान रूप आपके सामने विद्यमान है ।

बालबोधिनी की विशेषता

इस टीका में अवतरण, अन्वय, पर्याय, भावार्थ, कोश, समास, व्याकरण तथा अनुवाद एवं विषय स्थलों पर उपयोगी टिप्पणियाँ भी दी गई हैं ।

समास-विग्रह आदि में संक्षेप नहीं किया गया है, किन्तु छात्रों की सुविधा के लिए पूरा-पूरा समास व विग्रह दिया गया है । पर्याय भी एक-एक शब्द के २-३ दिव्य अर्थों से विद्यार्थियों को स्वयं पर्याय बनाने का अभ्यास हो सकेगा । पर्यायों में भी प्रचलित

सुल शब्दों का प्रयोग किया गया है। संस्कृत व्याख्या में—छन्द, अलङ्कार तथा ध्वनि-
आदि का यथास्थान समुचित निर्देश किया गया है जिससे छात्र तथा अध्यापक सभी
सम उठा सकें।

हिन्दी अनुवाद में अन्वय के अनुसार अक्षरशः अर्थ किया गया है जिससे कि छात्रों को
अर्थ समझने में कठिनाई न हो। कठिन स्थलों को सुबोध बनाने के लिए टिप्पणियों द्वारा
स्पष्ट किया गया है। सम्बन्धित पौराणिक कथाएँ भी टिप्पणी में दे दी गई हैं। ग्रन्थ के
क्रम में गवेषणा-पूर्ण भूमिका एवं कथासार भी राष्ट्रभाषा में लिखे गये हैं।

यद्यपि इस टीका के निर्माण में हमारा कोई आलोचनात्मक लक्ष्य नहीं रहा है। हाँ, कवि-
अन्तस्तल में पहुँचने का अवश्य प्रयत्न किया है। इसीलिये हमें यत्र-तत्र व्याख्यानों
निराकरण करना पड़ा है जिससे कि पाठकगण इन व्याख्यानों से भ्रान्ति में न पड़कर
सत्यविकता को समझें।

इस प्रकार यह संस्करण सर्वाङ्ग-पूर्ण हुआ है। परोक्षार्थियों के लिए इतनी अधिक-
वैधा अभी तक सुलभ किसी संस्करण में नहीं थी जैसी सुन्दर उपयोगी व्यवस्था 'बाल-
संधिनी' में रखी गई है।

इस संस्करण से यदि विद्वानों एवं छात्रों को कुछ भी लाभ एवं सन्तोष हुआ तो हम-
ने इस परिश्रम को सफल समझेंगे।

विदुषां वशंवदः—

रामजीलाल शर्मा

संक्षिप्त कथासार

प्रथम सर्ग

एक बार द्वारकापुरी में अपने भवन में बैठे हुए भगवान् श्रीकृष्ण ने आकाश में आते हुए नारदजी को देखा। वे मुञ्ज की मेखला, यशोपवीत एवं रुद्राक्ष-माला को किये हुए थे। इनकी पीली जटाएँ हिमालय पर उत्पन्न एवं पकी हुई पीली लताओं के मालूम पड़ती थीं। उनके शरीर पर पड़ा हुआ मृगचर्म ऐरावत हाथी पर पड़ी हुई विरंगी झूल-जैसा प्रतीत होता था। वे अपनी अंगुलियों से बीणा बजा रहे थे और इस की ध्वनि में स्वर, ग्राम एवं मूर्च्छना स्पष्ट सुनाई दे रहे थे।

नारदजी के आते ही भगवान् श्रीकृष्ण अपने आसन से उठ बैठे एवं उन्हें स्वयं पर बैठाकर अर्घ्यादि पूजा से उनका सत्कार करके आगमन का कारण पूछा। नारद भी भगवान् श्रीकृष्ण की अनेक प्रकार से स्तुति कर अपने आने का कारण कहकर भगवान् ! आप पृथिवी का भार उतारने के लिए इस पृथिवी पर अवतीर्ण हुए हैं, परन्तु लोकों को धारण करने वाले आप अपने ही बोझ से इसे भारी बना रहे हैं। अतः इस का भार उतारने के लिए इन्द्र ने मुझे सन्देश लेकर भेजा है। कृपया आप उसे सुनें-

प्राचीन काल में हिरण्यकशिपु नाम का एक अत्यन्त विख्यात एवं भयङ्कर अशुभ जिसने अपने पराक्रम से इन्द्रादि देवों को भी वश में कर लिया था। उस दुष्ट को आपने ही नृसिंहावतार में किया था। वही असुर दूसरे जन्म में रावण हुआ जिसने यम, वरुण, कुबेर, चन्द्र, सूर्य, वायु, दिग्गज एवं षड् ऋतुओं को भी अपने वश में अपनी सेवा में नियुक्त किया। यही नहीं, उसने आपकी धर्मपत्नी सीता का भी अपहरण किया। उस समय रामरूप में स्थित आपने उस रावण का लङ्का में ही वध किया था। बात आपको स्मरण है क्या? वही रावण शिशुपाल के रूप में इस समय पृथिवी के पराक्रमी हुआ है जो अब भी संसार को बुरी तरह से पीड़ित कर रहा है। अतः आप उस दुष्ट को वध करके इन्द्रादि देवों को दुःख से मुक्त करें।

इस प्रकार सन्देश कहकर नारदजी के चले जाने पर, शिशुपाल-वध की बात सुनने वाले भगवान् श्रीकृष्ण ने शिशुपाल के प्रति क्रोध से भृकुटि चढ़ाई।

द्वितीय सर्ग

नारदजी के चले जाने के बाद भगवान् श्रीकृष्ण अपने मन्त्री एवं चाचा उद्धव वड़े भाई बलराम के साथ गुप्त विचार करने के लिए सभा-भवन में पहुँचे। श्रीकृष्णजी कहने लगे—‘युधिष्ठिर ने यज्ञ में हम लोगों को बुलाया है तथा देवराज भी शिशुपाल को मारने के लिए सन्देश भेजा है। अतः हम लोगों को युधिष्ठिर के आदेश मानना चाहिए या शिशुपाल पर चढ़ाई करनी चाहिए। एक ही काल में उपस्थित उद्धव परस्पर विरुद्ध इन दो कार्यों को उद्धव तथा बलराम को बताकर श्रीकृष्ण पहले अपने विचार प्रकट करने लगे—‘युधिष्ठिर अपने भाइयों की सहायता से यज्ञ पूरा करेगा। अतः वहाँ हम लोग न जायें तो भी कोई हानि नहीं है, परन्तु शत्रु की उपेक्षा करने

ही है। इसलिए मेरे विचार से शिशुपाल पर आक्रमण करना ही अधिक अच्छा है। इस विषय में आप लोगों की क्या सम्मति है ?

श्रीकृष्ण के वचन को सुनने के बाद बलराम ने उठकर अनेक प्रकार से युक्तियों द्वारा उनके वचनों का समर्थन किया और तुरन्त ही शत्रु पर चढ़ाई करने को योग्य बताया।

बलरामजी के वचन को समाप्त हो जाने पर श्रीकृष्ण ने उद्धवजी को बोलने के लिए क्षेत्र से सङ्केत कर दिया। उनका सङ्केत पाकर उद्धवजी ने तर्कपूर्ण अनेक युक्ति-युक्त वचनों से बलरामजी की प्रत्येक बात का खण्डन करके धर्मराज युधिष्ठिर के यज्ञ में सम्मिलित होने को कहा। उन्होंने श्रीकृष्ण को अपनी वृथा सात्वती के प्रति शिशुपाल के अपराधों को क्षमा करने की प्रतिज्ञा का भी स्मरण दिलाया। उन्होंने यह भी राय दी कि श्रीकृष्ण अपने गुप्तचरों द्वारा शत्रुओं में फूट पैदा कर दें तथा अपने पक्ष के राजाओं को शिशुपाल के विरुद्ध युद्ध करने के लिए अस्त्र-शस्त्र से युक्त होकर यज्ञ में पहुँचने के लिए प्रेरणा दें। क्योंकि यज्ञ में युधिष्ठिर आदि पाण्डव लोग आपका विशेष सम्मान एवं पूजादि करेंगे और शिशुपाल इसे सहन न कर सकेगा। अतः वह आपकी अनेक तरह से निन्दा करेगा। इससे एक तरफ तो आपकी उसके सौ अपराधों को क्षमा करने की प्रतिज्ञा पूरी हो जायेगी दूसरे अन्य राजा लोग भी उसके इस दूषित व्यवहार से उसके विरुद्ध हो जायेंगे। इसलिए वहाँ पर शिशुपाल को जीतना भी सरल होगा। इस प्रकार शिशुपाल पर चढ़ाई करने के कार्य की सिद्धि वहाँ स्वतः हो जायेगी। इस प्रकार के युक्तियुक्त वचनों को सुनकर उन्हें शीघ्र ही कार्यान्वित करने के लिए बड़ी प्रसन्नता के साथ भगवान् श्रीकृष्ण ने सभा का विसर्जन किया।

तृतीय सर्ग

उद्धव के राजनीति के वचनों को सुनकर शिशुपाल के साथ युद्ध का विचार स्थगित कर युधिष्ठिर के यज्ञ में सम्मिलित होने के लिए भगवान् श्रीकृष्ण ने इन्द्रप्रस्थ को प्रस्थान किया। उन्होंने अनेक प्रकार के बहुमूल्य-श्वेतच्छत्र, चामर, मुकुट, कुण्डल, केयूर, कङ्कण, मुक्ताहार, कौस्तुभमणि, मेखला एवं पीताम्बर को धारण किया। साथ में सुदर्शन चक्र, भीमोदकी गदा, खड्ग, शार्ङ्ग धनुष और पाञ्चजन्य शङ्ख को ग्रहण किया। इसके बाद प्रतिहत गति वाले रथ पर सवार हुए। उस पर गरुड़ की ध्वजा फहरा रही थी। उनके पीछे यादवों की विशाल सेना चल रही थी। उनको देखने के लिए नगर के नर-नारियों की भीड़ आगे निकलने वाली गलियों के रास्ते में पहले ही पहुँच जाती थी। भीड़ के कारण रथ गति से जाते हुए रथ पर बैठे हुए भगवान् श्रीकृष्ण को यह ज्ञात भी नहीं हुआ कि कब द्वारका के बाहर निकल आये। बाहर आने पर उन्होंने द्वारकापुरी को देखा, जो कि वृषार्णमयी होने से समुद्र के बीचो-बीच उसे विदीर्ण कर ऊपर निकली हुई बड़वानल की चाला-सी शोभित हो रही थी। इसके बाजारों में दूकानों पर बहुमूल्य रत्नों के ढेर लगे हुए थे। उसकी अट्टालिकाएँ तथा परकोटे बहुत ऊँचे एवं चिकने थे तथा इन पर बनाये हुए चित्र सजीव-जैसे प्रतीत होते थे। अप्सराओं के समान सुन्दर वहाँ की रमणियाँ सदा अपने मन को छोड़कर कामोत्कण्ठित रहती थीं। ऐसी द्वारकापुरी को देखते हुए जब भगवान् श्रीकृष्ण बाहर निकल आये तो द्वारकापुरी स्वयं उदास-सी हो गई।

वहाँ से आगे बढ़ने पर भगवान् श्रीकृष्ण ने समुद्र को देखा । उसमें अनेक नौ आकर मिल रही थीं । उससे निकलते हुए फेन तथा चञ्चल तरङ्ग एवं गम्भीर ध्वनि, सृष्टी का रोगी होने का भ्रम उत्पन्न कर रहे थे । वहाँ की शीतल, मन्द, सुगन्ध वायु सैनिकों का श्रम दूर हो जाता था । ऐसे समुद्रतट पर पड़ाव डालकर सैनिकों ने लम्बे फूलों का कर्णाभूषण पहना और छककर नारियल का पानी पीया, कच्ची सुपारिकों का भक्षण किया । इस प्रकार के कृत्य करते हुए वे समुद्र से बहुत दूर निकल गये ।

चतुर्थ सर्ग

आगे चलकर भगवान् श्रीकृष्ण ने रैवतक पर्वत को देखा जो कि शिखरों के मँड़राते हुए बादलों से सूर्य के मार्ग को पुनः रोकने के लिए उद्यत मैनाक पर्वत के समान प्रतीत होता था । यह अपने हजारों शिखरों से आकाश को तथा प्रत्यन्त पर्वतों से पृथ्वी को ढँके हुए था । सूर्य, चन्द्रमा जिसके नेत्र-जैसे प्रतीत होते थे, यह अनेक वृक्ष लताओं से आच्छादित था । निरन्तर बादलों के जल बरसाने से सपों की विषाग्नि बाधा इस पर कुछ भी प्रभाव नहीं पड़ता था । इसके सूर्यकान्तमणि वाले शिखरों पर सूर्य किरणें पड़ने के कारण आग बरसने लगती थी । श्रीकृष्ण भगवान् का बार-बार देखा भी यह पर्वत अत्यन्त रमणीय होने से उनको आश्चर्य से युक्त कर रहा था । इस पर भगवान् को उत्कण्ठित देखकर, उनका सारथि दारुक उस पर्वत का वर्णन करने लगा—

उसने कहा कि सूर्य के उदय तथा चन्द्रमा के अस्त होते रहने पर, यह पर्वत दो पार्श्वों में लटकते हुए दो घण्टाओं वाले हाथी के समान शोभित होता है । स्वर्णमयी दीवार वाला यह रैवतक पर्वत अपने शिखरों से गिरते हुए झरनों के ऊपर उछलते हुए बिन्दुओं से स्वर्णीय देवाङ्गनाओं के शरीर के सन्ताप को शान्त करता है । पानी में एक स्फटिक तथा दूसरी ओर नीलमणि की कान्ति से गङ्गा-यमुना के सङ्गम के समान ही जलाशय शोभित होता है । एक ओर सुवर्णमयी तथा दूसरी ओर रजतमयी दीवार से पर्वत भस्म लपेटे हुए तथा नेत्रों से अग्नि-कण निकालते हुए शिवजी के समान शोभित होता है । चारों ओर खिले हुए चम्पा के फूलों से पिङ्गलवर्ण कनकमयी दीवारों वाले शिखरों से तुल्य इस पर्वत के द्वारा (पीली कान्ति पड़ने से) यह भारत 'इलावृत्त' के समान (पृथ्वी से रचा हुआ-सा) लगता है । यहाँ कम्बलमृग विचरते हैं । स्त्रियों सहित सिद्धगण विचरते हैं । रात्रि में ओषधियाँ चमकती रहती हैं । पुष्पित कदम्ब को कम्पित करती शीतल, मन्द-सुगन्ध वायु बहती है । यहाँ रत्नों की अनेक खानें हैं तथा यह किन्नरी विहारस्थली है । यहाँ चमरी गायें तथा विशालकाय हाथी विचरते हैं । इसके अतिरिक्त यहाँ पर मैत्री आदि चारों वृत्तियों के ज्ञाता, अविद्या आदि पाँचों क्लेशों को त्याग अन्त में उसे भी रोकने के लिए (तथा स्वयं प्रकाश स्थिति को प्राप्त करने के लिए) सब लगाये हुए बहुत से योगी लोग निवास करते हैं । इस प्रकार यह रैवतक पर्वत भोग्य ही नहीं, किन्तु मोक्षभूमि भी है । यहाँ सदा सभी ऋतुएँ अपनी-अपनी शोभा को प्रदर्शित करती हैं अतः यहाँ शीतोष्ण द्रव्य किसी की नहीं सताते हैं । इस प्रकार परमश्रेष्ठ यह पर्वत ऊपर उठते हुए इयामल मेघों से मानो आपकी अगवाणी करने के लिए ऊपर उठ रहा है ।

॥ श्री ॥

श्रीमन्माघमहाकविप्रणीतं

शिशुपालवधम्

‘बालबोधिनी’-संस्कृत-हिन्दी-व्याख्येयपेतम्

प्रथमः सर्गः

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि यानि,
सर्वेश दूरमपयान्त्वचिरेण तानि ।

मद्राणि यानि भुवनेऽपि च यत्र सन्ति,
तान्याव्रजन्तु निखिलानि तव प्रसादात् ॥

गुरून् प्रणम्य शिरसा सर्वशास्त्रेषु पारगान् ।

श्रीरामलोटनान् धीरान् निर्गताशेषकल्मषान् ॥

विदुषा बुधमोदाय रामजीलालशर्मणा ।

व्याख्या माघे महाकाव्ये क्रियते बालबोधिनी ॥

अथ तत्रभवान् महाकविर्माघः ‘काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये
द्वयः परनिवृत्तये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥’ इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्
काव्यस्यानेकश्रेयः साधनत्वात्, शिशुपालवधाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षित-
प्राप्त्यस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नसमाप्त्यर्थम् ‘आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्’
प्राशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्ध-मुख-लक्षणत्वात् काव्यफल-शिशुपालवध-बीजभूतं
गवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु प्रथमं श्री-शब्द-प्रयोगपूर्वकं निर्दिशन्
यामुपक्षिपति—

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्वसनि ।

वसन्ददर्शवतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनि हरिः ॥ १ ॥

अन्वयः—श्रियः पतिः जगन्निवासः जगत् शासितुं वसुदेवसद्वसनि वसन् हरिः
म्बरात् अवतरन्तं हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं ददर्श ।

बालबोधिनी—श्रियः=लक्ष्म्याः, रुक्मिणीरूपाया इति यावत् । पतिः= 'पतिर्माता' इत्यमरः । 'राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' विष्णुपुराणात् । अनेन रुक्मिणी स्वयंवरानन्तरकालमियं काव्यकथा प्रस्तुतं सूचितम् । जगन्निवासः=जगदाधारभूतः । जगत्=विश्वम् । शासितुं=निश्चिन्तितुं । साधुसम्मानासाधुदमनाभ्यां व्यवस्थापयितुमित्यर्थः । श्रीमति=शोभायुक्ते । वसुदेवसदमनि=वसुदेवगेहे, कश्यपावतारस्य वसुदेवनाम्नः । वसितुः भवने इति भावः । 'वसुदेवोऽस्य जनकः' इत्यमरः । वसन्=तिष्ठति । आरं=श्रीकृष्णः । अम्बरात्=आकाशात्, अवतरन्तम्=आगच्छन्तम्, स्मरन् मँडराते हुक्कनार्थमिति भावः । हिरण्यगर्भाङ्गमुवं=ब्रह्माणो मानसपुत्रम् । गुप्तमेव प्रतीतं होतारदम् । ददर्श=अवलोकयामास । कदाचिदिति शेषः । अत्रालीढानी को ढँके हुप्-दमनि सकलजगदाश्रयतया—महीयसो हरेरावेयत्वं कथनादधिक्रान्ते लताओं से आ । तदुक्तम् साहित्यदर्पणे—'आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते' इति । इस पर कुछ निवासस्यापि वसुदेवसदमरूपजगदेकदेशनिवासित्वमिति विरोधाभास किरणें पड़ने लकारसकारादेकधा (स्वरूपतः) असकृच्चवृत्त्या जगज्जगदितिवर्णनं हुआ भी यह भगवान् को स्वरूपतः क्रमतश्च सकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्राप्तौ शब्दालङ्कारो । एषां च 'उत्तरपेक्षेण तिलतण्डुलन्यायेनैकत्र समावेशात् संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गे वसु-पाश्वर्त्यवृत्तम् । 'जतो तु वंशस्यमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ।

कोशः—'सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च, कमला श्रीर्हरिप्रया' इति चाग्नेसे 'श्रीर्वेशरचना शोभा' इत्यमरमेदिन्यौ । 'त्रिष्वयो जगतीलोको विष्टपं मुवनं' इत्यमरः । 'गृहं गेहोदवसितं वेश्म सदम निकेतनम्' इत्यमरः । 'अम्बरात् आकाशविहायसी' इत्यमरः ।

समासः—श्रयति हरिं या सा श्रीः, तस्या श्रियः । श्रीविद्यते यस्मिन् श्रीमत् तस्मिन् श्रीमति । निवसन्ति जना अस्मिन् असौ निवासः जगतां निवासः जगन्निवासः (त० पु०), वसुदेवस्य सद्य वसुदेवसद्य, तस्मिन् वसुदेवस्य (त० पु०), हिरण्यस्य गर्भः हिरण्यगर्भः, अङ्गाद् भवतीति अङ्गभूः, हिं गमस्य अङ्गभूः हिरण्यगर्भाङ्गभूः, तम्—हिरण्यागर्भाङ्गमुवम् (त० पु०) । व्याकरणम्—श्रीमति—श्री + मतुप् । शासितुम्—शासु + मावे तुमुन्, इडागच्छतीति जगत्—गम् + कर्तरि क्विप् । निवासः—नि—वस अधिकरणे वसन्—वस + शतृ । अवतरन्तम्—अव + तृ + शतृ । ददर्श—दृश + लिट् + तिणल् । अङ्गमुवम्—अङ्गभू + क्विप् लोपः, अमि उवङ् ।

हिन्दी—(श्री महाकवि माघ श्री शब्द प्रयोग पूर्वक श्री कृष्ण के नारद दर्शन वस्तु का निर्देश करते हुए कथा का आरम्भ करते हैं—) लक्ष्मी के स्वामी, अस्त लोकों के निवासस्थान (तथा) संसार का शासन करने के लिए; अन्त शोभायमान (कश्यपावतार अपने पिता) वसुदेव के घर में निवास करते (विष्णु के अवतार) श्रीकृष्ण भगवान् ने आकाश से उतरते हुए ब्रह्मा के नारद मुनि को देखा ।

टिप्पणी—शिशुपालवधम्—शिशुपालस्य वधः शिशुपालवधः सः वर्णनीयो स्मिन् काव्ये तत् शिशुपालवधम्, व्यधिकरणबहुव्रीहिः । शिशुपाल के वध का नाममें वर्णन है वह काव्य । पुराणों के अनुसार रुक्मिणी लक्ष्मी की अवतार रूपाणी जाती हैं तथा वसुदेव कश्यपावतार और कृष्ण विष्णु के अवतार माने जाते हैं । जगन्निवासः—प्रलय काल में सम्पूर्ण चराचर जगत् उस परब्रह्मात्मा में लीन हो जाता है । जैसा कि गीता में कहा है—

‘सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ १।७ ।

‘स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम्’ यजुर्वेद अ० २५, म२ १० । हिरण्यगर्भाङ्ग-वम्—ब्रह्मा के अङ्ग से उत्पन्न होने वाला अर्थात् ब्रह्म-पुत्र नारद । मनुस्मृति बताया है कि ईश्वर ने अपने शरीर से विविध जीवों की सृष्टि की इच्छा से पहले जल को उत्पन्न किया तब उसमें सृष्टि का बीज डाल दिया । वह बीज सुवर्णमय अण्ड रूप हो गया और उसी अण्डे से सम्पूर्ण लोकों के पिता ब्रह्मा उत्पन्न हुए, देखिए—

“सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥”

इसलिए ब्रह्मा का नाम हिरण्यगर्भ है (म० अ० १।८, ९ ।) भागवत के अनुसार ब्रह्मा के शरीर से दस प्रजापतियों की उत्पत्ति हुई । उनमें में एक नारद हैं, जो ब्रह्मा की गोद से उत्पन्न हुए । १० प्रजापतियों की उत्पत्ति का वर्णन भागवत में इस प्रकार है—

“अथाभिधायतः सर्गं दश पुत्राः प्रजज्ञिरे ।

भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसन्तानहेतवः ॥

मरीचिरव्यङ्गिरसो पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥
 उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयं भुवः ।
 प्राणाद् वसिष्ठः सञ्जातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः ॥
 पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोऽर्कः ।
 अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥
 (भागवते स्क० ३ । अ० १२ । श्लोक २१, २२, २३, २४)

तदा जनैर्विस्मयेनेक्षितुं प्रवृत्तमित्याह—

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।
 पतत्यधो घाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥ २१ ॥

अन्वयः—अनूरुसारथेः गतं तिरश्चीनं (प्रसिद्धम्) । हविर्भुजः ऊर्ध्वज्वलनं
 प्रसिद्धम् । (इदन्तु) सर्वतः विसारि घाम अधः पतति । ‘एतत् किम्’ इति
 आकुलम् (यथा स्यात्तथा) ईक्षितम् ।

बालबोधिनी—अनूरुसारथेः=सूर्यस्य । गतं=गतिः । तिरश्चीनम्=
 पर्वान्तात् पश्चिमान्तमित्यर्थः । (प्रसिद्धम्=विख्यातम्) हविर्भुजः=
 ऊर्ध्वज्वलनम्=ऊर्ध्वस्फुरणम् । प्रसिद्धम्=विख्यातम् । (इदन्तु पुरतो दृश्यमानम्)
 सर्वतः=समन्ततः । विसारि=प्रसरणशीलम् । घाम=तेजः । अधः=अधः
 गगनाङ्गणाद् भुवस्तलम् । पतति=आगच्छति । एतत्=पुरोदृश्यमानम्
 किम्=किलात्मकम् । इति=इत्थम् । जनैः=द्वारकावासिभिः सामान्यलोकी
 आकुलं=विस्मयेन सम्भ्रान्तं यथा स्यात्तथा । ईक्षितम्=दृष्टम् । अत्रोपमेयस्य भुजः
 घाम्नः सूर्याग्निभ्यामुपमानाभ्यामधो विसरणघर्मेणाधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकालङ्कार
 यदुक्तं साहित्यदर्पणे—आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा । व्यतिरेकः । यम

कोशः—‘सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपि गरुडाग्रजः’ इत्यमरः । ‘घाम रश्मिरेत
 देहे स्थाने जन्म प्रभावयोः’ इति हैमः । ‘समन्ततस्तु परितः सर्वतो विश्ववित
 इत्यमरः ।

समासः—अविद्यमानो ऊरु यस्यासौ अनूरुः, अनूरुः सारथिः यस्य स
 सारथिः तस्य अनूरुसारथेः (व व्री०), हविर्भुङ्क्ते इति हविर्भुक् तस्य हवि
 (त० पु०) ऊर्ध्वञ्च ऊर्ध्वज्वलनम् ।

व्याकरणम्—गतम्-गम्+भावे क्तः, अनुनासिकलोपः । तिरश्ची

रस् + अञ्च + विभाषाञ्चेदिविस्त्रयाम्' इति स्वार्थे खः, ईनादेशः । प्रसिद्धम्—
+ षिष् + क्तः । विसारि-वि + सृ + णितिः । ईक्षितम्-ईक्ष + भावे + क्तः ।

हिन्दी—सूर्य की गति तो तिरछी होती है । और अग्नि का ऊपर की ओर
रुना प्रसिद्ध है । परन्तु यह तो सब ओर फैलने वाला तेज नीचे गिर रहा है ।
क्या है ? इस प्रकार द्वारकावासी लोगों ने व्याकुलता पूर्वक देखा ।

टिप्पणी—अनुरसारथिः—कश्यप की विनता नाम की स्त्री से, जो एक
क्षणी थी, दो अण्डे उत्पन्न हुए । उनमें से एक अण्डे को अर्ध पका ही फोड़
ला । इस अण्डे से जो बच्चा पैदा हुआ उसके ऊपरी अवयव तो पूर्णतया बन
ये थे लेकिन पैर के अवयव अभी पूर्ण नहीं हुए थे । इसलिये उसका नाम
नरु पड़ा । पूर्ण ताप न मिलने के कारण उसे सूर्य के ताप की आवश्यकता
भीत होती थी । इसलिए कश्यप के आदेश से इस बच्चे को सूर्य का सारथि
ना दिया गया । जो आज भी सदा उसी के साथ रहता है । इसी का नाम
कृष्ण है । दूसरे अण्डे से जो पूर्ण पक जाने पर फोड़ा गया था उससे गरुड़
जात हुए ॥ २ ॥

अथ भगवान् कृष्णः क्रमेण तं ज्ञातवानित्याह—

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभावितकृतिम् ।

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥

अन्वयः—विभुः सः पुरा त्विषां चयः इत्यवधारितम् । ततः विभावितकृति
शरीरीति (अवधारितम्) । (ततः) विभक्तावयवं पुमानिति (अवधारितम्)
मुं, क्रमात् नारदः इत्यबोधि ।

बालबोधिनी—विभुः=वस्तुतत्त्वनिर्धारणसमर्थः । स=हरिः । पुरा=आदौ,
प्रथम-दर्शने इत्यर्थः । त्विषां=तेजसाम् । चयः=समूहः । इति=एवम् । अवधा-
रितम्=विनिश्चितम् । ततः=तदनन्तरम्, किञ्चित्सामीप्ये सतीत्यर्थः । विभा-
वितकृति=लक्षितमूर्तिम् । (अत एव) शरीरी=प्राणी । इति=एवम् । (अव-
धारितम्=विनिश्चितम्) । (ततः=तदनन्तरम्, सामीप्याधिक्ये सतीत्यर्थः) ।
विभक्तावयवं=स्पष्टविज्ञातमुखाद्यङ्गम् । (अत एव) पुमान्=पुरुषः । इति=
एवम् । अवधारितम्=विनिश्चितम् । अमुं=आकाशादायान्तं व्यक्तिविशेषम् ।
क्रमात्=पूर्वोक्तरीत्यासामान्यविशेषज्ञानक्रमेण । नारदः=नारदोऽयम् । इति=
एवम् । अबोधि=ज्ञातवान् । नारदोऽयमिति निश्चितवान् । अत्र विभावितकृति

विभक्तावयवमित्यादिना आकृति-विभावनावयवविभावनपदार्थो विशेषणवृत्त्या शब्द-
त्वपुंस्त्वनिर्धारणे हेतुत्वेनोपन्यस्ताविति हेतोरत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारमा

कोशः—‘चयः समूहे’ इति मेदिनी । ‘प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुः
शरीरिणः’ इत्यमरः । ‘विभुः प्रभौ व्यापके’ इत्यनेकार्थसंग्रहः ।

समासः—विभाविता आकृतिर्यस्य स विभाविताकृतिः तम् विभाविता
(व० त्री०) । विभक्ता अवयवा यस्य स विभक्तावयवः तम्—विभक्ता
(व० त्री०) ।

व्याकरणम्—चयः—चि + भावे अच् । अवधारितम्—अव + धृ + णिच् +
इडागमः । शरीरी-शरीर + मत्वर्थे इनिः । अवोधि-बुध + कर्तरि लुङ्-
“दीपजनबुध०” इत्यादिना चिण् “चिणो लुक्” इति तस्य लुकि ।

हिन्दी—(तदनन्तर श्रीकृष्ण भगवान् ने उन्हें शनैः-शनै पहचान लिया
कहते हैं—) वस्तु के स्वरूप का निर्धारण करने में समर्थ भगवान् श्रीकृष्ण
(अमुम्) उस आकाश से आते हुए पुरुष विशेष को पहले तेजपुञ्ज समझ
तदनन्तर थोड़ा नीचे आने पर कुछ-कुछ हस्तादि अवयवों के झलकते
‘यह कोई प्राणी है’ ऐसा समझा । इसके बाद और नीचे आने पर (त
मुखादि अवयवों के दिखाई पड़ने पर कोई पुरुष समझा । इस क्रम से अ
‘ये नारद हैं’—ऐसा जाना ।

टिप्पणी—यहाँ से ‘क्रमादमुं नारद इत्यवोधि सः’ इस वाक्यांश का सम
अगले सात श्लोकों में भी रहेगा । अतः ‘अवोधि’ इस एक ही क्रिया के
श्लोकों में अन्वित होने से यहाँ आठ श्लोकों का कुलक है । पाँच या उससे अधिक
श्लोकों में एक क्रिया के अन्वित होने पर कुलक होता है । जैसा कि साहित्य
में कहा है—

‘छन्दोवद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम् ।

द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्’ ॥ इति ॥ ३ ॥

अथायान्तं नारदं सप्तभिः श्लोकैर्वर्णयन् तस्य शिवोपम्यं दर्शयति—

नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान् समूढ-कर्पूर-पराग-पाण्डुरम् ।

क्षणं क्षणोत्क्षिप्त-गजेन्द्र-कृत्तिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥

अन्वयः—नवान् बृहतः पयोधरान् अधोऽधः (स्थितम्) समूढकर्पूरपर

पाण्डुरम् क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना भूतिसितेन शम्भुना स्फुटोपमं अमुं (सः
माम्नारद इत्यबोधि इति पूर्वेणान्वयः) ।

बालबोधिनी—नवान्=नवीनान् सद्यः सम्भृतजलान् अतिनीलानिति यावत् ।
हतः=विपुलान् । पयोधरान्=मेघान् । अधोऽधः=मेघानां समीपाधःप्रदेशे ।
अत्यतमिति शेषः । समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्=पुञ्जीकृतकर्पूरचूर्णतुल्यवबलम् ।
अत एव) क्षणं=क्षणमात्रम् । मेघसमीपावस्थान-क्षणे इत्यर्थः । क्षणोत्क्षिप्त-
जेन्द्रकृत्तिना=ताण्डवोत्सवावसरोपरिधारितगजेन्द्रचर्मणा । भूतिसितेन=भस्म-
रेण । शम्भुना=शिवेन । स्फुटोपमं=व्यक्तसादृश्यम् । इतःप्रभृति सप्तसु
लोकेषु 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इति पूर्वेणान्वयः ।

कोशः—'पयोधरः कुचे मेघे' इत्यनेकार्थसंग्रहः । 'समूढः पुञ्जिते भुग्ने' इति
अश्वः । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । 'अजिनं चर्म
भूतिः स्त्री' इत्यमरः 'भूतिर्भस्मनि सम्पदि' इत्यमरः ।

समासः—घरन्तीति घराः पयसां घराः पयोधराः तान् पयोधरान् (त०
०) । कर्पूरस्य परागः कर्पूरपरागः समूढश्चासी कर्पूरपरागः समूढकर्पूरपरागः
समूढकर्पूरपराग इव पाण्डुरः समूढकर्पूरपरागपाण्डुरः तम् (क० घा०) ।
जानामिन्द्रो गजेन्द्रः (त० पु०) गजेन्द्रस्य कृत्तिः गजेन्द्रकृत्तिः (त० पु०),
क्षणे उत्क्षिप्ता गजेन्द्रकृत्तिर्येन सः तेन (व० व्री०), स्फुटा उपमा यस्य सः तम्,
व० व्री०) भूत्या सितो भूतिसितः तेन (त० पु०) ।

व्याकरणम्—पयोधरान्, इत्यत्र 'उभयसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु'
ति वार्तिकेन अधोऽधः शब्दयोगे द्वितीया । क्षणमित्यत्र अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

हिन्दी—(यहाँ से लेकर सात श्लोकों में नारदजी का वर्णन करते हैं—)
वीन अतएव जलपूर्ण होने से कृष्णवर्ण वाले, बड़े-बड़े बादलों के नीचे स्थित
तथा) ढेर किये हुए या पीसे हुए कर्पूर की धूलि के समान श्वेत वर्ण अतएव
ताण्डव के समय अपने ऊपर हाथी के चर्म को ओढ़े हुए तथा भस्म लपेटने से
शुभ्रवर्ण वाले शिवजी के समान प्रतीत होने वाले नारद मुनि को भगवान् श्रीकृष्ण
पहचान लिया ।

टिप्पणी—कहा जाता है कि गज नामक एक असुर ने जो मारने पर भी
अपने चर्म से भूमि का स्पर्श होने पर पुनः जीवित हो जाता था, सब देवता और
तनुष्यों को पीड़ित करना आरम्भ किया । इससे दुःखी होकर उन्होंने शिवकी
धारण ली । शिवजी ने उस राक्षस को मार कर उसके चर्म को अपने ऊपर धारण

कर लिया । अतएव वह पुनर्जीवित न होकर संसार को पीड़ित न कर
तभी से शिवजी का नाम कृतिवासा (चर्म के वस्त्र को धारण करने वा
पड़ा ॥ ४ ॥

नारदस्य हिमालयसादृश्यमाह—

दधाननम्भोरुह-केसरद्युतीजटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ।

विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो घराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥

अन्वयः—अम्भोरुहकेसरद्युतीः जटाः दधानं शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् (तु
एव) विपाकपिङ्गाः तुहिनस्थलीरुहः व्रततीततीः दधानं घराधरेन्द्रमिव (स्थि
'अमुं नारद इत्यवोधि सः ।'

बालबोधिनी—अम्भोरुहकेसरद्युतीः=कमलकिञ्जल्कप्रभाः, कमलकेसर
पीतवर्णा इत्यर्थः । जटाः=सटाः । दधानं=धारयन्तम् । शरच्चन्द्रमरीचिरोचि
शरदिन्दुकान्तिधवलम् । (अत एव) विपाकपिङ्गाः=परिपाकपिङ्गलाः । तु
स्थलीरुहः=तुषारभूमिसमुत्पन्नाः । व्रततीततीः=लतासमूहान् । दधानं=धा
न्तम् । घराधरेन्द्रं=पर्वतराजं, हिमालयम् । इव=यथा । (स्थितम्) (अमुं
हरिः नारद इत्यवोधीति पूर्वेणान्वयः) । घराधरेन्द्रमिव इत्यत्र इव शब्दप्रयो
वाच्योत्प्रेक्षा, यदुक्तं साहित्यदर्पणे—

‘भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्येवादि प्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।’

कोशः—‘किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘स्युप्रभारुचिस्त्विङ्मा
श्चविद्युतिदीप्तयः’ इत्यमरः । ‘जटाः सटाः’ इत्यमरः । ‘वल्ली तु व्रतती
इत्यमरः ।

समासः—अम्भसि रोहन्तीति अम्भोरुहाणि (त० पु०) तेषां केसराणि
द्युतिरिव द्युतिर्यासां ताः अम्भोरुहकेसरद्युतयः ताः अम्भोरुहकेसरद्युतीः (त
व्री०) । शरदः चन्द्रः—शरच्चन्द्रः (त० पु०) शरच्चन्द्रस्य मरीचय इव रोचि
सः तम् शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् (व० व्री०) । विपाकेन पिङ्गाः विपाकपि
ताः विपाकपिङ्गाः (त० पु०) तुहिनस्य तुहिनप्रधाना वा स्थली तुहिनस्य
तस्यां रोहन्तीति तुहिनस्थलीरुहः, ताः तुहिनस्थलीरुहः (त० पु०) । घरन्ती
घराः घरायाः घराः घराधराः तेषामिन्द्रस्तम्—घराधरेन्द्रम् (त० पु०) ।

न्याकरणम्—दधानम्—धा + शानच् । तुहिनस्थलीरुहः—तुहिनस्थली—
रुहः + क्विप् + शस् ।

हिन्दी—कमल के केसर के समान कान्तिवाली (पीली) जटाओं को धारण
किये हुए (तथा स्वयं) शरत्कालीन चन्द्रमा की किरणों के समान (शुभ्रतम)
कान्तिवाले अतएव परिपाक से पीतवर्ण, वर्फीली भूमि में उगने वाली लताओं के
समूह को धारण किये हुए, पर्वतराज हिमालय के समान प्रतीत होने वाले उस
पुरुष विशेष को श्रीकृष्ण ने 'ये नारद हैं, ऐसा जान लिया ।

टिप्पणी—कुछ आलोचकों के मतानुसार वर्फीली भूमि में लताओं की उत्पत्ति
होने से यह उपमान असङ्गत है । परन्तु दूसरे लोग विष-कीट न्याय से उसका
समाधान इस प्रकार करते हैं—जिस प्रकार विष में उत्पन्न होने वाला कीट उसी
विष को खाता हुआ बढ़ता है, उस विष से मरता नहीं है । इसीप्रकार यहाँ भी
वर्फीली भूमि में लताओं का उत्पन्न होना और पकना कहा है ॥ ५ ॥

नारदस्य बलभद्रौपम्यमाह—

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छवि वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।

सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—पिशङ्गमौञ्जीयुजं अर्जुनच्छवि अञ्जनद्युति एणाजिनं वसानं
(अत एव) सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां शितिवाससस्तनुं विडम्बयन्तम् (अमुं
नारद इत्यवोचि) ।

बालबोधिनी—पिशङ्गमौञ्जीयुजम् = पिङ्गलवर्णमुञ्जनिर्मितमेखलाधारिणम् ।
(पुनश्च स्वयं) अर्जुनच्छवि = धवलकान्तिम्, गौरवर्णम् । अञ्जनद्युति = कज्जल-
च्छवि, कृष्णवर्णमित्यर्थः । एणाजिनं = मृगचर्म । वसानं = आच्छादयन्तम्, परि-
दधानम् । (अत एव) सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां = कनकमेखलाबद्धाधोवसनाम् ।
शितिवाससः = नीलाम्बरस्य, बलभद्रस्य । तनुं = शरीरम् । विडम्बयन्तम् = अनु-
कुर्वन्तम् । अमुं सः = हरिः नारद इत्यवोचीति पूर्वैणान्वयः । अत्र विडम्बयन्तम्
इत्यनेन नारदस्य बलरामौपम्यमर्थप्रतीतेरनन्तरमेव गम्यते इति आर्थीयमुपमा ।

कोशः—'कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गो कद्रुपिङ्गलो' इत्यमरः । 'अजिनं
चर्मं वृत्तिः स्त्री' इत्यमरः । 'नीलाम्बरो रीहिण्यस्तालाङ्गो मुसलीहली' इत्यमरः ।
अथ कलेवरम् । 'गात्रं वपुः संहननं शरीरम् वर्ष्मं विग्रहः ॥ कायो देहः क्लीब-
पुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनू ।' इत्यमरः ।

समासः—मुञ्जस्य विकारो मौञ्जी, पिशङ्गो चासी मौञ्जी पिशङ्गना
तया युज्यते इति पिशङ्गमौञ्जीयुक् तम् पिशङ्गमौञ्जीयुजम् (क० त०), कौ
छविर्यस्य स तम् अर्जुनच्छविम् (व० व्री०) । एणस्य अजिनं एणाजिनं तन्
एणाजिनम् (प० त०) । अञ्जनस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तत्—अञ्जन
(व० व्री०) । सुवर्णस्य सूत्रं (त० पु०) सुवर्णसूत्रम्, सुवर्णसूत्रेण आक
अधराम्बरं यस्याः सा ताम् सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बराम् (व० व्री०) ।
वासः यस्य स शितिवासाः तस्य शितिवाससः (व० व्री०), विडम्बयतीति विर
म्बयन् तम् विडम्बयन्तम् ।

व्याकरणम्—पिशङ्गमौञ्जीयुजम्—पिशङ्गमौञ्जी + युज् + क्विप् + अम् त
वसानम्—वस + शानच् । विडम्बयन्तम्—विडम्ब + णि + शतृ + अम् ।

हिन्दी—पीली मूँज की करघनी पहिने हुए (तथा स्वयं) शुभ्रवर्ण
और काले मृगचर्म को धारण किये हुए (अत एव) सोने की करघनी से
हुई नीली धाती वाले (शुभ्रवर्ण वाले) बलराम के शरीर का अनुकरण
वाल उस पुरुष को 'ये नारद हैं' ऐसा समझ लिया ।

टिप्पणी—ब्राह्मण की मेखला मूँज की, क्षत्रिय की मूर्वा घास की
की डोरी के समान और वैश्य की सन के धागे की बनी हुई बराबर-बराबर
लड़ियों वाली चिकनी होनी चाहिए, जैसा कि मनुस्मृति (अ० २ । श्लो० ४८)
में कहा है—

‘मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मोर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥’ इति ॥ ६ ।

अथ नारदस्य शरन्मेघसादृश्यमाह—

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिहणमयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।

कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्घनं घनान्ते तडिताङ्गणैरिव ॥ ७ ॥

अन्वयः—विहङ्गराजाङ्गरुहैः इव आयतैः हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः कृत
पवीतं हिमशुभ्रं घनान्ते तडिताङ्गणैः (उपलक्षितम्) उच्चकैः घनं इव (स्थितम्)
'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इति पूर्वोक्तान्वयः ।

बालबोधिनी—विहङ्गराजाङ्गरुहैः=गरुडलोमभिः । इव=यथा । आयतैः
दीर्घैः । हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः=सुवर्णमयभूमिसमुत्पन्नलतासूत्रैः । कृतोप
पवीतं=विरचितयज्ञसूत्रम् । (स्वयञ्च) हिमशुभ्रं=तुषारघवलम् (अत एवास

नान्ते=शरदि । तडितां=विद्युताम् । गणैः=समूहैः । गणैरित्यस्य स्थाने
णैरिति पाठान्तरे दामभिरित्यर्थः । (उपलक्षितम्) उच्चकैः=उन्नतम् ।
नं=मेघम्, इव=यथा । शोभमानममुं सः=हरिः नारद इत्यवोधीति पूर्वोक्तम् ।
त्र वाच्योत्प्रेक्षालङ्कारः । लक्षणन्तु प्रागेवोक्तम् ।

समासः—विहायसा गच्छन्तीति विहङ्गाः, तेषां राजा विहङ्गराजः तस्य
ङ्गराः, तैः—विहङ्गराजाङ्गरैः (प० त०) । हिरण्यस्य विकारः हिरण्यमी,
हिरण्यमी चासौ उर्वी च हिरण्यमीर्वी तस्यां रोहन्तीति हिरण्यमीर्वीरुहाः, ताश्च
राः वल्लयः हिरण्यमीर्वीरुहवल्लयः तासां तन्तवस्तैः हिरण्यमीर्वीरुहवल्लितन्तुभिः
(त० पु०), कृतं उपवीतं येन स तम्—कृतोपवीतम् (व० व्री०) । हिममिव
शुभ्रः हिमशुभ्रः तम्—हिमशुभ्रम् (उपमित० स०) । घनानां अन्तः घनान्तः,
स्मिन्—घनान्ते (प० त०) ।

व्याकरणम्—आयतैः—आ + यम् + क्तः । उच्चकैः—उच्चैरित्यव्ययात् ।
अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' (५।३।७१) स्वार्थे अकच् । गणैः—इत्थं
तलक्षणे तृतीया । हिरण्यस्य विकारः 'हिरण्यमी' इत्यत्र 'दाण्डिनायन'
६।४।१७४) इत्यादिना मयटि यलोपनिपातः ।

हिन्दी—पक्षिराज गरुड के केशों के समान लम्बे-लम्बे सुवर्णमयी भूमि में
स्पर्श होने वाली लताओं के तन्तुओं से बने हुए, यज्ञोपवीत को धारण किए हुए
(तथा स्वयं) वर्ण के समान अत्यन्त शुभ्र वर्ण (अत एव) शरत्काल में
वज्रली से युक्त (शुभ्र वर्ण) मेघ के समान शोभायमान नारद जी को भगवान्
श्रीकृष्ण ने पहिचान लिया ॥ ७ ॥

अथ नारदस्य ऐरावतसाम्यमुत्प्रेक्षयते—

निसर्ग-चित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना ।

चकासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना चारु-
चमूरुचर्मणा कुथेन इन्द्रवाहनं नागेन्द्रम् इव चकासतम्—(अमुं स नारद
इत्यवोधि) ।

बालबोधिनी—निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा=स्वाभाविकविविधवर्णभास्व-
गुणोन्मत्ता । 'तथा' लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना=शोभमानमृणालखण्डवद्वलाङ्ग-
सिक्तेन । चारुचमूरुचर्मणा=सुन्दरमृगचर्मणा । कुथेन=पृष्ठास्तरणेन । इन्द्रवाहनं=

महेन्द्रयानम् । नागेन्द्रं = गजराजम्, ऐरावतमित्यर्थः । इव = यथा । चकास शोभमानम् । (अमुं सः = हरिः, क्रमान्तारद इत्यवोधि) अत्रापि वाच्यो लङ्कारः ।

कोशः—‘स्वरूपञ्च स्वभावश्च’ इत्यमरः । ‘मृणालं विसम्’ इत्यमरः ‘छेदः खण्डोऽस्त्रियाम्’ इति त्रिकाण्डशेषः । प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः द्वयोः’ इत्यमरः ।

समासः—चित्राणि च उज्ज्वलानि च सूक्ष्माणि च चित्रोज्ज्वलसूक्ष्मनिसर्गेण चित्रोज्ज्वलसूक्ष्माणि पक्ष्माणि यस्य तत् निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्म, निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा (व० व्री०), लसंश्चासौ विसच्छेदश्च लसद्विसच्छेदस इव सितम्, लसद्विसच्छेदसितम्, तच्च तदङ्गञ्च लसद्विसच्छेदसिताङ्गम्, तसि सङ्गोऽस्यास्तीति तेन लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना (कर्मधारयगर्भं व० व्री० चमूरोः चर्मं चमूरुचर्मं, चारु च तत् चमूरुचर्मं च चारुचमूरुचर्मं, तेन चारुचर्मणा (त० पु०) । नागानां इन्द्रो नागेन्द्रः तम्—नागेन्द्रम् (त० पु०) इन्द्रस्य वाहनं इन्द्रवाहनं तत् इन्द्रवाहनम् (त० पु०) ।

व्याकरणम्—चकासतम्—चकासृ + शतृ जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तात् ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (७।१।७८) इति नुमभावः । वाहनम्—वह + स्वार्थे णि कर्तरि ल्युट् ।

हिन्दी—स्वभावतः चितकवरे तथा उज्ज्वल रोम वाले शोभमान कमल के खण्ड के समान शुभ्र वर्ण (तथा अपने) शरीर पर पड़े हुए सुन्दर चमूरुचर्म के चर्म से अनेक रङ्गों से चित्रित तथा सूक्ष्म सूत वाले एवं शुभ्रवर्ण ऐरावत के शरीर पर डाले हुए) झूल से इन्द्रवाहन गजराज ऐरावत के स शोभित होते हुए तारद जी को श्रीकृष्ण भगवान् ने पहिचान लिया ॥ ८ ॥

पुनः कीदृशमित्याह—

अजलमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ।

पुरः प्रवालैरिव पूरितार्धया विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ९ ॥

अन्वयः—अजलम् आस्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया प्रवालैः पूरितार्धया इव अच्छस्फटिकाक्षमालया विभान्तम्—(क्रमादमुं न इत्यवोधि सः) ।

अलवोधिनी—अजलं = अनवरतम् । आस्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया = ताडितवीणातन्त्रीसंघर्षणोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखकिरणमिश्रया । पुरः

रोभागे, अग्रभागे । प्रवालैः=विद्रुमैः । पूरितार्घ्या=प्रवेशितार्घभाग्या ।
व=यथा (विभाव्यमानया) अच्छस्फटिकाक्षमालया = स्वच्छस्फटिकमणि-
नमितजपमालया । विभान्तं = शोभमानम् (अमुं नारद इति सः = हरिः,
क्रमादबोधीति पूर्वेणान्वयः) अत्र 'नखांशुभिन्नया' इति स्वगुणत्यागेनान्यगुण-
वीकारात् तद्गुणनामकोऽलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'तद्गुणः स्वगुण-
यागादत्युत्कण्ठगुणग्रहः' इति ।

कोशः—'सततानारताश्रान्तसन्तताविरतानिशम्' इत्यमरः । किरणेष्वमयूखा-
गमस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । 'अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः ।
अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽभिमुखेऽव्ययम्' इति हैमः ।

समासः—अङ्गुष्ठस्य नखः अङ्गुष्ठनखः, तस्य अंशव अङ्गुष्ठनखांशवः ।
वल्ग्वयाः गुणः वल्ग्वकीगुणः, आस्फालिताश्च ते वल्ग्वकीगुणाश्च आस्फालितवल्ग्वकी-
गुणाः, तेषां क्षतेन उज्ज्वलाश्च ते अङ्गुष्ठनखांशवश्च—आस्फालितवल्ग्वकीगुणक्षतोज्ज्व-
लाङ्गुष्ठनखांशवः, तैः भिन्ना तया आस्फालितवल्ग्वकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया
(त० पु०) । पूरितम् अर्घं यस्याः सा तया पूरितार्घ्या (व० व्री०) । अच्छाश्च
स्फटिकाश्च अच्छस्फटिकाः, तेषाम् अक्षमाला तया—अच्छस्फटिकाक्षमालया
(त० पु०) ।

व्याकरणम्—अजस्रम्—न जस्यति मुञ्चति इति, न + जस् + रः ।
विभान्तम्—वि + भा + शतृ ।

हिन्दी—निरन्तर वजाये गये वीणा के तारों के संघर्षण से उज्ज्वल अँगूठे के
नख की किरणों से मिश्रित (अत एव सामने के आवे भाग में मूँगों से परिपूर्ण
सी, स्वच्छ स्फटिकमणि की अक्षमाला (जपमाला) से शोभित होते हुए उस
मुख-विशेष को 'ये नारद हैं' ऐसा श्रीकृष्ण भगवान् ने शनैः-शनैः जाना ॥ ९ ॥

पुनः मुनिं विशिनष्टि—

रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनामवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

अन्वयः—नभस्वतः आघट्टनया पृथक् रणद्भिः विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः
स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनां महतीं मुहुर्मुहुः अवेक्षमाणम् (क्रमादमुं नारद
इत्यबोधि सः) ।

बालबोधिनी—नभस्वतः=वायोः, पवनस्य । आघट्टनया=आघात-
 पृथक्=असंकीर्णं, विस्पष्टं यथा स्यात्तथा । रणद्भिः=शब्दायमानैः, अनुरण-
 चमानैरित्यर्थः । विभिन्नश्रुतिमण्डलैः=प्रतिनियतसंख्यया व्यवस्थितस्वरारम्भक-
 विशेषसमूहैः । स्वरैः=षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादनामकैः 'स-
 ग-म-प-ध-नि' इत्येवं लोके प्रसिद्धैः सप्तभिः स्वरैः । स्फुटीभवद्ग्रामति-
 मूर्च्छनां=व्यक्तीभवत्स्वरसंघातारोहावरोहक्रमभेदाम् । महतीं=महती र-
 स्ववीणाम् । मुहुर्मुहुः=पुनः पुनः, भृशम् । अवेक्षमाणं=पश्यन्तम् । अमुं क-
 हरिः नारद इत्यबोधीति पूर्वेणान्वयः) । अत्र वादनं विनैव स्वराद्याविर्भागे
 कोऽपि लोकातिक्रान्तोऽयं शिल्पसौष्ठवातिशयो द्योत्यते तेन सह स्वतः प्रति-
 तिशयस्याभेदनाध्यवसितत्वादतिशयोक्त्यलङ्कारः । तथा चाङ्गुलिसंयोगरूप-
 विनैव मूर्च्छनादिकार्योत्पत्तिद्योतनाद् विभावनाऽलङ्कारो व्यज्यते इत्यलङ्कार-
 लङ्कारध्वनिः । सम्प्रति स्वरादीनां स्वरूपमुच्यते—'श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वरः'
 श्रुत्युत्पन्नोऽनुरणनात्मकः कर्णमधुरो ध्वनिविशेषः स्वर इत्युच्यते । यथा रत्ना-

श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः ।

स्वरः रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते ॥ इति ॥

स्वरोत्पादकश्शब्दविशेषश्श्रुतिः । यथा रत्नाकरे—

प्रथमश्रवणाच्छब्द श्रूयते ह्रस्वमात्रकः ।

सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥ इति ॥

संगीतशास्त्रे सप्तस्वराः, त्रयो ग्रामाः, एकविंशतिमूर्च्छनाः, अनपञ्चम-
 ताना, द्वाविंशतिश्च श्रुतयो भवन्ति । यदुक्तम्—

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामाः मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः ।

ताना एकोनपञ्चाशद् द्व्यधिका विंशति श्रुतिः ॥ इति ।

सप्तस्वराः षड्जादयः । तदुक्तम्—

श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः ।

पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ॥

तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः ॥ इति ।

स्वरेषु श्रुतिसंख्या नियमश्चाऽयम्—

चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमा ।

द्वे द्वे निषादगान्धारी त्रिस्त्रिंशत्षभधैवतौ ॥ इति ॥

ग्रामस्य लक्षणं तु रत्नाकरे—

यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि ।

तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥

षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च ।

गान्धारग्राम इत्येतद् ग्रामत्रयमुदाहृतम् ॥ इति ॥

तथा—नन्दावर्तोऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकाल्पयः ।

षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः ॥ इति ।

ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त मूर्च्छना इत्येकविंशतिमूर्च्छना भवन्ति । तल्लक्षणं भेदाश्च रत्नाकरे यथा—

क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।

सा मूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च ॥

अराविनी विश्वभृता चान्द्री हेमा कपर्दिनी ।

मैत्री वार्हस्पता चैतास्त्वेकविंशतिमूर्च्छनाः ॥ इति ।

श्रुतयः द्वाविंशतिविधाः । तासां नामानि यथा—

नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना,

मातङ्गी सरसामृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी ।

वाला शाङ्गारवी कला कलरवा माला विशाला जया,

मात्रेति श्रुतयः पुराणविद्विद्द्वाविंशतिः कीर्तिताः ॥

कोशः—‘नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः’ इत्यमरः । विश्वावसोस्तु वृहती पुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥’ इति जयन्ती ।

समासः—श्रुतीनां मण्डलानि श्रुतिमण्डलानि, विभिन्नानि श्रुतिमण्डलानि येषां विभिन्नश्रुतिमण्डलैः (त० पु० गर्भं व० व्री) । स्फुटीभवन्त्यः ग्रामविशेषाणां मूर्च्छनाः यस्यां सा ताम्—स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम् (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—रणद्विः—रण् + शतृ । अवक्षमाणम्—अव + ईक्ष् + शानच् । माघट्टनया—आ + घट्ट् + स्वार्थे णिच् + युच् । स्फुटीभवत्—स्फुट् + च्वि + भू + शतृ + डीप् ।

हिन्दी—वायु के आघात से स्पष्ट ध्वनि करते हुए एवं व्यवस्थित स्वरसमूह वाले सात स्वरों से जिसमें (स्वरसंघात रूप षड्जादि) तीन ग्रामों के स्वरों का आरोह तथा अवरोह का क्रम (मूर्च्छना) स्पष्ट (प्रतीत) हो रहा था—

उस महती नाम की (अपनी) वीणा को बार-बार देखते हुए नारद
भगवान् श्रीकृष्ण ने पहिचान लिया ।

टिप्पणी—स्वर—श्रुति से उत्पन्न होने वाली अनुरणनात्मक (गूँजस्वा) उस श्रवणमधुर ध्वनि का नाम स्वर है जो कि सुनने वाले के हृदय को आनन्द कर देती है । स्वर सात होते हैं—षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पञ्चम, और निषाद । इन्हीं को संक्षेप में स-रि-ग-म-प-ध-नि-कहा गया है । श्रुतियों की संख्या का नियम इस प्रकार है—षड्ज, मध्यम तथा पञ्चम में चार, निषाद तथा गान्धार में दो-दो, और ऋषभ तथा धैवत में तीस श्रुतियाँ होती हैं ।

श्रुति—सर्वप्रथम उच्चरित होने से ह्रस्व मात्रा वाला जो शब्द श्रोत कानों तक पहुँचता है, वह 'श्रुति' कहलाती है । यह श्रुति ही स्वरों को उत्पन्न करती है । ये २२ होती हैं । इनके नाम संस्कृत टीका में देखें ।

ग्राम—स्वरों के समूह विशेष को ग्राम कहते हैं । यह तीन प्रकार का है—षड्ज ग्राम, मध्यम ग्राम तथा गान्धार ग्राम । नन्दावर्त, जीमूत तथा ये तीन षड्जादि तीन ग्रामों के उत्पादक माने जाते हैं ।

मूर्च्छना—इन सात स्वरों के चढ़ाव एवं उतराव (आरोह-अवरोह) के को मूर्च्छना या मूर्च्छा कहते हैं । तीनों ग्रामों में अलग-अलग सात-सात मूर्च्छा होती हैं । इस प्रकार तीनों ग्रामों में मिलकर २१ मूर्च्छनाएँ होती हैं । ग्राम में सात मूर्च्छनाओं के नाम ये हैं—अराविनी, विश्वभृता, चान्द्री, कपर्दिनी, मैत्री, बाहस्पता ।

महती—यह नारद की वीणा का नाम है ॥ १० ॥

नारदस्य द्वारकाप्रार्ति वर्णयति—

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतीनतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ।

समासदत् सादितदैत्यसम्पदः पदं महेन्द्रालयचारुचक्रिणः ॥ ११ ॥

अन्वयः—अतीन्द्रियज्ञाननिधिः सः कृतानतीन् अनुव्रजतः नभःसदः नि सादितदैत्यसम्पदः चक्रिणः महेन्द्रालयचारु पदं समासदत् ।

बालबोधिनी—अतीन्द्रियज्ञाननिधिः=चक्षुरादीन्द्रियागोचरसर्ववस्तुद्रष्टा, अती नागतवेत्ता । सः=ब्रह्मपुत्रो नारदः । कृतानतीन्=कृतप्रणामान् । अनुव्रजतः अनुगच्छतः, पृष्ठतः समागच्छतः । नभःसदः=देवान् । निवर्त्य=परावर्त

सादितदैत्यसम्पदः=विध्वस्तीकृतदानवैश्वर्यस्य । चक्रिणः=सुदर्शनचक्रधरस्य श्रीकृष्णस्य । महेन्द्रालयचारु=इन्द्रभवनमनोहरम् । पदं=स्थानम्, वासभवनम् । समासदत्=प्रापत्, समाससाद । अत्र 'नती नती' 'पदः पदमि'ति च द्वयोर्व्यञ्जन-युग्मयोरसकृदावृत्त्या छेकानुप्रासः, तथा पूर्वाद्धं नकारस्य उत्तरार्धे सकारस्य दकारस्य चासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः अनयोः नैरपेक्षेणावस्थानात् तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टिः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति ।

कोशः—'असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः' इत्यमरः । 'पदं व्यवसितत्राण-स्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । 'चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति हैमः ।

समासः—इन्द्रियमतिक्रान्ताः (पदार्थाः) अतीन्द्रियाः, तेषां ज्ञानं तस्य निधिः अतीन्द्रियज्ञाननिधिः (त० पु०) । कृता आनतयो यैस्तान्—कृतानतीन् (व० ब्री०) । नमसि सीदन्ति (गच्छन्ति) ये तान् नमःसदः । दैत्यानां सम्पदः दैत्यसम्पदः सादिता दैत्यसम्पदो येनासौ सादितदैत्यसम्पत्, तस्य सादितदैत्यसम्पदः (व० ब्री०) । महेन्द्रस्य आलयः महेन्द्रालयः, स इव चारु तत् तथाभूतं महेन्द्रालयचारु (त० पु०) ।

व्याकरणम्—निवर्त्य--नि + वृत् + णिच् + क्त्वा-ल्यप् । अनुव्रजतः—नु + व्रज + शतृ । कृतानतीन्—कृ + क्तः + आ + नम् + क्तिन् । नमःसदः—मः + सद् + क्विप् 'सत्सूद्विषद्रुहद्रुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्' ३।२।६१) इति क्विप् । समासदत्—सम् + आ + सद् + लुङ्-तिप् 'पुषादि-ताद्यङ्' इत्यङ् ।

हिन्दी—अतीन्द्रिय ज्ञान (परोक्ष-ज्ञान) के भण्डार नारद जी अपने पीछे लिये हुए (तथा लौटते समय प्रणाम करते हुए) उन देवताओं को लौटाकर विदा करके) दैत्यों की सम्पत्ति को नष्ट कर देने वाले चक्रधारी श्रीकृष्ण गवान् के इन्द्र-भवन (स्वर्ग) के समान सुन्दर निवास स्थान (द्वारकापुरी) पर पहुँचे ॥ ११ ॥

श्रीकृष्णविहितं नारदस्वागतमाह—

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

अन्वयः—पतत्पतङ्गप्रतिमः तपोनिधिः अस्य पुरः भुवि यावत् न व्यलीयत । अच्युतः गिरिः तडित्वान् इव उच्चकैः पीठात् जवेन उदतिष्ठत् ।

२ शि० प्र०

बालबोधिनी—पतत्पतङ्गप्रतिमः=निष्पतत्सूर्यसदृशः । 'पतत्' इति
 मुनिविशेषणमिदम्, तस्य 'आकाशादवतरत्' इत्यर्थः । तपोनिधिः=तपः
 मुनिरिव । अस्य=श्रीकृष्णस्य । पुरः=अग्रे । भुवि=पृथिव्याम्, । यावत्
 यावत्कालपर्यन्तम् । न व्यलीयत=नातिष्ठत्, नोपाविशत्, नावतीर्ण इति ।
 तावत्=तावदेव, मुनिचरणयोर्भूस्पर्शात् प्रागेवेत्यर्थः । अच्युतः=श्रीकृष्ण
 गिरेः=पर्वतात् । तडित्वान्=मेघः इव=यथा । उच्चकैः=समुत्पन्न
 पीठात्=आसनात् । जवेन्=वेगेन । उदतिष्ठत्=उत्थितवान्, समुत्तस्थौ ।
 'पतङ्ग' इत्यत्र पतङ्गस्य पतनाऽसम्भवादियमभूतोपमेति दण्डी । आधुनिक
 अप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याहुः ।

कोशः—पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमरः । 'धाराधरो जलधरस्तडित्वा
 दोऽम्बुभृत्' इत्यमरः । पीठमासनम्' इत्यमरः ।

समासः—पतंश्चासौ पतङ्गश्चेति पतत्पतङ्गः, स प्रतिमा यस्य सः पत
 तिमः (कर्मधारयगर्भं व० ब्री०) । तपसां निधिः तपोनिधिः (त० पु०
 कडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान् ।

व्याकरणम्—व्यलीयत—विपूर्वात् 'लीङ् गतो' इति घातोर्देवादिकात् ।
 लङ्—त । तडित्वान्—तडित्—मतुप् 'मादुपघायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' (८।१
 इति मतुपो मकारस्य वकारः । उदतिष्ठत्—उद् + स्था + लङ् + अ + ति ।

हिन्दी—आकाश से उतरते हुए सूर्य के समान तपोनिधि नारद जी
 श्रीकृष्ण भगवान् के सामने जब तक पृथिवी पर नहीं उतरे तब तक श्रीकृष्ण
 (मुनि का स्वागत करने के लिये) आसन से इस प्रकार उठ बैठे जैसे ति
 वाला बादल ऊँचे पर्वत से उठता है ॥ १२ ॥

अथ नारदस्य भुवि पादन्यासमाह—

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैर्घृते कथञ्चित्फणिनां गणैरघः ।

न्याघायिषातामभिदेवकीसुतं सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ ११

अन्वयः—अथ धातुः सुतेन प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः फणिनां गणैः सु
 अघः कथञ्चित् घृते (सति) अभिदेवकीसुतं चरणौ न्याघायिषाताम् ।

बालबोधिनी—अथ=श्रीकृष्णाम्युत्थानानन्तरम् । धातुः=ब्रह्मणः । पु
 पुत्रेण, नारदेन । प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः=प्रयासोपरिकृतभरावनतफणैः । फणि
 सर्पाणाम् । गणैः—समूहैः । अघः=अघःप्रदेशे, पाताले इत्यर्थः । कथञ्चि
 महत्वा प्रयत्नेन । घृते=ऊढे, उत्तोलिते सति । भुवस्तले=मूतले । अभिदे

सुतं=देवकीसुतमभि लक्ष्योक्त्य, श्रीकृष्णस्याग्रे इत्यर्थः । चरणी=पादौ ।
न्यघायिपाताम्=स्थापिती, निहिती । अत्र फणानां नमनोन्नमनासम्बन्धेऽपि मुनि-
गौरवाय तत्सम्बन्धाभिधानात् सम्बन्धातिशयोक्तिरियम् । तदुक्तं कुवलयानन्दे—
'सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्' इति ।

कोशः—'स्फटायां तु फणा द्वयोः' इत्यमरः । पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्
इत्यमरः ।

समासः—प्रयत्नेन उन्नमिताः प्रयत्नोन्नमिताः, प्रयत्नोन्नमिता अपि आन-
मन्त्यः फणा येषां तैः प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः (व० व्री०) देवक्याः सुतः देवकी-
सुतः, देवकीसुतस्य अभि इति अभिदेवकीसुतम् (अव्ययीभावः) ।

व्याकरणम्—फणानाम्-फण + इति । अभिदेवकीसुतम्—लक्षणेनाभिप्रति
आभिमुख्ये' (१।१।१४) इत्यव्ययीभावः, 'नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः'
(२।४।८२) इति सुपोऽलुक् विभक्तेश्चामादेशः । न्यघायिपाताम्—निपूर्वाद्
दघाते कर्मणि लुङ् 'स्यसिच्सीयुट्' (६।४।६२) इत्यादिना चिष्वदिटि युक् ।

हिन्दी—श्रीकृष्ण भगवान् के अभ्युत्थानादि के बाद ब्रह्मा के पुत्र नारद जी
ने प्रयत्नपूर्वक उठाने पर भी अधिक भार होने से नीचे झुकते हुए फणों वाले
सर्पों के समूह के द्वारा नीचे (पाताल लोक में) ही बड़ी कठिनाई से धारण
किये हुए भूमि तल पर देवकीसुत श्रीकृष्ण भगवान् के सामने दोनों पैर रखे
अर्थात् भूतल पर खड़े हुए ।

टिप्पणी—पाताल में रहने वाले सर्पों की फणाओं पर पृथिवी स्थित है ऐसा
पुराणों में वर्णन है । जब आकाश से उतरते हुए नारद जी भूमि पर पैर रखने
लगे तो पृथिवी का भार इतना बढ़ गया कि नीचे स्थित सर्पों की फणाएं प्रयत्न-
पूर्वक ऊपर उठाने पर भी नीचे की ओर झुकती जा रही थीं । इससे नारद जी
का गौरवातिशय प्रकट होता है ॥ १३ ॥

श्रीकृष्णकृतं नारदस्य पूजाप्रकारमाह—

तमर्घ्यमर्घ्यादिकमादिपूरुषः सपर्यया साधु स पर्यपूजत् ।

गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

अन्वयः—आदिपूरुषः सः अर्घ्यं तम् अर्घ्यादिकया सपर्यया साधु पर्यपूजत् ।

मनीषिणः अपुण्यकृतां गृहान् प्रणयात् उपैतुम् अभीप्सवः न भवन्ति ।

बालबोधिनी—आदिपूरुषः=पुराणपुरुषः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (६।३।

२३७) इति वा दीर्घः । सः=श्रीकृष्णः । अर्घ्यं=पूज्यम् । तं=नारदम् ।

अर्घ्यादिकया=पाद्यार्घ्यादिपूर्विकया । 'अर्घादिकया' इति पाठेऽपि स एवाव
 सपर्यया=पूजया । साधु=यथाविधि, समुचितं यथा स्यात्तथा । पर्यंपूजत्-
 पूजयामास । मनीषिणः=विद्वांसः । अपुण्यकृतां=पुण्यमकृतवताम्, अधन्यानां
 गुहान्=वेश्मानि । प्रणयात्=स्नेहात् । उपैतुं=प्राप्तुम्, गन्तुमित्यर्थः । अ-
 प्सवः=अभिलाषुकाः, इच्छवः । न=नैव । भवन्ति=जायन्ते । अत्र पूर्वार्द्धो-
 स्य विशेषस्य उत्तरार्द्धोक्तेन सामान्येन समर्थनं कृतमिति सामान्येन विशेषसम-
 रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

कोशः—'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यर्चाऽर्हणाः समाः' इत्यमरः । 'गृहं सु-
 पुंसि च भूम्येव निकाम्यनिलयालयाः' इत्यमरः । 'विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः
 सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यम-
 रः । 'मूल्ये पूजाविधावर्धः' इत्यमरः ।

समासः—आदिश्चासौ पुरुषश्च आदिपूरुषः (क० घा०) । अर्घम् अर्हणं
 अर्घ्यः, तम्-अर्घ्यम् । अर्घार्थं द्रव्यम् अर्घ्यम्, अर्घ्यमादिर्यस्याः सा तथा अ-
 दिकया (ब० व्री०) । ईषन्ते इति ईषिणः; मनसः ईषिणः मनीषिणः (त-
 पु०) । पुण्यं कृतवन्तः इति पुण्यकृतः, न पुण्यकृतः, अपुण्यकृतः, तेषाम्-अपु-
 कृताम् (नम् त० पु०) ।

व्याकरणम्—अर्घ्यादिकया—'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति विकृतं
 कप् प्रत्ययः । अर्घ्यम्-अर्घं + यत् । पर्यंपूजत्-परि + पूज् + णिच् + लुङ्-
 तिप् । अपुण्यकृताम्—'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृमः' (३।२।८९) इति भूते वि-
 मनीषिणः-मनस् + ईष् + णिनिः उपैतुम्-उप + आ + ईप् + तुमुन् ।

हिन्दी—आदि पुरुष उन श्रीकृष्ण भगवान् ने पूज्य उन नारद जी ।
 अर्घ्यादि पूजा की सामग्री से विधिपूर्वक पूजा की (श्रीकृष्ण भगवान् के वि-
 नारद जी की इस प्रकार पूजा करना उचित ही था क्योंकि) विचारशील
 महात्मा लोग अपुण्यात्माओं के घर पर प्रेम से जाने के लिये इच्छुक नहीं हैं
 हैं, अर्थात् पुण्यशील व्यक्तियों के घर पर ही प्रेम से जाते हैं ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णस्य नीलगिरिसाम्यं नारदस्य च हिमालयसाम्यमाह—

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव ।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥ १५ ॥

अन्वयः—जनः उत्थितौ एतौ तुषाराञ्जनपर्वतौ इव यावत् न उदपश्य-
 तावत् चिरन्तनः मुनिः स्वहस्तदत्ते आसने मुनिम् अभिन्यवीविशत् ।

बालबोधिनी—जनः=द्वारकानिवासिलोकः । उत्थितो=उत्तिष्ठमानी । एतो=
नारदश्रीकृष्णौ । तुषाराञ्जनपर्वतो=हिमकज्जलशैली । इव=यथा । ‘पर्वताविव’
इत्यस्य स्थाने ‘पर्वताकृती’ इति पाठे पर्वतवर्णाविवेत्येयं । तावत्=यावत्कालम् ।
न उदपश्यत्=नोत्प्रेक्षितवान्, न दृष्टवान् । तावत्=तावदेव । चिरन्तनः=
पुराणः । मुनिः=श्रीकृष्णः । ‘पुरा किल भगवान् वदरिकारण्ये नारायणवतारेण
तपसि स्थितवान्’ इति पुराणात् । स्वहस्तदत्ते=स्वरकरसमर्पिते । आसने=
विष्टरे । मुनिं=नारदम् । अभिन्यवीविशत्=स्वसम्मुखमुपवेशितवान् । अत्र
नारदः श्रुत्यात् हिमालयसदृशः, श्रीकृष्णश्च श्यामतयाञ्जनशैलोपम इत्यवधेयम् ।
‘तुषाराञ्जनपर्वताविव’ इत्यत्रोपमलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘साम्यं
वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः’ इति ।

कोशः—‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे’ इत्यमरः । ‘विष्टरं
पीठमासनम्’ इत्यमरः ।

समासः—तुषारश्च अञ्जनं तुषाराञ्जने तयोः पर्वतो ती तुषाराञ्जनपर्वतो
(त० पु०) । स्वस्य हस्तौ स्वहस्तौ ताभ्यां दत्तं स्वहस्तदत्तम्—तस्मिन्
स्वहस्तदत्ते (त० पु०) ।

व्याकरणम्—उदपश्यत्—उद् + दृश् + लङ्—तिप् । उत्थितो—उद् +
स्था + क्तः । आस्यते अस्मिन् इति विग्रहे—आस् + अधिकरणे ल्युट् । चिरन्तनः—
चिरं भवः इति विग्रहे—चिरम् = ट्यु तुडागमश्च । अभिन्यवीविशत्—अभि +
नि + विश् + णिच् + लुङ्, तिप् ‘णिश्चिद्रुन्मुभ्यः’ (३।१।४८) इति चङि ।

हिन्दी—(वहाँ पर उपस्थित लोगों ने हिमालय तथा नीलगिरि के समान
खड़े हुए इन नारद और श्रीकृष्ण भगवान् को जब तक देख भी नहीं पाया था कि
तब तक प्राचीन मुनि श्रीकृष्ण भगवान् ने अपने हाथ से दिये हुए आसन पर
मुनि नारद जो को बैठा दिया ।

टिप्पणी—प्राचीन मुनि—पुराणों में प्रसिद्ध है कि भगवान् ने नारायण
रूप से बहुत काल तक वदरिका-आश्रम में तप किया । वे ही दूसरे जन्म में
श्रीकृष्ण हुए । इसी से पूर्व जन्म के आधार पर भगवान् को चिरन्तन मुनि
कहा है ॥ १५ ॥

श्रीकृष्णस्य पुरः नारदस्य चन्द्रसाम्यमाह—

महामहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान् कंसकृषः स विष्टरे ।

श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥ १६ ॥

अन्वयः—महामहानीलशिलारुचः कंसकृषः पुरः उच्चकैः विष्टरे निषेदि-
सः अभिसायं श्रितोदयाद्रेः चन्द्रमसः अभिरामताम् अचूचुरत् ।

बालबोधिनी—महामहानीलशिलारुचः=वृहदिन्द्रनीलमणिकान्तेः, सि
द्वीपोत्पन्ननीलोपलप्रभस्येति यावत् । तथा भगवान् अगस्त्यः—‘सिंहलस्थाकरोद-
महानीलास्तु ते स्मृताः’ इति । कंसकृषः=कंसारेः श्रीकृष्णस्य । पुरः=अ
उच्चकैः=उन्नते । विष्टरे=आसने । निषेदिवान्=उपविष्टवान्, निषे
सः=नारदः । अभिसायं=सायङ्कालाभिमुखम्, सायङ्काले । श्रितोदयाद्रेः
प्राप्तोदयाचलस्य । चन्द्रमसः=चन्द्रस्य । अभिरामतां=शोभाम्, रमणीयताम्
अचूचुरत्=चोरितवान्, प्राप्तवान्, अनुचकारेति वा । ‘महामहानीलशिला-
इत्यत्रोपमालङ्कारः । ‘अचूचुरत्—चन्द्रमसोऽभिरामताम्’ इत्यत्र चान्यस्यान्य
सम्बन्धासम्भवाच्चन्द्रमसोऽभिरामतामिवाभिरामतामित्योपम्यपर्यवसानादसम्भव
सम्बन्धरूपो निदर्शनालङ्कारः । उपमा चात्र प्रधानमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गा

कोशः—‘स्युः प्रमा रघुचित्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः’ इत्यमरः । विष्टरः पं
मस्त्रियाम्’ इति त्रिकाण्डशेषः । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः’ इत्यम
समासः—महानीलस्य शिला महानीलशिला महती चाऽसौ महानीलशिला
महामहानीलशिला, तस्याः रगिव रक् यस्य तस्य महामहानीलशिला
(कर्मधारयगर्भवहुव्रीहिः) कंसं कृष्टवान् इति तस्य कंसकृषः (त० पु०
श्रितः उदयाद्रेः येन सः तस्य श्रितोदयाद्रेः (व० व्री०) । सायं अभिलक्ष्यीकृतं
अभिसायम् (अव्ययीभावः) । अभि=समन्तात्, रमन्ते जनः अस्मिन्नि
अभिरामः, तस्य भावः अभिरामता, ताम्—अभिरामताम् ।

व्याकरणम्—निषेदिवान्—नि + सद् + क्वसुः । विष्टरम्—वि + स्तृ +
‘वृक्षासनयोर्विष्टरः’ इति षत्वम् । अचूचुरत्—चुर् + णिच् + लुङ् + तिप् ‘णि
द्वुस्तुभ्यः—’ (३।१।३८) इति च्लेश्रङ् । अभिरामताम्—अभि + रम् + त
हिन्दी—विशाल नीलमणि (पन्ना) के समान कान्ति वाले (श्याम वर्ण
कंस को मारने वाले श्रीकृष्ण जी के सम्मुख ऊँचे आसन पर बैठे हुए उन
जी ने सायंकाल में उदयाचल पर स्थित चन्द्रमा की शोभा को चुरा लिया अ
चन्द्रमा की शोभा को धारण किया ॥ १६ ॥

श्रीकृष्णस्य प्रसन्नतामाह—

विधाय तस्यापर्चितं प्रसेदुषः प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः ।

ग्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहुर्महानुभावा हि नितान्तमथितः ॥ १७

अन्वयः—यज्वनां प्रियः (सः) प्रसेदुषः तस्य अपचितिं विधाय, प्रकामं अप्रीयत । हि महानुभावाः आर्यान् परिचर्यया मुहुः ग्रहीतुं नितान्तम् अर्थिनः (भवन्ति) ।

बालबोधिनी—यज्वनां=विधिनेष्टवताम्, यायजूकानाम् । प्रियः=अमीष्टः, चितिं=पूजाम् । विधाय=कृत्वा । प्रकामं=अत्यर्थम्, नितराम् । अप्रीयत=प्रीतोऽभवत्, तुतोष । हि यतः । महानुभावाः=महाप्रभावाः, महात्मानः । आर्यान्=पूज्यान्, साधून् । परिचर्यया=सेवया, शुश्रूषया मुहुः=वारं वारम्, भृशम् । ग्रहीतुं=वशीकर्तुम्, अनुकूलयितुम् । नितान्तं=नितराम्, अत्यर्थम् । अर्थिनः=अमिलापुकाः, इच्छवः । (भवन्ति=जायन्ते) । अत्र पूर्वार्धोक्तस्य विशेषार्थस्य उत्तरार्धोक्तेन सामान्यार्थेन समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तचन्द्रालोके—‘मवेदर्थान्तरन्यासोऽनुपक्तार्थान्तराभिधा’ इति ।

कोशः—‘यज्वा विधिनेष्टवान्’ इत्यमरः । ‘परिचर्या तु शुश्रूषा वीरवस्या’ इत्यमरः । अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये’ इत्यमरः ।

समासः—विधिनेष्टवन्त इति यज्वानः, तेषां यज्वनाम् । महान् अनुभावः येषां ते महानुभावाः (व० ब्री०) । अर्थनं अर्थः, अर्थः एषामस्तीति अर्थिनः ।

व्याकरणम्—विधाय—वि + धा + क्त्वा—ल्यप् । अपचितिम्—अप् + चि + क्तिन् । यज्वनाम्—यजिधातोः ‘सुयजोर्ङ्वनिप् (३।२।१०३) इति ङ्वनिप् । अप्रीयत—प्री + लङ् + त । ग्रहीतुम्—ग्रह + तुमुन् ‘ग्रहोऽलिटि दीर्घः’ (७।२।३७) इति दीर्घः ।

हिन्दी—विधिपूर्वक यज्ञ करने वालों के प्रिय श्रीकृष्ण भगवान् प्रसन्नचित्त उन नारदजी की पूजा करके अत्यन्त हर्षित हुए । क्योंकि महाप्रभावशाली लोग श्रेष्ठ जनों की सेवा के द्वारा बार-बार वश में करने के लिये नितान्त इच्छु होते हैं ॥ १७ ॥

नारदाभिषिक्तं जलं श्रीकृष्णो जग्राहेत्याह—

अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोनिधाय पाणावृषिणाऽभ्युदीरिताः ।

अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीर्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥

अन्वयः—अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोः पाणी निधाय ऋषिणा अभ्युदीरिताः अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीः अपः हरिः नतेन मूर्ध्ना अग्रहीत् ।

बालबोधिनी—अशेषतीर्थोपहृताः=सकलतीर्थानीताः । कमण्डलोः=कमण्डलुतः, जलपात्रात् । उद्घृत्येति शेषः । पाणी=स्वहस्ते । निधाय=स्थापयित्वा,

गृहीत्वा । ऋषिणा = नारदेन । अभ्युदीरिताः = अभिमुक्ताः, अभिविक्ताः, आक्षिप्तम
 अधौघध्वंसविधौ = पापसमूहविनाशकरणे । पटीयसीः — समर्थतराः, विकृ
 समर्थाः । अपः = जलानि । हरिः = श्रीकृष्णः । नतेन = नम्रेण । मूर्ध्ना = माल
 केन, शिरसा । अग्रहीत् = जग्राह, स्वीकृतवान् ।

कोशः — ‘अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी’ इत्यमरः । ‘कलुपं वृजिनैनोऽधर्महोर्मुद्रा
 दुष्कृतम्’ इत्यमरः । ‘विधिर्विधाने दैवे च’ इति हैमः । ‘उत्तमाङ्गं शिरः
 मूर्ध्ना ना मस्तकोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘आपः स्त्री भूमिं वार्वारि सलिलं काम
 जलम्’ इत्यमरः ।

समासः — अशेषाणि च तानि तीर्थानि च अशेषतीर्थानि, तेभ्यः उपहृताः मेरु
 अशेषतीर्थोपोपहृताः (त० पु०), अधानां ओघः अधौघः, तस्य यो विध्वंसः व
 धविध्वंसः तस्य विधिः अधौघविध्वंसविधिः, तस्मिन् — अधौघविध्वंसविधौ (त० पु० डि
 अतिशयेन पटव्यः पटीयस्य ताः पटीयसीः ।

व्याकरणम् — अभ्युदीरिताः — अभि + उद् + ईर् + स्वार्थे णिच् + क्तः । ते
 यसीः = पटुः + ईयसुन् + ‘उगितश्च’ (४।५।६) इति डीप् । ग्रह् + लुङ् + ति
 हिन्दी — समस्त तीर्थों से लाये गये तथा कमण्डलु से निकाल कर हाथ
 रखकर नारदजी के द्वारा छिड़के गये पाप-समूहों को नष्ट करने में अत
 समर्थ जलों को श्रीकृष्ण भगवान् ने नतमस्तक से ग्रहण किया ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णाधिष्ठितासनस्य शोभामाह —

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ।

जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १९

अन्वयः — नवाम्बुदश्यामतनुः स मुनेः अनुज्ञया काञ्चने यत्र (आसने
 न्वविक्षत । तत् आसनं तदा जम्बूजनितश्रियः सुमेरुशृङ्गस्य श्रियं जिगाय ।

बालबोधिनी — नवाम्बुदश्यामतनुः = नवीनजलधरश्यामशरीरः, नीलमेखस
 णवपुः । सः = श्रीकृष्णः । मुनेः = नारदस्य । अनुज्ञया = आज्ञया, आदेशेन
 काञ्चने = हिरण्यमे सोवर्णे । यत्र = यस्मिन्नासने । न्यविक्षत = उपविशत्, ज
 विष्टः । तदासनं = तत्काञ्चनं सिंहासनम् । तदा = तस्मिन् समये श्रीकृष्णोपवेश
 काले । जम्बूजनितश्रियः = दिव्यजम्बूमहाफलाऽऽहितशोभस्य जम्बूवृक्षसमुत्पादि
 शोभस्येति वा । ‘जम्बूः सुरभिपत्रा च राजजम्बूमहाफला’ इत्यमरः । सुमेरुशृङ्गस्य
 हेमाद्रिशिखरस्य । श्रियं = शोभाम् । जिगाय = तिरश्चकार, अनुचकार, आदे
 अत्र पूर्वार्द्धे नकारस्य तृतीयपादे च जकारस्यासकृदावृत्त्या तथोत्तरार्द्धे ‘श्रि

यम्' इति 'तदा तदा' इति च स्वरव्यञ्जनसमुदायस्य साम्यादनुप्रासः किं च
कृष्णस्य जम्बूवृक्षेण सह काञ्चनासनस्य च सुमेरुशृङ्गेण समं साम्यं प्रदर्शितमित्यु-
पमालङ्कारः । उपमानुप्रासयोश्च नैरपेक्ष्येणावस्थानात् तिलतण्डुलन्यायात्संसृष्टिः ।

कोशः—'प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । 'मेरुः सुमेरु-
माद्री रत्नसानुः सुरालयः' इत्यमरः । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः ।

समासः—नवश्चासी अम्बुदश्च नवाम्बुदः, स इव श्यामातनुर्यस्य स नवाम्बुद-
ममतनुः (कर्मधारयगर्भं व० व्री०) । जम्बुवा जम्बूभिर्वा जनिता श्रीर्यस्य
(—जम्बूजनितश्रियः तस्य जम्बूजनितश्रियः (व० व्री०) । सुमेरोः शृङ्गमिति
मेरुशृङ्गम् तस्य सुमेरुशृङ्गस्य (त० पु०)

व्याकरणम्—अनुज्ञा—अनु + ज्ञा + अङ् । न्यविकृत—निपूर्वाद् विश्वातो-
डि 'नेर्विशः' (१।३।१७) इत्यात्मनेपदे, 'शल इगुपघादनिटः कसः' (३।१।४५)
ते च्लेः कसः । जिगाय—जि + लिट्—तिप्—णल् 'संख्लितोर्जेः' (७।३।५७)
ते कुत्वम् ।

हिन्दी—नवीन मेघ के समान श्यामल शरीरवाले वे श्रीकृष्ण जी मुनि
परम के आदेश से सुवर्ण के जिस सिंहासन (आसन) पर बैठे उस आसन ने
स समय जामुन के वृक्ष से शोभायमान सुमेरुपर्वत के शिखर की शोभा को जोत
रहा ॥ १९ ॥

श्रीकृष्णस्य समुद्रसादृश्यमाह—

स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः ।

विदिद्युते वाडवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥ २० ॥

अन्वयः—तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः, सः वाडव-
जातवेदसः शिखाभिः आश्लिष्टः अम्भसां निधिः इव विदिद्युते ।

बालबोधिनी—तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः=पुटपाकशोधितसुवर्णदीप्यमानवस्त्रः,
तप्तकनकवदुज्ज्वलवसनः, पीताम्बरः इत्यर्थः । कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः=
पूर्णचन्द्रचिह्नद्युतिः । सः=श्री कृष्णः । वाडवजातदेवसः=वाडवाग्नेः । शिखाभिः=
बालाभिः । आश्लिष्टः=व्याप्तः । अम्भसां निधिः=जलनिधिः, समुद्रः । इव=
यथा । विदिद्युते=वभौ, शुशुभे । अत्र तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरस्य जातवेदसः शिखाभिः
ह तथा श्रीकृष्णस्य अम्भसां निधिना सह साम्यं प्रदर्शितमित्युपमालङ्कारः ।

कोशः—'चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने । रत्नं कार्तस्वरं जाम्बू-
दमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ इत्यमरः । 'कठोरो पूर्णकठिनो' इत्यमरः । 'कलङ्काङ्को

लाञ्छनं च चिह्नं लक्षम् च लक्षणम्' इत्यमरः । 'वह्नेर्द्वेयोज्ज्वालकीलावर्तिना
शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः ।

समासः—तसं च तत् कार्तस्वरं च तसकार्तस्वरम्, तसकार्तस्वरमिव
अम्बरं यस्य सः तसकार्तस्वरभास्वराम्बरः (कर्मधारयगर्भवहुव्रीहिः) ।
आसी ताराधिपश्च कठोरताराधिपः, तस्य लाञ्छनम् कठोरताराधिपलाञ्छनम्
तस्य छविरिव छविर्यस्यासी कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः । (कर्म० गर्भव
व्री०) । वाडवायां घोटिकायां भवो वाडवः, वाडवश्चासी जातवेदाश्च
जातवेदाः, तस्य वाडवजातवेदसः (कर्मधारयः) जाते-जाते विद्यते इति
वेदाः=यः सर्वेषु पदार्थेषु तिष्ठतीति भावः ।

व्याकरणम्—विदिद्युते—त्रि + द्युत् + लिट्-त-ए, द्युतिस्वाप्योः
रणम्' (७।४।६७) इति सम्प्रसारणम् । आश्लिष्टः—आ + श्लिष् + क्तः ।

हिन्दी—तपाये हुए सुवर्ण के समान दीप्यमान (पीले) वस्त्रवाले तथा
पूर्णचन्द्र के कलङ्क के समान (इयाम) कान्तिवाले श्रीकृष्ण भगवान् वाणाश
की लपटों से व्याप्त समुद्र के समान शोभित हुए ।

टिप्पणी—कार्तस्वर—कार्तस्वर शब्द की व्युत्पत्ति अमरकोश के टीकाश
भानुजी दीक्षित ने इस प्रकार की है—(१) कृतस्वरे आकरविशेषे
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । अथवा—कृताः=पठिताः, स्वराः
येन सः कृतस्वरः=विद्वान्, तस्मै देयम् 'शेषे' (४।२।९१) इत्यण् ।
ताराधिप—पूर्ण चन्द्रमा, कठोर का अर्थ पूर्ण भी है । तारा—अश्विनी आ
नक्षत्रों का नाम है, जो दक्ष की कन्या कही गई हैं और पुराणों के
चन्द्रमा को व्याही गई । इसीलिये चन्द्रमा का नाम ताराधिप है । वाडवा
समुद्र में रहने वाले अग्नि को वाडवाग्नि कहते हैं । कहते हैं, हैहय वंश के
के मय से एक गर्भवती भृगु की पत्नी का गर्भ स्खलित हो गया । इससे
हुए भृगु के तेज से वे अन्धे हो गये । इसके बाद बड़े अनुनय-विनय से
ऋषि को मनाया उनकी प्रार्थना से प्रसन्न हुए ऋषिजी ने अपनी उस
की अग्निको समुद्र में फेंक दिया जो घोड़े की गर्दन बनकर समुद्र में रहता
देखिए—

'ततस्तं क्रोधजं तातः और्वोऽग्निं वरुणालये ।

उत्ससर्ज स चैवायमुपयुङ्क्ते महोदधौ ॥

महद् ह्यशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ।' (महाभारत) ॥

नारदतेजांसि चन्द्रकिरणैरुत्प्रेक्ष्यते—

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषामृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।

चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरोस्तुषारमूर्तेरिव नक्तमंशवः ॥ २१ ॥

अन्वयः—रथाङ्गपाणेः रोचिषां पटलेन संवलिताः ऋषित्विषः नक्तं चलत्पलाशान्तरगोचराः तुषारमूर्तेः अंशवः इव विरेजिरे ।

बालबोधिनी—रथाङ्गपाणेः=चक्रपाणेः, श्रीकृष्णस्य । रोचिषां=तेजसाम् । नक्तं=समूहेन । संवलिता=मिलिताः, मिश्रिताः, संयुक्ताः । ऋषित्विषः=तेजांसि, नारदकान्त्यः । नक्तं=रात्रौ, सप्तम्यर्थेऽव्ययमिदम् । तरोः=वृक्षस्य । चलत्पलाशान्तरगोचराः=चञ्चलतरुप्रविवराश्रयाः, वायुकम्पिततरुपङ्कजप्रविष्टाः । तुषारमूर्तेः=शीतांशोश्चन्द्रस्य । अंशवः=किरणाः, इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । विरेजिरे=शुशुमिरे, बभूवुः । अत्र रथाङ्गपाणिरोचिःपटलसंवलितर्षित्विषां चञ्चलपलाशान्तरगोचरतुषारमूर्तिकिरणैरुत्प्रेक्षणं कृतमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः । तदुक्तं काव्यभाष्ये—सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् इति ।

कोशः—‘रोचिः शोचिरुभे क्लोवे प्रकाशो द्योत आतपः’ इत्यमरः । ‘पत्रं शशं छदनम्’ इत्यमरः । ‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदसादृश्ये’ इत्यमरः । ‘तरणोऽस्त्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः’ इत्यमरः । ‘वृक्षा महीरुहः शाखी विटपी वृक्षस्तदः’ इत्यमरः ।

समासः—रथस्य अङ्गं रथाङ्गम्, रथाङ्गं पाणी यस्य सः तस्य—रथाङ्गपाणेः (त० पु० गर्भं व० व्री०) । ऋषेः त्विषः ऋषित्विषः (त० पु०) । चलन्ति चलत्पलाशानि च चलत्पलाशानि, तेषाम् अन्तराणि चलत्पलाशान्तराणि, तान्येव चरः (आश्रयः) येषां ते चलत्पलाशान्तरगोचराः (कर्म० गर्भ० व० व्री०) । व्याकरणम्—‘रथाङ्गपाणेः—प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः’ इति तत्केन पाणेः परनिपातः । संवलिताः—सम् + वल् + क्तः इडागमः विरेजिरे—इ + राज् + लिट् + झ + इरेच् ।

हिन्दी—सुदर्शन चक्र को हाथ में धारण करने वाले श्रीकृष्ण भगवान् की (शुभ्र वर्ण) कान्ति समूह से मिश्रित ऋषि नारदजी का (शुभ्र वर्ण) तेजस्वि में वृक्ष के हिलते हुए पत्तों के बीच से आती हुई चन्द्रमा की किरणों के द्वारा शोभित हुआ ।

टिप्पणी—‘गोचर’ शब्द का अर्थ है—आश्रम । गावः=इन्द्रियाणि चरन्ति । ‘स्मन्निति गोचरः’ अर्थात् जो इन्द्रियों का विषय हो ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णनारदयोरेकवर्णतामाह—

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः । ए

परस्परेण छुरितामलच्छवी तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ श्री

अन्वयः—प्रफुल्लतापिच्छनिभैः सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः शुभैः अभीषुभिः
रेण छुरितामलच्छवी तौ तदा एकवर्णी इव बभूवतुः ।

बालबोधिनी—प्रफुल्लतापिच्छनिभैः=विकसिततमालपुष्पसदृशैः,
तमालपुष्पनीलैरिति यावत्, सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः=सप्तपर्णवृक्षपुष्पपराग
शुभैः=मनोहरैः, पापक्षयकरैर्वा । अभीषुभिः=रश्मिभिः देहतेजोभिः । पर
अन्योज्यम् । छुरितामलच्छवी = मिश्रितोज्ज्वलकान्ती, व्यतिषक्तनिभैः
तौ = श्रीकृष्णनारदौ । तदा = तस्मिन् काले । एकवर्णी = तुल्यवर्णी, समा
इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । बभूवतुः = अभूताम् । उभयच्छविमेलनादुभयोरपि
गङ्गायमुनासङ्गम इव स्फटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रायोऽवर्णनीयः कश्चित्
वर्णः सञ्जातः । उभयवर्णमेलनादेकस्य कस्यचिदनिर्वचनीयस्य वर्णस्य
सम्भावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कोशः—‘कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि नपुंसके’ इत्यमरः ।
‘सङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः’ इत्यमरः । ‘सप्तपर्णी विशालत्वक् शाख
लच्छदः’ इत्यमरः । ‘अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ’ इति शाश्वतः ।

समासः—तापिच्छस्य पुष्पं तापिच्छम्, प्रफुल्लतीति प्रफुल्लम्, प्र
तत् तापिच्छं च प्रफुल्लतापिच्छम्, तेन सदृशैः प्रफुल्लतापिच्छनिभैः
नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अत एव ‘स्युत्तरपदे त्वमी’ इति । सप्तच
पर्णानि पर्वसु यस्य (वृन्ते वृन्ते सप्त छदाः यस्य) स सप्तच्छदः, तस्य
(पुष्पम्) सप्तच्छदम्, तानि सप्तच्छदानि सप्तच्छदानां पांसवः सप्तच्छ
ते इव पाण्डवस्तैः सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः (व० व्री० गर्भ० पु०) । छुरि
छवी ययोस्तौ छुरितामलच्छवी (व० व्री०) । एको वर्णो ययोस्तौ
(व० व्री०) ।

व्याकरणम्—प्रफुल्ल—प्र + फुल्ल + अच् । बभूवतुः—भू + लिट् +
अतुस् ।

हिन्दी—खिले हुए तमाल (आवनूस) के समान (श्यामल) तथा
(छितवन) के पुष्प के पराग के समान शुभ्र तथा मनोहर किरणों से

त कान्ति वाले वे दोनों (श्रीकृष्ण भगवान् और नारदजी) उस समय एक रङ्ग के हो गये ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णस्य नारदशुभागमनजन्यं हर्षमाह —

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनो ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥ २३ ॥

अन्वयः—युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः कैटभद्विषः यस्यां तनो जगन्ति आसम् आसत । तत्र तपोधनाभ्यागमसम्भवाः मुदः न ममुः ।

बालबोधिनी—युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः=प्रलयसमयोपसंहृतजीवस्य, कल्प-
कुक्षिस्थापितचराचरस्य । कैटभद्विषः=कैटभारेः । यस्यां तनो=यस्मिन्
रे । जगन्ति=भुवनानि, लोकाः । सविकासम्=सविस्तरम्, असम्बाधम्,
मुखम् । आसत=उषितानि, अतिष्ठन् । तत्र=तस्याम् । तनो=देहे ।
नाभ्यागसम्भवाः=तपस्विश्रेष्ठनारदागमनप्रभवाः । मुदः=प्रीतयः, प्रमोदाः,

। न ममुः=न मान्ति स्म । अतिरिच्यन्ते इत्यर्थः । अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः ।
साहित्यदर्पणे—‘आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते’ इति ।

कोशः—‘त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्’ इत्यमरः । ‘मुत् प्रीतिः
प्रो हर्षप्रमोदामोदसम्भवाः’ इत्यमरः ।

समासः—युगानां अन्तः युगान्तः, युगान्तस्य कालः इति युगान्तकालः, तस्मिन्
संहृता आत्मनो येनाऽसी तस्य युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः (त० पु० गर्भ-
व्री०) । तप एव धनं यस्यासी तपोधनः, तस्य अभ्यागमः तपोधनाभ्यागमः,
तत् तेन वा सम्भवन्तीति तपोधनभ्यागमसम्भवाः (व० व्री० गर्भं त० पु०) ।
द्वेष्टि यः सः तस्य कैटभद्विषः ।

व्याकरणम्—विकास—वि + कस् + घञ् । आसत—आस् + लङ् + झ +
। ममुः—मा + लिट् + झि + उस् ।

हिन्दी—युगों की समाप्ति के समय (प्रलय काल) में (समस्त) जीवों को
मृत कर लेने वाले कैटभ नामक राक्षस के शत्रु श्रीकृष्ण भगवान् के जिस
र में चौदहों भुवन विस्तार के साथ रहते थे उसी श्रीकृष्ण भगवान् के शरीर
तपस्विश्रेष्ठ नारद के आगमन से उत्पन्न आनन्द न समा सका ।

टिप्पणी—श्रीकृष्ण भगवान् (विष्णु जी) प्रलयकाल में समस्त प्राणियों का
र करने के बाद उन सबको अपनी कुक्षि में स्थापित करके क्षीरसागर में सो

जाते हैं। ऐसा पुराणों में वर्णन है। गीता नवें अध्याय के सातवें श्लोक में कहा है—

‘सर्वभूतानि कोन्तेय ! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥’ गीता १॥

कैटभ राक्षस के विषय में पौराणिक कथा इस प्रकार है—एक भगवान् के कान के मैल से मधु तथा कैटभ नाम के दो राक्षस अपने बल के मद से चूर हुए उन दोनों ने विष्णु की नाभि में उत्पन्न रहने वाले ब्रह्मा को मारने की धमकी दी। उनके डर से भयभीत क्षीर-सागर में सोये हुए विष्णु भगवान् को जगाया। तब विष्णु उन दोनों के साथ पाँच हजार वर्ष युद्ध करने के बाद अपने सुदर्शन चक्र दोनों राक्षसों की गर्दन से काटकर मार डाला। उस मधु तथा कैटभ की पृथिवी बनी। इसीलिये पृथिवी का नाम मेदिनी पड़ा ॥ २३ ॥

श्रीकृष्णस्य पुण्डरीकाक्षसंज्ञाया सार्थकतामाह—

निदाघधामानमिवाधिदीर्घिति मुदा विकासं मुनिमभ्युपेयुषी ।

विलोचने बिभ्रदधिश्चितश्रिणी स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ।

अन्वयः—निदाघधामानम् इव अधिदीर्घिति मुनिम् अभि मुदा उपेयुषी अधिश्चितश्रिणी विलोचने बिभ्रत् सः पुण्डरीकाक्षः इति स्फुटः क

बालबोधिनी—निदाघधामानम्=उष्णकिरणम्, सूर्यम् । इव=अधिदीर्घिति=अधिकतेजसम्, प्रचण्डमहसम् । मुनि=नारदम् । अभि=

कृत्य । मुदा=हर्षेण । विकासं=विकचत्वम् । विस्तारम् । उपेयुषी=प्राप्ते । अधिश्चितश्रिणी=प्राप्तशोभे । विलोचने=नेत्रे । बिभ्रत्=दधाने

श्रीकृष्णः । पुण्डरीकाक्षः=पुण्डरीकाक्षनामा, पुण्डरीकाक्षामिधानः । प्रकटः, स्पष्टम् । अभवत्=बभूव । ‘बिभ्रत्’ इत्ययमर्थः, ‘पुण्डरीकाक्षस्य

इत्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । स च धामानमिव इत्युपमाश्रितोऽत एवोभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कोशः—‘निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमः तपः’ इत्यमरः । ‘श्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि’ इति विश्वः । ‘धाम रश्मी गुहे

जन्मप्रभावयोः’ इति हैमः ।

समासः—नितरां दह्यते अनेनेति निदाघम्, निदाघं (उष्णम्) (रश्मिः) यस्यासौ निदाघधामा, तम्—निदाघधामानम् (ब० ब्री०)

विका दोधितिर्यस्य सः तम्—अधिदोधितिम् (व० व्री०) । अधिश्रिता श्रोः
भ्यां ते अधिश्रिताश्रिणी (व० व्री०) । पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्यासी
पुण्डरीकाक्षः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—निदाघम्—नि + दह + घञ् । विकासम्=वि + कस् + घञ् ।
पेयुषी—उप् + इण् + लिट् + लिटः स्थाने ववसु-प्रत्ययः । विभ्रत्—भृञ् +
र्तृ रि शतृ ।

हिन्दी—सूर्य के समान परमतेजस्वी मुनि नारद जी को :लक्ष्य करके हर्ष से
कसित, शोभायमान नेत्रों को धारण करते हुए श्रीकृष्ण जी 'पुण्डरीकाक्ष' इस
पार्थक नाम वाले स्पष्ट रूप से हो गये ।

टिप्पणी—एक बार शिवजी के ऊपर एक सहस्र कमल चढ़ाते समय एक
कमल कम पड़ गया तो विष्णु भगवान् ने अपना नेत्र ही कमल के स्थान पर
दर्पण कर दिया । तभी से विष्णु का नाम 'पुण्डरीकाक्ष' अर्थात् कमल-नयन
हो गया ॥ २४ ॥

अथ श्रीकृष्णो नारदमवोचदित्याह—

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौघमिवाथ लम्भयन् ।

द्विजावलिभ्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥ २५ ॥

अन्वयः—अथ अच्युतः विसारिभिः द्विजावलिभ्याजनिशाकरांशुभिः सितं मुनेः
वपुः सौघमिव सुतरां सितिम्ना लम्भयन् शुचिस्मितां वाचम् अवोचत् ।

बालबोधिनी—अथ=नारदश्रीकृष्णयोरुपवेशनानन्तरम् । अच्युतः=श्रीकृष्णः ।
विसारिभिः=प्रसरणशोलैः । द्विजावलिभ्याजनिशाकरांशुभिः=दन्तपङ्क्तिच्छत्रचन्द्र-
प्रयुक्तैः, दन्तसमूहकपटचन्द्रकिरणः । क्वचिद् 'द्विजावली' इति दीर्घकारान्तपाठोऽपि
दृश्यते । सितं=शुभ्रम्, स्वभावशुक्लम् । मुनेः=नारदस्य वपुः=शरीरम् ।
सौघम्=राजसदनम् । इव=यथा । सुतरां=अत्यन्तम्, नितराम् । सितिम्ना=
शोकलयेन, शुभ्रत्वेन । लम्भयन्=प्रापयन् । शुचिस्मितां=ईषद्धास्ययुक्ताम् । वाचं=
वाणीम् । अवोचत्=उवाच । अत्र 'सौघमिव' इत्युपमा । 'सितिम्ना लम्भयन्'
इति असम्बन्धे सम्बन्धवर्णनरूपातिशयोक्तिः । द्विजावलिभ्याजशब्देनासत्यत्वप्रति-
पादनात्कैतवापह्नुतिश्चेति उपमातिशयोक्त्यपह्नुतीनां परस्परं नैरपेक्षेण समावेशात्
तिलतण्डुलन्यायेन पार्थक्येन प्रतीनेश्च संसृष्टिरलङ्कारः । यथा साहित्यदर्पणे—
'मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति ।

कोशः—‘सौघोऽस्त्रो राजसदनम्’ इत्यमरः । ‘दन्तविप्राण्डजा इत्यमरः । ‘शुक्लशुभ्रशुचिश्येतविशदश्चेतपाण्डराः’ इत्यमरः । ‘अवदात’ इत्यमरः ।

समासः—अमीक्षणं विसरन्तीति विसारिणः तैः विसारिभिः । द्विजानाम् । द्विजावलिः (त० पु०), सैव व्याजः यस्य सः द्विजावलिव्याजः (व० त०) स चासौ निशाकरश्च द्विजावलिव्याजनिशाकरः, तस्य अंशवस्तैः द्विजावलि निशाकरांशुभिः (क० त०) । शुचि स्मितं यस्यां सा ताम् शुचिं (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—विसारिभिः—वि + सृ + ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ (३।२।८१) णिति । सितिम्ना—सित + इमनिच् + टा ।

हिन्दी—इसके बाद श्रीकृष्ण जी फैलती हुई, अपनी दन्तपंक्ति के चन्द्रमा की किरणों के द्वारा (स्वभावतः) शुभ्र मुनि नारदजी के चरणों से लिप्त राजमहल के समान अत्यन्त शुभ्र करते हुए कुछ मुसकान युक्त वचन बोले ॥ २५ ॥

श्रीकृष्णकृतां नारदप्रशंसामाह—

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—भवदीयदर्शनं शरीरभाजां कालत्रितयेऽपि योग्यतां व्यनक्ति सम्प्रति अघं हरति । एष्यतः शुभस्य हेतुः पूर्वाचरितैः शुभैः कृतम् ।

बालबोधिनी—भवदीयदर्शनं=श्रीमतां तत्रभवतां भवतां दर्शनम् । त्वं वलोकनम् । शरीरभाजां = शरीरिणाम्, प्राणिनाम् । कालत्रितयेऽपि = कालत्रयेऽपि । योग्यतां = अर्हताम्, घन्यताम्, पवित्रताम् । व्यनक्ति=प्रकटयति, बोधयति । सम्प्रति = इदानीम्, दर्शनकाले । अघं = पापम् । अपसारयति, विनाशयति । किं च—एष्यतः = भाविनः । शुभस्य = कल्याणस्य । हेतुः=कारणम् । किञ्च, पूर्वाचरितैः=पूर्वानुष्ठितैः । शुभैः = सुकृतैः । कृतम्=उपनतम्, लब्धम् । अतः एतादृशं दर्शनं कस्य न प्राप्यं भावः । अत्र हरतीत्यादिवाक्यत्रयस्यार्थस्य शरीरभाजामित्यादिवाक्यार्थे हेतुपण्यासाद् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘हेतुपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते’ इति ।

कोशः—‘कलुषं वृजिनैनोऽधम्’ इत्यमरः । ‘एतहि सम्प्रतीदानोमधुना साम्प्रतं’ इत्यमरः । ‘हेतुर्ना कारणं बीजम्’ इत्यमरः । ‘श्वः श्रेयसं शिवं भद्रम्’ इत्यमरः ।

समासः—भवतः इदं भवदीयं, भवदीयं च तद् दर्शनं च भवदीयदर्शनम् (त० त०) । शरीरं भजन्ति ये ते शरीरभाजः, तेषाम् शरीरभाजाम् (त० त०) । त्रयः अवयवाः यस्य तत्—त्रितयम्, कालस्य त्रितयमिति कालत्रितयम्, तन् कालत्रितये । योक्तुमर्हः योग्यः, तस्य भावः योग्यता तां योग्यताम् । पूर्वचरितानि पूर्वाचरितानि, तैः पूर्वाचरितैः ।

व्याकरणम्—एष्यतः—इण् + लट् + लटः स्थाने शतृ । शरीरभाजाम्—शरीर + भज् ‘भजो णिवः’ (३।२।६२) इति णिवः । व्यनक्ति—वि + अञ्जु + क्तिप् । त्रितये—त्रि + तयप् । आचरितैः—आ + चर् + क्तः ।

।हन्दी—आपका दर्शन तीनों कालों में शरीरधारियों की पवित्रता (योग्यता) प्रकट करता है । (क्योंकि) वर्तमान समय में पाप का नाश करता है, अर्थात् पाप में आने वाले कल्याण का हेतु है, (और भूत काल में) किये हुए पापों द्वारा (यह आपका दर्शन) प्राप्त हुआ है (कृतम्) ॥ २६ ॥

नारदस्य सूर्यादाधिक्यं दर्शयति—

जगत्पर्याप्तसहस्रभानुना न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ।

प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैरदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥ २७ ॥

अन्वयः—जगति अपर्याप्तसहस्रभानुना भानुना यत् तमः नियन्तुं न समभावि, अतः तमः असंख्यतां गतैः तेजोभिः प्रसह्य त्वया नुन्नम् ।

बालबोधिनी—जगति=लोके । अपर्याप्तसहस्रभानुना=अपरिच्छिन्नसहस्रभानुना । भानुना = सूर्येण । यत् तमः = यदज्ञानरूपं ध्वान्तम् । नियन्तुं = नियंत्रितुम्, दूरीकर्तुम् । न समभावि=न शीके । अनुत्तमं=नितरां प्रगाढम्, अधिकम् । अदः=एतद् । तमः=अस्माकं मोहध्वान्तम्, अज्ञानम् । असंख्यतां =अगण्यतां प्राप्तेः, अन्नतैः । तेजोभिः = स्वप्रभावैः । प्रसह्य = बलात् । नुन्नं = भवता । नुन्नं = छिन्नम्, निरस्तम् । अतः श्लाघ्यदर्शनीयो भवानिति । अत्रोपमानाद् भानोः मुनेराधिक्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ।

कोशः—‘भानवोऽर्कहरांशवः’ इति वैजयन्ती । ‘भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः शीता रविः’ इत्यमरः । ‘प्रसह्य तु हठार्थकम्’ इत्यमरः ।

३ शि० प्र०

समासः—अपर्याप्ता सहस्रं भानवो यस्य तेन अपर्याप्तसहस्रमानुजा व्री०) । नास्ति उत्तमं यस्मात्तदनुत्तमम् ।

व्याकरणम्—नियन्तुम्—नि + यम् + तुमुन् । समभावि—सम् + भावे । नुन्नम्—नुद् + क्तः ।

हिन्दी—संसार में न समाने वाली हजारों किरणों वाले सूर्य के जिस अज्ञान रूपी अन्धकार का निवारण नहीं किया जा सका, उसी सर्वाज्ञान रूपी अन्धकार को अपने असंख्य तेजों के द्वारा आपने बल कर दिया ॥ २७ ॥

नारदस्य श्रुतिनिधित्वं दर्शयति—

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ।

सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो निधिः श्रुतीनां धनसम्पदाभिव ॥ २८ ॥

अन्वयः—प्रजाक्षेमकृता सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना प्रजासृजा त्वं धन इव श्रुतीनां सदा उपयोगे अपि अक्षयः गुरुः निधिः कृतः ।

बालबोधिनी—प्रजाक्षेमकृता=जनकल्याणकारिणेति ब्रह्मापक्षेऽर्थः, स हितैषिणेति पित्रादिपक्षेऽर्थः । सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना=योग्यपुरुषनिक्षेपचित्तेन, पक्षे—कटाहादिदृढभाजननिधानस्वस्थचित्तेन । प्रजासृजा=ब्रह्मणा, पुत्रिणा । त्वं=भवान्, नारदः । धनसम्पदां = धनसम्पत्तीनाम् । इव=श्रुतीनां=वेदानाम् । सदा=सर्वदा । उपयोगेऽपि=अध्ययनाध्यापनादौ उपपन्नः पक्षे—दानभोगाभ्यां व्ययेऽपि । अक्षयः=नाशरहितः, एकत्राम्नायादन्यत्राह्वयेति भावः । गुरुः=उपदेष्टा, सम्प्रदायप्रवर्तक इति यावत् । अन्यत्र—लोको निधिः=निक्षेपः, शेषः । कृतः=विहितः, संस्थापितः । सम्प्रदायप्रवर्तकधर्माधर्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठाहेतूनां भवादृशां दर्शनं कस्य न श्लाघनीय भावः । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषालङ्कार इति केचित् । वस्तुतस्तु श्रुतिप्राणितोपमैवेयमिति दिक् ।

कोशः—‘प्रजा स्यात् सन्तती जने’ इत्यमरः । ‘योग्यभाजनयोः धनसम्पदाभिव’ इत्यमरः ‘श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः’ इत्यमरः ।

समासः—प्रजानां क्षेमं प्रजाक्षेमम् प्रजाक्षेमं कृतवानिति प्रजाक्षेमकृता प्रजाक्षेमकृता (त० पु०) । सुपात्रे निक्षेपः सुपात्रनिक्षेपः, सुपात्रनिक्षेपेण निधिः—आत्मा यस्य सः तेन सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना (व० व्री०) । प्रजाः सृष्टिः प्रजासृष्टे तेन प्रजासृजा (त० पु०) । निधीयते इति निधिः, निधानं वा विरत

नानां सम्पदः धनसम्पदः, तासाम्—धनसम्पदाम् (त० पु०) । न विद्यते क्षयो
सः अक्षयः । श्रूयन्ते इति श्रुतयः, तासाम्—श्रुतीनाम् ।

व्याकरणम्—प्रजाक्षेमकृता—प्रजाक्षेम + कृ + क्विप् । प्रजासृजा—प्रजासृज् +
वप् । उपयोगे—उप + युज् + घञ् । निधिः—नि + घा + 'उपसर्गे घोः कि'
(३।३।९२) इति किप्रत्ययः । श्रुतीनाम्—श्रु + क्तिन् ।

हिन्दी—जैसे पिता या पितामहादि कोई गृहपति अपनी सन्तान के कल्याण के
लिए अक्षय अनन्त धनराशि को किसी सृष्टि पात्र कण्डाल, कलसा या सन्दूकादि
रखकर (आपत्ति काल के लिये उसे भूमि में गाड़कर) निश्चिन्त हो जाता है,
ही प्रजापति ब्रह्मा जी भी आपको (वेद सम्प्रदाय की रक्षा के लिये)
अध्ययन-अध्यापन में सदा उपयोग करते रहने पर भी कभी क्षय नहीं होने वाला
निधि का अनन्त निधि बनाकर सदा के लिये निश्चिन्त हो गये ॥ २८ ॥

श्रीकृष्णो नारदं प्रति मधुरं वक्तुमारभते—

विलोकेनैव तवामुना मुने ! कृतः कृतार्थोऽस्मि निर्वहितांहसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥ २९ ॥

अन्वयः—मुने ! निर्वहितांहसा अमुना तव विलोकेन एव कृतार्थः कृतः
अस्मि । तथापि अहं गरीयसीः (तव) गिरः शुश्रूषुः अस्मि । अथवा श्रेयसि
न तृप्यते ।

बालबोधिनी—मुने=हे मुनिश्रेष्ठ नारद ! । निर्वहितांहसा = निरस्तपापेन,
सहृदयकलिवेषेण । अमुना=अनेन, पवित्रतमेन शुभेन चेति भावः । तव=भवतः ।
लोकनेन=दर्शनेन । एवेति निश्चये । कृतार्थः=कृतकृत्यः । कृतः=विहितः ।
अस्मि । तथापि=एवमपि, अथापि, कृतार्थे कृतेऽपीत्यर्थः । अहं=श्रीकृष्णः ।
गरीयसीः=अर्थवत्तराः, अर्थगुर्वीः । (तव=भवतः) गिरः=वाचः । शुश्रूषुः=
तुमिच्छुः । अस्मि । न हि वाचः श्रवणे निष्प्रयोजना मे प्रवृत्तिरित्याह—अथवा=
गहि । 'अथवेति पक्षान्तरप्रसिद्धयोः' इति गणव्याख्यानात् । श्रेयसि=कल्याण-
क्षये । केन=केन पुंसा । तृप्यते=सन्तुष्यते । न केनाऽपि तृप्यते इत्यर्थः ।
कृतार्थताया इयत्ताऽभावादिति भावः । अत्र 'अथवा श्रेयसि—' इत्यादिवाक्यार्थः,
यापीत्यादिवाक्यार्थस्य समर्थक इति काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं कुवल्या-
दि—'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्' इति ।

कोशः—'श्वः श्रेयसं शिवं मद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । 'ब्राह्मी तु
परती भाषा गीर्वाणाणी सरस्वती' इत्यमरः ।

समासः—निर्वाहितं अंहो येन तत्—निर्वाहितांहः, तेन निर्वहितांहसा
 व्री०) । कृतः अर्थः यस्य येन वा कृतार्थः (व० व्री०) श्रोतुमिच्छुः
 अतिशयेन गुर्व्यः गरीयस्यः, ताः गरीयसीः ।

व्याकरणम्—विलोकेन—वि + लोक् + ल्युट् । शुश्रूषुः—श्रु + सृज्
 गरीयसीः—गुरु + ईयसुन् + डीप्, गुरुशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरे' क
 (गुरीर्गारादेशः । 'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् ।

हिन्दी—हे मुनि नारद जी ! पापों को दूर करने वाले आपके इस
 ही मैं कृतार्थ हो गया हूँ, तो भी आपकी अत्यन्त श्रेष्ठ वाणी को सुनाना चाह
 क्यों कि कल्याण के विषय में कौन तृप्त होता है ? ॥ २९ ॥

एवं मधुरमुक्त्वा श्रीकृष्णः नारदागमनप्रयोजनं विनयेन पृच्छति—

गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया । न

तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥

अन्वयः—गतस्पृहः अपि आगमनप्रयोजनं वद इति वक्तुं यया
 उदितात्मगौरवः गुरुः एष तव आगमः एव नः तां धृष्टतां तनोति ।

बालबोधिनी—गतस्पृहः=निस्पृहः, विरक्तः, विगततृष्णः । आप (त
 आगमनप्रयोजनं = आगमनकारणम् । वद = ब्रूहि । इति = इत्थम्, इ
 वक्तुम्=कथयितुम्, निगदितुम् । यथा = धृष्टतया । व्यवसीयते = उ
 उदितात्मगौरवः = प्रकटितनिजमाहात्म्यः । अत्र 'उदितात्मगौरवः'
 इत्यस्य आगमविशेषणत्वात् 'आत्म'शब्दोऽपि तस्यैव वाचकः । गुरुः
 श्लाघ्यः । एषः = अयम् । तव = भवतः । आगमः=आगमनम् । नः अस्मि
 ताम् = आगमनप्रश्नरूपाम् । धृष्टतां = घाष्टर्चम् । तनोति = विस्तारयति
 'भवन्तमागमनप्रयोजनं पृच्छामि' इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणोदित इति पर्या
 लङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते' ब्र

कोशः—'गुरुस्तु गोष्पती श्रेष्ठे गुरो महति दुर्भरे' इति धरणिः । यन
 काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः' इत्यमरः । ना

समासः—गता स्पृहा यस्याऽसौ गतस्पृहः (व० व्री०) । आगमनस्य
 तत्—आगमनप्रयोजनम् (त० पु०) । गुरोर्भाविः कर्म वा गौरवम्,
 गौरवम्—आत्मगौरवम्, उदितं आत्मगौरवं येनाऽसौ उदितात्मगौरवः (व०

व्याकरणम्—व्यवसीयते—वि + अव + सि + लट्—त । तनोति—तनु + तिप् । धृष्टता—धृष्ट + तल 'तस्य भावस्त्वतलो' (५।१।११९) इति ।

हिन्दी—(श्रीकृष्ण भगवान् विनयपूर्वक नारदजी से आने का कारण ज्ञेय हैं—) 'निस्पृह रहते हुए भी आप (अपने) आने का कारण बतायें ?' कहने के लिये जो धृष्टता मुझे उद्यत कर रही है, मेरी उस धृष्टता को, अपने स्व को प्रकट करने वाला आपका यह (महत्त्वपूर्ण) आगमन ही बढ़ा रहा है ।

टिप्पणी—उदितात्मगौरवः—इस शब्द का अर्थ मल्लिनाथ ने तथा उनका व्याकरण करने वाले आधुनिक प्रायः सभी टीकाकारों ने इस प्रकार किया है—'उदितं=उत्पन्नमुक्तं वा, आत्मनो=मन गौरवं येन सः' अर्थात् अभिहितमदीय-हात्म्यः, उत्पन्नमदीयो गौरव इति वा—जिसने मेरे गौरव को प्रकट कर दिया है बढ़ा दिया है, वह आपका आगमन । वस्तुतः यह अर्थ अनुचित तथा क्लृप्त-मनापूर्ण है, क्योंकि 'उदितात्मगौरवः' यह शब्द 'आगमः' का विशेषण है, और वात मल्लिनाथ तथा अन्य सभी को भी अभिमत है । अतः इस पद में 'आत्म' शब्द भी 'आगम' के लिये ही आया है । अर्थ इस प्रकार होगा—'उदितं=उत्पन्नमुक्तम् आत्मनः=स्वस्य, गौरवं=माहात्म्यम्, येन सः' अर्थात् जिसने अपने गौरव को प्रकाशित किया है, इस प्रकार का महत्त्वपूर्ण आपका आगमन ॥३०॥

नारदस्य श्रीकृष्णं प्रत्युत्तरमाह—

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रतो न वाच्यमित्यं पुरुषोत्तम ! त्वया ।

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः किमस्ति कार्यं गुरुयोगिनामपि ॥ ३१ ॥

अन्वयः—इति ब्रुवन्तं तं स व्रतो उवाच—पुरुषोत्तम ! त्वया इत्थं न वाच्यम् । गिनाम् अपि त्वम् एव साक्षात्करणीयः, इत्यतः गुरु कार्यं किमस्ति ।

बालबोधिनी—इति=इत्थम् । ब्रुवन्तं=कथयन्तम् । तं=श्रीकृष्णम् । ब्रह्मणो मानसपुत्रः । व्रतो=मुनिनारदः । उवाच=जगाद । हे पुरुषोत्तम=तरोत्तम !, त्वया=भवता । इत्थं=ईदृक् 'गतस्मृहोऽपि' इति । न वाच्यं=न प्रनीयम् । निःस्पृहस्याप्यत्र प्रयोजनसम्भवादिति भावः । तदेवाह—योगिनां=माहितचेतसाम् । अपि । त्वं=भवान् । एवेति निश्चये । साक्षात्करणीयः=प्रमोक्तार्थः । इति=प्रता हेतोः । अतः=अस्माद् भवद्-दर्शनादप्यत् । गुरु=गुरु, श्रेष्ठम्, अधिकम् । कार्यं=करणीयम्, प्रयोजनम् । किमस्ति=किं विद्यते । किञ्चिदित्याशयः ।

कोशः—‘गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादी घमंदेशके । अलघौ दुर्जरे इति हैमः ।

समासः—व्रतमस्यास्तीति व्रती । पुरि=देहे शैते इति पुरुषः, उत्तमः पुरुषोत्तमः तत्सम्बुद्धी हे पुरुषोत्तम ! (त० पु०) । असाक्षात् अवश्यं कर्त्तव्य इति साक्षात्करणीयः । योगोऽस्यास्तीति योगी ।

व्याकरणम्—ब्रुवन्तम्—ब्रू + शतृ । व्रती—व्रत + इनिः । वाच वच् + ण्यत् । साक्षात्करणीयः—साक्षात् + कृ + अनीयर । योगिनां योग + इनिः ।

हिन्दी—इस प्रकार कहते हुए उन श्रीकृष्ण भगवान् से मुनि नारायण बोले—हे पुरुष श्रेष्ठ ! आपको ऐसा नहीं कहना चाहिए (क्योंकि) योग भी आप ही साक्षात् करने योग्य हैं, इसलिये इस (आपके दर्शन) से कार्य और क्या हो सकता है ? (अतः आपके दर्शन के लिये ही मेरा आगमन हुआ है ।

टिप्पणी—योगिनाम्—योगियों का । संसार के समस्त विषयों से वृत्तियों को हटाकर आत्मस्वरूप में स्थिर करना योग कहलाता है । जैसा योगदर्शन में पतञ्जलि ने कहा है—‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’, तथा ‘तदा यते स्वरूपेऽवस्थानम् (योगदर्शन पाद १ । सू० २, ३) । उस योग की करने वालों को योगी कहते हैं ॥ ३१ ॥

योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति यदुक्तं तदेव द्रढयति—

उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनैरभीक्ष्णमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम् ।

उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनस्त्वमग्रभूमिनिरपायसंश्रया ॥ ३२ ॥

अन्वयः—उदीर्णरागप्रतिरोधकम् अभीक्ष्णम् अक्षुण्णतया जनैः मोक्षपथम् उपेयुषः मनस्विनः त्वं निरपायसंश्रया अग्रभूमिः (असि) ।

बालबोधिनी—उदीर्णरागप्रतिरोधकं=प्रवृद्धविषयाभिलाषनिवारकम् । पक्षे—मोहान्धचोरादिविरोधिगणसङ्कुलम् । अभीक्ष्णं=मुहुर्मुहुः, निरन्तरम् । अक्षुण्णतया=अनभ्यस्तत्वेन । कान्तारपक्षे—अपरिचितत्वेन, अप्रतिहतत्वेन । जनैः=मुमुक्षुभिः । कान्तारपक्षे—पान्थलोकैः । अतिदुर्गमं=अतिगहनम्, शक्यम् । कान्तारपक्षे—अतिदुस्तरम्, दुर्लभञ्च च । मोक्षपथं=अपवर्गमार्गः । पक्षे—कान्तारं च । उपेयुषः=परिशीलयतः, प्राप्तवतश्च । मनस्विनः=आत्मविषयः परायणस्य, प्रशस्तमनसः । कान्तारपक्षे—उत्साहवतः, धीरस्य च । त्वमेव

नेव । निरपायसंश्रया = पुनरावृत्तिरहितप्राप्तिः । 'न स पुनरावर्तते' इति ।
 : । कान्तारपक्षे—सकलमयविवर्जितप्राप्तिः । अग्रभूमिः=प्राप्यस्थानम् । असीति
 : । तस्मान्मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात् करणीय इति भावः । यथा कस्यचित्
 श्रित् सङ्कटान्निगंतस्य केनचित् कान्तारेण गतस्य किञ्चिन्निर्वाधस्थानप्राप्ति-
 याय कल्पते तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति मल्लिनाथः । मतान्तरे त्वत्र प्रकृतयो-
 क्षुश्रीकृष्णयोः प्रतिपादकेनाऽनेन वाक्येन 'उदीर्णरागादिश्लिष्टविशेषणैश्चौरादि-
 सन्तसपान्यतत्प्राप्यस्थानयोरप्रकृतयोरर्थयोः प्रतीतिर्भवति, विशेष्यं च 'त्वम्'
 श्लिष्टमिति समासोक्तिरलङ्कारः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः
 सासोक्तिः' इति ।

कोशः—प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः' इत्यमरः । 'अग्रमालम्बने
 प्ये' इति विश्वः ।

समासः—उदीर्णश्चासौ रागश्च उदीर्णरागः, उदीर्णराग एव प्रतिरोधको
 स्मन्नसौ—उदीर्णरागप्रतिरोधकः, तम्—उदीर्णरागप्रतिरोधकम् (कर्म० गर्भ-
 व्री०) अन्यत्र—उदीर्णो रागो यस्याऽसौ उदीर्णरागः=चौरादिः, स एव
 प्रतिरोधको यस्मिन्नसौ—उदीर्णरागप्रतिरोधकः, तम् (व० व्री०) । दुःखेन
 यते इति दुर्गमः, अतिशयतो दुर्गमः अतिदुर्गमः, तम्—आतदुर्गमम् । मोक्षस्य
 याः मोक्षपथः, तम्—मोक्षपथम् (त० पु०) । निर्गतः अपायः यस्मात् सः
 रपायः, निरपायः संश्रयो यस्याः सा निरपायसंश्रया (व० व्री०) । अग्रे भूमिः
 भूमिः ।

व्याकरणम्—अतिदुर्गमम्—अति + दुर् + गम् + खल् । मनस्विनः—मनस्
 विनिः । मोक्षपथम्—मोक्ष + पथिन् 'ऋक्पूर्वबु- पथामानक्षे' (५।७।७४)
 समासान्तः अप्रत्ययः । उपेयुषः—उप् + इण् + लिट् 'उपेयिवानाश्वाननू-
 तनश्च' (३।२।१०९) इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात्यते ।

हिन्दी—बड़ा हुआ सांसारिक विषयों का अनुराग ही जिसमें बाधक है तथा
 लोगों से अनभ्यस्त होने से अत्यन्त दुर्गम है, उस मोक्षमार्ग को पाये हुए
 क्षार्थी पुरुष के लिये आप ही पुनरावृत्तिरहित (जन्म-मरणरूप सांसारिक दुःखों
 रहित) प्राप्तव्य स्थान हैं ।

पक्षान्तर—जिसमें बड़े हुए सांसारिक राग वाला चोर है तथा जो लोगों से
 धक यातायात नहीं होने से अत्यन्त दुर्लब्ध है, उस भीषण वन मार्ग को प्राप्त
 चोर पुरुष के लिये जैसे कोई निर्वाध हमेशा रहने योग्य स्थान ही प्राप्तव्य

होता है । अर्थात् जैसे चोर-डाकुओं से भरे हुए बीहड़ जंगल में जाता हुआ अपने गन्तव्य (सभी सुख-साधनों से परिपूर्ण) भय रहित आश्रय-स्थान पहुँचकर निश्चिन्त हो जाता है और फिर आनन्दपूर्वक उसी स्थान पर उसी तरह गहन, दुर्गम तथा काम-क्रोध आदि विघ्नों से भरे हुए मोक्षमार्ग चलने वाले योगियों के लिये आप ही प्राप्तव्य परम पद है ॥ ३२ ॥

ननु सांख्यशास्त्रोक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो नाऽस्मत्साक्षात्कारशङ्क्याह—

उदासितारं निगृहीतमानसैर्गुहीतमध्यात्मदृशा कथञ्चन ।

वहिविकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविद; ॥ ३३ ॥

अन्वयः—पुराविदः त्वां निगृहीतमानसैः अध्यात्मदृशा कथञ्चन गुहीतमध्यात्मसितारं वहिविकारं प्रकृतेः पृथक् पुरातनं पुरुषं त्वां विदुः ।

बालबोधिनी—पुराविदः=पूर्वज्ञाः, पुराणतत्त्वविदः कपिलादयो त्वां=भवन्तम् । निगृहीतमानसैः=संयतचित्तैर्योगिभिः । अध्यात्मदृशा=दृष्ट्या, अन्तर्दृशा । कथञ्चन=महाप्रयासेन । गुहीतं=साक्षात्कृतम् । उदासितारं=उदासीनम्, प्रकृतौ स्वार्थप्रवृत्तायामपि स्वयं तद्विघ्नत्वादस्पृष्टमिदं वहिविकारं=महदादिप्रकृतिविकारमिदम् । प्रकृतेः=प्रधानात्, त्रिगुणात्मिका कारणरूपायाः मूलप्रकृतेः । पृथक्=भिन्नम् । पुरातनं=पुराणम्, अनादिमतनम् । पुरुषं=पुरुषपदवाच्यम्, विज्ञानधनम् । विदुः=विदन्ति, जानन्ति, सांख्यकारिकायाम्—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’ का० ३ ।

कोशः—‘चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः’ इत्यमरः । पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे’ इति यादवः । ‘क्षेत्रज्ञः आत्मा पुरुषः’ इत्यमरः ।

समासः—निगृहीतं मानसं यैस्तैः निगृहीतामानसैः (व० ब्री०) । पुरा कालं, पुरावृत्तम्) विदन्तीति पुराविदः । आत्मनि अवि इत्यध्यात्मम्, विमोक्षव्ययीभावः । अध्यात्मं या दृक् सा अध्यात्मदृक् तथा अध्यात्मदृशा । विकारवहिरिति वहिविकारम् (अव्ययीभावः) । पुरा भवः पुरातनः, तम्—पुरातनव्याकरणम्—पुराविदः—पुरा + विद् + क्विप् । पुरातनम्—पुरा + तन् ।

‘सायंचिरम्—’ (४।३।२३) इत्यादिना ट्युप्रत्ययः । तुडागमश्च । विदुः—न + लट् + क्षि ‘विदो लटो वा’ (३।४।८३) इति झेरसादेशः ।

हिन्दी—पूर्वकालिक (प्राचीन) वृत्त को जानने वाले (कपिल तथा सन-
मारादि महामुनि) आपको, मन को वश में करने वाले योगियों के द्वारा
आत्म दृष्टि से किसी तरह साक्षात् किया हुआ, क्रिया शून्य, प्रकृति के मह-
दि तेईस विकारों से विलक्षण तथा त्रिगुणात्मक प्रकृति से भी भिन्न अनादि
रूप जानते हैं ।

टिप्पणी—कवि ने इस श्लोक में सम्पूर्ण सांख्यशास्त्र का रहस्य भर दिया
। यहाँ पर मुख्य रूप से सांख्य शास्त्र के प्रवर्तक कपिल के लिये यह 'पुराविदः'
वद आया है, जिसका अर्थ है—पूर्व सृष्टियों के विषय में जानने वाला । श्वेता-
तरोपनिषद् में लिखा है—ऋषि प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विर्मति जायमानं च
क्षयेत् (५।२) इति ।

सांख्यशास्त्र में चार प्रकार के पदार्थ माने गये हैं—(१) प्रकृति, (२)
विकृति-विकृति, (३) विकृति, (४) पुरुष ।

१. प्रकृति—सत्त्व, रजः, तम इन तीनों गुणों को साम्य अवस्था का नाम ही
प्रकृति है । यह सबका आदि कारण है और यह नित्य है । यह स्वयं किसी से
पैदा नहीं होता है और उससे महान् (बुद्धि) तत्त्व की उत्पत्ति होती है । अर्थात्
प्रकृति कारण तो है पर कार्य किसी का नहीं है, इसीलिये इसका नाम प्रकृति है ।

२. प्रकृति-विकृति—बुद्धि (महान्), अहंकार, तथा पञ्चतन्मात्रायें—
रूप, रस, गन्ध, स्पर्श और शब्द ये सात पदार्थ प्रकृति तथा विकृति उभयात्मक
हैं, अर्थात् ये कारण भी हैं और कार्य भी । बुद्धि तत्त्व प्रकृति से उत्पन्न होता है,
अतः वह प्रकृति का कार्य है, बुद्धि से अहंकार उत्पन्न होता है, इसलिये बुद्धि
अहङ्कार का कारण है । अहङ्कार बुद्धि से उत्पन्न होता है अतः वह बुद्धि का
कार्य है । यह अहङ्कार एकादश इन्द्रियों और पञ्च तन्मात्राओं को उत्पन्न करता है
अतः वह कारण है । पञ्च तन्मात्रायें—गन्ध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द ये अहङ्कार से
उत्पन्न होती हैं अतः ये अहङ्कार के कार्य हैं, तथा क्रम से पृथिवी, जल, तेज, वायु
और आकाश का उत्पन्न करती हैं, अतः ये कारण हैं ।

३. विकृति—पञ्च महाभूत—पृथिवी, जल तेज, वायु, आकाश तथा एकादश
इन्द्रियाँ—चक्षुः, श्रोत्र, घ्राण, रसना और त्वचा ये पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, तथा पाणि,
पाद, वाक् (वाणी) मूर्तेन्द्रिय तथा मलेन्द्रिय ये पाँच कर्मेन्द्रियाँ तथा ग्यारहवाँ
मन ये १६ तत्त्व केवल विकृति अर्थात् कार्य हैं, क्योंकि ये अहङ्कार से उत्पन्न
होते हैं, कारण किसी के नहीं हैं क्योंकि इनसे कोई तत्त्व पैदा नहीं होता है ।

४. पुरुष—यह न प्रकृति है और न विकृति तथा उभयात्मक भी नहीं है वह तो इन सबसे विलक्षण नित्य शुद्ध-बुद्ध-चेतन-उदासीन पुरुष है ।

यहाँ पर कृष्ण को ही पुराण पुरुष माना गया है तथा नारद को योगी साक्षात्कार तभी होता है जब कि चित्त की वृत्तियों को रोक कर एकाग्र कर लिया जाय ॥ ३३ ॥

भगवतः श्रीकृष्णस्य सांख्यदर्शनेन निष्क्रियत्वं निर्गुणत्वं च प्रतिपाद्य प्रकृतोपयोगितया पञ्चरात्रदर्शनेन सगुणत्वं कर्तृत्वं चाश्रित्य षड्भिः स्तौति । वराहरूपेण तस्य धरोद्वरणमाह—

निवेशयामासिथ हेलयोद्धृतं फणाभृतां छादनमेकमोकसः ।

जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकैरहोश्वरस्तम्भशिरःसुः भूतलम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—जगत्त्रयैकस्थपतिः त्वं हेलया उद्धृतं फणाभृताम् ओकसं छादनं भूतलम् उच्चकैः अहोश्वरस्तम्भशिरःसु निवेशयामासिथ ।

बालबोधिनी—जगत्त्रयैकस्थपतिः=त्रैलोक्याधिपतिः, पक्षान्तरे त्रैलोक्याधिपतिः च । त्वं भवान् । हेलया=लीलया । उद्धृतं=उत्थापितम्, वराहावतारे । धृतम् । क्वचिद् हेलयोद्धृतमिति पाठान्तरम्, तत्र उद्धृतमित्यस्य चलितशिरः भूतलमित्यस्य विशेषणमिदम् । फणाभृतां=सर्पाणाम् । ओकसः=आधी पातालरूपस्य । पक्षान्तरे=सद्मनश्च । एकं=मुख्यम् प्रधानम् । छादनं=आवरणं भूतलं=भुवलयम् 'पृथिवीतलम् । उच्चकैः=उन्नतेषु । अहोश्वरस्तम्भशिरःसु सर्पाधिपतिशेषशिरोरूपस्तम्भाग्रभागेषु, शेषफणासहस्रेषु । निवेशयामासि उचितवानसि, नियोजितवानसि अत्र एकस्थपतिः एकस्वांमी एवाद्वितीयमित्यारोपो पृथिव्याश्छादनत्वारोपे, फणाभृतामोकसः (पातालस्य) गृहत्वारोपे, स्तम्भत्वारोपे च निमित्तमिति श्लेषपरम्परितरूपकमलङ्कारः । तदुक्तं सांख्यदर्पणे—'यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । तत्परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टं निबन्धनम्' इति ।

कोशः—'स्थपतिश्चाधिपे तीक्ष्णे बृहस्पतिसचित्रयोः' इति वैजयन्ती । 'सद्मनि चाश्रये' इति विश्वः ।

समासः—त्रयः अवयवाः अस्येति त्रयम्, जगतां त्रयमिति जगत् एकश्चासीत्स्थपतिश्च एकस्थपतिः, जगत्त्रयस्य एकस्थपतिः जगत्त्रयैकस्थपतिः ।

इतीति फणाभृतः, तेषाम्—फणाभृताम् । ईष्टे इति ईश्वरः । अहीनां ईश्वरः श्वरः, अहीश्वरः एव स्तम्भः तस्य शिरांसि तेषु अहीश्वरस्तम्भशिरःसु । वस्तु-
स्तम्भा इव शिरांसि स्तम्भरूपाणि वा शिरांसि स्तम्भशिरांसि, अहीश्वरस्य
मशिरांसि अहीश्वरस्तम्भशिरांसि तेषु अहीश्वरस्तम्भशिरःसु ।

व्याकरणम्—उद्धृतम्—उद् + धृ + क्तः छादनम्—छद् + णिच् + ल्युट् ।
शयामासिथ—नि + विष् + णिच् + लिट्—थल् ‘कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि’ (३।१।
इत्यस्तेरनुप्रयोगः ।

हिन्दी—तीनों लोकों के अद्वितीय कारीगर रूपी एक स्वामी आपने अनायास
ये हुए सपों के घर रूपी आश्रय (पाताल) के एक (छादन) छप्पर रूपी
को स्तम्भरूपी शेष नाग के अग्र भाग रूपी सिरों पर रख दिया था ।

जिस प्रकार बढ़ई आदि कोई कारीगर मकान के आवरण (छप्पर या टीन
) को सरलता पूर्वक उठाकर उसे ऊँचे खम्भों पर रख देता है, उसी प्रकार
लोकों के स्वामी आपने वराह रूप धारण कर अपने दाँतों पर अनायास
ए हुए पाताल लोक के छप्पर रूप इस भूतल को शेष नाग के सिरों के ऊपर
दिया था ।

टिप्पणी—यहाँ भगवान् के वराहावतार के विषय में पौराणिक कथा इस
र है—जब हिरण्याक्ष नामक दैत्य ने अपने बल के गर्व में चूर होकर इस
धी को समुद्र के भीतर गहराई तक धँसा दिया तो विष्णु भगवान् ने पृथिवी के
र के लिये वराह का रूप धारण करके समुद्र के भीतर धँसती हुई पृथिवी
अपने दाँतों पर रोककर एक हजार वर्ष तक उस दैत्य से निरन्तर युद्ध करते
उसे मार डाला ॥ ३४ ॥

श्रीकृष्णस्य अपूर्वं महिमानं दर्शयति—

अनन्यगुर्वास्तव केन केवलः पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते ।

मनुष्यजन्माऽपि सुराऽसुरान् गुणैर्भवान्भवच्छेदकरैः करोत्यधः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—अनन्यगुर्वाः तव पुराणमूर्तेः केवलः महिमा केन अवगम्यते मनुष्य-
पि भवान् भवच्छेदकरैः गुणैः सुराऽसुरान् अधः करोति ।

बालबोधिनी—अनन्यगुर्वाः=अनितरश्रेष्ठायाः, सर्वोत्तमायाः । ‘अनन्यगुर्वाः’
पाठान्तरम्, अर्थे तु न विशेषः । तव=भवतः । पुराणमूर्तेः=पुरातन-
पस्य, दिव्यस्य वपुषः । केवलः=कृत्स्नः, अशेषः । महिमा=माहात्म्यम् ।

केन=पुरुषेण । अवगम्यते=ज्ञायते । न केनाऽपि तत्त्वतो भवतो महिमा इत्यर्थः । मनुष्यजन्माऽपि=मानवशरीरधारी अपि । भवान्=त्वम् । भवच्छेदकैः, भववन्धनकर्तृनपदुभिः । 'भवोच्छेदकरैः' इति पाठे संस्कारिभिरित्यर्थः गुणैः=ज्ञानैश्वर्यादिभिः, दयादाक्षिण्यादिभिश्च गुणैः । देवासुरान् । अवः करोति=तिरस्करोति । अत्रोत्तरार्धे 'सुरा सुरा,' 'भवोच्छेदकरैः करो' इत्यादिषु व्यञ्जनावृत्त्या छेकानुप्रासः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे व्यञ्जनसंघस्य सकृत्साम्यमनेकधा' इति ।

कोशः—'केवलः कृत्स्नः एकः स्यात्केवलश्चावधारणे' इति विश्वः ।

समासः—न विद्यते अन्यो गुरुर्यस्याः सा—अनन्यगुरुः, तस्या (व० ब्री०) । पुराणश्चासौ मूर्तिश्च पुराणमूर्तिः, तस्याः पुराणमूर्तेः धारयः) । मनुष्यात् जन्म यस्य सः मनुष्यजन्मा (व्यधिकरण बहुव्री०) भवस्य छेदः भवच्छेदः, भवच्छेदं कुर्वन्तीति भवच्छेदकराः, तैः भवः (त० पु०) । सुराश्च असुराश्च सुरासुराः, तान् सुरासुरान् (त० पु०)

व्याकरणम्—महिमा—महत् + इमनिच् । अवगम्यते—अव + गम् + त + यक् ।

हिन्दी—सबसे श्रेष्ठ दिव्य शरीर वाले (पुराणमूर्तेः) आपकी सम्पूर्ण को कौन जान सकता है ? अर्थात् कोई नहीं जान सकता । (कर्णादि मनुष्य जन्म वाले भी आप जन्म-मरण रूप संस्कार का विनाश करते (अपने ज्ञानादि) गुणों से देवताओं तथा दानवों को (भी) तिरस्कृत रहे हैं ॥ ३५ ॥

श्रीकृष्णस्य भूभारापहारकत्वमाह—

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गुराममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः ।

उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतं गुरुर्वरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥

अन्वयः—त्वम् अतिभारभङ्गुराम् अमूं लघूकरिष्यन् त्रिदिवात् अवातः साम्प्रतम् उदूढलोकत्रितयेन त्वया धरित्री गुरुः क्रियतेतराम् ।

बालबोधिनी—त्वं = भवान् । अतिभारभङ्गुरां = भारातिशयभङ्गुराः अतिभारेण स्वयमेव भज्यमानाम् । अमूं=धरित्रीम् । लघूकरिष्यन्=लघूकरिष्यन्, व्यपगतभारां विधास्यन् । त्रिदिवात् = स्वर्गात् । अवातरः=तीर्णोऽसि । साम्प्रतं=इदानीम् । उदूढलोकत्रितयेन=धारितभुवनत्रयेण ।

ता, श्रीकृष्णेन । धरित्री = पृथिवी । गुरुः = भाराक्रान्ता, पूज्या च
तितराम् = अतिशयेन क्रियते, विशेषतो विधीयते । अत्र यो लघुकर्ता स
कर्ता कथमिति विरोधः समापतति, स च 'गौरववर्द्धकः' इत्यर्थकरणेन
धीयते इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'विरोधः
विरोधेऽपि निरुद्धत्वेन यद्वचः' इति ॥ ३६ ॥

कोशः—'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' इत्यमरः । 'धराधरित्री
णिः क्षोणिज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः ।

समासः—अतिशयितो भारः अतिभारः, तेन मञ्जुरा ताम्—अतिभार-
कुराम् (त० पु०) । लोकानां त्रितयमिति लोकत्रितयम्, उद्दूढं लोकत्रितयं
स तेन उद्दूढलोकत्रितयेन (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—लघूकरिष्यन्-लघु + चि + कृ + लिट् + शतृ + स्य 'कृभ्वस्ति-'
(१४१५०) इत्यादिना चिप्रत्ययः, 'चौ च' (७१४१२६) इति दीर्घः ।

तारः—अव + तृ + लङ्—सिप् ।

हिन्दी—वस्तुतः आप (दुष्टों के) अत्यन्त भार से छिन्न-भिन्न होती हुई
पृथिवी को हलका (भार रहित) बनाने के लिये स्वर्ग से अवतीर्ण हुए हैं ।
परन्तु) इस समय (अपनी कुक्षि में) तीनों लोकों को धारण करने वाले
के द्वारा यह पृथिवी और भी भारी (बोझिल, पक्षान्तर में—पूज्य)
बढ़ जा रही है ।

टिप्पणी—'यहाँ जो पृथ्वी का भार उतारने के लिये पृथिवी पर अवतीर्ण
है वह अपने भार से पृथिवी को और भी भारी बना रहा है' यह कैसे हो
सकता है ? यह विरोध प्रतीत होता है । अतः 'त्रिलोकीनाथ ! आप अपने
भार लेने से पृथिवी को पूज्य बना रहे हैं' यह अर्थ करने से विरोध का
रहस्य हो जाता है । अतः यहाँ विरोधाभास अलङ्कार है ॥ ३६ ॥

श्रीकृष्णस्य महीतलावतीर्णत्वेन दर्शनविषयत्वं दर्शयति—

निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहामुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।

समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः पदं दृशः स्याः कथमीश ! मादृशाम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—निजौजसा जगद्द्रुहाम् उज्जासयितुं महीतलं न उपाजिहीथाः यदि
तः समाहितैः अपि अनिरूपितः त्वम् ईश ! मादृशां दृशः पदं कथं स्याः ? ।

बालबोधिनी—निजौजसां=स्वतेजसा । जगद्द्रुहां=लोकपीडकानाम्, जगद्वि-
तृणां कंसादोनाम् । उज्जासयितुं=हिसितुम्, मारयितुम् । महीतलं=पृथिवी-

तलम् । नोपाजिहीथाः=नावतरेः । यदि=चेत् । ततः=तर्हि । समाधिनिष्ठैः, योगिमिः । अपि । अनिरूपितः=अनवलोकितः, अगुहीतः । भवान् । ईश=हे स्वामिन् । मादृशाः मत्सदृशानां चर्मचक्षुषाम् । पदं=गोचरः । कथं=केन प्रकारेण स्याः=भवेः । न कथञ्चिदपीत्यर्थः ।

कोशः—‘ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशवलयोरपि’ इति मेदिनी ।

समासः—जगद्भ्यो द्रुह्यन्तीति जगद्द्रुहः, तेषाम्—जगद्द्रुहाम् (त० गाय० निजं च तदोजश्चेति निजौजः तेन निजौजसा (क० त०) । मह्यास्तलं (त० पु०) अहमिव पश्यन्तीति मादृशाः, तेषां मादृशाम् ।

व्याकरणम्—जगद्द्रुहाम्—‘सत्सूद्विष—’ (३।२।६१) इत्यादिना ‘जासिनिप्रहरणनाटक्राथयिषां हिंसायाम्’ (२।३।५४) इति कर्मणि षोऽपि उजासयितुम्—उद् + जस् + स्वार्थे णिच् + तुमुन् । उपाजिहीथाः—उप-लङ्—यास् ।

हिन्दी—यदि आप अपने प्रताप से संसार से द्वेष रखने वाले कंसों को मारने के लिये इस पृथिवी पर अवतार नहीं लेते तो हे प्रभो ! योगियों अगम्य आप मुझ-जैसे चर्म चक्षु लोगों के दृष्टिगोचर कैसे होते ॥ ३७ ॥

श्रीकृष्णस्य जगत्पालनसामर्थ्यमाह—

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैस्त्वमेव विश्वम्भर ! विश्वमीशिषे ।

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नमः ।

अन्वयः—विश्वम्भरः ! मदोद्धतैः उपप्लुतम् अदः विश्वं पातुं त्वमेव । क्षपातमस्काण्डमलीमसं नमः क्षालयितुं रवेः ऋते कः क्षमेत ? ।

बालबोधिनी—विश्वम्भर=हे जगत्पालक ! हे त्रैलोक्यरक्षक ! । मदोद्धतं दर्पवृद्धं । उपप्लुतं=पीडितम् । अदः=इदम्, एतत् । विश्वं=जगत् । वं-रक्षितुम् । त्वमेव = भवानेव । ईशिषे समर्थोऽस्ति । क्षपातमस्काण्डमलीमसं निशान्धकारसन्तानमलिनम् । नमः=आकाशम् । क्षालयितुं = विशुद्धयः प्रकाशयितुम् । रवेः = सूर्यात् । ऋते=विना । कः=कः पुरुषः । शक्नुयात् ? न कोऽपि शक्नुयादित्यर्थः । अत्रैकस्यैव सामान्यधर्मस्य ‘ईशिषे’, ‘क्षमेत’ इति द्विधा निर्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तं ‘प्रतिवस्तूपमा सा स्याद् वाक्ययोग्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यं निर्दिश्यते पृथक् ॥’ इति ।

कोशः—‘दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः’ इत्यमरः । काण्डोऽस्त्री
‘डवाणाववर्गावसरदारिणु’ इत्यमरः । ‘मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्’
इत्यमरः ।

समासः—विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः तत्सम्बुद्धी हे विश्वम्भर ! । मदेन
उताः मदोद्धताः, तैः मदोद्धतैः (त० पु०) । तमसः काण्डानि तमस्काण्डानि,
गायास्तमस्काण्डानि क्षपातमस्काण्डानि, तैः मलीमसं तत् क्षपातमस्काण्ड-
मलीमसम् ।

व्यकरणञ् — उपप्लुतम् — उप + प्लु + कर्मणि क्तः । ईशिषे — ईश् + लट् +
स् । क्षालयितुम् — क्षल् + णिच् + स्वार्थे तुमुन् । क्षमेत — क्षम् + लिङ् +
त ।

हिन्दी—हे जगत्पालक ! मद से उद्धत कंसादि से पीड़ित इस संसार की
रा करने के लिये आप ही समर्थ हैं, क्योंकि रात्रि के अन्धकार समूह से मलिन
काश को स्वच्छ करने के लिये सूर्य के अतिरिक्त कौन समर्थ हो सकता है ?
अतः कोई नहीं ॥ ३८ ॥

श्रीकृष्णस्य कंसादितुच्छदानवमारणस्तवनं निन्दैवेति वक्ति—

करोति कंसादिमहीभृतां वधाज्जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।

हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥ ३९ ॥

अन्वयः—जनः मृगाणाम् इव कंसादिमहीभृतां वधात् यत् तव स्तवं करोति
! सा हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः तव प्रत्युत तिरस्क्रिया (भवति) ।

बालबोधिनी—जनः = लोकः । मृगाणां = हरिणानाम् । इव = यथा ।
सादिमहीभृतां = कंसादिनपाणाम् । वधात् = मारणात्, हननात् । यत् । तव =
भवतः । क्वचिद् ‘यस्तव’ इति पाठान्तरम्, तत्र यः ‘जनः’ इत्यस्य विशेषणम् ।
वन् = स्तुतिम् । करोति = विदधाति, विरचयति । हरे ! = हे कृष्ण, हे सिंहेति
गम्यते । क्वचिद् ‘हरेः’ इति पष्ठ्यन्तं पदं दृश्यते तत्र—हरेः = सिंहस्य इवे-
त्यर्थः । सा = स्तुतिक्रिया । हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः = हिरण्याक्षादिदानव-
स्तरिपोः । तव = भवतः । प्रत्युत = त्रैपरीत्येन । तिरस्क्रिया = तिरस्कारः ।
तीति शेषः ९ उक्तं च—

‘मृगारि वा मृगेन्द्रं वा द्वयं व्याहरतां सताम् ।

तस्य द्वयमपि व्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः ॥’ इति ।

अत्र 'असुरद्विपानाम्' इति 'हरिवद्धरिः' इति शिल्पपरम्परितरूपकः ।
मिवेत्युपमयाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते । उपमा हि रूपकमुपकरोतीति प्रधानम् ।
चोपकार्यमिति अप्रधानम् । अतः द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कोशः—'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिमेकेषु
कपिले त्रिषु' इत्यमरः । 'प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्ये' इति गणव्याख्या । 'स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः ।

समासः—महीं विभ्रतीति महीभृतः, कंस आदिर्येषां ते कंसादयः कृष्ण
ते महीभृतश्च कंसादिमहीभृतः, तेषाम्—कंसादि—महीभृताम् (व० ब्री०
त० पु०) । पुरः सरतीति पुरःसरः, द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिवन्तीति ।
हिरण्याक्ष एव पुरःसरो येषां ते हिरण्याक्षपुरःसराः (व० ब्री०) ; ते
असुराश्च हिरण्याक्षपुरःसरासुराः (क० घा०), ते एव द्विपाः हिरण्याक्ष
सुरद्विपाः तान् द्वेष्टि इति हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विट्, तस्य हिरण्याक्ष
सुरद्विपद्विषः (त० पु०) ।

व्याकरणम्—महीभृतः—महो + भृ + क्तिप् + तुक् । तिरस्क्रिया-
स्पूर्वकात् 'कृधातोः 'कृञः श च' (३।१००) इति शः यक् ।

हिन्दी—लोग मृगों के समान कंसादि राजाओं के वध करने से जो
प्रशंसा करते हैं, हैं हरि ! (हे कृष्ण, पक्षान्तर में—हे सिंह !) वह प्रशंसा
हिरण्याक्षादि दैत्य रूपी हाथियों का मारने वाले आपका अपमान हो है ॥
एवं स्तुत्या श्रीकृष्णमभिमुखीकृत्यागमनयोजनं वक्तुमारभते—

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥

अन्वयः—उज्झितश्रमः (सन्) क्रमेण भुवनद्विषां पेष्टुं स्वयमेव प्रवृत्तः ।
तथापि मिथः त्वदाभाषणलोलुपं मनः मां वाचालतया युनक्ति ।

बालबोधिनी—(त्वम्) उज्झितश्रमः=परित्यक्तश्रमः सन्, अस्मिन्
सन् । क्रमेण=क्रमशः, पर्यायेण । भुवनद्विषां=जगद्द्रुहाम्, कंसादिदुष्ट-
पेष्टुं=विनिहन्तुम्, हिंसितुम् । स्वयमेव=आत्मनैव । न केनाऽपि प्रेरितः
प्रवृत्तः=उद्युक्तः । असि । तथापि=स्वतः प्रवृत्तेऽपि । मिथः=पर-
एकान्ते च । त्वदाभाषणलोलुपं=त्वया सह संलापे समुत्सुकम् । मनः=मनः
मां=निस्पृहमपि मां नारदम् । वाचालतया=वाचाटतया । (सह) । कु-
योजयति । मां वाचालं करोतीति भावः ।

कोशः—‘स्यादाभाषणमालापः । इत्यमरः । ‘चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं मानसं मनः’ इत्यमरः । ‘लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णकः समो लोलुपलोलुपौ’ अमरः ।

समाप्तः—उज्झितः श्रमः येन सः उज्झितश्रमः (व० व्री०) । भुवनानि सन्तीति भुवनद्विषः, तेषाम्—भुवनद्विषाम् । बहुव्रीहौ वाचोऽस्य सन्तीति वाचालः, प्र भावो वाचालता, तथा—वाचालतया । त्वया सह आभाषणम्—त्वदाभाषणम्—तस्मिन् लोलुपं तत्—त्वदाभाषणलोलुपम् (त० पु०) ।

व्याकरणम्—भुवनद्विषाम्—भुवन + द्विष + क्विप् ‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । षष्ठुम्—पिप् + तुमुन् । युनक्ति— + लट्—तिप् । वाचालतया—वाच्शब्दात् ‘आलजाचटौ बहुभाषिणी’ (२।१२५) इत्यालुच्, ततः तल् ।

हिन्दी—थकान (की चिन्ता) को छोड़कर आप क्रम से संसार से द्वेष करने वाले दुष्टों को मारने के लिये स्वयं ही प्रवृत्त हो रहे हैं (अतः इसके पिष्टपेषण के समान कुछ भी कहना निरर्थक है) तथापि एकान्त में आपके बातचीत करने का इच्छुक मेरा मन मुझे वाचालता से युक्त कर रहा है, त्वि मुझे वाचाल बना रहा है ॥ ४० ॥

इन्द्रसन्देशोऽवश्यमेव श्रोतव्य इति सहेतुकमाह—

तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र ! यद्वचः क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।

समस्तकार्येषु गतेन धुर्यतामहिद्विषस्तद् भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—तत् उपेन्द्र ! इन्द्रसन्दिष्टं विश्वजनीनं यत् वचः क्षणं मया उच्यते अदिद्विषः समस्तकार्येषु धुर्यतां गतेन भवता निशम्यताम् ।

बालबोधिनी—तदिति वाक्योपसंहारे, किं बहुनोक्तेन, तस्मात् कारणादिति

उपेन्द्र=हे इन्द्रानुज ! हे श्रीकृष्ण ! इन्द्रसन्दिष्टं=इन्द्रकथितम् । विश्व-

जनीनं=सार्वजनिकम्, सर्वलोकोपकारकम् । यद्वचः=यद्वाक्यम् । क्षणं=क्षण-

म्, किञ्चित्कालम्, मुहूर्तमेव । मया=नारदेन । उच्यते=कथ्यते । तत्=

वचः । अहिद्विषः=वृत्रघ्नः, इन्द्रस्य । समस्तकार्येषु=निखिलकर्तव्येषु ।

गतिं=भारवाहकताम्, धुरन्धरताम् । गतेन=प्राप्तेन । भक्ता=त्वया,

श्रवणेन । निशम्यताम्=श्रूयताम् । अत्र वचनस्येन्द्रसन्दिष्टत्वम्, विश्वजनीनत्वम्,

श्रीकृष्णस्येन्द्रसकलकार्यधुरन्धरत्वमिति सर्वेऽपि पदार्थाः सन्देशश्रवणे हेतव

पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

४ शि० प्र०

कोशः—‘उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः’ इत्यमरः । ‘निर्व्यासः कालविशेषोत्सवयोः क्षणः’ इत्यमरः । ‘सर्वे वृत्रासुरेऽप्यहिः’ इति वैजयन्तः

समासः—इन्द्रमुपगतः उपेन्द्रः, तत्सम्बुद्धौ हे उपेन्द्र ! इन्द्रेण इन्द्रसन्दिष्टम् । विश्वस्मै जनाय हितं विश्वजनीनम् । समस्तानि च तानि समस्तकार्याणि, तेषु समस्तकार्येषु (क० त०) । अहि द्वेष्टि इति अहिद्विषः (त० पु०) । धुरं=भारं वहतीति धुर्यः, तस्य धुर्यताम्—धुर्यताम् ।

व्याकरणम्—विश्वजनीनम्—विश्वजनशब्दात् ‘आत्मन्विश्वजनीनपदात्तः’ (५।१।९) इति खप्रत्ययः, तस्येनादेशः । धुर्यताम्—धुरश्च यड्ङक् (४।४।७७) इति यत्प्रत्ययः, ततः तल् । अहिद्विषः—विषम् । निशम्यताम्—नि + शम् + कर्मणि लोट् + त + यक् ।

हिन्दी—इसलिये हे उपेन्द्र ! इन्द्र के द्वारा सन्देश के रूप में सब सकल लोक हितकारक जिस वचन को मैं क्षणभर में कह रहा हूँ, इन्द्र के कार्य भार को संभालने वाले आप उसे सुनिए ।

टिप्पणी—धुर्यतां गतेन—भार वाहकता को प्राप्त हुए । इन्द्र के कार्यो का भार अपने ऊपर लेकर उन्हें पूर्ण करने वाले । उपेन्द्र—इन्द्र की माई । इन्द्रादि देवों को पराजित कर तीनों लोकों का आधिपत्य पाते जब असुर राज बलि यज्ञ करने लगा तब दिति की प्रथना से भगवान् वामन का रूप धारण करके बलि की यज्ञशाला में पहुँचे । वहाँ जाकर तीन पग भूमि बलि से यज्ञावसर पर दान रूप में माँगी । उसके स्वीकार पर विष्णु ने तीनों लोकों को विराट् रूप धारण करके केवल तीन पग लिया । तब सपरिवार बलि को पाताल लोक में भेजकर तीनों लोकों को इन्द्र को दे दिया । उनके इस सत्कार्य से प्रसन्न होकर देवगण (इन्द्र के छोटे माई), के पद पर अभिषिक्त कर अपने घाम चले गये (टिप्पणी स्कन्ध ८, अ० १८ से २७) ॥ ४१ ॥

सम्प्रतीन्द्रसन्देशमवतारयति—

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियां तनूजस्तपनद्युतिदितेः ।

यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेहिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

अन्वयः—प्रतिपक्षजन्मनां भियाम् अभूमिः तपनद्युतिः दितेः तनूजस्तपन हरेः इन्द्रशब्दार्थनिषूदनं यं हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।

बालबोधिनी—प्रतिपक्षजन्मनां=शत्रुसमुद्भूतानाम्, विपक्षादागतानाम् ।
 =भीतीनाम् । अभूमिः=अविषयः, निर्भय इति भावः । तपनद्युतिः=
 भोजः, रविप्रभः । दिनेः=कश्यपपत्न्याः । तनूजः=सुतः, दैत्य इति यावत् ।
 =वभूव । हरेः=इन्द्रस्य । इन्द्रशब्दार्थनिषूदनम्=इन्द्रपदार्थभूतपरमैश्वर्य-
 र्थकम् । यं=दैत्यम् । हिरण्यपूर्वं कशिपुं=हिरण्यशब्दपूर्वकं कशिपुम्, हिरण्य-
 पुमिति यावत् । प्रचक्षते=कथयन्ति लोका इति शेषः ।

कोशः—‘भीतिर्भीः साध्वसं भयम्’ इत्यमरः । ‘इन्द्रो मरुत्वान् मघवा
 भोजाः पाकशासनः । वृद्धश्रवाः सुनासीर’ पुरुहूतः पुरन्दर’ इत्यमरः ।

समासः—प्रतिकूलः पक्षः यस्य सः प्रतिपक्षः=शत्रुः, तस्मात् जन्मयासां ताः,
 पक्षजन्मानः, तासाम्—प्रतिपक्षजन्मनाम् (व० ब्री०) । तपनस्य द्युतिरिव
 यस्यासौ तपनद्युतिः । इन्द्र इति परमैश्वर्यं लभते इति इन्द्रः, स चाऽसौ शब्दश्च
 शब्दः तस्य योऽर्थः, तस्य निषूदनः तम्—इन्द्रशब्दार्थनिषूदनम् (क० त०) ।
 यं पूर्वो यस्यासौ हिरण्यपूर्वः, तम्—हिरण्यपूर्वम् (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—मियाम्—भी + क्विप् । प्रचक्षते—प्र + चक्ष + क्ष । इन्द्रः—
 श्वर्यार्थकात् इदिघातोः ‘ऋजेन्द्र—’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्त औणादिको
 तः नुमागमश्च ।

हिन्दी—शत्रुजन्य विभीषिकाओं का अविषय अर्थात् शत्रु से नहीं डरने
 का, सूर्य के समान तेजस्वी दिति का पुत्र (दैत्य) हुआ, जिसे लोग ‘परमैश्वर्य-
 इस इन्द्र शब्द के अर्थ को नष्ट करने वाला ‘हिरण्यकशिपु’ कहते हैं ।

टिप्पणी—पुराणों के अनुसार वैकुण्ठ के द्वारपाल जय और विजय को वाप
 राक्षस होना पड़ा । जो प्रथम जन्म में हिरण्याक्ष तथा हिरण्यकशुपु, दूसरे
 में रावण और कुम्भकर्ण तथा तीसरे जन्म में विशुपाल तथा दन्तवक्त्र के
 में उत्पन्न हुए । उनकी मुक्ति के लिये ही भगवान् को अवतीर्ण होना पड़ा ।
 हिरण्यकशिपु के सम्बन्ध में विशेष जानकारी के लिये इसी सर्ग के ४७वें श्लोक
 टिप्पणी को देखें ॥ ४२ ॥

अथ हिरण्यकशिपोर्दुर्वृत्तं कथयति—

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।

भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४३ ॥

अन्वयः—समत्सरेण असुर इति नाम्नः चिराय प्रथमाभिधेयताम् उपेयुषा
 स्विना येन द्युसदां मनःसु भयस्य पूर्वावतरः न्यधीयत ।

बालबोधिनी—समत्सरेण=अन्यशुभद्वेषिणा । असुर इति नाम्ना
असुर इत्यभिधानस्य । प्रथमामिधेयताम्=अन्वर्थतया मुख्यामिधेयताम् । गो-
प्राप्तेन । तरस्विना=बलवता । येन=हिरण्यकशिपुना । द्युसदः=देवान्
मनःसु=चित्तेषु । भयस्य=भीतेः । पूर्वावतरः=प्रथमप्रवेशः, प्रथमप्रादुर्भा-
व-न्यधीयत=निहितः, विहितः । प्रथमं तत एव देवा बिभ्युरित्यर्थः ।

कोशः—‘मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे’ इत्यमरः । ‘चिराय चिररात्राय चिरस्-
मिन्निराथंकाः’ इत्यमरः । ‘अर्थोऽमिधेयैरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु’ इत्यमरः । ‘सर्वे
बलरंहसौ’ इति विश्वः ।

समासः—मत्सरेण सहितः समत्सरः, तेन समत्सरेण । अस्यति क्षिपति
नसौ असुरः=सुरोन्मूलनकर्ता । प्रथमं च तदभिधेयमिति प्रथमामिधेयम्,
भावस्तत्ताम्=प्रथमामिधेयताम् । अवतरणम् अवतरः, पूर्वश्चासौ अवतरः
तरः । दिवि सीदन्ति गच्छन्तीति द्युसदः, तेषाम् द्युसदाम् ।

व्याकरणम्—तरस्विना—तरस्—शब्दात् ‘अस्मायामेधास्रजो वि-
(५।२।१२१) इति विनिः । असुरः—अस् + उरन् । द्युसदाम्—दिवि-
क्विप् । पूर्वावतरः—पूर्व + अव + तृ + अप् + ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) इति
प्रत्ययः । न्यधीयत—नि + धा + कर्मणि लङ् + त ।

हिन्दी—दूसरे के शुभ से द्वेष करने वाले तथा असुर इस नाम की
काल के बाद प्रथम वाच्यता को प्राप्त हुए अर्थात् सर्वप्रथम असुर कहे जाते
जिस हिरण्यकशिपु ने देवताओं के मन में सर्वप्रथम भय का संचार किया ॥

हिरण्यकशिपुः दिक्पालविजयमाह—

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरानपास्य तं रागहृताः सिधेविरे ।

अवापुरारभ्य ततश्चला इति प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—श्रियः यतः दिशाम् अधीशान् चतुरः सुरान् अपास्य तं राग-
(सत्यः) सिधेविरे ततः आरभ्य अयशस्करं चला इति उच्चैः प्रवादम् अवा-
पुरारभ्य ततश्चला इति प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥

बालबोधिनी—श्रियः=सम्पत्तया, सम्पदः । यतः=यदा, यस्मात्
दित्यर्थः । दिशां=पूर्वादीनां काष्ठानाम् । अधीशान्=अधिपतीन्, दिक्-
नपि । चतुरः=चतुःसंख्याकान् । सुरान्=देवान्, इन्द्रयमवरुणकुबेरान् । अपा-
त्यक्त्वा । तं=हिरण्यकशिपुम् । रागहृताः=रागाकृष्टाः सत्यः । न तु
दित्यर्थः । सिधेविरे=मेजिरे । तत आरभ्य=ततः प्रभृति । अयशस्करं=अ-

रम् । उच्चैः = महान्तम्, प्रचुरम्, सर्वव्यापिनम् । प्रवादं = लो कनिन्दाम् ।
अवापुः = प्रापुः, लेभिरे ।

कोशः—‘दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः’ इत्यमरः ।

समासः—रागेण हुताः रागहृताः । न यशः अयशः, अयशः करोतीति अय-
स्करः, तम्—अयशस्करम् ।

व्याकरणम्—दिशाम्—‘ऋत्विक्-दधृक्’ (३।२।५९) इत्यादिना क्विन् ।

सेविवरे—सेव + लिट् + इरे । आरभ्य—आ + रभ् + क्त्वा + ल्यप् । अयशस्क-

म्—अयशस् + कृ + लृट् ‘कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु’ (३।२।२०) इति

ट् प्रत्ययः ‘अतः कृकमि—’ (८।६।४६) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । अवापुः—

व + आप् + लिट् + झि + उत् ।

हिन्दी—लक्ष्मी ने जिस समय से दिशाओं के स्वामी चार देवताओं (इन्द्र,

म, वरुण, कुबेर) को छोड़कर (दिक्पालों से यह हिरण्यकशिपु अधिक बोर

इस प्रकार के भावना रूप हिरण्यकशिपु के) अनुराग से आकृष्ट होकर

सकी सेवा करने लगी अर्थात् उसके पास रहने लगी, तभी से उसने ‘लक्ष्मी

बल है’ इस दुष्कृति को करने वाली नहती लोकनिन्दा को प्राप्त किया ॥४४॥

हिरण्यकशिपुभयाद् देवानां दुर्गादिविधानमाह—

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।

स्वरूपशोभैकफलानि नाकिनां गणैर्यभाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥

अन्वयः—नाकिनां गणेः यम् आशङ्क्य तदादि स्वरूपशोभैकफलानि पुराणि

गणि चक्रिरे, आयुधं निशातं (चक्रे), बलानि शूराणि चक्रिरे, कञ्चुकाः

नाः (चक्रिरे) ।

बालबोधिनी—नाकिनां = स्वर्गिणाम्, देवानाम् । गणैः = समूहैः । यं = हिरण्य-

शिपुम् । तमिति पाठान्तरम्, अर्थस्तु समान एव । आशङ्क्य = बाधकरूपेण

स्मात् । तदादि = तदारभ्य, तदा प्रभृति । स्वरूपशोभैकफलानि = स्वरूप-

भैकप्रयोजनानि । क्वचित् ‘फलानि’ इत्यस्य स्थाने ‘गुणानि’ इत्यपि पाठः ।

यस्तु स्पष्ट एव । पुराणि = नगराणि । दुर्गाणि = प्राकारपरिखादिभिरगम्यानि ।

चक्रिरे = विदधरे, कृतानि । आयुधं = शस्त्रम् । निशातं = निशितम्, तीक्ष्णम् ।

चक्रिरे = विदधे, इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः (तथा) बलानि = सैन्यानि ।

शूराणि = सूर्यवन्ति । चक्रिरे । कञ्चुकाः = वारणाः, कवचाः । घनाः = सुदृढाः,

सैनाः । चक्रिरे । इत्थं हिरण्यकशिपुभयाद् देवाः सन्नद्धा जाग्रति स्मेत्यर्थः ।

कोशः—‘कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री’ इत्यमरः । ‘पूः स्त्री पुरीनगर्यो वा पुटभेदनम्’ इत्यमरः । ‘ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चम् । वलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

समासः—स कालः आदिर्यस्मिन् तत् तदादि तद्यथा स्थात्तथा । स्वरूपशोभा, स्वरूपशोभा एव एकं फलं येषां तानि स्वरूपशोभैक्यता (त० पु० गर्भं द० ब्री०) । नाकोऽस्त्येषां ते नाकिनः, तेषां नाकिनाम् ।

व्याकरणम्—निशातम्—नि + शो + क्तः, ‘शाच्छोरन्यतरस्याम्’ (७।१।१) इतित्वविकल्पात् पक्षे आत्वम् । चक्रिरे—कृ + लिट् + इरे ।

हिन्वी—देवगणों ने जिस हिरण्यकशिपु को बाधक समझकर तब से (तदादि) अर्थात् हिरण्यकशिपु के समय से ही, बाह्य शोभा ही (अवतार) जिनका एकमात्र प्रयोजन रहा था, उन नगरों को दुर्ग (खाई परकोटा आदि) सुसज्जित कर दुर्गम एवं अजेय किला बना लिया, अस्त्रों को तीक्ष्ण किया, सेनाओं का शूरवीर बना लिया और कवचों को सुदृढ़ एवं दुर्मेघ बना लिया । अर्थात् हिरण्यकशिपु के मय से देवगण सब साधनों को युद्ध के लिये बनाकर सावधान रहने लगे ॥ ४५ ॥

प्रकारान्तरेण हिरण्यकशिपुसमुत्पन्नं देवानां भयमाह—

स सञ्चरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाऽशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।

अकारि तस्यै मुकुटोपलस्वलत्करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥

अन्वयः—भुवनान्तरेषु सञ्चरिष्णुः श्रियः आश्रयः सः यदृच्छया यां दिशि अशिश्रियत्, मुकुटोपलस्वलत्करैः त्रिदशैः त्रिसन्ध्यं तस्यै दिशे नमः अकारि ।

बालबोहिनी—भुवनान्तरेषु=लोकान्तरेषु, त्रिभुवनमध्येषु इति वा । रिष्णुः=सञ्चरणशीलः । श्रियः=लक्ष्म्याः । श्रियमिति पाठान्तरे राजलक्ष्म्यमित्यर्थः । आश्रयः=आवारः, निवासस्थानम् । सः=हिरण्यकशिपुः । यदृच्छया स्वैरवृत्त्या, स्वेच्छया । यां दिशं=यां पूर्वादिक्कुभम् । अशिश्रियत्=अश्रित्य अगमत् । मुकुटोपलस्वलत्करैः=मौलिमणिसञ्चरद्वस्तैः, किरीटरत्नव्यामाणपाणिभिः, शिरसि बद्धाञ्जलिभिरित्यर्थः । त्रिदशैः=देवैः । त्रिसन्ध्यं त्रिष्वपि सन्ध्यासु, सन्ध्यात्रये । तस्यै=हिरण्यकशिपुवाश्रितायै । दिशे=दिशे नमः=नमस्कारः । अकारि=कृत । उक्तं च—

‘हिरण्यकशिपू राजा यां यां दिशमुदैक्षत ।

तस्यै तस्यै नमश्चक्रुर्देवा ऋषिगणैः सह ॥’ इति ॥

कोशः—‘स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ताः समाः’ इत्यमरः ।
 उपलः प्रस्तरे रत्ने’ इति विश्वः । ‘अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।
 सुपर्वाङ्गः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः’ इत्यमरः ।

समासः—अन्यानि भुवनानि भुवनान्तराणि तेषु भुवनान्तरेषु, अथवा—भुवना-
 कानाम् अन्तराणि भुवनान्तराणि तेषु भुवनान्तरेषु = त्रिभुवनमध्येषु । मुकुटेषु ये
 उपलाः तेषु स्वलन्तः कराः येषां तैः मुकुटोपलस्वलत्करैः (त० पु० शर्म ब०
 श्री०) । तिस्रो दशा वाल्यकौमारयौवनानि, जन्मसत्तावृद्धयो वा येषां तैः
 त्रिदशैः । यद्वा—त्रिदशपरिमाणमेवास्ति मल्लिनाथाः । वस्तुतस्तु तृतीया यौवनाख्या
 त्रिदशा येषां ते त्रिदशाः, तैः त्रिदशैः । देवानां सदा पञ्चविंशतिवर्षात्मकत्वेन तृती-
 यायां दशायां वर्तमानत्वमिति भावः । सम्यक् ध्यायते परमात्मा अस्यां सा
 सन्ध्या, तिसृणां सन्ध्यानां समाहारस्त्रिसन्ध्यं तत्तथा ।

व्याकरणम्—सञ्चरिष्णुः—सम्पूर्वाच्चिरघातोः ‘अलङ्कम्—’ (३।२।१३६)
 इत्यादिना चरेर्गिष्णुच् प्रत्ययः । अशिथियत्—श्रि + लुङ् + तिप् ‘णिशिद्रुसुभ्यः
 कर्तरि चङ्’ (३।१।४८) इति चङ्, ततो द्वित्वादिकार्यं तत इयङादेशः । अकारि
 —कृ + कर्मणि लुङ्—त ‘चिण् आवकर्मणोः—’ (३।१।६६) इति चिण् ‘चिणो
 लुक्’ (६।४।१०४) इति तशब्दस्य लुक् ।

हिन्दी—अन्यान्य लोकों में अथवा लोकों के मध्य वर्तमान प्रदेशों में, घूमने
 वाला, लक्ष्मी का आश्रय वह हिरण्यकशिपु स्वेच्छापूर्वक जिस दिशा में पहुँचता
 था (सिर पर पहने हुए) मुकुटों में लगे हुए रत्नों पर हाथ रखे हुए (हाथ
 जोड़कर सिर पर रखे हुए । देव लोग उस दिशा के लिये तीनों सन्ध्याओं (प्रातः,
 मध्याह्न तथा सायं) में नमस्कार करते थे ।

टिप्पणी—‘त्रिदशपरिमाणमेषाम् (ते त्रिदशाः)’ यह मल्लिनाथकृत व्याख्या
 ठीक प्रतीत नहीं होती है । क्योंकि देवताओं की संख्या तीस नहीं है बल्कि तैतीस
 है—१२ आदित्य, ८ वसु, ११ रुद्र, १ प्रजापति, १ वषट्कार इस प्रकार सब
 मिलाकर तैतीस हुए ॥ ४६ ॥

नृसिंहावतारकृतं हिरण्यकशिपोर्वधमाह—

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता नृसिंह ! सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकान्तास्तवसङ्गभङ्गुरैरुरोर्विदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—नृसिंह ! अतनुं सैंहीं तनुं बिभ्रता सटाच्छटाभिन्नघनेन त्वया सः
 मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैः नखैः उरोर्विदारं प्रतिचस्करे ।

बालबोधिनी—नृसिंह=हे नरश्रेष्ठ ! हे नृसिंहावतारधारिन्निति च ।
 = विस्तीर्णम्, अतिमहतीम् । सैंहीम् = सिंहसम्बन्धिनीम्, सिंहाकाराम् । तनु-
 शरीरम् । विभ्रता = दधता । नृसिंहावतारभाजेत्यर्थः । सटाच्छटामिन्नघनेन
 केसरसमूहविदारितमेघेन, अभ्रङ्कषशरीरत्वादिति भावः । त्वया = भवता ।
 = हिरण्यकशिपुः । मुग्धकान्तास्तनसङ्गमञ्जुरैः = सुन्दरकामिनीकुचसंगसंगम-
 मानैः । नखैः = नखरैः । उरोविदार = उरो विदार्य । प्रतिचस्करे = ह-
 मारितः ।

कोशः—‘सटा जटाकेसरयोः’ इति विश्वः । ‘तनुः काये कृशेऽल्पे च’
 विश्वः । ‘मुग्धः सौम्ये नवे मूढे’ इति वैजयन्ती । ‘पुनर्भवः कररुहो नखो-
 नखरोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

समासः—ना सिंह इव नृसिंहः तत्सम्बुद्धौ हे नृसिंह ! ‘उपमितं व्याघ्रादि-
 सामान्याप्रयोगे’ (२।१।५६) इति समासः । पक्षे—ना चासौ सिंहश्च नृसिंह-
 तत्सम्बुद्धौ हे नृसिंह ! (क० त० पु०) । न तनुः अतनुः, ताम्—अतनुम् (नव-
 पु०) । सिंहस्य इयं सैंही, ताम्—सैंहीम् । सटानां छटाः सटाच्छटाः ता-
 मिन्ना घनाः येन स तेन सटाच्छटामिन्नघनेन (त० पु० गर्भ० व० व्री०)
 कान्तायाः स्तनौ कान्तास्तनौ, मुग्धौ च कान्तास्तनौ मुग्धकान्तास्तनौ तयोः स-
 मुग्धकान्तास्तनसङ्ग, तेन मञ्जुराः तैः मुग्धकान्तास्तनसङ्गमञ्जुरैः (त० पु०)
 अथवा मुग्धाः याः कान्ताः मुग्धकान्ताः, स्तनयोः सङ्गः स्तनसङ्गः, मुग्धकान्ता-
 स्तनसङ्गः मुग्धकान्तास्तनसङ्गः, तेन मञ्जुरास्तैः—मुग्धकान्तास्तनसङ्गमञ्जुरै-
 उरः विदार्येति उरोविदारम् ।

व्याकरणम्—सैंहीम्—सिंह + अण् + डीप् उरोविदारम्—उरस् + वि-
 द् + णमुल्, ‘परिविलस्यमाने च’ (३।४।५५) इति णमुल्प्रत्ययः । प्रतिचस्-
 —प्रतिपूर्वात् कृधातोः कर्मणि लिट् ‘ऋच्छत्यृताम्’ (७।३।११) इति गुण-
 ‘हिंसायां प्रतेश्च’ इति सुडागमः ।

हिन्दी—हे नृसिंह ! (पुरुषोत्तम तथा सिंह रूप धारी श्रीकृष्ण जी)
 विशाल सिंह शरीर को धारण करते हुए (अत एव) गर्दन के वालों के समूह
 से बादलों को छिन्न-भिन्न करने वाले आपने उस हिरण्यकशिपु को नव रम-
 के स्तनों के सम्पर्क से भी टेढ़े हो जाने वाले (अत्यन्त कोमल अपने) नखों से
 पेट फाड़कर मार डाला ।

टिप्पणी—अपनी कठोर तपस्या से भगवान् शङ्कर को प्रसन्न कर हिरण्य-
कशिपु नामक दैत्य ने उनसे वरदान मांगा कि मैं किसी नक्षत्र—लम्न, दिन—
रात, पक्ष—मास—वर्ष में किसी देव, गन्धर्व, मनुष्य, पशु, पक्षी, कीट, पतङ्गादि
से नहीं मरूँ । इस वर को पाने के बाद अपने को अवध्य मानकर वह देवताओं
और ऋषियों को भी सताने लगा तथा यज्ञादिकों को नष्ट करने लगा । यहाँ तक
कि ईश्वर के परम भक्त अपने पुत्र प्रह्लाद को भी ईश्वर भक्ति न छोड़ने के
कारण मारने के लिए अनेक प्रयत्न करने लगा । जब वह प्रह्लाद को किसी
प्रकार भी न मार सका तब उसने एक दिन गोधूलि के समय प्रह्लाद सम्भे में
बाँधकर स्वयं तलवार से उसका सिर काटना चाहा । इतने में ही भगवान् विष्णु
ने नृसिंह रूप धारण कर हिरण्यकशिपु को अपनी गोद में लेकर अपने नखों से
उसके वक्षस्थल को फाड़कर मार डाला । ऐसी पौराणिक कथा है ॥ ४७ ॥

अथाऽस्य जन्मान्तरचेष्टितान्याचक्षाणोऽयमेव जन्मान्तरे रावणो बभूवेति
कथयति—

विनोदमिच्छन् दर्पजन्मनो रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः पुनः ।

स रावणो नाम निकामभीषणं बभूव रक्षः क्षतरक्षणं दिवः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अथ सः पुनः त्रिदशैः समं रणेन दर्पजन्मनः कण्ड्वाः विनोदमिच्छन्
दिवः क्षतरक्षणं निकामभीषणं रावणों नाम रक्षः बभूव ।

बालबोधिनी—अथ—स्ववधान्तरं कदाचित् काले सरति, सः=हिरण्य-
कशिपुः । पुनः=भूयोऽपि । त्रिदशैः=देवैः । समं=सार्धम् । रणेन=युद्धेन ।
दर्पजन्मनः=मदोत्थितायाः, अहङ्कारप्रमवायाः । कण्ड्वाः=कण्डूतेः । विनोदम्=
अपनोदम्, विनाशम् । इच्छन्=अभिलषन् । दिवः=स्वर्गस्य क्षतरक्षणम्=
जितपरिपालकम्, अथवा—विनाशितरक्षणम् । अनेन देवसर्वस्वापहारित्वमुक्तम्=
निकामभीषणं=अत्यन्तभयानकम्, नितरां भयङ्करम् । रावणो नाम=रावण
इति नामधेयम्, रावणनाम्ना प्रसिद्ध इत्यर्थः । नामशब्दोऽयं प्रसिद्धिद्योतको
निपातः रक्षः=राक्षसः । बभूव=जातः राक्षसयोनी सञ्जात इत्यर्थः । तदुक्तं
वाल्मीकिरामायणे उत्तरकाण्डे—

‘यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ।

तस्मात् त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि ॥’ इति ।

अत्र रावणरक्षसोनियतलिङ्गत्वाद् विशेषणविशेष्यभावेऽपि स्वलिङ्गता ।

कोशः—‘दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्ताद्रेको स्मयो मदः’ इत्यमरः ।

समासः—दर्पाजन्म यस्याः सा दर्पजन्मा, तस्याः दर्पजन्मनः (व० ब्री०)
भीषयति (भीषयते) इति भीषणम्, निकामं भीषणं निकामभीषणम् (त० पु०)
रक्ष्यते अनेनेति रक्षणम्, क्षतं रक्षणं येन तत् क्षतरक्षणम्, अथवा—क्षताः
निर्जिताः, रक्षणः=दिवःपालकाः देशा येन तत् (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—विनोदम्—वि + नुद् + घञ् । इच्छन्—इप् कर्तरि + क्त
रावणः—विश्ववसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहे विश्वन्सशब्दात् 'तस्यापत्यं'
(४।१।२२) इत्यणि कृते 'विश्ववसो विश्ववणरवणौ' (४।१।११२) इति प्रकृ
रवणादेशः । अथवा—रावयतीति रावणः, रुधातोः ण्यन्तात् कर्तरि ल्युट्
बभूव—भू + लिट्—तिप्—णल् ।

हिन्दी—इस (हिरण्यकशिपु की मृत्यु) के बाद वही हिरण्यकशिपु फिर
देवताओं के साथ युद्ध के द्वारा अहङ्कार जन्य खुजलाहट को दूर करने की इच्छा
स्वर्ग की सुरक्षा को नष्ट करने वाला नितान्त भयङ्कर रावण नामक राक्षस
हुआ ॥ ४८ ॥

रावणस्य तपःशौर्यं दर्शयति—

प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः शिरोऽतिरागाद् दशमं चिकर्तिषुः ।

अतर्कयद् विघ्नमिवेष्टसाहसः प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—यः भुवनत्रयस्य प्रभुः बुभूषुः अतिरागात् दशमं शिरः चिकर्तिषुः
इष्टसाहसः इच्छासदृशं पिनाकिनः प्रसादं विघ्नम् इव अतर्कयत् ।

बालबोधिनी—यः=रावणः । भुवनत्रयस्य=लोकत्रयस्य । प्रभुः=ईश्वर
स्वामी । बुभूषुः=भवितुमिच्छुः । अतिरागात्=प्रेमाधिक्यात्, महोत्साहात् न
विलम्बेन । निर्वेदादिति भावः । दशमं शिरः=दशमं मूर्धानम् । चिकर्तिषुः=
कर्तितुमिच्छुः । इष्टसाहसः=प्रियसाहसः । (अत एव) इच्छासदृशं=स्ववाञ्छ
नुकूलम् । पिनाकिनः=गूलपाणेः, शिवस्य । प्रसादं=वरम् । विघ्नमिव=शिरस्छेद
कर्मन्तरायमिव । अतर्कयत्—व्यचारयत्, उत्प्रेक्षितवान् । इत आरभ्य श्लोक
केऽपि यच्छब्दस्य 'स रावणो नाम रक्षो बभूवेति' पूर्वेणान्वयः ।

कोशः—'प्रभुःपरिवृढोऽधिपः' इत्यमरः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः
'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा' इत्यमरः ।

समासः—त्रय अवयवा अस्येति त्रयम्, भुवनानां त्रयम् भुवनत्रयम्, तत्
भुवनत्रयस्य । इष्टं साहसं यस्यासौ इष्टसाहसः (व० ब्री०) । समान इव पर्याय

सदृशः, इच्छया सदृशः इच्छासदृशः, तम्—इच्छासदृशम् (त० पु०) ।
पिनाकोऽस्यास्तीति पिनाकी, तस्य पिनाकिनः ।

व्याकरणम्—बुभ्रुः—सन्नन्ताद् भूधातोः 'सनाशंसभिक्ष उः' (३।१।१६८)
इति उपप्रत्ययः । चिकर्तिषुः—कृ + सन् + उः । अतर्कयत्—तर्क + स्वार्थे णिच् +
लङ्—तिप् ।

हिन्दी—तीनों लोकों का स्वामी होने की इच्छा करने वाले (अत एव
शिवजी की अनिश्चय प्रसन्नता के लिये) अत्यधिक भक्ति से दसवें सिर को
काटने की इच्छा वाले महासाहसी जिस रावण ने इच्छानुकूल शिव के वरदान को
विघ्न के समान समझा (वह 'रावण नामका राक्षस हुआ' ऐसा पूर्वश्लोक
१।४८ के साथ अन्वय करना चाहिए)

टिप्पणी—एक बार रावण श्रीशङ्कर भगवान् को प्रसन्न करके तीनों लोकों
का राजा बनने की इच्छा से अपने सिरों को काट-काटकर अग्नि में हवन करने
लगा । इस प्रकार नव (९) सिरों को काटने के बाद जब वह दसवाँ सिर भी
काटने लगा तो शिवजी ने प्रसन्न होकर उसको इच्छानुसार वरदान दिया ।
ऐसी शिवपुराण में कथा है ॥ ४९ ॥

अथ रावणस्य कैलासोत्क्षेपणवृत्तान्तमाह—

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।

त्रसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रमस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् ॥ ५० ॥

अन्वयः—यः पृथिवीभृतां वरं समुत्क्षिपन् शूलिनः वरप्रदानस्य त्रसत्तुषाराद्रि-
सुताससम्भ्रमस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयं चकार ।

बालबोधिनी—यः = यो रावणः पृथिवीभृतां = भूधराणाम्, पर्वतानाम् ।
वरं=श्रेष्ठम्, कैलासमित्यर्थः । समुत्क्षिपन्=वलदर्पादुपरि प्रक्षिपन्, उत्तोलयन् ।
शूलिनः=शिवस्य । वरप्रदानस्य=इष्टवितरणस्य । त्रसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रम-
स्वयंग्रहाश्लेषसुखेन=विस्मयत्पार्वतीसत्वरसभयस्वयंकृतकण्ठग्रहालिङ्गनसुखेन । निष्क्रयं
= निष्कृतिम्, विनिमयम्, प्रत्युपकारमिव । चकार=कृतवान् । अत्राश्लेषसुख-
वरप्रदानयोर्विनिमयात्परिवृत्तिरलङ्कारः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे—'परिवृत्तिर्विनि-
मयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्' इति ।

कोशः—'देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये' इत्यमरः ।
'शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शवं ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः'
इत्यमरः । 'निष्क्रयो बुद्धियोगे स्यात् सामर्थ्ये निर्गतावपि' इति वैजयन्ती ।

समासः—पृथिवीं विभ्रतीति पृथिवीभृताः, तेषां पृथिवीभृताम् । शूलमस्तु स्तीति शूली तस्य शूलिनः । वरस्य प्रदानं वरप्रदानम्, तस्य वरप्रदानस्य त्रसन्ती चाऽसौ तुषाराद्रिसुता च त्रसत्तुषाराद्रिसुता सम्भ्रमेण सहितः ससम्भ्रमः ससम्भ्रमश्चासौ स्वयंग्रहश्च ससम्भ्रमस्वयंग्रहः, तेन य आश्लेषः त्रसत्तुषाराद्रिसुता ससम्भ्रमस्वयंग्रहाश्लेषः, तेन यत् सुखं तेन त्रसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रमस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन (त० पु०) ।

व्याकरणम्—समुत्क्षिपन्—सम् + उत् + क्षिप् + कर्तृ शर्तृ । पृथिवीभृताम् पृथिवी + भृ + क्विप् । चकार—कृ + लिट्—तिप्—णल् । शूलिनः—शूल + इनिः ।

हिन्दी—पर्वतश्रेष्ठ कैलास को ऊपर उठाते हुए जिस रावण ने मयभी पार्वती के द्वारा धवराहपूर्वक स्वयं किये गये कण्ठग्रहजन्य आलिङ्गन से उत्पन्न सुख से शिवजी के वर प्रदान का बदला चुका दिया (वह रावण नामक वर राक्षस हुआ ।

टिप्पणी—एक समय क्रोडासक्त रावण कैलास पर्वत को हथेली पर उठाकर उसे गेंद की तरह घे उछालने लगा । पर्वत के झिलने से पार्वती भी डरकर शिवजी के गले से लिपट गई । इससे शिवजी को अपार सुख हुआ । लेकिन पार्वती के डर को दूर करने के लिये शिवजी ने कैलास को स्थिर करने के लिये उसे अपने बाणचरण के अँगूठे से दबा दिया जिससे रावण का हाथ उसी के नीचे दब गया । तदनन्तर जब रावण ने शिवताण्डव स्तोत्र रचकर शङ्कर जी की स्तुति की तो शिवजी ने प्रसन्न होकर अपने चरण को हटा लिया तब रावण ने अपने हाथ को छुड़ाया । पुराणों में अनेक प्रकार से यह कथा वर्णित है ॥ ५० ॥

रावणस्य स्वर्गलुण्ठनमाह—

पुरीमवस्कन्दं लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगूह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—बली यः नमुचिद्विषा विगूह्य पुरीम् अवस्कन्द, नन्दनं लुनीहि रत्नानि मुषाण, अमराङ्गना हर, इत्थम् अहर्दिवं दिवः अस्वास्थ्यं चक्रे (स रावणो नाम रक्षो बभूवेति पूर्वेणान्वयः) ।

बालबोधिनी—बली=बलवान् । क्वचिद् 'वशी' इति पाठः, तत्र समर्थ इत्यर्थः । यः=रावणः । नमुचिद्विषा = इन्द्रेण सह । विगूह्य=निरुध्य, वं विधाय । पुरीं =अमरावतीम् । अवस्कन्द - पुनः पुनरवरोध । नन्दनं = इन्द्रो

ज्ञानम् । लुनीहि=पुनः पुनश्चिच्छेद । रत्नानि=श्रेष्ठवस्तूनि, मणीन् वा ।
मुषाण=पुनः पुनर्मुमोष, पुनः पुनश्चोरयामास । अमराङ्गनाः=देवाङ्गनाः,
अप्सरसो वा । हर=पुनः पुनर्जंहार । इत्थं=अनेन प्रकारेण । अर्हदिवं=अहन्य-
हनि, प्रतिदिनं । क्वचिदहर्निशमिति पाठः, तत्राहोरात्रमित्यर्थः । दिवः=स्वर्गस्य ।
अस्वास्थ्यं=उपद्रवम् । चक्रे=चकार ।

लोकमिमं केचनैवं व्याख्यान्ति—

बली=बलवान् । यः=रावणः । नमुचिद्विषा=इन्द्रेण सह । विगुह्य=
विरुध्य । अर्हदिवं=अहन्यहनि । दिवः=स्वर्गस्य । अस्वास्थ्यं चक्रे=पीडां
जनयामास । कथं तदित्याह—स हि अनुचरान् प्रत्याह—भोःप्रहस्त ! पुरीम्=
अमरावतीम् । अवस्कन्द=निरुन्धि । अयि महोदर ! त्वमितो नन्दनं लुनीहि=
छिन्धि । त्वञ्च वाष्कल ! रत्नानि मुषाण=कोषं रिक्तीकुरु । त्वं पुनः कुम्भकर्ण !
अमराङ्गनाः हर—सुरवनिताः बन्दीकुरु । इत्थं सोऽस्वास्थ्यं चक्रे ।

अत्र स्वर्गस्यास्वास्थ्यकरणेऽनेकक्रियाणामवस्कन्दादीनां हेतुत्वेनोपादानात्
समुच्चयोऽलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—‘नत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्करं
भवेत् । समुच्चयोऽसौ’ इति ।

कोशः—‘पूः स्त्री पुरीनगयी वा पत्तनं पुटभेदनम् । स्थानीयं निगमः’
इत्यमरः । ‘नगरी त्वमरावती’ इत्यमरः । ‘नन्दनं वनमि’त्यमरः । ‘रत्नं श्रेष्ठे
मणावपि’ इति विश्वः । ‘जम्मभेदी हरिहयः स्वराण्णमुचिसूदनः’ इत्यमरः ।

समासः—न मुञ्चतीति नमुचिः, नमुचिं द्वेष्टीति नमुचिद्विद्, तेन नमुचिद्विषा ।
अहनि च दिवा च अर्हदिवम् । स्वस्थस्य भावः स्वास्थ्यम्, न स्वास्थ्यम् अस्वास्थ्यम्
(नञ् त० पु०) । बलमस्यास्तीति बली ।

व्याकरणम्—अवस्कन्द लुनीहि इत्यादौ सर्वत्र ‘क्रियासमभिहारे लोट् लोटो
हिस्वो वा च तद्ध्रमोः’ (३।४।२) इत्यनुवृत्तौ ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ (३।४।३)
इति विकल्पेन कालसामान्ये लोट् तत्प्रयुक्तं तिङादिकार्यं च ।

हिन्दी—जिस बलवान् रावण ने इन्द्र से विरोध करके बार-बार इन्द्र की
नगरी अमरावती को घेर लिया, (इन्द्र के) नन्दन वन को बार-बार काट
डाला, रत्नों को पुनः-पुनः लूटा और देवाङ्गनाओं का (भी) बार-बार अपहरण
किया । इस प्रकार उसने स्वर्ग को पीड़ित कर डाला । वह रावण नाम का
राक्षस हुआ ॥ ५१ ॥

रावणभयेनेन्द्रस्यातिशयकातरत्वं दर्शयति—

सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्न चित्रनुच्चैःश्रवसः पदक्रमम् ।

अनुद्रुतः संयति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—संयति येन अनुद्रुतः बलस्य शत्रुः अभ्रमोः भर्तुः सलीलयातानि प्रशशंस, उच्चैःश्रवसः चित्रं पदक्रमं न (प्रशशंस) केवलं शीघ्रताम् एव (प्रशशंस)

बालबोधिनी—संयति=युद्धे । येन = रावणेन । अनुद्रुतः = अनुधाक बलस्य=बलाख्यासुरस्य । शत्रुः=रिपुः, इन्द्र इत्यर्थः । अभ्रमोः=दिक्करिष्णु भर्तुः=स्वामिनः, स्वगजस्य ऐरावतस्येत्यर्थः । सलीलयातानि = समञ्जीस पदविन्यासान् । न प्रशशंस=न साधुवादेन तुष्टाव । किञ्च—उच्चैःश्रवसः तन्नाम्नः स्वाश्वस्य । चित्रं=नानाविधम् । पदक्रमं=पादविक्षेपम्, पदन्यास अर्धपुलायितादिगतिविशेषमिति मल्लिनाथाः । न प्रशशंस=न तुष्टाव । (किन्तु केवलं=एकम् । शीघ्रतामेव=शीघ्रगामिस्त्वमेव । प्रशशंस=तुष्टाव ।

कोशः—‘समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याजिसमिद्युधः’ इत्यमरः । ‘ऐरावतः श्रमात्कृत् रावणाभ्रमुवल्लभाः’ इत्यमरः । ‘ह्य उच्चैःश्रवाः’ इत्यमरः ।

समासः—लीलया सहितानि सलीलानि, सलीलानि च तानि यातानि सलीलयातानि तानि । पदयोः क्रमः पदक्रमः, तम्—पदक्रमम् (त० पु०) ।

व्याकरणम्—अनुद्रुतः—अनु + द्रु + क्तः । संयति—सम् + यम् + क्तिप् । प्रशशंस—प्र + शंस + लिट्—तिप्—णल् । शीघ्रताम्—शीघ्र + तल् ।

हिन्दी—जिस रावण के द्वारा पीछा किया जाते हुए (अनुद्रुतः), बल शत्रु इन्द्र ने ऐरावत के विलास पूर्वक गमन की (तथा) उच्चैःश्रवा नाम अपने घोड़े की नाना प्रकार की (दुलकी, कदम, छरलक, पोइयी आदि) चाल की (भी) प्रशंसा नहीं की, किन्तु उनकी शाघ्र गति को ही प्रशंसा की (रावण नाम का राक्षस हुआ) ॥ ५२ ॥

रावणमयात्पलाययान्तहितस्येन्द्रस्य उलूकसादृश्यमाह—

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्विवसानि कीशिकः ॥ ५३ ॥

अन्वया—अधीरलोचनः कीशिकः सहस्ररश्मेः इव यस्य दर्शनं सोढुम् अशक्नुवन् हेमाद्रिगुहागृहान्तरं प्रविश्य बिभ्यत् दिवसानि निनाय (स रावणो नाम लोचनवन्) ।

बालबोधिनी—अधीरलोचनः=चञ्चलनयनः, अस्थिरदृष्टिः । कौशिकः=महेन्द्रः उल्लूकश्च । सहस्ररश्मेः=सहस्रांशोः, सूर्यस्य । इव=यथा । यस्य=रावणस्य । दर्शनं=प्रेक्षणम् विलोकनम् । सोढुं=मर्पयितुम् । अशक्नुवन्=अपारयन्, असमर्थः सन् । हेमाद्रिगुहागुहान्तरं=मेरुपर्वतकन्दरानिकेतनमव्ययम् । प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा, अध्यास्य, तत्र स्थित्वा । (तत्रापि) विभ्यत्=भीतः सन्, त्रस्यन् । दिवसानि=वासराणि । निनाय=यापयामास, अतिबाहयामास । अत्रानेकार्थस्य कौशिकशब्दस्य प्रकरणेन महेन्द्ररूपस्य नियन्त्रिते सति व्यञ्जनयैव उल्लूकरूपा द्वितीयोऽर्थो बोध्यते । चाप्राकरणिकत्वादसम्बद्धा मा प्रसाङ्ग्यादिति प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इति शब्दशक्तिमूल उपमाध्वनिः, स च सहस्ररश्मेरिवेत्युपमानस्य साधक इति वाच्यसिद्धयङ्गं नाम गुणाभूतव्यङ्ग्यम् ।

कोशः—‘लोचनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी । दृग्दृष्टी’ इत्यमरः । ‘महेन्द्रगुगुल्लूकव्यालग्राहिषु कौशिकः’ इत्यमरः । ‘मेरुःसुमेरुर्हेमाद्री रत्नसन्तुः सुरालयः’ इत्यमरः ।

समासः—अधीरे लोचने यस्याऽसौ अधीरलोचनः (व० व्री०) । सहस्रं रश्मयो यस्यासौ सहस्ररश्मः, तस्य सहस्ररश्मेः (व० व्री०) । हेमन्तः अद्रिः हेमाद्रिः तस्य गुहं व गुहं हेमाद्रिगुहागुहम्, तस्यान्तरं तत्—हेमाद्रिगुहागुहान्तरम् ।

व्याकरणम्—अशक्नुवन्—न शक्नुवन् अशक्नुवन्—शक् + शतृ + नुम् । विभ्यत्—भी + कर्तरि शतृ—द्वित्वम् ‘नाम्यस्ताच्छतुः’ (७।१।७८) इति नुमभावः । निनाय—नी + लिट् + तिप् + णल् । प्रविश्य—प्र + विश् + क्त्वा + ल्यप् ।

हिन्दी—(अस्थिर नेत्र वाले उल्लू की तरह) चञ्चल आँखों वाले इन्द्र ने (पक्षान्तर में—इन्द्र के समान चञ्चल नेत्र वाले उल्लूक नामक पक्षी ने) सूर्य के समान (परम तेजस्वी) जिस रावण के दर्शन को सहन करने में असमर्थ होते हुए सुमेरु पर्वत की गुफा रूपी घर के अन्दर घुसकर डरते हुए दिनों को बिताया (वह रावण नाम का राक्षस हुआ) ।

टिप्पणी—दिन में जैसे उल्लू सूर्य के भय से बाहर नहीं निकलता है, उसी तरह इन्द्र भी रावण के भय से बाहर न निकलकर सुमेरु पर्वत की गुफा के अन्दर रहकर ही दिनों को बिताता था ॥ ५३ ॥

विष्णोश्चक्रमणि रावणं प्रति विफलमिति दर्शयति—

वृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाद्विकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषः ।

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—वृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनात् विकीर्णलोलाग्निकणम् अप्रसहिष्णु
वैष्णवं चक्रं जगत्प्रभोः सुरद्विषः अस्य अधिकन्धरं न अक्रमत ।

बालबोधनी—वृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनात्=विशालपाषाणकठोरकण्ठादि
नात् । विकीर्णलोलाग्निकणं=विक्षिप्तचपलस्फुलिङ्गम् । अत एव—अप्रसहिष्णु
अनभिभावकम्, असमर्थं वा । वैष्णवं=विष्णोः सम्बन्धि । चक्रं=रथात्
सुदर्शनचक्रमित्यर्थः । जगत्प्रभोः=लोकस्वामिनः । सुरद्विषः=अमरारेः
रावणस्य । अधिकन्धरम्=अधिग्रीवम् । न अक्रमत=न क्रमते स्म, न प्रावृत्तं
क्वचिद् घट्टनादित्यस्य स्थाने 'घट्टना' इति पाठस्तत्र संश्लेष इत्यर्थः । विशाल
समासे द्रष्टव्यः । 'सुरद्विषः' इत्यस्य स्थाने सुरद्विषामिति पाठे, 'सुरद्विषामिति'
'प्रभोः' इत्यनेन सम्बन्धः कार्यः, तस्य 'असुराणां स्वामिनः' इति चार्थः । विष्णोः
स्मिन् पाठान्तरे जगच्छब्दस्य 'अप्रसहिष्णु' इत्यनेन सम्बन्धो विधेयः । जगत्
हिष्णु=भुवनान्यभिभवहिष्णु, क्रुद्धं सज्जगदपि भस्मीकर्तुं यमर्थमित्यर्थः । 'ए
स्मिन् व्याख्याने न वस्तुनि दोषो न शब्दे' इत्यपि केषाञ्चिन्मतम् ।

कोशः—'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्' इत्यमरः । 'स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' इत्यमरः । 'कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यमरः । 'अथ चक्रं सुदर्शनम्' इत्यमरः । 'प्रहसनमभिभवः' इति वृत्तिकारः ।

समासः—शिलेव निष्ठुरः शिलानिष्ठुरः शिलानिष्ठुरश्चासौ कण्ठश्चेति शि-
निष्ठुरकण्ठः, वृहश्चासौ शिलानिष्ठुरकण्ठश्च वृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठः, तत्र घट्टनं तस्य
वृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनात् (त० पु०) । यद्वा वृहत् पदं शिलाविशेषणनि-
तत्र वृहती चाऽसौ शिला वृहच्छिला, सेव निष्ठुरः वृहच्छिलानिष्ठुरः स चाऽयं
कण्ठश्च तत्र घट्टनं तस्मादिति विग्रहः कर्तव्यः । विकीर्णाः लोलाः अग्निकणाः ककु-
यस्मात्, येन वा तथोक्तम्—विकीर्णलोलाग्निकणम् (व० ब्री) । यत्र घट्टना-
दित्यस्य स्थाने 'घट्टना' इति पाठः, तत्र 'घट्टना' इत्यस्य विकीर्णेत्यादिना सम्बन्धो
कार्यः । तथा न वृच्छिलानिष्ठुरकण्ठे या घट्टना तया विकीर्णा लोला अग्निकणा-
येन तत्तथोक्तमिति विग्रहो विधेयः । सुरान् द्वेष्टि इति सुरद्विष्टं तस्य सुरद्विषा-
न प्रसहिष्णु त्प्रसहिष्णु (नञ् त० पु०) । विष्णोरिदं वैष्णवम् । कन्धरायां
अधिकन्धरम् (अव्ययीभावः) ।

व्याकरणम्—(वृहत्—वृह + शतृ 'महद्वृहज्जगच्छतृवच्च' इति निपातः ।
अप्रसहिष्णु—न + प्र + सह + इष्णुच् । अक्रमत—क्रम + लुङ् + त 'वृत्तिसर्गताय-
नेषु क्रमः' (१।३।३८) इति वृत्तावात्मनेपदम् (वृत्तिरप्रतिवन्धः) । सुरद्विषः—
सुर + द्विष् + क्विप् । वैष्णवम्—विष्णु + इदमर्थेऽण् ।

हिन्दी—विशाल शिला के समान कठोर (रावण के) कण्ठ में टक्कर
लगने से जिसमें से चञ्चल चिनगारियाँ निकल रही हैं (तथा रावण की गर्दन
पर) कोई प्रभाव न डालने वाला (अप्रसहिष्णु) विष्णु भगवान् का सुदर्शन चक्र
(श्री) संसार के स्वामी, देवताओं के शत्रु इस रावण की गर्दन पर प्रयुक्त नहीं
हो सका । अर्थात् रावण की गर्दन पर विष्णु के चक्र ने कोई प्रभाव नहीं डाला ।

पाठान्तर में—विशाल शिला के समान कठोर (रावण के) कण्ठ में टक्कर
लगने से जिसमें से चञ्चल चिनगारियाँ निकल रही हैं तथा जो संसार को
अभिभूत करने वाला है, उस विष्णु के सुदर्शन चक्र ने दैत्यों के स्वामी इस रावण
की गर्दन पर कोई प्रभाव नहीं डाला ॥ ५४ ॥

रावणस्य कुवेरविजयं दर्शयति—

विभिन्नशङ्खः कुलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ।

निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—सः मदेन दन्ती इव विभिन्नशङ्खः कुलुषीभवत् निरस्तगाम्भीर्यम्,
अपास्तपुष्पकं मनुष्यधर्मणः मानसं मुहुः न प्रकम्पयामास (इति) न ।

बालबोधिनी—सः=रावणः । मदेन=दर्पेण । दन्तिपक्षे—इमदानेन । दन्ती
=गजः । इव=यथा । विभिन्नशङ्खः=विनाशितशङ्खनिधिः, दन्तिपक्षे—विघ-
टितकम्बुः । कुलुषीभवत्=क्षुम्भत्, क्षोभं गच्छत्, पक्षान्तरे—आविलीभवत् ।
निरस्तगाम्भीर्यम्=निर्धूताविकारित्वम्, पक्षान्तरे—व्यपगतागाधत्वम् । किञ्च—
अपास्तपुष्पकं=व्यपगतपुष्पकविमानम्, पक्षान्तरे—निरस्तकुसुमम्, विध्वस्त-
कुसुमम् । मनुष्यधर्मणः=कुवेरस्य । मानसं=चित्तम्, पक्षान्तरे—तदीयं मानस-
तामकं सरोवरं च । मुहुः=पुनः पुनः । न प्रकम्पयामास न=न क्षोभयामास
इति न, किन्तु प्रकम्पयामासैवेति भावः । अत्र श्लेषगर्भितपूर्णोपमालङ्कारः । यदुक्तं
साहित्यदर्पणे—'साम्यं वाच्यमवैचर्म्यं वाक्यैक्य उपमाद्वयोः । सा पूर्णा यदि
सामान्यधर्म औपम्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं च भवेद्वाच्यम्' इति ।

कोशः—'मदो दर्पेभदानयोः' इति विश्वः । कुवेरस्त्रयम्बकसखो यक्षराड्

५ शि० प्र०

गुह्यकेश्वरः । मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो घनाधिपः ।' इत्यमरः ।
सरसि स्वान्ते' इति विश्वः ।

समासः—विभिन्नः शङ्खः येनाऽसी विभिन्नशङ्खः (व० ब्री०) । न क
अकलुषम्, अकलुषं सम्पद्यमानं भवत्—कलुषीभवत् । निरस्तं गाम्भीर्यं य
निरस्तगाम्भीर्यम् (व० ब्री०) । अपास्तानि पुष्पाणि (पुष्पकं विमानं
यस्मात् तत्तथाभूतम्—अपास्तपुष्पकम् । मनुष्यस्येव धर्मो यस्य स मनुष्य
तस्य मनुष्यधर्मणः ।

व्याकरणम्—दन्ती—दन्त + इनिः । कलुषीभवत्—कलुष् + च्विः +
शतृ । अपास्तपुष्पकम्—अपास्तपुष्प + कप् । प्रकम्पयामास—प्र + कम्प +
+ लिट्—तिप्—णल् । मनुष्यधर्मा—मनुष्य + धर्म + अनिच् 'धर्मादनिच्
लात्' (५।४।१२४) इति ।

हिन्दी—मद (अभिमान, पक्षान्तर में—मदजल) से शङ्ख (शङ्ख
निधि विशेष, पक्षान्तर में—कम्बु) को तोड़ने वाले हाथी के समान उस
ने कलुषित (दुब्ध, पक्षान्तर में—पङ्किल होते हुए (एवं) जिसकी गर्म
(कष्टादि आने पर भी सहनशीलता, पक्षान्तर में—अगाधता) नष्ट हो गई
तथा जिससे पुष्पक विमान हटा दिया (छीन लिया) गया है (पक्षा०—निमु
कमलादि फूल नष्ट कर दिये गये हैं) उस कुवेर के मन को (पक्षा०—
सरोवर को बार-बार नहीं कैपाया हो ऐसा नहीं है (अपितु उसने निश्चय
ही कुवेर के मन को बार-बार कम्पित किया ।

टिप्पणी—जैसे मदोन्मत्त (हाथी ऐरावतादि) साफ-सुथरे गहरे तथा स
से लहलहाते हुए मानसरोवर को अपने मदजल से गँदला करते हुए तथा प्र
सरोवर में मिट्टी आदि डालकर उसकी अगाधता को दूर करते हुए शङ्ख
फूलादिकों को तोड़ते हुए उसे चञ्चल बना देता है, उसी प्रकार अभिमान
उस रावण ने कुवेर की शङ्ख नामक निधिको लूटकर उसकी गम्भीरता को
करते हुए तथा उसके पुष्पक विमान का अपहरण करते हुए (अत एव
व्याकुल बने हुए कुवेर के मन को बार-बार कैपाया ।

शङ्ख—(१) एक विशेष प्रकार की मछली के शरीर की हड्डी होती
अथवा—मदवाले हाथी की कपाल की उस हड्डी का नाम है जो हाथी के स
गण्डस्थल से दूसरे गण्डस्थल तक फैली हुई होती है । युवावस्था में जब
विकसित हो जाती है तब हाथी के कपोलों से मदवारि बहने लगता है ।

दूसरे पक्ष में—शङ्ख कुबेर की नौ (९) निधियों में से एक निधि का नाम है ।
कुबेर की ९ निधियों के नाम ये हैं—

‘महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।

मुकुन्दकुन्दनीलाश्च त्वर्वश्च निधयो नव ॥’ इति ॥

पुष्पक—(१) पुष्पों का समूह, (२) कुबेर का विमान, जो उस पर बैठा हुए मनुष्य की इच्छा पर चलता था । इसे कुबेर को जीतकर रावण ने प्राप्त किया । रावण को मारने के बाद राम को यह विमान भेंट किया गया था । जिस पर बैठकर रामचन्द्र जी सब बानरों सहित अयोध्या लौटे थे ।

मानस—(१) मन, (२) मानसरोवर । ब्रह्मा जी ने इसका निर्माण अपने मन से किया था, इसीलिये इसका नाम मानस पड़ा ऐसी पौराणिक कथा है ॥ ५५ ॥

रावणस्य वरुणविजयं दर्शयति—

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।

प्रहर्तुरेवोरगराजरज्जवो जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥

अन्वयः—रणेषु प्रचेतसा प्रहिताः उरगराजरज्जवः तस्य सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः (अत एव) सभयाः जवेन प्रहर्तुः एव कण्ठं प्रपेदिरे ।

बालबोधिनी—रणेषु=युद्धेषु । प्रचेतसा=वरुणेन । प्रहिताः=प्रयुक्ताः । उरगराजरज्जवः=महासर्परज्जवः, नागपाशा इत्यर्थः । तस्य=रावणस्य । सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः=सरोषहुङ्कृतिपरावर्तिताः । अत एव—सभयाः=भयसहिताः, ससाध्वसाः (सत्यः) । जवेन=वेगेन, सत्वरम् । प्रहर्तुः=प्रहारकर्तुः, प्रहारकस्य वरुणस्यैव । कण्ठम्=गलम् । प्रपेदिरे=सम्प्राप्ताः । अत्र शत्रुविनाशप्रयुक्तस्य शस्त्रस्य वैपरीत्येन स्वकण्ठग्रहणादनर्थोत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘यद्वाख्यस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः...तद् विषमं मतम्’ इति ।

कोशः—‘प्रचेताः वरुणः पाशी यादसां पतिरप्यपि’ इत्यमरः । उरगः प्लनगो भोगी जिह्वागः पवनाशन’ इत्यमरः । ‘भीतिभीः साध्वसं भयम्’ इत्यमरः ।

समासः—उरगाणां राजानः उरगराजाः, उरगराजा रज्जव इव उरगराजरज्जवः, हुङ्करणं हुङ्कारः, रोषेण सहितं सरोषम्, सरोषं यथा स्यात्तथा हुङ्कारः सरोषहुङ्कारः, परांश्च मुखानि यासन् ताः पराङ्मुखाः, न पराङ्मुखाः अपराङ्मुखाः, अपराङ्मुखाः पराङ्मुखाः सम्पद्यमानाः कृताः, पराङ्मुखीकृताः, सरोषहुङ्कारेण पराङ्मुखीकृताः सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः । भयेन सहिताः सभयाः ।

व्याकरणम्—प्रहितः—प्र + हि + क्तः । प्रहृतुः—प्र + हृ + कर्तरि +
पराङ्मुखीकृताः—पराङ् + मुख + च्विः + कृ + क्तः । प्रपेदिरे—प्र + प
लिट् + क्ष + इरे ।

हिन्दी—युद्ध में रावण के द्वारा फेंके गये (रावण को बांधने के लिये
गये परन्तु रावण के द्वारा) क्रोधपूर्वक हुज्जार से लौटाये गये, रस
समान सर्पराज (अर्थात् नागपाश नामक शस्त्र) भयभीत होकर छोड़े
वरुण के ही गले को वेगपूर्वक प्राप्त हुए (अर्थात् वरुण के कण्ठ में
लिपट गये ॥ ५६ ॥

रावणस्य वरुणविजयं दर्शयति—

परेतभर्तुमहिषोऽमुना धनुर्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ।

हृतेऽपि भारे महत्स्त्रपाभरादुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—अमुना धनुः विधातुम् उत्खातविषाणमण्डलः परेतभर्तुः
भारे हृते महतः त्रपाभरात् भृशानतं शिरः दुःखेन उवाह ।

बालबोधिनी—अमुना = रावणेन । धनुः = शार्ङ्गम्, चापम् । विधातुम्
निर्मातुम् । उत्खातविषाणमण्डलः = उत्पाटितशृङ्गवलयः । परेतभर्तुः = प्रेताधिपतिः
यमस्य । महिषः = यमराजस्य वाहनभूतः सैरिभः, लुलायः । भारे = निम्न
मण्डलरूपे भारे । हृतेऽपि = उत्सारितेऽपि । महतः = बृहत्, दुर्भरात् ।
भरात् = लज्जामरात् । भृशानतं = अत्यर्थनम्रम् । शिरः = मूर्धानम्, मस्तकम् ।
दुःखेन = क्लेशेन । उवाह = वहति स्म, दधार । अत्र भारे हृतेऽपि भृशानतं
विरोधः । तदनुप्राणिता चेयं त्रपाभरस्य शिरोनमनहेतुत्वेनोत्प्रेक्षा ।

कोशः—‘उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धाना मस्तकोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
राजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् । कृन्तातो यमुनाभ्राता शमनो यमराट् क
कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः’ इत्यमरः ।

समासः—विषाणयोर्मण्डलं विषाणमण्डलम्, उत्खातं विषाणमण्डलं यस्य
उत्खातविषाणमण्डलः (त० पु० गर्मं व० व्री०) । परेतानां भर्ता परेत
तस्य परेतभर्तुः (त० पु०) । त्रपैव भरः त्रपाभरः, तस्मात् त्रपाभर
भृशं यथा स्यात्तथा आनतं भृशानतम्, तत्तथाभूतम् ।

व्याकरणम्—विधातुम्—वि + धा + तुमुन् । परेतभर्तुः—परेत +
त्रच् । महतः—मह + अतिप्रत्ययः शतृवद् भावः । उवाह—वह + लिट् + लि

णल्, 'असंयोगाल्लिट् कित्' (१।२।५) इति कित्वात् 'वचिस्वपियजादीनां किति' (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम् ।

हिन्दी—इस रावण के द्वारा घनुष बनाने के लिए जिसके शृङ्गमण्डल को उखाड़ लिया गया है, उस यमराज के मैसे ने (सींगों के) मार के हट जाने पर भी मानो लज्जा के महान् भार अत्यन्त झुके हुए (अपने) सिर को कष्टपूर्वक धारण किया ॥ ५७ ॥

रावणस्य सूर्यविजयमाह—

स्पृशन् सशङ्कः समये शुचावपि स्थितः कराग्रैरसमग्रपातिभिः ।

अधर्मधर्मोदकविन्दुमौक्तिकैरलञ्चकारास्य वधूरहस्करः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—अहस्करः शुचौ समये स्थितः अपि असमग्रपातिभिः कराग्रैः सशङ्कः स्पृशन् अधर्मधर्मोदकविन्दुमौक्तिकैः अस्य वधूः अलञ्चकार ।

बालबोधिनी—अहस्करः=दिनकरः, सूर्यः । शुचौ समये=ग्रीष्मकाले, शुद्धे आचारे । स्थितोऽपि=अवस्थितोऽपि, वर्तमानोऽपि च । असमग्रपातिभिः=असमस्तपतनशीलैः, संकुचितवृत्तिभिः । कराग्रैः=किरणाग्रैः, हस्ताग्रैश्च । सशङ्कः=असमस्तपतनशीलैः, संकुचितवृत्तिभिः । अधर्मधर्मोदकविन्दुमौक्तिकैः=अनुष्ण-स्वेदजलविन्दुमुक्ताफलैः । अस्य=रावणस्य । वधूः=अङ्गनाः । अलञ्चकार=अभूषयत् । अत्र प्रस्तुतसूर्यविशेषणसाम्यादप्रस्तुतप्रसाधकप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'परोक्तिभेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः' इति ।

कोशः—'शुचि शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्' इति विश्वः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः ।

समासः—शङ्कया सहितः सशङ्कः । कराणां अग्राणि कराग्राणि तैः कराग्रैः (त० पु०) । समग्रं पतन्ति समग्रपातीनि न समग्रपातीनि असमग्रपातीनि, तैः असमग्रपातिभिः (नम् त० पु०) । धर्मस्य उदकम् धर्मोदकम्, तस्य विन्दवः धर्मोदकविन्दवः, न धर्माः अधर्माः, अधर्माश्च ते धर्मोदकविन्दवश्च, अधर्मधर्मोदकविन्दवः, ते एव मौक्तिकानि अधर्मधर्मोदकविन्दुमौक्तिकानि, तैः अधर्मधर्मोदकविन्दुमौक्तिकैः ।

व्याकरणम्—अहस्करः—अहन् + कृ 'दिवाविभानिशा—' (३।२।२१) इत्यादिना उप्रत्ययः, 'अतः कृकमिकंसकुम्भ—' (८।३।४६) इत्यादिना सत्वम् । असमग्रपातिभिः—असमग्र + पत् + ताच्छील्ये णिनिः । अलञ्चकार—अलं + कृ + लिट्—तिप्—णल् ।

हिन्दी—ग्रीष्म काल में (पक्षा०—शुद्ध आचरण में) वर्तमान होता भी सूर्य पूरी-पूरी न गिरने वाली अपनी किरणों के अग्र भाग से (हाथ अग्रभाग से) शङ्का सहित स्पर्श करता हुआ इस रावण की स्त्रियों को स्वेदविन्दु रूप मोतियों से अलङ्कृत करता था ।

टिप्पणी—जिस प्रकार कोई नर्म सचिव (प्रसाधक) शुद्धाचरण हुआ भी रानियों को, 'यदि राजा मुझे हाथ बढ़ाये हुए देख लेंगे तो जायेंगे' इस भय से अच्छी तरह हाथ बढ़ाकर नहीं छूते हुए मोतियों से रानियों को सजाता है उसी प्रकार आपाढ़ मास होने पर सूर्य रावण के भय से सम्पूर्ण किरणों से उसकी रानियों को स्पर्श नहीं करता था, किन्तु थोड़ा तपता था जिससे रावण की सुकुमारी स्त्रियों के मुखादि पर मोतियों के पसीने की बूंदें उन्हें शोभित कर देती थीं । रावण के भय से ग्रीष्मकाल में सूर्य अधिक गर्मी नहीं करता था ॥ ५८ ॥

रावणस्य चन्द्रविजयमाह—

कलासमग्रेण गृहानमुच्चता मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा ।

विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥५९॥

अन्वयः—कलासमग्रेण गृहान् अमुच्चता मनस्विनीः उत्कयितुं पटीयसा वितन्वता इन्दुना विलासिनः तस्य नर्मसाचिव्यं न अकारि (इति) न ।

बालबोधिनी—कलासमग्रेण=सम्पूर्णकलेन, पक्षान्तरे सकलशिल्पकलाकुशले गृहान्=रावणसौधानि । अमुच्चता=अपरित्यजता, सदा तद्गृहेष्वेव निवसता । मनस्विनीः=मानिनीः । उत्कयितुं=उत्कण्ठयितुम्, सोत्सुकाः कर्तुम् । पटीयसा चतुरेण, मानिनीमानभङ्गदक्षेण । कुतः ? रतिं=सुरतानुरागम् । एकत्र=रावणस्य अपरत्र=स्वामिनः । वितन्वता=वर्द्धयता । एकत्र=चन्द्रिकाभिरपरत्र, चतुर्दिगिभिरित्यर्थः । इन्दुना=चन्द्रेण । विलासिनः=शृङ्गारिणः । तस्य=रावणस्य नर्मसाचिव्यं=नर्मसचिवता, सुरतक्रीडासचिवत्वम् । न अकारि=न कृतकारि इति न, अपितु कृतमेवेति भावः । अत्र प्रकृतस्येन्दोरप्रकृतेन नर्मसचिवेन श्लेषः । अत्र नर्मसचिवः पीठमर्दक एव । तल्लक्षणं यथा—

‘सेवाऽभिज्ञः कलादक्षः शुचिवेश्मरतः सदा ।

स्यान्नर्मसचिवस्तस्य कुपितस्त्रीप्रसादकः ॥’ इति ।

कोशः—‘काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशौ कलने कला’ इति वैजयन्ती ।

लोला च नर्म च' इत्यमरः । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्ववः'
इत्यमरः ।

समासः—कलाभिः समग्रः कलासमग्रः तेन कलासमग्रेण । सचिवस्य भावः
नर्म वा साचिव्यम्, नर्मणि साचिव्यम् नर्मसाचिव्यम् (त० पु०) । विलसितुं
विलस्येति विलासी, तस्य विलासिनः ।

व्याकरणम्—अमुञ्चता—न + मुञ्च + शतृ । उत्कयितुम्—उत्कशब्दात्
उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इति निपातनात् 'तत्करोति—' (ग०) इति
प्रन्तात्तुमुन्प्रत्ययः । मनस्विनीः—मनस् + विनिः । पटोयसा—पटु + ईयसुन् ।
वतन्वता—वि + तनु + शतृ । साचिव्यम्—सचिव—ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।
कारि—कृ + कर्मणि लुङ् ।

हिन्दी—कलाओं (१६ कलाओं, पक्षा०—सकल ६४ कामकलाओं) से
रिपूर्ण उस रावण के घर को न छोड़ने वाले तथा मानिनी स्त्रियों का (उनका
गान दूर करके पतियों से मिलने के लिए) उत्कण्ठित करने में निपुण एवं
अपनी चन्द्रिका से, पक्षा०—चतुरता पूर्ण उक्तियों से) रावण के प्रेम को
झाते हुए चन्द्रमा ने विलासी उस रावण के नर्मसचिव (सुरतक्रोडा में सहायक)
का कार्य नहीं किया ऐसा नहीं, अपितु किया ही ॥ ५९ ॥

रावणस्य गणेशविजयं दर्शयति—

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया नूनमनेन मानिना ।

न जातु वैन्यायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥

अन्वयः—मानिना अनेन विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया नूनं जातु
उद्धृतं वैन्यायकम् एकं विषाणम् अद्यापि पुनः न प्ररोहति ।

बालबोधिनी—मानिना=अहङ्कारिणा । अनेन=रावणेन । विदग्धलीलोचित-
दन्तपत्रिकाविधित्सया=चतुरविलासिनीधारणोचितदन्तमयकर्णभूषणनिर्माणेच्छया ।
विधिद् 'विधित्सया' इत्यस्य स्थाने 'चिकीर्षया' इति पाठस्तत्रापि स एवार्थः ।
नूनं=निश्चितम् । जातु=कदाचित् उद्धृतम्=उत्पाटितम्, उत्खातम् । वैन्यायकं=
विनायकसम्बन्धि, गाणपतम् । एकं=अद्वितीयम् । विषाणं=दन्तः । अद्यापि
इदानीमपि, बहुतिथे काले गतेऽपीत्यर्थः । पुनः=भूयः । न प्ररोहति=
प्रादुर्भवति । अत्र 'रावणेनैव विनायक एकदन्तः कृतः' इत्युत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा-
ककारः । सा चोत्प्रेक्षा नूनमित्यनेन व्यज्यते इति वाच्योत्प्रेक्षा ।

कोशः—‘विषाणं पशु-शृङ्गे स्यात्क्रीडाद्विरददन्तयोः’ इत्यमरः । ‘ज्जातु’ इत्यमरः ।

समासः—मानोऽस्थास्तीति मानी तेन मानिना । विदग्धाः लीलाः विदग्धलीलाः, अथवा—विदग्धानां लीलाः विदग्धलीलाः, तासामुचिताः लीलोचिताः विदग्धलीलोचिताश्च ताः दन्तपत्रिकाश्च ताः विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका तुमिच्छा विधित्सा, विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाणां या विधित्सा तया लीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया । विनयति अपाकरोति विघ्नानिति विनायकस्येदं वैयायकम् ।

व्याकरणम्—विधित्सया—वि + घा + सन् । मानिना—मान + वैयायकम्—विनायक + अण् । उद्धृतम्—उद् + धृ + क्तः । प्ररोहति—रुह + लट्—तिप् ।

हिन्दी—इस अहंकारी रावण के द्वारा चतुर लीला वाली स्त्रियों के दन्तपत्रिका (कान का भूषण जिसे तरकी कहते हैं) बनाने की इच्छा से समय उखाड़ा गया गणेश जी का एक दाँत आजतक भी फिर नहीं उगा है ।

टिप्पणी—प्राचीन आख्यानों के अनुसार परशुराम जी के साथ युद्ध काल में गणेश जी का एक दन्त टूट गया था ॥ ६० ॥

रावणस्य वायुवशीकारमाह—

निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्युरुषु लोलचक्षुषः ।

प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसा अपि ऊरुषु लोलचक्षुषां प्रियेण प्रकम्पनेन अनपराधबाधिताः सुराः अनुचकम्पिरे ।

बालबोधिनी—निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाऽपि = अन्तःपुरविलासिनी जनान्तरीयचालनस्पष्टापराधेनाऽपि । ऊरुषु = विलासिनीकमनीयसक्थिषु । लोलचक्षुषः = सतृष्णनेत्रस्य । तस्य = रावणस्य । प्रियेण = कृपापात्रेण । प्रकम्पनेन वायुना । प्रमञ्जनेनेति पाठान्तरेऽपि समान एवार्थः । अनपराधबाधिताः = अपराधभावेऽपि पीडिताः । राजपुरुषैरिति शेषः । सुराः = देवाः । अनुचकम्पिरे = अनुचकम्पिताः, प्रार्थनादिना गृहीता इत्यर्थः । एकस्य चातुर्याद् बहवो जीवन्तीति ।

कोशः—‘निशान्तं गृहशान्तयोः’ इति विश्वः । ‘अन्तरीयोपसंख्यानपरिचयार्थोऽंशुके’ इत्यमरः । ‘प्रकम्पनो महावातः’ इत्यमरः । ‘सक्थिक्लीवे पुमान्’ इत्यमरः ।

समासः—निशान्ते नार्यः निशान्तनार्यः, तासां परिधानानि निशान्तनारी-
परिधानानि, तेषां धूननं निशान्तनारीपरिधानधूननम् तेन स्फुटः आगो यस्य स
तेन निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसा । लोले चक्षुषी यस्य सः लोलचक्षुः, तस्य
लोलचक्षुषः । अनपराधे बाधिताः अनपराधबाधिताः ।

व्याकरणम्—धूननम्—धूओ ण्यन्तात् ल्युट् 'धूञ् प्रीओर्नुवक्तव्यः' इति
वातिकेन नुक् । प्रकम्पनेन—प्र + कपि + ल्युट् । अनुचकम्परे—अनु + कम्पि +
लिट्—झ—इरेच् ।

हिन्दी—अन्तःपुरः की नारियों की साड़ियों को उड़ाने के कारण स्पष्ट
अपराध वाले भी (किन्तु नग्न जघना स्त्रियों की) जङ्घाओं पर सतृष्ण
दृष्टि वाले रावण के कृपापात्र वायु ने विना अपराध के ही (राजपुरुषों द्वारा)
पोड़ित देवों पर अनुकम्पा कराई ॥ ६१ ॥

रावणस्याग्निविजयमाह —

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।

वभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनुस्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—तस्य जनाभिभाविना महीयसां महसां महिम्ना मुहुः तिरस्कृतः
तनुः तनूनपात् आधिजैः बाष्पैः द्विगुणीकृतं धूमवितानं वभार ।

बालबोधिनी—तस्य=रावणस्य । जनाभिभाविना=लोकतिरस्कारिणा । मही-
यसां=अतिमहताम् । महसां=तेजसाम् । महिम्ना=माहात्म्येन, गौरवेण ।
मुहुः=पुनः पुनः, शृशम् । तिरस्कृतः=अभिभूतः, पराभूतः । अत एव—तनुः=
कृशः । तनूनपात्=अग्निः । आधिजैः=मानसव्यथोत्पन्नैः बाष्पैः=निश्वासी-
ष्मभिः । द्विगुणीकृतं=द्विरावृत्तम्, द्विगुणतां नीतम्, घनीभूतम् । धूमवितानं=
धूमपुञ्जम्, धूममण्डलम् । वभार=धारयामास, दध्रे । अत्र धूमद्वैगुण्यसम्बन्धा-
भावेऽपि तत्सम्बन्धकथनात् सम्बन्धातिशयोक्तिः । तदुक्तं कुवलयानन्दे—'सम्बन्धा-
तिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्' इति ।

कोशः—'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इत्यमरः । 'पुंस्याधिर्मानसीव्यथा' इत्यमरः ।
अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो घनञ्जयः । कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनून-
पात्' इत्यमरः । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियाऽमुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती ।

समासः—जनमभिवर्तीति जनाभिभावी, तेन जनाभिभाविना । अतिशयेन
महान्ति महीयांसि, तेषां महीयसाम् । महतो भावो महिमा तेन महिम्ना । तनू-
न पातयति (जाठररूपेण शरीरं धारयति) इति तनूनपात् । आधेर्जातानि

आधिजातानि, तैः आधिजैः । द्वौ गुणौ अस्येति द्विगुणम्, अद्विगुणं द्विगुणं सम्मानं कृतं द्विगुणीकृतम् । धूमस्य वितानं धूमवितानम् ।

व्याकरणम्—जनाभिभाविना—जन + अभि + भू + णिनिः । महीयसापुंस्त्रिगुणम् । महत् + ईयसुन् । महिम्ना—महच्छब्दात्—पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२) इति इमनिच्-प्रत्ययः । तनूनपात्—'न भ्राट्—' (६।३।७५) इत्यादिभ्यो नपातनान्नबो नलोपाभावः । तिरस्कृतः—तिरस्-कृ + क्तः । द्विगुणीकृतम्—द्वि-हिगुण + च्वि + कृ + क्तः । वभार—भृ + लिट्-तिप्-णल् ।

हिन्दी—उस रावण के समस्त जनों का तिरस्कार करने वाले तथा अतः महान् तेज की महिमा से बार-बार तिरस्कृत होकर अत एव क्रुश हुए अनित्य मानसिक दुःखों से उत्पन्न आँसुओं के कारण द्विगुने बने हुए धूम समूह को धातु किया ॥ ६२ ॥

रावणस्य नागलोकविजयं वर्णयति—

परस्य मर्माविधमुज्झतां निजं द्विजिह्वातादोषमजिह्वागामिभिः ।

तमिदमाराधयितुं सकर्णकैः कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥

अन्वयः—इदं तम् आराधयितुं परस्य मर्माविधं निजं द्विजिह्वातादोषम् उज्झतां फणिनाम् अजिह्वागामिभिः सकर्णकैः कुलैः भुजङ्गता न भेजे ।

बालबोधिनी—इदं—दीप्तम्, उग्रमित्यर्थः । तं=रावणम् । आराधयितुं=सेवितुम् । परस्य=स्वेतरस्य, जननान्तरस्य । मर्माविधं=मर्मवेधकम्, हृदयगतं मर्मस्थलपीडकम् । सूचकपक्षे—कुलाचारादिभेदकम्, परदोषोद्घाटनेन परं व्यथकम् । निजं=स्वकीयम् । द्विजिह्वातादोषं=दशनात्मकं सर्पत्वदोषम्, दृष्टिनिवृत्तादिकं वा । सूचकपक्षे—पिशुनतारूपं दोषम् । उज्झतां=त्यजताम् । फणिनाम्=सर्पाणाम् । अजिह्वागामिभिः=ऋजुगामिभिः । सूचकपक्षे—करचरणादिमद्विषय-धारित्वात् सरलगतिभिः, अकपटचारिभिर्वा । सकर्णकैः=चक्षुःश्रवस्त्वं विहा-आविष्कृतकारणैरित्यर्थः । सूचकपक्षे—सनियामकैः । कुलैः=समूहैः । भुजङ्गतां=सर्पत्वम् । सूचकपक्षे—विटत्वम् । न भेजे=न सिपेवे, किन्तु त्यक्तवेत्यर्थः । प्रस्तुतसर्पविशेषसाम्यादप्रस्तुतखलव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । लब्धं गन्तुक्तमेव ।

कोशः—'द्विजिह्वो सर्पसूचको' इत्यमरः । 'भुजङ्गो विटसर्पयोः' इति हलायुधः ।

समासः—मर्माणि विध्यतीति मर्मवित्, तं मर्माविधम् । द्वे जिह्वे स्तो येषां द्विजिह्वाः, तेषां भावो द्विजिह्वता, तस्यां यो दोषः तं द्विजिह्वतादोषम् । फणाः पण्ति येषां ते फणिनः, तेषां फणिनाम् । जिह्वां गच्छन्तीति जिह्वागामिनः, न जिह्वागामिनः अजिह्वागामिनः, तैः अजिह्वागामिभिः । कर्णाभ्यां सह वर्तन्ते इति कर्णकाः तैः सकर्णकैः । सूचकपक्षे—कर्णयन्ति सर्वं शृण्वन्ति इति कर्णकाः, तैः कर्णकैः । भुजाभ्यां गच्छन्तीति भुजङ्गाः, तेषां भावो भुजङ्गता । पिशुन-पक्षे—भुजं कुटिलं गच्छन्तीति भुजङ्गाः, तेषां भावो भुजङ्गता ।

व्याकरणम्—मर्माविधम्—मर्मन् + व्यध् + क्विप् ‘ग्रहिज्या—’ (६।१।१६) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । ‘नहि-वृति—’ (६।३।११६) इत्यादिना दीर्घः । भुजङ्गताम्—उज्झ + कर्तरि + शतृ । इद्धम्—इन्धी + कर्तरि क्तः । आराधयितुम्—आ + राध् + णिच् + तुमुन् । अजिह्वागामिभिः—अजिह्वा + गम् + ताच्छील्ये णिनिः । भजे—भज् + लिट् + कर्मणि—त—एश् ।

हिन्दी—उग्र स्वभाव वाले उस रावण को सेवा करने के लिये दूसरों का मर्मवेधन (हृदय आदि मर्मस्थल को डसना-काटना, चुगलखोर पक्ष में—कुलाचारादि को नष्ट करना ।) रूप अपने द्विजिह्वता दोष (कटी जीभ वाला जीभना या दशनादि सर्प का अवगुण, पक्षान्तर में—चुगलखोरी को छोड़ने वाले तथा कुटिल न चलने वाले (सीधा चलने वाले, पक्षान्तर में—कपटरहित व्यवहार करने वाले) एवं कर्णयुक्त (नेत्रश्रवता को छोड़कर श्रोत्रयुक्त, पक्षान्तर में—नियामक सहित हो जाने वाले) सर्पों के समूह ने, पक्षा०—आँखों ने भुजङ्गता (सर्पत्व, पक्षा०—कुटिलता) को ग्रहण नहीं किया अर्थात् छोड़ दिया ।

टिप्पणी—रावण के भय से सर्प तथा चुगलखोरों ने अपने-अपने दोषों को छोड़ दिया द्विजिह्वता—(१) दो अर्थात् बीच से कटी हुई जीभ रखना जैसा कि सर्पों की द्विजिह्वा प्रसिद्ध है । (२) चुगलखोरी आदि से भरी हुई दो प्रकार की बातें कहना, पिशुनता रूप दोष । सकर्णकैः—(१ः) कर्णाभ्यां सह वर्तन्ते इति सकर्णकाः—अर्थात् कान रखने वाले । ऐसा कहा जाता है कि सर्पों के कान नहीं होते हैं । अतः उन्हें ‘चक्षुःश्रवसः’ नेत्र रूप कर्ण वाला या आँखों से सुनने वाला कहा जाता है । रावण के शासन काल में सर्पों ने भी कानों को धारण किया जिससे वे अपने कर्तव्यों का भली प्रकार श्रवण करके उनका पालन कर सकें । (२) कर्णकेन सह वर्तन्ते इति सकर्णकैः=अर्थात् नियामक

सहित । कर्णक—जो प्रत्येक बात को सुनता है किन्तु किसी से प्रभावित होता है, अर्थात् चुगलखोरों के कहने में नहीं आता है । चुगलखोरों ने रावण नियन्त्रण में चुगली करना छोड़ दिया क्योंकि वे नियामक (रावण) से थे, अर्थात् उसकी सेवा में थे । अतः उनको चुगली करने का साहस होता था ॥ ६३ ॥

रावणगजकृतदिग्गजविजयेन रावणस्य सकलभुवनविजयमाह—

तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।

गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्तिभिश्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्तिभिः दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं अलम्भि ।

बालबोधिनी—तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः=रावणीयकुञ्जरपङ्क्तिप्रेरितैः रावणगजसमूहमिहतैः । अत एव—कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः=गण्डस्थलपगतमदजलैः । गृहीतदिक्कैः=आश्रितदिग्भिः, पलाय्य गृहीतदिगन्तैरित्यर्थः अपुनर्निवर्तिभिः पुनरागमनरहितैः । दिग्गजैः=दिशामातङ्गैः, ऐरावतादिविचिराय=चिरेण, कल्पान्तं यावत् । याथार्थ्यम्=अन्वर्थत्वम्, दिक्षु स्थिता गजाः दिग्गजा इति नाम्नः सार्थकत्वम् । अलम्भि=लब्धम्, अधिगतम् ।

कोशः—‘गजानां घटना घटा’ इत्यमरः । ‘गण्डः कटो मदो दानम्’ इत्यमरः । ‘मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी’ इत्यमरः । ऐरावतः पुण्डरीकवामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः’ इत्यमरः । ‘चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरर्थकाः’ इत्यमरः ।

समासः—तस्येमे तदीयाः, तदीयाश्च ते मातङ्गाः तदीयमातङ्गाः, तेषां घटाः ताभिः विघट्टिताः तैः तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः (त० पु०) । कटस्थले प्रोषितानि दानवारीणि येषां तैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः (व० ब्री०) गृहीताः दिशः यैस्तैः गृहीतदिक्कैः (व० ब्री०) । न पुनर्निवर्तन्ते इति अपुनर्निवर्तिनः, तैः अपुनर्निवर्तिभिः (नञ् त० पु०) । अर्थमनतिक्रम्येति यथार्थं यथार्थस्य भावो याथार्थ्यम् । दिक्षु स्थिता गजा दिग्गजाः, तैः दिग्गजैः, शाकपादित्वान्मध्यपदलोपिसमासः ।

व्याकरणम्—गृहीतदिक्कैः—गृहीत + दिक् ‘शेषाद्विभाषा’ (५।४।१५) इति कप्प्रत्ययः । अपुनर्निवर्तिभिः—न पुनर्-नि + वृत् + णिनिः । याथार्थ्यम्

यथार्थं अर्शादित्वान्मत्वर्थेऽच् ततः ष्यञ् । अलम्भि—लभेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्
'विभाषा चिण्णमुलोः' (७।१।६९) इति विकल्पान्नुमागमः ।

हिन्दी—रावण के गजसमूह से ताडित अत एव जिनके गण्डस्थल के मदजल
दूर हो गया है, तथा जिन्होंने (भागकर) अपनी दिशाओं को ग्रहण कर लिया
है, और जो (रावण के हाथियों के भय से) पुनः नहीं लौटे, उन दिगजों ने
चिरकाल तक (दिगज नाम की) यथार्थता को प्राप्त किया ॥ ६४ ॥

रावणस्य सुराङ्गना-विलासमाह—

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैर्यथा ।

सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्वन्वौ ॥ ६५ ॥

अन्वयः—सोष्मणः तस्य वपुः अभीक्ष्णम् उष्णैः अपि सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैः
यथा निर्वन्वौ तथा सचन्दनाम्भःकणकोमलैः जलार्द्रापवनैः न निर्वन्वौ ।

बालबोधिनी—सोष्मणः=कामज्वरसहितस्य । तस्य = रावणस्य । वपुः=
शरीरम् । अभीक्ष्णम् = अत्यन्तम्, भृशम् । उष्णैरपि = सन्तप्तैरपि । सुरेन्द्रवन्दी-
श्वसितानिलैः = सुराधिपवन्दीभूतसुन्दरीनिश्वासपवनैः यथा=यादृशम् । निर्वन्वौ=
निर्वृत्तम्, शान्तिमाप । तथा=तादृशम् । सचन्दनाम्भःकणकोमलैः=चन्दनसहित-
जलविन्दुमृदुभिः । जलार्द्रापवनैः = जलोक्षिततालवृन्तवायुभिः । न निर्वन्वौ=
नानन्दं लेभे अत्रोष्णनिश्वासरूपकारणेन सन्तापनिवृत्तिरूपस्य विरुद्धकार्यस्योत्पत्ति-
वर्णनाद् विषमालङ्कारः । तदुक्तं कुवलयानन्दे—'विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं
मतम्' इति ।

कोशः—'निर्वाणं निवृत्तौ मोक्षे' इति वैजयन्ती । 'ध्रुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपं
व्यञ्जनं च तत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्' इति वैजयन्ती । 'आपः स्त्री भूमि
वार्वारि सलिलं कमलं जलम् । पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ कबन्धमुदकं
पायः पुष्करं सर्वतोमुखम् । अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्यमरः ।

समासः—उष्मणा सहितः सोष्मा, तस्य सोष्मणः । सुराणामिन्द्रः सुरेन्द्रः,
तस्य या वन्धः सुरेन्द्रवन्धः, तासां यानि श्वसितानि, तेषां अनिलास्तैः सुरेन्द्रवन्दी-
श्वसितानिलैः (त० पु०) । चन्दनेन सहितानि सचन्दनानि तानि च तानि
अम्भांसि सचन्दनाम्भांसि, तेषां कणाः तैः ये कोमलाश्च तैः सचन्दनाम्भकणाः,
ते च ते कोमलाश्च तैः सचन्दनाम्भःकणकोमलैः । जलार्द्रायाः पवनाः जलार्द्रापवनाः
तैः जलार्द्रापवनैः (त० पु०) ।

व्याकरणम्—निर्वन्वी—निर् + वा + लिट् + तिप् णल् ।

हिन्दी—कामज्वर से सन्तप्त उस रावण का शरीर (दुःख के कारण) अत्यन्त गर्म इन्द्र की वन्दिनी बनाई गई सुन्दरियों के निश्वास वायु से वि-
आनन्दित हुआ उतना चन्दनयुक्त जलकणों से मृदु एवं मनोहर जल से सि-
पंखे की वायु से आनन्दित नहीं हुआ ।

टिप्पणी—इस श्लोक पर श्री जनार्दन शास्त्री जी ने बड़ा अकाण्ड ता-
किया है । श्रीशास्त्री जी ने वन्दीशब्द का अर्थ बाँदियाँ किया है जो ज-
साहित्यशास्त्र के सूक्ष्म तत्त्वों की अनभिज्ञता को प्रकट करता है । विजयी त-
हारे हुए राजादिकों की स्त्रियों को ही अपहरण करके अपने यहाँ रखा करते-
न कि विजितों की दासियों को । क्योंकि दूसरे राजाओं की दासियों को पकड़-
कर अपने घरादि में रखना विजयी राजा की अत्यन्त तुच्छता को प्रकट क-
रता है । यदि कहें कि रावण कामी एवं विलासी है तो भी एक लोकविजयी त-
के लिये विजित राजाओं की स्त्रियों को ही अपने यहाँ रखना कहाँ तक उचित
सकता है । दासियों (बाँदियों) का नहीं । दूसरे नारदजी रावण के लोकात्मि-
पराक्रम को एवं स्वाभिमानता का कथन कर रहे हैं जो कि देवों की नारियों
वन्दी बनाने से ही प्रकट होता है न कि बाँदियों को । क्योंकि देवाङ्गनाओं
वन्दी बनाने का अर्थ है—देवों को पराजित करना एवं अत्यन्त तुच्छ समझना

शास्त्री जी ने रावण के कामज्वर की शान्ति में देवाङ्गनाओं के गर्म श्वा-
की उपयुक्तता इसलिये कही है कि वे गर्म हैं, और गर्म वस्तु का उपचार ज्वर-
लाभप्रद है न कि चन्दनादि शीतल पदार्थों का उपचार । इस प्रकार तो शा-
जी के मत में रावण के जेल में पड़े हुए पीड़ित पुरुषों के गर्म श्वास भी रावण
कामज्वर को शान्त करने में समर्थ होंगे; क्योंकि वे भी तो गर्म ही हैं
अहह ? ? कैसा सुन्दर समाधान है ? ? ? वास्तविक बात तो यह है कि कामज्वर
की शान्ति तो कामिनियों से अथवा—उन स्त्रियों की चेष्टाओं या क्रियाओं से
हो सकती है गर्म वस्तुओं से नहीं । इसलिये 'वन्दीश्वसितानिलैः' वन्दी-
सुन्दरियों की श्वासों से, ऐसा कहा ॥ ६५ ॥

रावणस्य कालविजयमाह—

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रसूनवल्गुसि दधतः सदत्तंवः पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां यःपु ॥ ६६ ॥

अन्वयः—सदा प्रसूनकलृप्तिं दधतः ऋतवः वर्षाः तपेन, हिमागमः शरदा, शिशिरः वसन्तलक्ष्म्या च समेत्य अस्य पुरे वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ।

बालबोधिनी—सदा=सर्वकाले, नित्यम्, न तु यथाकालमित्यर्थः । प्रसून-
कलृप्तिं = पुष्पसम्पत्तिम् । दधतः = धारयन्तः, विभ्रतः । क्वचित् 'प्रसूनकलृप्तं
ददतः' इति पाठस्तत्र—प्रसूनं=पुष्पफलं तदेव कलृप्तं = भाटकं, ददतः=ददानाः ।
ऋतवः=वसन्तादयः षड् ऋतवः । वर्षाः=प्रावृट् ऋतुः स्त्री । तपेन = ग्रीष्मेण
पुंसा । हिमागमः=हेमन्तर्तुः पुमान् । शरदा = शरदृतुना नार्या सह । शिशिरः=
शिशिरर्तुः भर्ता । वसन्तलक्ष्म्या=वसन्तर्तुशोभया पत्न्या सह । चेति समुच्चये ।
पुरे=नगरे, लङ्कायामित्यर्थः । वास्तव्यकुटुम्बितां=प्रतिवासित्वम्, नागरिकताम् ।
ययुः=प्रापुः । क्वचित् 'दधुः' इति पाठः, अर्थे तु न विशेषः अत्र पुरे युगपत्सर्वर्तु-
सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः । लक्षणं तु प्रोगेवोक्तम् ।

कोशः—स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । 'उष्ण ऊष्मा-
गमस्तपः' इत्यमरः । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमिनि वर्षा अथ शरत्स्त्रिया'
इत्यमरः ।

समासः—हिमस्य आगमः यस्मिन् सः हिमागमः (व० ग्री०) । वसन्तस्य
लक्ष्मीः वसन्तलक्ष्मीः, तथा वसन्तलक्ष्म्या (त० पु०) । प्रसूनानां कलृप्तिः प्रसून-
कलृप्तिः, ताम्—प्रसूनकलृप्तिम् । वसन्तीति वास्तव्याः, कुटुम्बानि सन्ति एषामिति
कुटुम्बिनः, वास्तव्याश्च ते कुटुम्बिनः वास्तव्यकुटुम्बिनः, तेषां भावः ताम्—
वास्तव्यकुटुम्बिताम् ।

व्याकरणम्—दधतः—घा + शतृ—अभ्यस्तत्वनुमभावः । समेत्य—सम् +
इ + क्त्वा — ल्यप् । ययुः—या + लिट् + झि + उस् ।

हिन्दी—सदा (अपने-अपने नियत समय से अतिरिक्त समय में भी) पुष्पश्री
को धारण करते हुए छः ऋतुएँ, ग्रीष्म से वर्षा, शरद् से हेमन्त, और वसन्त की
शोभा से शिशिर ऋतु (दाम्पत्य भाव से) मिलकर इस रावण की नगरी
(लङ्का पुरी) में बसने वाले कुटुम्बियों के भाव (दाम्पत्य भाव या नागरि-
कता) को प्राप्त कर लिया । अर्थात् लङ्कापुरी के कुटुम्बी बन गये ।

टिप्पणी—यहाँ श्री माघ ने दो-दो ऋतुओं के मिलने का वर्णन किया है ।
इसमें से एक अर्थात् कोमल कान्ति वाली ऋतु (वर्षादि) का दाचक शब्द स्त्री-

लिङ्ग में प्रयोग किया है, तथा द्वितीय प्रचण्ड ऋतु (तप=ग्रीष्म, आदि) का शब्द पुल्लिङ्ग में प्रयोग किया है । इससे दाम्पत्य भाव प्रगट होता है । शरद् और वसन्त से स्वभावतः पुष्पसमृद्धि होती है । ये तीनों क्रमशः ग्रीष्म, शरद् और शिशिर से मिलती हैं तो ऋतुएँ पुष्पसमृद्धि से युक्त हो जाती हैं । ॥६६॥

‘स चाऽऽसन्नमृत्युः तुभ्यमपि द्रुग्ध्वा त्वयैव हतः’ इति वक्तुकामः प्रथमं रामदारापहारकत्वं दर्शयति—

अमानवं जातमजं कुले मनोः प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः सदाभिमानैकधना हि मानिनः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—अमानवम् अजं मनोः कुले जातं प्रभाविनम् (भवन्तम्) अन्तं भाविनं जानन् अपि यः जानकीं न मुमोच, हि मानिनः सदा अभिमानैकधना भवन्ति ।

बालबोधिनी—अमानवं=अमानुषम् । अजं=नित्यम् । मनोः=एतन्न कस्य राजर्षेः । कुले वंशे, सूर्यवंशे इत्यर्थः । जातं=उत्पन्नम्, रामचन्द्ररूपेणाकर्णम् विरुद्धं चैतत्—यो हि जातः स कथमजो भवेत् । यश्च मनुवंशे समुत्पन्नः कथममानव इति विरोधं समापतति । स चाभासत्वेन विरोधाभासोऽलङ्कारः अत एवाह—प्रभाविनं=महाप्रभावशालिनम् । महाप्रभावे तस्मिन् कश्चिदित्येति भावः । भवन्तमिति शेषः । आत्मनः=स्वस्य, रावणस्येत्यर्थः । अन्तं=विशक्तम् । भाविनं=भविष्यन्तम् । जानन्नपि=त्वत्तो विदन्नपि । यः=रावण इत्यर्थः । जानकीं=जनकसुताम्, भवत्पत्नीं सीतामित्यर्थः । न मुमोच=न तत्त्याज । हितं यतः । मानिनः=मानवन्तः । सदा=सर्वदा । अभिमानैकधनाः=अभिमानमग्राह्यं साराः । भवन्तीति शेषः । ते हि मृत्यावपि प्राप्ते मानं न त्यजन्तीति भावः । अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे ‘सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यं च कारणेनेदं कार्येण समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥’ इति ।

कोशः—‘मानश्चित्तसमुन्नतिः’ इत्यमरः । ‘गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः’ इत्यमरः ।

समासः—मनोरयं मानवः, न मानवः अमानवः, तम् अमानवम् (नव विजय पु०) । प्रकृष्टो भावः प्रभावः, सोऽस्यास्तीति प्रभावी, तं प्रभाविनम् । भविष्यतीति भावी तं भाविनम् । जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी, तां जानकीं अन्तं करोति—अन्तयति इति अन्तः, तम्—अन्तम् । अभिमानः एव एकं धनं तेषां अभिमानैकधनाः ।

व्याकरणम्—जानन् = ज्ञा + कर्तरि शतृ । प्रभाविनम्—प्रभाव + इनिः
 निनिर्वा । जानकीम्—जनक + अण् + डीप् । मुमोच—मुच + लिट्—तिप्—णल् ।
 हिन्दी—मानव भिन्न तथा जन्म रहित (होते हुए भी मनुष्य रूप में—)
 अनु के कुल में उत्पन्न तथा अत्यन्त प्रभावशाली आपको अपना अवश्य ही मारने
 वाला जानते हुए भी जिस रावण ने सीता को नहीं छोड़ा । क्योंकि मानी पुरुषों
 का अभिमान ही मुख्य घन होता है ॥ ६७ ॥

रावणस्य रामावतारे कृतं वधं वर्णयति—

स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन् भवानमुं वनान्ताद् वनितापहारिणम् ।

पयोधिमावद्धचलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥ ६८ ॥

अन्वयः—भवान् दाशरथिः भवन् वनान्तात् वनितापहारिणम् अमुम् आवद्ध-
 चलज्जलाविलं पयोधि विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति अदः स्मरति किम् ?

बालबोधिनी—भवान् = त्वम् । दाशरथिः = दशरथापत्यं रामः । भवन् =
 भव । वनान्तात् = दण्डकारण्यात् । वनितापहारिणम् = सीतापहर्तारम् । अमुं =
 रावणम् । आवद्धचलज्जलाविलं = वद्धसेतुत्वाच्चञ्चलजलपङ्क्तिं लम् । आविद्धचल-
 ज्जलाविलमिति पाठे पर्वतन्यासोत्क्षुभितचञ्चलजलकलुषमित्यर्थः । पयोधि =
 सागरम् । विलङ्घ्य = उल्लङ्घ्य, समुत्तीर्यं । लङ्कां निकषा = लङ्कायाः समीपे ।
 हनिष्यति = अवधोत् । अदः = एतत्, रावणहननम् । (भवान्) स्मरति =
 स्मरति मिजानाति किम् ? ।

कोशः—‘अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्’ इत्यमरः । ‘समुद्रोऽब्धिर-
 न्महासागरः पारावारः सरित्पतिः । उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ।
 त्ताकरो जलनिधिर्यादः पतिरपां पतिः’ इत्यमरः । ‘समयानिकषाशब्दो सामीप्ये
 व्यये मती’ इति हलायुधः ।

समासः—वनस्यान्तः वनान्तः, तस्मात् वनान्तात् (त० पु०) । वनितां
 पहरतीति वनितापहारी, तं वनितपहारिणम् । चलन्ति जलानि यस्य सः चल-
 जलः, आवद्धश्च चलज्जलश्च आवद्धचलज्जलः, स चाऽसौ आविलश्च आवद्धचल-
 ज्जलाविलः । पयांसि धीयन्ते अस्मिन्निति पयोधिः, तं पयोधिम् । दशरथस्यापत्यं
 भवान् दाशरथिः ।

व्याकरणम्—दाशरथिः—दशरथशब्दादपत्यार्थे ‘अत इव’ (४।१।१५) इति
 अपत्ययः । पयोधिः—पयस्पूर्वाद् घाघातोः ‘कर्मण्यधिकरणे च’ (३।३।९३)
 ति किप्रत्ययः । हनिष्यति—हन्घातोः ‘अभिज्ञावचने लृट्’ (३।२।११२)
 ६ शि. प्र०

इति भूते लृट्, ततः लृट् कार्यम् । लङ्कां निकषा—‘अभितः परितः समया नि
हाप्रतियोगेऽपि’ इति वार्तिकेन द्वितीया ।

हिन्दी—आपने दशरथ पुत्र होते हुए दण्डक वन से (अपनी) पत्नी को
का अपहरण करने वाले इस रावण को, पुल बाँधने से चञ्चल जल वाले
क्षुब्ध समुद्र को लाँघकर लङ्का के पास में मारा था । यह (इस बात को)
आप स्मरण करते हैं क्या ? ॥ ६८ ॥

एष शिशुपाल रावण एवेति नटदृष्टान्तेन समर्थयति—

अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरामवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ।

तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते सम्प्रति सोऽप्यसः परैः ॥ ६९ ॥

अन्वयः—अथ सम्प्रति छलनापरः एषः शैलूषः भूमिकाम् इव अपरामवाप्य
अवाप्य शिशुपालसंज्ञया तिरोहितात्मा (सन्) सः अपि परैः असः प्रतीयते ।

बालबोधिनी—अथ=रावणदेहत्यागानन्तरम् । सम्प्रति=इदानीम् ।
परः=वञ्चनाप्रधानः, परप्रतारणपरायणः । एषः=रावणः । शैलूषः=
भूमिकामिव=रूपान्तरमिव, पात्रान्तरमिव । अपराम्=अन्याम् । उपपत्तिः
रूपम्, जन्मान्तरमित्यर्थः । अवाप्य=गृहीत्वा, लब्ध्वा । शिशुपालसंज्ञः
शिशुपालनाम्ना । तिरोहितात्मा=तिरोहितस्वरूपः सन्, संवृतदेहः सन् ।
स एव=रावण एव, सन्नपि । परैः=अन्यैः लोकैः । असः=तद्विषयः ।
प्रतीयते=ज्ञायते ।

कोशः—‘एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा’ इत्यमरः । ‘शैलूषो
भिल्लयोः’ इति विश्वः ।

समासः—छलनायां परः (तत्परः) छलनापरः (त० पु०) । अथ
छलना परं प्रधानं वस्तु यस्य सः छलनापरः (व० त्री०) । तिरोहितः
यस्य येन वेति तिरोहितात्मा । शिशुपाल इति या संज्ञा तया शिशुपालसंज्ञः
न सः असः (नञ्समासः) ।

व्याकरणम्—शैलूषस्य ऋषेरपत्यं पुमान् शैलूषः—शैलूष + अण् । प्रतीति
प्रति + इ + कर्मणि लट्—त ।

हिन्दी—इसके बाद (रावण के शरीर को छोड़ने के पश्चात्) दूसरा
छलने में तत्पर यह रावण रूपान्तर को धारण करने वाले नट के समान
जन्म को प्राप्त करके इस समय शिशुपाल नाम से अपने स्वरूप को छिपा
वह रावण होते हुए भी अन्य जनों को दूसरा ही प्रतीत होता है ॥ ६९ ॥

शिशुपालस्वरूपमाह—

स बाल आसीद् वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभश्चिलोचनः ।

युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥ ७० ॥

अन्वयः—सः बालः सन् वपुषा चतुर्भुज आसीत् मुखेन पूर्णेन्दुनिभः (आसीत्) त्रिलोचनः (आसीत्), सम्प्रति युवा सः कराक्रान्तमहीभृत् उच्चकैः तेजसा असंशयं रविः (अस्ति) ।

बालबोधिनी—सः=शिशुपालः । बालः सन्=शिशुरेव, बाल्यावस्थाया-
मित्यर्थः । वपुषा=शरीरेण । चतुर्भुजः=भुजचतुष्टयवान्, चतुष्करः । आसीत् ।
मुखेन=आनेन । पूर्णेन्दुनिभः=पूर्णचन्द्रसदृशः । आसीत् । त्रिलोचनः=
त्रिनेत्रः । आसीत् । बाल इति विशेषणात् सम्प्रति तत्सर्वं तिरोहितमिति भावः ।
सम्प्रति=इदानीम् । युवा=तरुणः सन् । सः=शिशुपालः । कराक्रान्तमहीभृत्=
करदोक्तभूपालः, दण्डपराभूतमहीश्वरः । सूर्यपक्षे—किरणाघिष्ठितभूधरः, अंशु-
व्यासशैलः । उच्चकैः=अतिमहता । तेजसा=प्रतापेन । असंशयम्=निश्चितम्,
ध्रुवम् । रविः=सूर्यः एव । अस्तीत्यर्थः । उक्तं च—

‘शिशुपालः पुरा जातस्त्रिनेत्रश्च चतुर्भुजः ।

पितरो वाऽथ तं दृष्ट्वा हातुं वै चक्रतुर्मतिम् ॥

उच्चचाराथ नमसि वागेवमशरीरिणी ।

नैष त्याज्यो महाराज! श्रीमान् वीरो भविष्यति ॥

स चैष वधको भावी यं दृष्ट्वा निपतिष्यतः ।

बाहू नेत्रं च सहसा तद् बुद्ध्वा पाल्यतामयम् ॥’ इति ।

अत्रार्थान्तरप्रतीत्या तस्य (शिशुपालस्य) सर्वदेवमयत्वमुक्तम् । चतुर्भुजः=
नारायणः, इन्दुः=शशिः, त्रिलोचनः=शिवः, रविः=सूर्यः । अत्र तेजसेत्यनेन
शिशुपालस्य रविस्वरूपेणोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः । सा चोत्प्रेक्षा कराक्रान्तेत्यादि-
स्लेपेणानुप्राणिता । ‘पूर्णेन्दुनिभः’ इत्यत्र चोपमालङ्कारः । उभयोरपि उपमो-
त्प्रेक्षयोः तिलतण्डुलन्यायेन नैरपेक्ष्येणावस्थानात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

कोशः—‘गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्णं विग्रहः’ इत्यमरः । ‘वयस्यस्तरुणो
युवा’ इत्यमरः ।

समासः—चत्वारः भुजाः यस्य सः चतुर्भुजः (व० व्री०) । पूर्णश्चाऽसौ
इन्दुश्च पूर्णेन्दुः, पूर्णेन्दुना तुल्यः पूर्णेन्दुनिभः । त्रीणि लोचनानि यस्याऽसौ त्रिलो-
चनः (व० व्री०) । करैः आक्रान्ता महीभृतः येन सः कराक्रान्तमहीभृत् ।
अविद्यमानः संशयः यस्मिन् तत् तथा असंशयम् ।

व्याकरणम्—महीभृतः—मही + भृ + क्विप् । आसीत्—अस् + क् + तिप् + इट् ।

हिन्दी—वह शिशुपाल बालक होते हुए अर्थात् बचपन में शरीर से भुजा वाला था, मुख से पूर्ण चन्द्र के सदृश था तथा तीन नेत्र वाला । इस समय युवा होने पर वह कर ग्रहण द्वारा राजाओं को वशीभूत करने (सूर्यपक्ष में—अपनी किरणों द्वारा पर्वतों को आक्रान्त करने वाला) अत्यधिक तेज से सूर्य (के तुल्य) हो रहा है, इसमें सन्देह नहीं है ।

टिप्पणी—यहाँ शिशुपाल को, चतुर्भुज शब्द से विष्णु, इन्दु शब्द से चन्द्र त्रिनेत्र शब्द से शिव तथा रवि शब्द से सूर्य रूप में व्यञ्जित किया है । शिशुपाल का सर्वदेवमयत्व प्रकट होता है ।

शिशुपाल की माता सात्वती राजा कुन्तीभोज की पुत्री थी जो श्रीकृष्ण पिता वसुदेव की चचेरी बहन थी । जब शिशुपाल उत्पन्न हुआ तो उसके भुजायें तथा तीन नेत्र थे । उसे इस प्रकार का देखकर सात्वती डरी और कहीं दूर छोड़ना चाहा । उसी समय आकाश वाणी से यह सुनाई पड़ा यह एक बलवान् राजा होगा । इसको जिसकी गोद में रखने से तुरन्त ही दो हाथ और तीसरा नेत्र अदृश्य हो जायें वही इसको मारने वाला होगा अतः जो व्यक्ति शिशुपाल को देखने के लिये आता था, सात्वती उसी गोद में उसे रख देती थी । एक बार जब श्रीकृष्ण अपनी वृद्धा सात्वती मिलने आये तो सात्वती ने उनकी गोद में शिशुपाल को रख दिया । उसी समय उसकी दो भुजायें और तीसरा नेत्र अदृश्य हो गये । अब सात्वती समझ लिया कि इनकी मृत्यु इन्हीं के हाथों से होगी । अतः उसने भगवन् श्रीकृष्ण से प्रार्थना की कि यह तुम्हारा फुफेरा भाई है अतः इसके अपराधों को आप क्षमा करें । तब श्रीकृष्ण ने सात्वती के समक्ष शिशुपाल में सी अपराध क्षमा करने की प्रतिज्ञा की ॥ ७० ॥

शिशुपालस्य देवताप्रसादाभावेऽपि अद्वितीयपराक्रमत्वमाह—

स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसामनुग्रहावग्रहयोर्दृच्छया ।

दशाननादीनभिराद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान् हसत्यसौ ॥ ७१ ॥

अन्वयः—यदृच्छया स्वयं सुरदैत्यरक्षसाम् अनुग्रहावग्रहयोः विधाता अमिराद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान् दशाननादीन् हसति ।

बालबोधिनी—यदृच्छया=स्वेच्छया । स्वयं=आत्मनैव । सुरदैत्यरक्षसाम्

देवदानवराक्षसानाम् । अनुग्रहावग्रहयोः=प्रसाददण्डयोः । 'अनुग्रहापग्रहयोः' इति पाठे प्रसादापमानयोरित्यर्थः । विघाता=विघायकः, कर्त्ता असौ=शिशुपालः । अमिराद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान्=अर्चितदेवतादत्तपराक्रमातिशयान् । दशाननादीन्=रावणहिरण्यकशिप्वादीन् । हसति=उपहसति ।

कोशः—'स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ताः समाः, इत्यमरः । 'असुराः दैत्यदैत्यदनुजेन्द्रारिदानवाः' इत्यमरः ।

समासः—सुराश्च दैत्याश्च रक्षांसि चेति सुरदैत्यरक्षांसि तेषां सुरदैत्यरक्षसाम् (द्वन्द्वः) । अमिराद्धाभिः देवताभिः वितीर्णः वीर्यातिशयः येषां येभ्यः वा तान् अमिराद्धदेवता—वितीर्णवीर्यातिशयान् (व० ब्री०) । दश आननानि यस्याऽसौ दशाननः, दशाननः आदिर्येषां तान् दशाननादीन् (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—विघाता—वि + घा + तृच् । हसति—हस + लट् + तिप् । हिन्दी—अपनी इच्छा के अनुसार स्वयं ही देव, दानव तथा राक्षसों के प्रसाद एवं दण्ड को करने वाला वह शिशुपाल, आराधित (शिवादि) देवताओं के (वरदान के) द्वारा प्राप्तातिशय पराक्रम वाले रावणादिकों का उपहास करता है ।

टिप्पणी—सुर, दैत्य एवं राक्षस ये तीन भिन्न-भिन्न जाति के माने जाते हैं । सुर—दक्ष की पुत्री अदिति तथा कश्यप की सन्तान सुर कहे जाते हैं । दैत्य—दक्ष की पुत्री दिति तथा कश्यप के पुत्र दैत्य कहलाते हैं । इन्होंने अनेक बार देवताओं को भी परास्त किया था । उन्हीं में बलि तथा हिरण्यक्ष जैसे प्रभावशाली योधा हुए हैं । राक्षस—दक्ष की पुत्री खशा एवं कश्यप की सन्तान हैं । अन्य मत के अनुसार ये पुलस्त्य की सन्तान हैं ॥ ७१ ॥

शिशुपालस्य संसारपीडकत्वमाह—

बलावलेपादधुनाऽपि पूर्ववत् प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥
अन्वयः—जिगीषुणा तेन बलावलेपात् अधुना अपि पूर्ववत् जगत् प्रबाध्यते । सती योषित् इव सुनिश्चला प्रकृतिः भवान्तरेषु अपि पुमांसम् अभ्येति ।
बालबोधिनी—जिगीषुणा=विजयेच्छुना, जयशीलेन, नित्योत्साहवतेत्यर्थः । तेन = शिशुपालेन । बलावलेपात् = बलदर्पात् । अधुना = इदानीमपि । जगत् = भुवनम् । प्रबाध्यते=प्रपीड्यते । तथाहि—सती=पतिव्रता । योषिदिव=नारीव । सुनिश्चला=ध्रुवा, स्थिरतरा । सुनिश्चितेति पाठे सदभ्यस्तेत्यर्थः । प्रकृतिः=

स्वभावः । भवान्तरेष्वपि = जन्मान्तरेष्वपि । पुमांसं = पुरुषम् । अन्ये प्राप्नोति । 'अन्वेति' इति पाठान्तरे अनुगच्छतीत्यर्थः । उक्तं च भगवता मनुना

'पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता ।

सा भर्तुलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥' इति ।

अत्र योषिदिवेत्यत्रोपमालङ्कारः । किञ्चोत्तरार्धोक्तेन सामान्यार्थेन पूर्वार्धो विशेषार्थस्य समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

कोशः—'दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भः' इत्यमरः । 'एतहि सम्प्रतीदानीमधुना सा तथा' इत्यमरः । 'स्त्री योषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः । प्रतीपर्दि वामा वनिता महिला तथा' इत्यमरः ।

समासः—वलस्य अवलेपः वलावलेपः, तस्मात्—वलावलेपात् (त० पु०) जेतुमिच्छुः जिगीषुः तेन जिगीषुणा । सुष्ठु निश्चला सुनिश्चला । अन्ये भवान्तराणि तेषु भवान्तरेषु (त० पु०) ।

व्याकरणम्—जिगीषुणा—जि + सन् 'सनाशंसमिक्ष उः, (३।२।१६) इति उप्रत्ययः पूर्ववत्—पूर्वशब्दात् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति' (५।१।११) इति वतिप्रत्ययः । प्रवाध्यते—प्र + वाच् कर्मणि लट्—त । अन्येति—अनि + लट्—तिप् ।

हिन्दी—विजय की इच्छा करने वाला वह शिशुपाल वल के गर्व से समय भी पहले (रावगादि पूर्व जन्म की अवस्था) के समान संसार को पीड़ित कर रहा है । (क्योंकि) पतिव्रता नारी के समान स्थिर स्वभाव (प्रकृति) दूसरे जन्म में भी उसी (पूर्व जन्म के) पुरुष को प्राप्त कर लेता है ।

अथ फलितमाह—

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्निधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम् ।

शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो निपातनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

अन्वयः—तत् विधेः उल्लङ्घितशासनं एनं कीनाशनिकेतनातिथिं विधेहि, शुभेतराचारविपक्त्रिमापदः असाधवः सतां निपातनीयाः ।

बालबोधिनी—तत् = तस्मात् कारणात् । विधेः = विधातुः, ब्रह्मणः । उल्लङ्घितशासनं = अतिक्रान्ताज्ञम् । एनं = शिशुपालम् । कीनाशनिकेतनातिथिं यमगृहभ्यागतम्, यमराजसदनप्रघुणिकम् । विधेहि = कुरु, व्यापादयेत्यर्थः । यतः । शुभेतराचारविपक्त्रिमापदः = अशुभाचारपरिपक्वविपदः, स्वाशुभाचारपरिप्राप्तविपत्तयः । असाधवः = दुर्जनाः, दुष्टाः । सतां = सज्जनानाम् । निपा

नीयाः=मारणीयाः, वध्याः । 'विपादनीया' इति पाठान्तरेऽपि तुल्य एवार्थः ।
'तदेनमि' त्यस्य स्थाने तमेवमिति पाठान्तरे—तं=चैद्यम्, शिशुपालम्, एवं=पूर्वोक्त-
प्रकारेण विधेस्त्यक्ताज्ञामिति योज्यम् । अत्राऽपि पूर्ववत् सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

कोशः—'विधिविधाने दैवे च' इत्यमरः । 'अतिथिर्ना गृहागते' इत्यमरः ।
'कोनाशः कर्कशे क्षुब्धे कृतान्तोपांशुघातिनोः' इति विश्वः ।

समासः—उल्लङ्घितं शासनं येनाऽसौ उल्लङ्घितशासनः, तम् उल्लङ्घितशास-
नम् (व० ब्री०) । कीनाशस्य निकेतनं कीनाशनिकेतनम्, तस्य अतिथिः तम्—
कीनाशनिकेतनातिथिम् (त० पु०) । शुभादितरः शुभेतरः, शुभेतरश्चाऽसौ
आचारश्च शुभेतराचारः, विपाकेन निर्वृत्ताः विपक्त्रिमाः, शुभेतराचारेण विप-
क्त्रिमाः आपदो येषां ते शुभेतराचारविपक्त्रिमापदः (त० पु० गर्भ० व० ब्री०) ।
न साधवः असाधवः (नञ् त० पु०) ।

व्याकरणम्—वि + घा + लोट्—सिप्—ङि । विपक्त्रिमाः—विपूर्वात् पच्-
वातोः 'ङित्तः क्त्रिः' (३।३।४८) इति क्त्रिप्रत्ययः, 'क्त्रेर्मन्मित्यम्' इति वार्ति-
केन तद्धितो मम्प्रत्ययः । निपातनीयाः—नि + पत + णिच् अनीयर् ।

हिन्दी—इसलिये (देव दैत्य तथा राक्षसों के अनुग्रह तथा निग्रह को स्वेच्छा-
पूर्वक स्वयं करने से) ब्रह्मा की आज्ञा का उल्लङ्घन करने वाले (संसार की
मर्यादा को तोड़ने वाले) इस शिशुपाल को आप यमराज के घर का अतिथि
बनाइये अर्थात् इसको मार डालिये । क्योंकि अशुभ आचरण से परिपक्व आपत्ति
वाले दुष्ट, सज्जनों के मारने योग्य होते हैं ।

टिप्पणी—'शुभेतराचार'—इत्यादि विशेषण का अभिप्राय यह है कि ऐसे
दुष्टों का सर्वनाश तो अपने दुराचार (पाप) के परिपाक से ही हो जाता है,
आप (कृष्ण) जैसे सज्जन तो उनके मारने में निमित्त मात्र हुआ करते हैं ।
कहा भी है—'अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते' इति ॥ ७३ ॥

अथ दुष्टनिग्रहे शिष्टानुग्रहोऽपि स्यादित्याह—

हृदयमरिवधोदयादुद्धट्टद्विभ दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।

घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—अरिवधोदयात् उद्धट्टद्विभपुरन्दरस्य हृदयं पुनः घनपुलकपुलोम-
जाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वं दधातु ।

बालबोधिनी—अरिवधोदयात्=शत्रुविनाशलाभात्, रिपुनाशरूपाभ्युदयात् ।
उद्धट्टद्विभ=धृतदाह्यम् । अवासद्विभेति पाठे प्राप्तद्विभमित्यर्थः । 'उपोद्धट्टि-

मे'ति पाठेऽपि स एवार्थः । पुरन्दरस्य = इन्द्रस्य हृदयं = वक्षःस्थलम् । पुनः
 भूयः । घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वं = निविडरोमाञ्चक्र
 कुचाग्रत्वरितालिङ्गननिपीडनसहृत्वम् । दधातु = धारयतु, वहतु । पूर्वं शिशुपाल
 मयाच्चित्तावक्षेपेण त्यक्तमोगेनेन्द्रेण भवत्प्रसादान्निष्कण्टकं स्वकीयं राज्यं मुञ्च
 मित्यर्थः । अत्रोद्बुद्धद्रुतिमेति विशेषणन प्राप्तस्य दार्ढ्यपदार्थस्य निपीडनक्षमत्वं
 हेतुत्वेनोपन्यासात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । किञ्च—हृदयनिपीड
 क्षमत्वसम्बन्धेऽपि असम्बन्धोक्त्या सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः, वृत्त
 प्राप्तश्च । एषां त्रयाणामपि परस्परनैरपेक्षेणावस्थानात् तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टि
 पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिता
 इति लक्षणात् ।

कोशः—'इन्द्रो मरुत्वान् मधवा विडोजाः पाकशासनः । वृद्धश्रवाः सुनासो
 पुरुहूतः पुरन्दरः' इत्यमरः । 'पुलोमजा शचीन्द्राणि' इत्यमरः ।

समासः—अरे वधः अरिवधः, स एवोदयः तस्मात् अरिवधोदयात् (त
 पु०) । उद्बुद्ध द्रुतिमा येन तत् उद्बुद्धद्रुतिम् (व० व्री०) । पुरः = शत्रुपुरा
 दारयतीति पुरन्दरः । घनः पुलको ययोस्तौ घनपुलकौ, कुचयोः अग्नौ कुचा
 पुलोमनः जाता पुलोमजा पुलोमजायाः कुचाग्नौ पुलोमजाकुचाग्नौ, घनपुलकौ
 तौ पुलोमजाकुचाग्नौ च घनपुलकपुलोमजाकुचाग्नौ, तयोः द्रुतं यः परिरम्भ
 (अलिङ्गनम्) तेन तत्र वा यन्निपीडनं तस्य क्षमत्वं तत्तथाभूतम्—घनपुल
 पुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ।

व्याकरणम्—द्रुतिमा—दृढधातोः 'पृथ्वादिभ्यः इमनिज्वा' (५।१।१२२)
 इति इमनिच्प्रत्ययः, 'र ऋतोर्हलादेर्लघोः' (६।४।१६१) इति रभावः
 दधातुः—धा + लोट्—तिप् ।

हिन्दी—शत्रु शिशुपाल का वध हो जाने के कारण दृढता को प्राप्त करने
 वाला इन्द्र का हृदय फिर से अत्यन्त (घन) रोमाञ्च युक्त इन्द्राणों के स्तन
 के अग्र भागों के शीघ्र अलिङ्गन में होने वाले परिपीडन (दबाव) की क्षमता
 को धारण करे ॥ ७४ ॥

इन्द्रसन्देशमुक्त्वा नारदे स्वर्गं प्रस्थिते सति शिशुपालं प्रति श्रीकृष्णस्य कृतं
 दर्शयति—

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभः—

स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोःश्रियं बिभ्रति ।

शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति,

व्योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥

इति माघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्रीकृष्ण-नारदसम्भाषणं

नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अन्वयः—तस्मिन् सुरमुनी इति वाचं व्याहृत्य नभः उत्पतिते पुरः इन्दोः श्रियं विभ्रति (सति) अथ ओम् इति उक्तवतः चैद्यं प्रति क्रुद्धस्य शार्ङ्गिणः वदने व्योम्नीव अनिशं शत्रूणां विनाशपिशुनः केतुः भ्रुकुटिच्छलेन आस्पदं चकार ।

बालबोधिनी—तस्मिन्=पूर्वोक्ते । सुरमुनी=देवर्षी, नारेदे इत्यर्थः । इति=इत्थं भूताम्, पूर्वोक्ताम् वाचं=वाणीम्, वचनम् । व्याहृत्य=अभिधाय, उक्त्वा । नभः=आकाशम् । उत्पतिते=समुद्गते । पुरः=अग्रे । इन्दोः=चन्द्रमसः, चन्द्रस्य । श्रियं=शोभाम् । विभ्रति=धारयति (सति) । अथ=इन्द्रसन्देशश्रवणानन्तरम् । ओम् तथाऽस्तु; एवं भवतु । इति=इत्थम्, अनेन प्रकारेण । उक्तवतः=कथितवतः । चैद्यं प्रति=चेदिदेशाधिपतिं प्रति, शिशुपालं प्रति । क्रुद्धस्य=कुपितस्य । क्वचित् 'क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति' इत्यस्य स्थाने 'कर्तुंमतिं संयति' इति पाठ उपलभ्यते, तत्र=संयति=संग्रामविषये, मतिं कर्तुं=इच्छां विधातुरत्यर्थो ज्ञेयः । शार्ङ्गिणः=शार्ङ्गपाणेः, श्रीकृष्णस्य । वदने=मुखे । व्योम्नि=आकाशे । इव=यथा । अनिशं=सर्वदा, नित्यम् । नितरामिति पाठान्तरे अत्यन्तमित्यर्थः । शत्रूणां=रिपूणाम् । विनाशपिशुनः=उच्छेद-सूचकः । केतुः केतुनामोत्पातविशेषः । भ्रुकुटिच्छलेन=भ्रूमङ्गव्याजेन । आस्पदं=स्थितिम्, प्रतिष्ठाम् । चकार=विदधे, कृतवान् । अत्र वाक्यार्थभूतस्य वीररससहकारि रीद्वरसस्य स्थायिभावः क्रोधोऽनुमेयः, तद्विनाभूतस्याङ्गिनी वीररसस्य चाऽपि स्थायिभाव उत्साहोऽप्युत्पन्नः, इति सहृदयैर्विचारणीयम् । अत्र 'वदने व्योम्नीव' इत्यु-पमालङ्कार इति मल्लिनाथाः । मत्तान्तरे तूत्प्रेक्षा । किञ्च—भ्रुकुटिच्छलेन केतुरित्यत्र छलशब्देन भ्रुकुटिरूपस्योपमेयस्यासत्यतां प्रतिपाद्योपमानभूतस्य केतोः सत्यता प्रदर्श-तेति अपहृत्यलङ्कारः । इन्दोः श्रियं विभ्रतीत्यत्र चेन्दोः श्रियं कथमन्यो घृतवानिति तत्सदृशो श्रीः तेन घृतेत्यर्थे पर्यवसानान्निदर्शना । निदर्शनोपमयोश्चापहृत्युपकार-कत्वादङ्गङ्गिभावेन सङ्करः । प्रतिसर्गान्तं श्रीशब्दप्रयोगश्चमत्कारी माङ्गलिकश्च । यथाऽऽह भगवान् भाष्यकारः—'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति, अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति' इति । किञ्च—ओम्शब्दावपि माङ्गलिकौ प्रयुक्तौ । उक्तमपि—

'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्याती तस्मान्माङ्गलिकावृत्तौ ॥' इति ॥

शादूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'सूर्याश्रमसजस्ततः सगुरवः शादूलविक्रीडितम्' लक्षणात् । सर्गान्तत्वाद् वृत्तभेदः । यथाह दण्डी—

‘सर्गेरनतिविस्तीर्णः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ।

सर्वत्र भिन्नसर्गान्तरूपेतं लोकरञ्जकम् ॥’ इति ॥

कोशः—‘ओम् प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे’ इति विश्वः । केतुर्द्युतौ पताकायां कृत्वा तातारिलक्ष्मसु’ इत्यमरः । ‘पिशुनौ खलसूचकौ’ इत्यमरः ।

समासः—शृङ्गस्य विकारः शाङ्गम्, तदस्यास्तीति शाङ्गी, तस्य शाङ्गि सुराणां मुनिः सुरमुनिः, तस्मिन् सुरमुनौ (त० पु०) । विनाशस्य पिशुनः विनाशपिशुनः । भ्रुकुटेश्छलं भ्रुकुटिच्छलम् तेन भ्रुकुटिच्छलेन, अथवा—भ्रुवः भ्रुकुटिः सैव छलं तेन भ्रुकुटिच्छलेन (त० पु०) । अविद्यमाना निशा (विरति) यस्मिन् तत् यथा स्यात्तथा अनिशम् ।

व्याकरणम्—उक्तवतः—वच् कर्तरि भूते क्तवतुः । व्याहृत्य—वि + आ + क्त्वा—ल्यप् । विभ्रति—भृ + कर्तरि शतृ—अभ्यस्तत्वानुमभावः । क्रुद्धस्य क्रुध + कर्तरि क्तः । आस्पदम्—आस्पदं प्रतिष्ठायाम्’ (६।१।१४६) इति निपातनात्सुडागमः । चकार—कृ + लिट्—तिप्—णल् । चैद्यम्—चेदिशब्दो ‘बुद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ्’ (४।१।१७१) इति ज्यङ्प्रत्ययः ।

हिन्दी—इस प्रकार से बात कह कर उस देव मुनि नारद के आकाश में जाने पर (तथा) सामने चन्द्रमा की शोभा को धारण कर लेने पर, नारद मुनि वचनों के सुनने के बाद, (ओम्) ‘अच्छा ऐसा ही होगा’ इस प्रकार कहने के बाद तथा शिशुपाल के प्रति क्रुद्ध, आकाश के समान भगवान् के मुख पर सदा शत्रुओं के विनाश के सूचक, धूमकेतु नामक तारा ने भ्रूभङ्ग के बहाने से स्थान बना लिया

टिप्पणी—यदि चन्द्रमा के पास धूमकेतु का उदय हो तो राजाओं के विनाश होता है, ऐसा ज्योतिषियों का मत है । यहाँ भगवान् श्रीकृष्ण के मुख पर रूपी आकाश में नारद रूपी चन्द्रमा के पास भ्रुकुटी रूपी धूमकेतु का उदय शिशुपालादि राजाओं के वध की सूचना देता है ॥ ७५ ॥

इति निखिलशास्त्रनिष्णातानां पण्डितराज-श्रीरामलोदनवस्थिमहोदयानां शिष्ये श्रीतस्मार्तकर्मनुष्ठाननिष्ठानां स्वधर्मधुरन्धराणां श्रीवावूरामशर्मणां पुत्रेण श्रीवादामीदेवीगर्भसम्भवेन बुलन्दशहरमण्डलान्तर्गत-खैरपुरग्रामनिवासिना मैनपुरीमण्डलान्तर्गत—शिरसागंजस्थायंगुरुकुलमहाविद्यालयसाहित्य—प्रधानाध्यापकेन श्रीरामजीलालशर्मणा विरचितायां शिशुपालवध-महाकाव्यस्य वालवोधिन्यां प्रथमः सर्गः समाप्तः ।

—:०:—

श्लोकानुक्रमणिका

प्रथमः सर्गः

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अ		ग	
अजस्रमास्फालित	९	गतं तिरश्चीनमनूरु	२
अथ प्रयत्नोन्नमिता	१३	गतस्पृहोऽप्यागम	३०
अथोपपत्तिं छलना	६९	च	
अनन्यगुर्वास्तव	३५	चयस्त्विषामित्यव	३
अमीक्षणमुष्णैरपि	६५	ज	
अभूदभूमिःप्रति	४२	जगत्यपर्याप्तसहस्र	२७
अमानवं जातमजं	६७	त	
अशक्नुवन् सोढुम	५३	तदिन्द्रसंदिष्ट	४१
अशेषतीर्थोपहृताः	१८	तदीयमातङ्ग	६४
इ		तदेनमुल्लङ्घित	७३
इति ब्रुवन्तं	३१	तपेन वर्षाः शरदा	६६
उ		तमर्घ्यमर्घ्यादिक	१४
उदासितारं	३३	तिरस्कृतस्तस्य	६२
उदीर्णरागप्रति	३२	द	
उपप्लुतं पातुम	३८	दधानमम्भोरुह	५
ओ		दिशामधीशांश्च	४४
ओमित्युक्तवतोऽथ	७५	न	
क		न यावदेतावुद	१५
करोति कंसादि	३९	नवानघोऽघो	४
कलासमग्रेण गूहा	५९	निजौजसोज्जास	३७
कृतः प्रजाक्षेम	२८	निदाघघामान	२४

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

श्लोकाः

श्लोकाः

निवर्त्य सोऽनुव्रज

११

व

निवेशयामासिथ

३४

विदग्धलीलोचित

निशान्तनारी

६१

विधाय तस्या

निसर्गचित्रोज्ज्वल

८

विनोदमिच्छन्न

प

विभिन्नशङ्खः

पतत्पतङ्गप्रतिम

१२

विलोकनेनैव

परस्य मर्माविधः

६३

विहंगराजाङ्गरुहै

परेतभर्तुर्महिषो

५७

श

पिशङ्गमौञ्जीयुज

६

श्रियः पतिः

पुराणि दुर्गाणि

४५

स

पुरीमवस्कन्द

५१

स काञ्चने यत्र

प्रफुल्लतापिच्छ

२२

सटाच्छटाभिन्न

प्रभुर्वभूषुर्भवन

४९

स तप्तकार्तस्वर

प्रवृत्त एव स्वय

४०

व

स बाल आसी

वलाबलेपादधुना

७२

समत्सरेणासुर

वृहच्छिलानिष्ठुर

५४

समुत्क्षिपन्यः

म

सलीलयातानि

महामहानील

१६

स संचरिष्नुर्भव

य

सितं सितिम्ना

युगान्तकालप्रति

२३

स्पृशन्सशङ्कः

र

स्मरत्यदो दाश

रणद्भिराघट्टनया

१०

स्वयं विधाता

रणेषु तस्य

५६

हरत्यघं संप्रति

रथाङ्गपाणेः पट

२१

ह

हृदयमरिवधोद

लघूकरिष्यन्

३६

—: * :—

॥ श्रीः ॥

शिशुपालवधम्

‘बालबोधिनी’-संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

—: * :—

द्वितीयः सर्गः

अस्मिन् सर्गे मन्त्रवर्णनाय बीजं वपति—

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाऽथ द्विषन्मुरम् ।

अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ यियक्षमाणेन पार्थेन आहूतः अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः मुरं द्विषन्, कार्यद्वयाकुलः आसीत् ।

बालबोधिनी—अथ = इन्द्रसन्देशश्रवणानन्तरम् । यियक्षमाणेन = यष्टु-
मिच्छता, यज्ञं कर्तुमिच्छता । पार्थेन = पृथापुत्रेण युधिष्ठिरेण । आहूतः = आका-
रितः, निमन्त्रितः । (अपरम्) अभिचैद्यं = शिशुपालं प्रति । प्रतिष्ठासुः =
प्रस्थातुमिच्छुः । मुरं द्विषन् = मुरारिः, श्रीकृष्णः । कार्यद्वयाकुलः = देवकार्य-
मित्रकार्यद्वयव्याकुलः । आवश्यके कार्यद्वये आपतिते यदि पूर्वं पार्थं प्रति व्रजति
ततः शिशुपाल उपेक्षितो भवति अथ शिशुपालमास्कन्दति ततो युधिष्ठिरो रुष्यति
अतः पूर्वं मया देवकार्यं करणीयं सुहृदो युधिष्ठिरस्य वेति कार्यद्वये सन्दिग्ध-
मनाः । आसीत् = बभूव । अतो मन्त्रस्यावसरोऽयमिति भावः । क्वचिद् ‘द्विषन्मु-
रम्’ इत्यस्य स्थाने ‘मुरं द्विषन्’ इति पाठान्तरम् । अस्मिन् सर्गेऽनुष्टुप् छन्दः ।
‘श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घ-
मन्ययोः’ इति लक्षणात् ।

कोशः—‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथोऽथ’ इत्यमरः । ‘विहृ-
व्याकुलो समौ’ इत्यमरः ।

समासः—यष्टुमिच्छति यियक्षति, यियक्षतीति यियक्षमाणः, तेन—यियक्षणेन । पृथाया अयम् (अपत्यं पुमान्) पार्थः, तेन पार्थेन । चैद्यम् अमिचैद्यम् (अव्ययीभावः) । द्वौ अवयवौ यस्य तत् द्वयम्, कार्ययोः कार्यद्वयम् तेन आकुलः कार्यद्वयाकुलः ।

व्याकरणम्—यियक्षमाणेन—यजतेः सन्नन्ताल्लटः शानच् । पाठः पृथाशब्दात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आहूतः—आङ्पूर्वात् स्यात् घातोः कर्मणि क्ते सम्प्रसारणदीर्घो । अमिचैद्यम्—'लक्षणेनामिप्रतीति' (२।१।१४) इत्यव्ययीभावः । 'अमिरभागे' (१।४।९०) इति प्रवचनीयत्वे, तद्योगे द्वितीया वा । प्रतिष्ठासुः—प्रपूर्वात् स्यात् घातोः सन्नन्ताल्लटः प्रत्ययः । मुरं द्विषन्—'द्विषोऽमित्रे' (३।२।१३१) इति शतृप्रत्यये लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम्' (२।३।६९) इत्यत्र 'द्विषः शतुर्वा' वार्तिकेन वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः । आसीत्—अस् + लङ् + तिप् ।

हिन्दी—परस्पर विरोधी अनेक कार्यों के एक साथ उपस्थित होने पर (गुप्त विचार, सलाह) की आवश्यकता हुआ करती है, अतः मन्त्र के अर्थ दो कार्यों को उपस्थित करते हुए 'मन्त्रवर्णनात्मक' इस द्वितीय सर्ग आरम्भ करते हैं—) इसके बाद (इन्द्र का सन्देश नारदजी से सुनने तथा स्वकीकृति पाकर नारदजी के चले जाने पर) यज्ञ करने के इच्छुक पृथुविष्टिर के द्वारा निमन्त्रित (तथा तत्काल ही) शिशुपाल पर चढ़ाई करते इच्छुक भगवान् श्रीकृष्ण (परस्पर विरोधी एवं परम आवश्यक) दोनों (के एक साथ उपस्थित हो जाने) से बड़े चिन्तित थे ।

टिप्पणी—पार्थेन—'पृथाया अयम् पार्थः, तेन पार्थेन', 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अन्यथा 'द्वयचः' (४।१।१२१) इत्यनेन ढक् ततः पार्थेय इति स्यात् । यहाँ पर 'पृथाया अपत्यं पुमान्' पृथा का पुत्र ऐसा विग्रह करेंगे तो 'द्वयचः' से ढक् होकर पार्थेय बनेगा, पार्थ नहीं पायेगा । अतः 'पृथाया अयम्' पृथासम्बन्धी ऐसा विग्रह मानकर 'तस्येदम्' (४।३।१२०) से अण् ही उचित है । दूसरे अपत्य, समूह, निवासी सभी अर्थों में 'तस्येदम्' सूत्र से अण् का विधान भी है और तस्यापत्यम् इसी के विशेष रूप हैं—'यो ह्युपगोरपत्यमुपगोरसावयमिति व्यपदेशुम् ।' अत एव 'तस्यापत्यम्' आदि सूत्रों का विधान, 'तस्येदम्' से

गले अण् के बाधक वृद्धसंज्ञकों से होने वाले छादि शैषिक प्रत्ययों को निवृत्ति के लिए है ॥ १ ॥

अथ समाभवनप्रवेशमाह—

साद्धंमुद्धवसीरिभ्यामथासावासदत्सदः ।

गुरुकाव्यानुगां विभ्रच्चान्द्रीमभिनमः श्रियम् ॥ २ ॥

अन्वयः—अथ असौ अभिनमः गुरुकाव्यानुगां चान्द्रीं श्रियं विभ्रत् उद्धव-सीरिभ्यां साद्धं सदः आसदत् ।

बालबोधनी—अथ=सन्देहानन्तरम् । असौ=हरिः । अभिनमः=आकाशे । गुरुकाव्यानुगां = बृहस्पतिशुक्राचार्यानुयाताम् । चान्द्रीं = चन्द्रसम्बन्धिनीम्, ऐन्दवीम् । श्रियं = शोभाम् । विभ्रत् = दधत्, धारयत् । उद्धवसीरिभ्यां = उद्धवबलदेवाम्याम् । साद्धं = सह, उद्धवबलरामाभ्यां सहित इत्यर्थः । सदः = साम् । आसदत्=अगमत्, प्राप । अत्राह मनुः—

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।

अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेद् भावमाविनो ॥ ७।१७४ ॥ इति ।

अत्रान्यस्य श्रियं कथमन्यो वहत्विति चान्द्रीश्रियमिव श्रियं दधदित्यर्थे पर्य-वसानान्निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं कुवलयानन्दे—‘वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना’ इति ।

कोशः—‘नीलाम्बरो रोहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली संङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः’ इत्यमरः । ‘गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरो पितरि दुमरे’ इति विश्वः । ‘शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः’ इत्यमरः ।

समासः—नमसि इति अभिनमः (अव्ययीभावः), गुरुश्च काव्यश्च गुरु-काव्यो, तौ अनुगौ यस्याः यस्यां वा सा गुरुकाव्यानुगा, ताम्-गुरुकाव्यानुगाम् (द्वन्द्वगर्भं व० स्त्री०) । उद्धवश्च सीरी च उद्धवसीरिणी, ताम्याम्-उद्धवसीरि-स्याम् (द्वन्द्वः) ।

व्याकरणम्—विभ्रत्—भृ + शतृ । आसदत्—आङ्पूर्वात् सदेर्लुङि ‘पुषा-दिद्युताङ्’ (३।१।५५) इति च्लेरडादेशः, तिपि । चान्द्रीम्—चन्द्र + अण् + डोप् ।

हिन्दी—इस प्रकार सन्देह होने के बाद वे श्रीकृष्ण भगवान् आकाश में बृहस्पति एवं शुक्राचार्य जिसका अनुसरण कर रहे हैं उस चन्द्रमा की शोभा को धारण किये हुए उद्धव तथा बलराम के साथ समा-भवन में पहुँचे ।

दिप्पणी—जिस प्रकार चन्द्रमा की अपेक्षा बृहस्पति तथा शुक्र की शोभा होती है, उसी प्रकार भगवान् श्रीकृष्ण की अपेक्षा उद्धव तथा बलराम की कम थी और वे दोनों श्रीकृष्ण के पीछे-पीछे चल रहे थे, यह बात इस उक्त सूचित होती है। यहाँ श्रीकृष्ण की चन्द्र से, उद्धव की बृहस्पति से तथा श्रीकृष्ण की शुक्र से और सभा की आकाश से उपमा दी गई है ॥ २ ॥

श्रीकृष्णबलरामोद्धवानामग्नित्रयसाम्यमाह—

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।

व्यद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥

अन्वयः—जगतः शान्तये समुपेयुषी जाज्वल्यमाना असौ नरशिखित्रयी सभावेद्यां व्यद्योतिष्ट ।

बालबोधिनी—जगतः = भुवनस्य, लोकस्य । शान्तये = अनुपम मङ्गलार्थम् । समुपेयुषी = मिलिता, सङ्गता । जाज्वल्यमाना = भृशं ज्वलन्ती । असौ = एषा । नरशिखित्रयी = श्रीकृष्णबलरामोद्धवपुरुषपावकत्रयी । वेद्याम् = परिषत्परिष्कृतभूमौ, सभामण्डपे । व्यद्योतिष्ट—दिदीपे, शुशुभे । श्रीकृष्णोद्धवबलरामेषु शिखित्वारोपात्तेषां शिखिरूपेणैव बोधो भवतीति ह्यलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘रूपकं रूपितारोपो विषये निरपह्नवे’

कोशः—‘वेदिः परिष्कृता भूमिः’ इत्यमरः । ‘रोहिताश्वो वायुसखः शिशुवानाशुशुक्षणिः । हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः’ इत्यमरः ।

समासः—त्रयः अवयवाः यस्याः सा त्रयी, नरा एव शिखिनः नरशिखित्रये तेषां त्रयी नरशिखित्रयी । समैव वेदिः सभावेदिः, तस्यां सभावेद्याम् ।

व्याकरणम्—जाज्वल्यमाना—ज्वल् घातोः ‘घातोरेकाचो हलादेः सिद्धम् । सममिहारे यङ्’ (३।१।२२) इति यङि ततो लटः शानच्चादेशे टाप् । समुपेयुषी—सम् + उप + इ + क्वसुः + डोप् । व्यद्योतिष्ट—विपूर्वाद् घुत्वात् लुङि, अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् ।

हिन्दी—संसार (में होने वाले उपद्रवों) की शान्ति के लिए एकत्र तथा अत्यन्त देदीप्यमान मानरूपी अग्नित्रय (दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि, आहवनीयाग्नि) सभामण्डपरूप वेदी पर शोभित हुआ ॥ ३ ॥

सभामण्डपस्थितानां श्रीकृष्णबलरामोद्धवानां चमत्कारपूर्णं वर्णनं कुस्ते रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इव ॥ ४ ॥

अन्वयः—रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमाः ते एकाकिनः अपि परितः पौरुषेय-
वृता इव चकाशिरे ।

बालबोधिनी—रत्नस्तम्भेषु = रत्नखचितस्तम्भेषु, रत्नमयस्तम्भेषु । संक्रान्त-
प्रतिमाः = संलग्नप्रतिविम्बा, प्रतिफलितशरीराः । ते—श्रीकृष्णबलरामोदवाः ।
एकाकिनः = एकैकाः, असहायाः । अपि । परितः = सर्वतः । पौरुषेयवृताः =
पुरुषसमूहावृताः । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । चकाशिरे = दिदीपिरे; शुशुमिरे, वमुः ।
एतेन विजनत्वमुक्तम् । यद्यपि 'निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निमित्त्यन्तरसंश्रये ।
सासादाग्रे त्वरण्ये वा मन्त्रयेत् भावभाविनी ॥' इति कामन्दकीये मन्त्रभूमेः
स्तम्भप्राचुर्यनिषेधो गम्यते तथाऽपि तस्यापि विजनत्वोपलक्षणत्वादुत्प्रेक्षा-
लङ्कारः । लक्षणं तु प्रागेवोक्तम् ।

कोशः—'प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा' इत्यमरः । समन्ततस्तु परितः
सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः ।

समासः—रत्नानां स्तम्भाः रत्नस्तम्भाः, तेषु रत्नस्तम्भेषु (त० पु०) ।
संक्रान्ताः प्रतिमाः येषां ते संक्रान्तप्रतिमाः (ब० व्री०) । पुरुषाणां समूहः
पौरुषेयः, तेन वृताः पौरुषेयवृताः ।

व्याकरणम्—चकाशिरे—काशृ + लिट् + झि-इरेच् । एकाकिनः—एक-
शब्दात् 'एकादाकिनिश्चासहाये' (५।३।५२) । इत्याकिनिच् प्रत्ययः । पौरु-
षेय—पुरुषशब्दात्—'सर्वपुरुषाभ्यां णढञी' (५।१।१०) । इत्यधिकारे 'पुरु-
षाद् वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन ढञ् प्रत्ययः ।

हिन्दी—रत्नजडित खम्भों में प्रतिविम्बित शरीर वाले वे (श्रीकृष्ण,
बलराम तथा उद्वज्जी स्वयं) अकेले होते हुए भी मानो पुरुषसमूह से घिरे हुए
समान शोभित होते थे ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णबलरामोदवाधिष्ठितसिंहासनानां शोभामाह—

अध्यासामासुस्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।

तैरुहे केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

अन्वयः—अमी यानि उत्तुङ्गहेमपीठानि अध्यासामासुः तै केसरिक्रान्त-
त्रिकूटशिखरोपमा ऊहे ।

बालबोधिनी—अमी = श्रीकृष्णबलरामोदवाः । यानि उत्तुङ्गहेमपीठानि =
यानि उन्नतकनकासनानि । अध्यासामासुः = अधिष्ठतः, उपविष्टा इत्यर्थः ।

तैः = कनकासनैः । केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा = सिंहाघिष्ठितत्रिकूटपर्वतविप्रतिषेधम् । ऊहे—ऊढा । उपमालङ्कारः । लक्षणं तु प्रागेवोक्तम् ।

कोशः—‘स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं गाङ्गेयं भर्म कर्वुरम्’ इत्यमरः । ‘सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चाऽस्यो हर्यक्षः केसरो इत्यमरः । ‘पीठमासनम्’ इत्यमरः । ‘त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ’ इत्यमरः । शिखरं शृङ्गम्’ इत्यमरः ।

समासः—हेम्नः पीठानि हेमपीठानि (त० पु०) उत्तुङ्गानि च हेमपीठानि च उत्तुङ्गहेमपीठानि (कर्मधारयः) । केसराः सन्त्येषां ते केतव्यः तैः क्रान्तानि, त्रिकूटस्य शिखराणि त्रिकूटशिखराणि, केसरिक्रान्तानि च त्रिकूटशिखराणि, केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखराणि, तेषां उपमा—केसरिक्रान्तशिखरोपमा ।

व्याकरणम्—हेमपीठानि—‘अघिशीब्स्थासां कर्म’ (१।४।४६) धारस्य कर्मत्वम् ततो द्वितीया । अध्यासामासुः—अधि + आस्—लिट्—उस् । ऊहे—वह + लिट्—त—ए—एश् सम्प्रसारणम् ।

हिन्दी—ये तीनों (श्रीकृष्ण, बलराम, उद्धव) जिन ऊँचे स्वर्ण के सिंहा पर बैठे उन आसनों ने (तीन) सिंहों से अधिष्ठित त्रिकूट पर्वत की चोटियों की समानता को धारण किया ॥ ५ ॥

अथ श्रीकृष्णकृतं प्रस्तावमाह—

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्ययोः ।

हरिविप्रतिषेधं तमाचचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥

अन्वयः—अथ विचक्षणः हरिः गुरुद्वयाय गुरुणोः उभयोः कार्ययोः विप्रतिषेधम् आचचक्षे ।

बालबोधिनी—अथ = उपवेशनानन्तरम् । विचक्षणः = वक्ता, कुशलः; अथवा—धीमान्, आचारज्ञः । प्रष्टव्या गुरव इति पृच्छति न तु तयेत्यर्थः । हरिः = श्रीकृष्णः । गुरुद्वयाय = पितृव्यज्येष्ठभ्रातृद्वितयाय, बलरामाभ्यामित्यर्थः । ‘गुरुभयस्मै’ इति पाठान्तरे—गुरोर्भयं गुरुभयं गुरुभयस्मै, अर्थस्तूभयत्र समान एव । गुरुणोः = महतोः । युगपदनुष्ठानत्वात् । उभयोयोः कार्यः = शिशुपालवधयुधिष्ठिरयज्ञगमनयोः । तं = पूर्वोक्तं अप्रतिविधेयम् । विप्रतिषेधम् = विरोधम् । तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः अथवा—यत्र बहुकार्याणां मध्यादेकं कार्यं कर्तुं मनसि अनिश्चयो भवति

विप्रतिषेधः । आचक्षे=आख्यातवान् । अन्योऽपि विचक्षणो वैयाकरणो गुरवे पण्डिताय द्वयोर्विरोधमाचष्टे कथयति ।

कोशः—‘घोमान् सूरिः कृती कृष्टिलंघवर्णो विचक्षणः दूरदर्शी दीर्घदर्शी’ इत्यमरः । ‘गुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ घर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चाऽपि’ इति हैमः ।

समासः—गुर्वोः द्वयं गुरुद्वयम्, तस्मै गुरुद्वयाय ।

व्याकरणम्—विचक्षणः—वि + चक्ष् + ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (३।२।१४९) इति युच् । विप्रतिषेधम्—वि + प्रति + पिघ् + अच् । आचक्षे—आ + चक्ष् + लिट्-त-एश ।

हिन्दी—इस (समाभवन में अपने-अपने आसनों पर बैठ जाने) के बाद आचार को जानने वाले भगवान् श्रीकृष्ण ने पूज्य उन दोनों (चाचा उद्धव तथा बड़े भाई बलराम) से (एक साथ न किये जा सकने के कारण तथा परम आवश्यक होने से) महान् दोनों (शिशुपाल पर चढ़ाई करने तथा युधिष्ठिर के यज्ञ में जाने इन विरोधी) कार्यों के विरोध को कहा ॥ ६ ॥

श्रीकृष्णोक्तिप्रकारमाह—

द्योतितान्तःसमैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः ।

स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

अन्वयः—कुन्दकुड्मलाग्रदतः तस्य सरस्वती द्योतितान्तःसमैः स्मितैः स्नपिता इव शुद्धवर्णा अभवत् ।

बालबोधिनी—कुन्दकुड्मलाग्रदतः = माध्यकुसुमकलिकाग्रभागसदृशसूक्ष्म दन्तस्य । तस्य = श्रीकृष्णस्य । सरस्वती = वाणी । द्योतितान्तःसमैः = प्रकाशितसमाभ्यन्तरैः । स्मितैः=मन्दहास्यैः । स्नपिता इव=क्षालिता इव । शुद्धवर्णा=स्फुटाक्षरत्वात् स्वच्छकान्तिः । अभवत्=अभूत । स्मितपूर्वामि-भाषो हि श्रीकृष्ण इति भावः । अत्र हि सरस्वत्याः प्रसिद्धोऽपि कविसम्प्रदाये शुक्लवर्णः स्नानहेतुकतयोत्प्रेक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कोशः—‘माध्यं कुन्दम्’ इत्यमरः । ‘कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘सभासमितिसंसदः’ इत्यमरः ।

समासः—कुन्दस्य कुड्मलानि कुन्दकुड्मलानि तेषाम् अग्राणि कुन्दकुड्मला-ग्राणि, तानीव दन्ता यस्यासी कुन्दकुड्मलाग्रदन्त, तस्य कुन्दकुड्मलाग्रदतः (त० पु० गर्भं ब० व्री०) । अन्तः प्रधाना सभा अन्तःसभा, द्योतिता अन्तः

सभा यैस्तानि द्योतितान्तःसभानि, तै द्योतितान्तःसभैः (व० ब्री०) ।
वर्णा यस्यां सा शुद्धवर्णा ।

व्याकरणम्—स्नपिता—ष्णा + णिच् + क्तः + पुक् + टाप् । कुन्दकुन्द
प्रदत्त—‘अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च’ (५।४।१४०) इति अग्रान्तपूर्वेष्वङ्
ब्रीहिः समासान्तो वैभाषिको दत्तादेशः ।

हिन्दी—कुन्द की कली के अग्रभाग के समान (सफेद चमकीले सुन्द
सूक्ष्म) दाँत वाले उन श्रीकृष्ण भगवान् की वाणी सभामध्य को प्रकाशित
वाले मन्द हास्यों से स्नान करायी गयी के समान शुद्धवर्ण (स्पष्टाक्षर हों
शुद्धकान्ति वाली) हो गयी ॥ ७ ॥

एवं कार्यविप्रतिषेधमुक्ता सम्प्रति तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पण्डितमपि
परिहरति—

भवद्दिगरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

अन्वयः—भवद्दिगराम् अवसरप्रदानाय नः वचांसि (सन्ति) पूर्व
नाटकीयस्य वस्तुनः प्रसङ्गाय (भवति) ।

बालबोधिनी—भवद्दिगरां=युष्मद्वाचाम् । अवसरप्रदानाय = अव
दानाय, प्रसङ्गनाय । नः=अस्माकम्, मम, श्रीकृष्णस्येत्यर्थः । वचांसि
वचनानि । सन्तीति शेषः । तथा हि—पूर्वरङ्गः=विघ्ननिवारककुशीलवक्तृ
मङ्गलम् । नाटकीयस्य = अभिनेयस्य । वस्तुनः=कथायाः । प्रसङ्गाय
प्रवर्तनायैव । भवतीति शेषः ।

उक्तं च—

पञ्चसन्धि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम् ।

षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतं नाटकं कवयो विदुः ॥ इति ।

पूर्वरङ्गस्य लक्षणं तु साहित्यदर्पणे एवमुक्तम्—

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ इति ।

अत्र श्रीकृष्णवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसङ्गकत्वरूप—सामान्यस्य (एकस्यैवायं
द्वयोर्वाक्ययोः भिन्नशब्दैः पृथक्-पृथक् निर्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । यद्वा
कुवलयानन्दे—वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता’ इति ।

कोशः—‘ब्राह्मी तु भारती मा गीर्वाणा सरस्वती’ इत्यमरः ।

समाप्तः—भवतः गिरः भवद्गिरः, तासाम्—भवद्गिराम् । अवसरति अस्मिन्निति अवसरः, अवसरस्य प्रदानं अवसरप्रदानम्, तस्मै—अवसरप्रदानाय (त० पृ०) । पूर्वं रज्यते अस्मिन्निति पूर्वरङ्गः=नाट्यशाला, तत्स्थं कर्माऽपि पूर्वरङ्गः इति दशरूपके । नाटके भवं नाटकीयम् (तत्र वर्ण्यमित्यर्थः), तस्य नाटकीयस्य ।

व्याकरणम्—नाटकीयस्य—नाटकशब्दात् 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) इति छप्रत्यये, तस्य 'आयनेयीनीयियः फढल्लछां प्रत्ययादीनाम्, (७।१।२) इतीयादेशे । प्रदानाय—प्र+दा+भावे ल्युट् । पूर्वरङ्गः—अत्र 'घञि च भाव-करणयोः' (६।४।२७) इति भावकरणरूपार्थस्याभावान्नलोपाभावः ।

हिन्दी—(भगवान् श्रीकृष्णने कहा कि) आप लोगों के वचनों को अवसर देने के लिए ही हमारे वचन हैं, क्योंकि पूर्वरङ्ग (नाटक के प्रारम्भ में किया हुआ मङ्गलाचरण) नाटकीय कथा की प्रवृत्ति के लिए होता है ।

टिप्पणी—यहाँ श्रीकृष्णजी के कहने का तात्पर्य यह है कि जिस प्रकार नाटक का प्रारम्भ करने के लिए पहले मङ्गलाचरण (देवस्तुति, गाना-वजाना आदि) किया जाता है, वस्तुतः वह नाटक का अङ्ग नहीं होता है । उसी प्रकार मैं भी अपना वचन सिद्धान्तरूप में नहीं कह रहा हूँ किन्तु मेरी बात को सुनकर आप लोगों के हृदय में क्या विचार उत्पन्न होते हैं उन्हें सुनने के लिए ही मेरा यह वचन है ॥ ८ ॥

सम्प्रति श्रीकृष्णः स्वमतमाह—

करदोकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्विशाम् ।

विनाऽप्यस्मदलं भूष्णुरिज्यायै तपसःसुतः ॥ ९ ॥

अन्वयः—दिशां जित्वरैः भ्रातृभिः करदोकृतभूपालः तपसः सुतः अस्मद्विना अपि इज्यायै अलं भूष्णुः ।

बालबोधिनी—दिशां=काष्ठानाम् । जित्वरैः=जयनशीलैः । भ्रातृभिः=भोमार्जुनादिभिः स्वानुजैः । करदोकृतभूपालः=वशीकृतराजमण्डलः । तपसः=धर्मस्य सुत । सुतः=पुत्रः । घर्मात्मजो युधिष्ठिर इत्यर्थः । अस्मद्विनाऽपि=अस्मान् विहाय, अस्मामि विनापीत्यर्थः । इज्यायै=यागाय । अलं=पर्याप्तो । भूष्णुः=भवनशीलः, भविता । अत एव जैत्रयात्रैव विधेया न तु यज्ञयात्रेति सारांशः ।

कोशः—'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरिताश्च ताः' इत्यमरः । 'भागवेयः करो बलिः' इत्यमरः । 'जेता जिष्णुश्च जित्वरः' इत्यमरः । 'तप-

श्चान्द्रायणदौ स्याद् घर्मे लोकान्तरेऽपि च' इति विश्वः । 'भूष्णुर्भविष्णुर्भवि
इत्यमरः ।

समासः—करं ददतीति करदाः, न करदाः अकरदाः, अकरदाः क
सम्पद्यमानाः कृताः करदीकृताः, करदीकृताः भूपाला येन यस्याऽपी करदी
भूपालः (ब० ब्री०) । जेतुं शीलाः जित्वराः, तैः जित्वरैः ।

व्याकरणम्—जित्वरैः—'इण्णशजिसत्तिभ्यः क्वरप्' (३ । २ । १३)
इति क्वरप् । अस्मद्विना—'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' (२ । ३ । ३)
इत्यादिना तृतीयाविकल्पात् पञ्चमी । भूष्णुः भूघातो 'ग्लानिस्थश्च' (३ । २ । १३९) इति ग्लानिप्रत्ययः । इज्यायै—यजेभवि क्यप्, वचि
यजादीनां किति' (६ । १ । १५) इत्यादिना सम्प्रसारणम् 'नमः स्वति
(३ । २ । १३९) इत्यादिना चतुर्थी ।

हिन्दी—दिशाओं को जीतने वाले भाइयों के द्वारा राजाओं को कर
वनाने वाले (राजाओं को जीतकर उनसे कर लेने वाले) घर्मात्मज युधि
हमारे विना भी यज्ञ (सम्पन्न) करने में समर्थ हैं (इसलिए यज्ञ में जाने
अपेक्षा शिशुपाल का वध करना ही श्रेष्ठ है) ॥ ९ ॥

अतश्चैव एवामियातव्य इत्येव प्रकारान्तरेणाह—

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता—

समो हि शिष्टैरास्नातो वत्स्यन्तावामयः स च ॥ १० ॥

अन्वयः—उत्तिष्ठमानः परः तु पथ्यम् इच्छता (पुंमा) नोपेक्ष्यः ।
वत्स्यन्ती आमयः सः च शिष्टैः समो आस्नातो ।

बालबोधिनी—उत्तिष्ठमानः=वर्धमानः । परः=शत्रुश्च । तु=किन्तु
पथ्यं=हितम्, आरोग्यं च । इच्छता=वाञ्छता । पुंसेति शेषः । नोपेक्ष्यः
नोपेक्षणीय, हि = यतः । वत्स्यन्ती = वृद्धि गमिष्यन्ती; वृद्धिगम्यमान
आमयः=रोगः, व्याधिः । स च=शत्रुश्च । शिष्टैः=नीतिशास्त्रविशारद
समो=तुल्यो । आस्नातो=आख्यातो । उक्तमपि—

अल्पीयसोऽप्यरेवुंदिघमंहानर्थाय रोगवत् ।

अतस्तस्यानुपेक्ष्यत्वादुभयानुसृतिः कुतः ॥ इति ।

भारविरप्याह—'अल्पीयसोऽध्यामयतुल्यवृत्तेर्महापकाराय रिपोविबृद्धि
उपमालङ्कारः ।

कोशः—'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः ।

समासः—पथोऽनपेतं पथ्यम्, तत्तथाभूतम् । उत्तिष्ठते इति उत्तिष्ठमानः ।

व्याकरणम्—उत्तिष्ठमानः—उत्पूर्वात्स्थाघातोः 'उदोऽनूध्वंकर्मणि' इत्यात्मने-
पदम्, ततः शानच् । पथ्यम्—पथिन् + यत् । उपेक्ष्यः—उप + ईक्ष + यत् ।
आम्नातो—आ + म्ना + क्तः । वत्स्यन्तो—वृष् + लुट्—तस्थाने शतृ ।

हिन्दी—पथ्य (अपने हित एवं स्वास्थ्य) को चाहने वाले मनुष्य को
बढ़ते हुए शत्रु की उपेक्षा नहीं करनी चाहिए । क्योंकि बढ़ते हुए रोग एवं शत्रु
को नीतिशाम्त्र के विद्वानों ने समान (हानिकारक) बताया है ॥ १० ॥

स्वार्थसाधनाय ममैष यत्नो न, किन्तु लोकानुग्रहार्थमेवेत्याह—

न द्वये सात्वतीसूनुः यन्मह्यमपराध्यति ।

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—सात्वतीसूनुः यत् मह्यमपराध्यति (तत्) न द्वये, यत्तु लोकं
दन्दह्यते अदः मां दुःखाकरोति ।

बालबोधिनी—सात्वतीसूनुः = सात्वतीपुत्रः शिशुपालः । यत् = यतः,
यस्मात् कारणात् । मह्यं= श्रीकृष्णाय । अपराध्यति = द्रुह्यति । 'ततः' इति
शेषः । न द्वये = न खिद्ये, न परितप्ये । (किन्तु—) यत्तु = यतो हि । लोकं =
भुवनम्, प्रजाजनम् । दन्दह्यते = गर्हितं दहति, निष्कारणं पीडयति । अदः =
इदं लोकदहनम् । 'अतः' इति पाठान्तरे अस्मात्कारणादित्यर्थः । मां=श्रीकृष्णम् ।
दुःखाकरोति=पीडयति, दुःखमनुभावयति ।

कोशः—'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः' इत्यमरः । "लोकस्तु भुवने जने"
इत्यमरः । पीडा बाधा व्यथा दुःखम् इत्यमरः ।

समासः—सत्वतोऽपत्यं स्त्री सात्वती, सात्वत्या सूनुः सात्वतीसूनुः । गर्हितं
दहति दन्दह्यते ।

व्याकरणम्—मह्यम्—'क्रुधद्रुहेष्यार्याऽसूयार्थानां यं प्रति कोपः' (१।४।३७)
इत्यनेन सम्प्रदानाच्चतुर्थी । दन्दह्यते—दहघातोः 'लुपसदचरजपजभदहदशगुभ्यो
भावगर्हायाम्' (३।१।२४) इति यङि 'जपजभदहदशभञ्जपशां च'
(७।४।८६) इत्यभ्यासस्य नुगागमः । अपराध्यति—अप + राध्य + तिप् +
दिवादिभ्यः श्यत् । द्वये—द्वौ देवादिकात् कर्तरि लट् तिप् । दुःखाकरोति—
'दुःखात्प्रातिलोभ्ये' (५।४।६४) इति डाच् प्रत्ययः ।

हिन्दी—शिशुपाल जो मुझ से द्वेष करता है इस कारण से मैं दुःखी नहीं

होता हूँ । (परन्तु वह—) जो संसार को अकारण बुरी तरह से सताता है,
(लोकपीडन) मुझे दुःखित करता है ॥ ११ ॥

स्वमतमुपसंहरन् परमतं शुश्रूषुः पृच्छति—

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग ? वामपि ।

ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ १२ ॥

अन्वयः—तावत् मम इदं मतम् अङ्ग ? वामपि श्रूयताम्, ज्ञातसारोऽपि एकः कार्यवस्तुनि संदिग्धे खलु ।

बालबोधिनी—तावत् = तावत् कालपर्यन्तम्, अथवा—तावदिति वाक् लङ्कारे । मम = श्रीकृष्णस्य । इदं = अदः, एतत् । क्वचिद् 'अदः' पाठान्तरम्, तत्रार्थे न कोऽपि विशेषः । मतं = अभिलाषः, अभिप्रायः, सम्मतिः अङ्ग ? भोः, अयि मान्यो ? आमन्त्रणेऽव्ययमिदम् । वामपि = युवयोरी मतमिति ? किमस्मदीयेनेति ; तत्राह—ज्ञातसारोऽपि = विदितार्थोऽपि । 'ज्ञात' इति पाठान्तरे अवगतपरमार्थे, इत्यर्थः । कार्यवस्तुनीत्यस्य विशेषणमिदम् । एकाकी । कार्यवस्तुनि = कर्तव्यार्थे । सन्दिग्धे = संशेते, संशयं कुरुते । खलु निश्चयेऽव्ययमिदम्; निश्चितमेतदित्यर्थः । उक्तं च—

सुविमृष्टे स्वयं सम्यक् सुहृद्भिः सुपरीक्षिते ।

नैवारम्भे विपन्नेऽपि वाच्यतां यान्ति सूरयः ॥

कार्यमालोचिताऽपायं मतिमद्भिर्विवेचितम् ।

न केवलं हि सम्पत्तौ विपत्तावपि शोभते ॥ इति ॥

अत्र पूर्वार्द्धस्य विशेषार्थस्योत्तरार्धेन सामान्यार्थेन समर्थनात् सामान्ये विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

कोशः—यावत्तावच्च साकल्येऽवघी मानेऽवधारणे' इत्यमरः । 'सम्बोधा नार्थकाः स्युः प्याट् पाङ्ग है हे भोः' इत्यमरः । कार्यं च तद्वस्तु च, कार्यवस्तु तस्मिन्—कार्यवस्तुनि ।

व्याकरणम्—श्रूयताम्—श्रु + लोट् + त । वाम् 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्वितीयास्थयोर्बान्नावी' (८।१।२०) इति वामादेशः । सन्दिग्धे—सम् + दिह् + लोट् + त ।

हिन्दी—मेरी तो यह राय (सम्मति) । हे मान्यवरो ? आप दोनों

राय भी मुझे सुननी (आवश्यक) है, क्योंकि सारभूत तत्त्वार्थ को जानने वाला भी अकेला व्यक्ति कर्तव्य कार्य में सन्दिग्ध ही रहता है ॥ १२ ॥

अर्थान्तरन्यासेन श्रीकृष्णस्य मौनं दर्शयति—

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३ ॥

अन्वयः—माधवः यावदर्थपदां वाचम् एवम् आदाय विरराम, महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः भवन्ति ।

बालबोधिनी—माधवः=लक्ष्मीपतिः, श्रीकृष्ण इत्यर्थः । यावदर्थपदां=वाच्यसमपदाम्, अभिधेयसम्मिताक्षराम्, निरर्थकपदरहितामित्यर्थः । वाचं=वाणीम् । एवं=इत्थम् । आदाय=गृहीत्वा, उक्त्वेत्यर्थः । विरराम=तूष्णीं बभूव, मौनं भेजे । तथाहि—महीयांसः=महात्मानः, उत्तमाः । प्रकृत्या=स्वभावेन । मितभाषिणः=परिमितभाषिणः । भवन्तीति शेषः । निरर्थकं कदाचिदपि न जल्पन्तीति भावः । अत्रापि सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोज्झकारः ।

कोशः—‘विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः । दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः’ इत्यमरः । ‘प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः’ इति विश्वः । ‘धवः प्रियः पतिर्मर्ता’ इत्यमरः ।

समासः—मायाः=लक्ष्म्याः, धवः=पतिः, माधवः (त० पु०) । यावान् अर्थः यावदर्थम्, यावदर्थं पदानि यस्यां यस्याः वा सा यावदर्थपदा, याम्—यावदर्थपदाम् । अतिशयेन महान्तो महीयांसः । मितं भाषितुं शीलं येषां ते मितभाषिणः । प्रकृष्टा कृतिः (रचना) यस्याः सा प्रकृतिः ।

व्याकरणम्—आदाय—आ + दा + क्वा-त्यप् । विरराम—विपूर्वाद् रमुधातोः लिटि कृते ‘व्याङ्परिम्योः रमः’ (१।३।८३) इति परस्मैपदे तिपि णलि रूपम् । महीयांसः—महत् + ईयसुन् । मितभाषिणः—मित + भाष + ताच्छील्ये णितिः ।

हिन्दी—इस प्रकार श्रीकृष्ण भगवान् अर्थानुकूल वचन कहकर चुप हो गये, क्योंकि महापुरुष स्वभाव से ही थोड़ा बोलने वाले होते हैं ॥ १३ ॥

अथाष्टमिः (१४-२१) कुलकेन बलरामं वर्णयन् तद्वाक्यमवतारयति—

ततः सपत्नापनयस्मरणाशुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामोष्ठबिम्बबुम्बनघुञ्चुना ॥ १४ ॥

अन्वयः—ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना
ओष्ठेन (—उपलक्षितः) रामः (जगाद) ।

बालबोधिनी—ततः=तदनन्तरम्, श्रीकृष्णवचनसमाप्त्यनन्तरम् । सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा = शत्रुकृतापकारस्मृतिसमुत्पन्नपश्चात्तापस्फुरता, कृतापराधस्मृतिसमुद्भूतकोपकम्पमानेन । रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना=कान्ता विम्बचुम्बनावत्तेन । ओष्ठेन=ओष्ठयुगलेन (—उपलक्षितः) । रामः=वलराम जगादेत्युत्तरेणान्वयः, उवाचेत्यर्थः । अनेन वलरामस्य समरसुतयोः समरसुतमुक्तम् । अत्र ओष्ठो विम्बमिवेत्युपमालङ्कारः । तथा रकारमकारवकारचकारकारणामावृत्यानुप्रासः । अनयोश्चनैरपक्ष्येणावस्थानात् तिलतण्डुलान्याससंसृष्टिः ।

कोशः—रिपो वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । 'भवेदनुद्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः । 'ओष्ठाधरा तु रदनच्छदी दशनबाहवः' इत्यमरः ।

समासः—सपत्नस्य अपनयः सपत्नापनयः, तस्य स्मरणं सपत्नापनयस्मरणं तेन योऽनुशयः सपत्नापनयस्मरणानुशयः, तेन स्फुरतीति सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फूः, तेन सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा (त० पु०) । ओष्ठो ओष्ठो विम्बमिव ओष्ठविम्बम्, रामायाः ओष्ठविम्बम् रामोष्ठविम्बम् तस्य यन्मुक्तेन तेन वित्तः रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुः, तेन रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना (त० पु०) ।

व्याकरणम्—स्फुरा—स्फुर + क्विप् । रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना—'वित्तश्चुञ्चुपचणो' (५।२।२६) इति चुञ्चुप् प्रत्ययः ।

हिन्दी—इस (श्रीकृष्ण के वचन के समाप्त हो जाने) के बाद शत्रु द्वारा किये हुए अपराध के स्मरण से उत्पन्न हुए क्रोध से फड़कने वाले (तथा रेवती के ओष्ठविम्ब के चुम्बन में प्रसिद्ध होठों से शोभित वलराम बोले) ॥ १४ ॥

किं कुर्वन् रामो जगादेत्याह—

विवक्षितामर्थं विदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम् ।

प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—विवक्षितां तत्क्षणप्रतिसंहृताम् अर्थविदः पवनव्याधेः उत्तरपक्षतां प्रापयन् (रामो जगाद) ।

बालबोधिनी—विवक्षिताम् = वृद्धत्वाभिमानेन प्रथमं वक्तुमिष्टाम् । तत्क्षण-
प्रतिसंहतां = विवक्षाक्षणे एव बलरामानुरोधादुपरुद्धाम् । तत्क्षणमिति पाठे
तत्कालमेवेत्यर्थः । अर्थविदः = कार्यज्ञस्य । पवनव्याधेः = उद्धवस्य । गिरम् =
वाचम् । उत्तरपक्षताम् = सिद्धान्तपक्षताम् । प्रापयन् = गमयन् नयन् ।
(—रामो जगाद) । अनेन बलरामस्य व्यग्रतोक्ता ।

कोशः—‘अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु, इत्यमरः । ‘रोगव्याधिगदा-
मयाः, इत्यमरः ।

समासः—तस्याः क्षणः तत्क्षणः, अथवा—स एव क्षणः तत्क्षणः, तत्क्षणे
प्रतिसंहता तत्क्षणप्रतिसंहता, ताम्—तत्क्षणप्रतिसंहताम् । अर्थं वेत्तीति अर्थवित्,
तस्य अर्थविदः । पवनेन पवनस्य वा व्याधिर्यस्य सः तस्य पवनव्याधेः
(त० पु०) । उत्तरश्च असौ पक्षश्च उत्तरपक्षः, तस्य भावस्ताम्—उत्तर-
पक्षताम् ।

व्याकरणम्—विवक्षिताम्—वि + वच् + सन् कर्मणि क्तः । प्रापयन्—
प्र + आप् + णिच् + शतृ + नुम्

हिन्दी—कहने के लिए अभिलषित (किन्तु बलरामजी को बोलते हुए देख-
कर) तत्काल ही प्रतिरुद्ध (रोक दी गई) कार्यपटु उद्धवजी की वाणी को
सिद्धान्तरूप में स्थापित करते हुए (बलरामजी बोले) ॥ १५ ॥

पुनः किं कुर्वन् रामो जगादेत्याह—

घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥

अन्वयः—मदिरास्वादमदपाटलितद्युती रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ
घूर्णयन् (रामो जगाद) ।

बालबोधिनी—मदिरास्वादमदपाटलितद्युती = मद्यपानजननितक्षीवताऽऽ-
रक्षीकृतकान्ती । रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे = रेवतीनामस्वभार्यामुखोच्छिष्ट-
चवितताम्बूलादिसम्पर्कपवित्रितपुटे । क्वचिद् ‘वदन’ इत्यस्य स्थाने दशनेति
पाठस्तत्र दन्तेत्यर्थः । दृशौ = नयने । घूर्णयन् = भ्रामयन् (—रामो जगाद) ।
अत्रोच्छिष्टपदार्थस्य पावित्र्यजनकत्वेन प्रथमं विरोध प्रतीयते किन्तु रतिकाले
कान्तामुखस्य शुद्धत्वान्न स वास्तविक इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । उक्तं च
काव्यप्रकाशे—‘विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन । यद्वचः’ इति । रतिकाले
कामिनीनां मृगयायां च शुनां मुखं पवित्रं भवति तथा चोक्तम्—

‘रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम् ।’ इति ।
अन्यच्च — गवां पश्चाद् द्विजस्याङ्घ्री योगिनां हृत्कवेवंचः ।

परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवह्निवाजिनाम् ॥ इति ॥

कोशः—‘श्वेतरक्तस्तु पाटलः’ इत्यमरः । वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं मुखम् इत्यमरः । शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः’ इत्यमरः ।

समासः—आस्वादनम् = आस्वादः, मदिरायाः आस्वादः मदिरास्वादेन यः मदः मदिरास्वादमदः तेन पाटलिता द्युतिर्ययोस्ते तथाभूते स्वादमदपाटलितद्युती (त० पु० गर्भं व० व्री०) । रेवत्याः वदनं रेवतीवदनं तस्मिन् यदुच्छिष्टं तेन परिपूते पुटे ययोस्ते रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे (त० पु० गर्भं व० व्री०) ।

व्याकरणम्—घूर्णयन् — घूर्ण + णिच् + कर्तरि शतृ ।

हिन्दी—मद्यपान करने से उत्पन्न नशे से गुलाबी वर्ण वाले तथा रेवती जूठे (मद्यपानादि) से पवित्र कोरों वाले दोनों नेत्रों को घुमाते हुए रामजी बोले) ॥ १६ ॥

अपरं किं कुर्वन् रामो जगादेत्याह—

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।

म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

अन्वयः—आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् वनमालाम् अभिमानो मुखानिलैः म्लापयन् (रामो जगाद) ।

बालबोधिनी—आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् = आलिङ्गनोत्सुकरमणीकुचकाठिन्योपद्रष्ट्रीम्, गाढालिङ्गनप्रवणप्रमदाजनस्तनैः नित्यं निर्दयं पीडयामानामिति भावः । वनमालां = आपादलम्बिनीं वन्यपत्रपुष्पनिर्मितां मालां अभिमानोष्णैः = अहङ्कारसन्तप्तैः । मुखानिलैः = निःश्वासवायुभिः । यन् = म्लानां कुर्वन्, म्लापयन् (रामो जगाद) । वनमालायाः लक्षणं पुरुषोत्तमः—‘आपादलम्बिनी माला वनमालेति कथ्यते’ इति । वाचस्पती तु

आजानुलम्बिनी माला सर्वतुङ्गसुमोज्ज्वला ।

मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥ इति ।

अत्राम्लानत्वेऽपि म्लानत्वसम्बन्धकथनादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

कोशः—‘स्त्री योषिदवला योषा नारो सीमन्तिनी वधूः । प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ सुन्दरी रमणी रमा’ इत्यमरः ।

समासः—आश्लेषे लोलुपा आश्लेषलोलुपा सा चाऽसौ वधूश्च आश्लेष-
लोलुपवधूः । तस्याः यौ स्तनौ तयोः यत् कार्कश्यं तस्य साक्षिणी ताम्—
आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् (त० पु०) । वनस्य माला वनमाला
ताम्=वनमालाम् । अभिमानेन उष्णः अभिमानोष्णः, तैः अभिमानोष्णैः ।
मुखस्य अनिला मुखानिलाः, तैः मुखानिलैः ।

व्याकरणम्—साक्षिणीम्—साक्षाच्छब्दात् ‘साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्’
(५।२।११) इतीनि प्रत्ययः । म्लापयन्—म्लायतेः प्यन्ताल्लटः शत्रादेशः,
‘आदे च उपदेशोऽशिति’ (३।१।४५) इत्यात्वे पुगागमः ।

हिन्दी—आलिङ्गन करने के लिए लालायित (रेवती नाम वाली अपनी)
प्रिया के स्तनों की कठोरता को जानने वाली वनमाला को अभिमान से उष्ण
(निःश्वास पवनों से म्लान करते हुए (बलरामजी बोले) ।

टिप्पणी—पैर तक लटकती हुई एक विशेष प्रकार की माला को वनमाला
कहते हैं (लक्षण संस्कृत टीका में उद्धृत है) । उस वनमाला को पहने हुए
बलरामजी ने आलिङ्गन के लिए उत्सुक अपनी प्रिया रेवती का (रतिकाल में)
आलिङ्गन किया, जिससे वनमाला के फूल मर्दित हो गये । क्योंकि रेवती के
स्तन कठोर थे अतः उन स्तनों की कठोरता को जानने वाली वह वन-
माला थी ॥ १७ ॥

अपरं किं कुर्वन् रामो जगादेत्याह—

दधत्सन्ध्यारुणव्योम स्फुरत्तारानुकारिणीः ।

द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रभुः ॥ १८ ॥

अन्वयः—सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः, द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः
स्वेदविप्रभुः दधत् (—रामो जगाद) ।

बालबोधिनी—सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः = सायङ्कालीनरक्ता-
काशप्रकाश्यमाननक्षत्रतुल्याः । द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः = शत्रुकृतापकार-
स्मरणलोहिताङ्गसंस्पर्ताः । स्वेदविप्रभुः = धर्माभ्युपगन्तुः । दधत् = धारयन् ।
(रामो जगाद) । अत्रोपमालङ्कारः ।

कोशः—‘सायं सन्ध्या पितृप्रसूः’ इत्यमरः । नक्षत्रं ऋक्षं भं तारा तार-

काप्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'द्विषद्वेषणदुर्हदः' इत्यमरः । पृषति
पृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्' इत्यमरः ।

समासः—सन्ध्यायां अरुणं सन्ध्यारुणं, संध्यारुणं च तद् व्योम सन्ध्या-
व्योम,, तत्र स्फुरन्त्यश्च ताः ताराश्च सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्ताराः, ताः
न्तीति ताः सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः । द्विषतां द्वेषः द्विषद्वेषः
रक्तं द्विषद्वेषोपरक्तम्, द्विषद्वेषोपरक्तं च तदङ्गं च द्विषद्वेषोपरक्तम्
तत्र सङ्गिन्यः ताः द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः । स्वेदस्य विप्रुषः स्वेद-
ताः स्वेदविप्रुषः ।

व्याकरणम्—तारानुकारिणीः—तारा + अनु + कृ + णिनिः + डीप् ।
सङ्गिनी—अङ्ग + सङ्ग + णिनिः + डीप् । दघत्—घा कर्तरि + शतृ
स्ताच्छतुः' इति नुमभावः ।

हिन्दी—सायङ्कालीन लाल रङ्ग वाले आकाश में नक्षत्रों का अनु-
करने वाली, शत्रु के विषय में उत्पन्न क्रोध से रक्तवर्ण वाले, शरीर में लो-
पसीने की बूंदों को धारण करते हुए (बलरामजी) बोले ॥ १८ ॥

अन्यत्किं कुर्वन् रामो जगादेत्याह—

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषः ।

कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चोतपल्लवीम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा कृष्णोत्तरासङ्गरुचं
पल्लवीं विदधत् (-रामो जगाद) ।

बालबोधिनी—प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा = देदीप्यमानकुण्डल-
माणिक्यशकलकान्त्या । कृष्णोत्तरासङ्गरुचं = नीलोत्तरीयकान्तिम् । चोतपल्ल-
आम्रपल्लववदधूमाम् । विदधत् = कुर्वन् । कृष्णलोहितवर्णसम्पर्केण धूमवर्ण-
रिति भावः । चोतपल्लवीमित्यस्य स्थाने चूतपल्लवीमिति पाठे पीतामिल-
नीलवर्णमध्ये पीतत्वं प्रापयन्निति भावः । आभीरदेशे नीलपीतं वस्त्रं चूत-
मण्यते अत्रान्यस्य रुचं कथमन्यः प्राप्नुयादिति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसा-
दर्शनाऽलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'निदर्शना । अमवन् वस्तुसम्बन्ध-
परिकल्पकः' इति ।

कोशः—'स्युः प्रभारुचिस्त्विड्भाभाश्चविद्युतिदीप्तयः । रोचिः क्री-
वलीवे' इत्यमरः । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा संव्यानमुत्तरी-
इत्यमरः । 'धूमधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरः ।

समासः—कुण्डलयोः प्रोतानि कुण्डलप्रोतानि, पद्मरागस्य दलानि पद्म-
रागदलानि, कुण्डलप्रोतानि च तानि पद्मरागदलानि च कुण्डलप्रोतपद्मराग-
दलानि, प्रोह्यसन्ति च तानि कुण्डलप्रोतपद्मरागदलानि च प्रोह्यसत्कुण्डलप्रोत-
पद्मरागदलानि, तेषां त्विट् तथा—प्रोह्यसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा । उत्तरे
ऊर्ध्वभागे आसञ्जते । इति उत्तरासङ्गः । कृष्णश्चाऽसौ उत्तरासङ्गश्च कृष्णोत्त-
रासङ्गः, तस्य रुक् ताम्—कृष्णोत्तरासङ्गरुचम् । चूतपल्लवस्य इयं चोतपल्लवी
वेदिका ताम् चोतपल्लवीम् ।

व्याकरणम्—चोतपल्लवीम्—चूतपल्लव + अण् + डीप् । विदधत्—वि +
पृ + धा + शतृ ।

हिन्दी—अत्यन्त चमकते हुए कुण्डलों में जड़े हुए पद्मराग मणियों के टुकड़ों
की लाल कान्ति से (ओढ़े हुए अपने) काले दुपट्टे की कान्ति को आम की
कोपल जैसी (कान्ति के समान) करते हुए बलरामजी बोले ॥ १९ ॥

अपरं किं कुर्वन् रामो जगादेत्याह—

ककुक्षिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्वमन् ॥ २० ॥

अन्वयः—ककुक्षिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया मदिरया कृतानुव्याधं
मुखामोदम् उद्वमन् (रामो जगाद) ।

बालबोधिनी—ककुक्षिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया = रेवतीमुखान्तः-
स्थितिलब्धसौरभया । मदिरया=मद्येन, सुरभया कृतानुव्याधं = विहितसंसर्गम् ।
मुखामोदं = स्वमुखसौरभम् । उद्वमन् = उद्विगन्—(रामो जगाद) । अत्र
तद्गुणालङ्कारः । 'तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युकृष्टगुणग्रहः ।

कोशः—'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्' इत्यमरः । 'संस्कारो
गन्धमात्याद्यैरधिवासनमुच्यते' इत्यभिधानम् । 'आमोदः सोऽतिनिर्हारी'
इत्यमरः ।

समासः—ककुक्षिनः कन्या ककुक्षिकन्या, तस्याः वक्त्रम्-ककुक्षि-कन्यावक्त्रम्,
तस्य अन्तः, ककुक्षिकन्यावक्त्रान्तः, तत्र वासेन लब्धोऽधिवासो यया सा तथा
ककुक्षिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया । कृतः अनुव्याधो येन स तम्-कृतानु-
व्याधम् । आ समन्ताद् मोदन्ते जना अनेनेति आमोदः, मुखस्य आमोदः
मुखामोदः, तम्-मुखामोदम् ।

व्याकरणम्—उद्वमन्=उद्व + वम् शतृ ।

हिन्दी—रेवती के मुख में रहने से सुगन्धित हुई मदिरा से सम्पर्क वाली अपने मुख की सुगन्धि को उगलते हुए बलरामजी बोले ।

टिप्पणी—ककुक्षी कुशस्थली का राजा था । उनकी कन्या का नाम था । वह अद्वितीय सुन्दरी थी । जब वह विवाह के योग्य हुई तो उसके उसके योग्य वर को इस भूमण्डल पर न पा सके । अतः वे अपनी कन्या साथ लेकर ब्रह्मलोक में ब्रह्माजी के पास पहुँचकर बोले कि क्या मेरी कन्या के योग्य कोई वर इस भूमण्डल पर बनाया है ? तब ब्रह्मा ने बताया तुम्हें भूलोक से यहाँ आने में कई युग बीत गये हैं और वापस भूलोक तक फिर कितने ही युग और बीत जायेंगे । (हमारे चार हजार युगों का एक दिन होता है) तुम्हारे भूलोक पर पहुँचने तक द्वापर युग रहेगा । समय द्वारका में भगवान् श्रीकृष्ण अवतीर्ण रहेंगे (इनके बड़े भाई बलराम के साथ इस कन्या का विवाह कर देना । तब ककुक्षी ने भूलोक में बलरामजी के साथ उस अपनी कन्या रेवती का विवाह किया । यह पद्मिनी संज्ञक नायिका थी । उसने जिस मदिरा का पान किया वह उसके मुख की सुगन्धि से सुगन्धित हो गई थी । उस उच्छिष्ट मदिरा बलरामजी ने पान किया जिससे उनका मुख भी उससे सुगन्धित गया ॥ २० ॥

अपरं किं कुर्वन्नित्याह—

जगाद वदनच्छदपक्षपर्यन्तपातिनः ।

नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥ २१ ॥

अन्वयः—वदनच्छदपक्षपर्यन्तपातिनः मधुलिहः उदग्रदशनांशुभिः नयन् जगाद ।

बालबोधिनी—वदनच्छदपक्षपर्यन्तपातिनः=मुखव्याजकमलप्रान्तसञ्चारिणः मधुलिहः = मधुपान्, भ्रमरान् । उदग्रदशनांशुभिः = उन्नतदन्तकिरणैः । उदग्रदशनांशुभिरिति पाठस्तत्र उज्ज्वलदन्तकिरणैरित्यर्थः । श्वैत्यं=शुक्लतन्त्रं नयन् = प्रापयन् (रामः-) जगाद = उवाच । अत्र तद्गुणोत्प्रेक्षासंशयापह् विरोधानां साङ्कर्यात् सङ्करालङ्कारः । कुलकम् ।

कोशः—‘कपटोऽस्त्रीव्याजदम्भोपघयश्छदकैतवे’ इत्यमरः । ‘वा पुंवि नलिनमरविन्दं महोत्पलम्’ इत्यमरः । मधुव्रतो मधुकरो मधुलिममधुपालि इत्यमरः । ‘रदना दशना दन्ता रदा’ इत्यमरः ।

समासः—वदनमेव छद्म यस्य तत् वदनच्छद्म, वदनच्छद्म च तत् पदम् च वदनच्छद्मपदम्, तस्य पर्यन्ते पतन्तीति तच्छीलास्तान् तथोक्तान् वदनच्छद्मपद-पर्यन्तपातिनः (व० ग्री० गर्भं त० पु०) । मधु लिहन्तीति मधुलिहः, तान् मधुलिहः । दशनानाम् अंशवः दशनांशवः, उदग्राश्च ते दशनांशवः उदग्रदशनांशवः, तैः उदग्रदशनांशुभिः ।

व्याकरणम्—श्वैत्यम्—गुणवचनत्वात् ष्यञ् । पर्यन्तपातिनः—पर्यन्त + पत् + णिनिः । नयन्—नी + कर्तरि शतृ ।

हिन्दी—मुखरूपी कमल के पास घूमते हुए मौंरों को (अपनी उज्ज्वल एवं बाहर निकली हुई) दन्त किरणों से श्वेत करते हुए बलरामजी बोले ॥ २१ ॥

बलरामः किमुवाचेत्याह—

यद् वासुदेवेनाऽदीनमनादीनवमीरितम् ।

वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—वासुदेवेन अदीनम् अनादीनवम् यत् ईरितम्, तस्य वचसः सपदि क्रिया केवलम् उत्तरम् ।

बालबोधिनी—वासुदेवेन = कृष्णेन । अदीनम् = अकातरम् । ओजस्वि । अत एव—अनादीनवम् = निर्दोषम् । यत् = 'उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्य पथमिच्छता' इत्यादि यद्वचः । ईरितं = कथितम् । तस्य वचसः = पूर्वोक्त-वाक्यस्य । सपदि = सद्यः । क्रिया = अनुष्ठानमेव । केवलं = एकम् । उत्तरं = समाधानम् । नान्यदित्यर्थः ।

कोशः—'वाच्यवद् दुर्गते भीते दीनम्' इति मेदिनी । 'दोष आदीनवो मतः' इत्यमरः । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः ।

समासः—न दीनम् अदीनम् (नञ् त० पु०) । आदीनं यथा स्यात्तथा वाति = सर्वतो वहतीति आदीनवः (दोषः), नास्ति आदीनवो यस्य यस्मिन् वा तत्—अनादीनवम् = दोषरहितमित्यर्थः ।

व्याकरणम्—अदीनम्—नञ् + दीङ् + क्तः । आदीनवम्—आ + दीङ् क्षये + क्तः 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ।

हिन्दी—श्रीकृष्ण ने दीनता से रहित (ओजस्वि) एवं निर्दोष जिस वचन को कहा है, तत्काल कार्यरूप में परिणत करना ही उस वचन का उत्तर है (क्योंकि कृष्ण जी ने सिद्धान्तभूत वचन कहा है) ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णवचनस्यानुलङ्घनीयत्वं दृष्टान्तेन समर्थयति—

नेतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचाऽतिशय्यते ✓

इन्धनौघघग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—लघु अपि एतत् वचः भूयस्या वाचा न अतिशय्यते, इन्धनो
अपि अग्निः त्विषा पूषणं न अत्येति ।

बालबोधिनी—लघु अपि=संक्षिप्तमपि । एतद् वचः=श्रीकृष्णोक्तं
भूयस्या=सविस्तरया, विपुलया । वाचा=अस्मदादिगिरा । न
शय्यते=नोल्लङ्घयितुं शक्यते, न तिरस्कृतुं शक्यते । गुर्वर्थत्वादिति
तथा हि—इन्धनौघघक् अपि=काष्ठराशिदाहकोऽपि । अग्निः=वह्निः
त्विषा=कान्त्या, प्रभया, तेजसा । पूषणं=सूर्यम् । न अत्येति=
क्रामति, न परामत्रितुं शक्नोति । अत्र समानधर्मविम्बप्रतिविम्बभावेन
नामकोऽलङ्कारः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः
विम्बनम् ।’ इति ।

कोशः—‘व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः’ इत्यमरः ।
‘दार्विन्धनं त्वेघ इध्ममेघः समित्स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वि
होत्रो धनञ्जयः । कुपीटयोनिज्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात्’ इत्यमरः ‘भास्वद्वि
त्ससाश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः । विकर्तनाकं मातङ्गमिहिराऽरुणपूषणः ।’ इत्यमरः ।

समासः—इन्धनानामोघः इन्धनौघः, तं दहतीति इन्धनौघघक् (त० पु०)

व्याकरणम्—ओघघक्—ओघ + दह + क्विप् ततो घत्वघत्वमङ्गात्
अतिशय्यते—अति + शोङ् + कर्मणि लट् + यक् + त । अत्येति—अति +
लट्—तिप् ।

हिन्दी—स्वल्प (थोड़े अक्षरों वाला) भी यह (कृष्ण के द्वारा बोला
वचन लम्बी चौड़ी (हम लोगों की) वाणी के द्वारा लाँघा नहीं जा सक
काष्ठ के ढेर को जलाने वाला भी अग्नि तेज से सूर्य को नहीं ल
है ॥ २३ ॥

यदि हरिवचनं कस्यापि वाचा नातिशय्यते तदातु तवाऽपि वचनं नित
मिति मनसि निधाय ब्रूते सीरपाणिः—

संक्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।

सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥ २४ ॥

अन्वयः—अतः सुविस्तरतरा मे वाचः संक्षिप्तस्य अपि अर्थगरीयसः अस्यैव वाक्यस्य भाष्यभूता भवन्तु ।

बालबोधिनी—अतः=हरिवचनस्याऽनतिशयनीयतयैव, हरिवचसो युक्ति-युक्ततयैव । सुविस्तरतराः=नितरां विस्तृताः । मे=वलरामस्य । वाचः=वक्ष्यमाणानि वचनानि संक्षिप्तस्य = लघुनः, = परिमिताक्षरस्य, अपि । अर्थ-गरीयसः = महार्थस्य, सूत्रमदृशस्येति भावः । अस्यैव = वासुदेवोक्तस्यैव । वाक्यस्य = वचनस्य । भाष्यभूता = विवरणरूपाः, व्याख्यानस्थानीयाः भवन्तु = सन्तु । अनिवृत्तं शास्त्रमबुद्ध्वा सर्वो दूषयतीति हेतोरहं हरिवचनविशेषप्रकाश-नायैव किञ्चिद्वचिम् । अत्रोपमालङ्कारः ।

कोशः—‘विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः’ इत्यमरः । ‘व्याहार उक्तिर्लपनं भाषितं वचनं वचः’ इत्यमरः । ‘क्षमादौ जन्तौ भूतं क्लीबं समेऽतीते चिरे त्रिषु’ इति वैजयन्ती ।

समासः—सुष्ठु विस्तरः यासां ताः सुविस्तराः, अतिशयेन सुविस्तराः सुविस्तरतराः । अतिशयेन गुरुः गरीयः, अर्थेन गरीयः अर्थगरीयः तस्य अर्थ-गरीयसः । भाष्येण तुल्याः भाष्यभूताः ।

व्याकरणम्—संक्षिप्तस्य—सं + क्षिप्त + क्तः सुविस्तरतराः—सु + विस्तृ + अप् ततोऽतिशयने तरप् । अर्थगरीयसः—अर्थगुरु ईयसुन् गुरोर्गंरादेशः, भवन्तु भू + लोट् — झि ।

हिन्दी—अतः सुविस्तृत मेरे वचन संक्षिप्त (होने पर) भी महान् अर्थ वाले इसी वाक्य के व्याख्यानरूप हों ।

टिप्पणी—‘संक्षिप्तस्यार्थगरीयस वाक्यस्य’ इस वाक्यांश के द्वारा कवि ने वलराम के द्वारा श्रीकृष्ण के वचन को सूत्ररूप बतलाया है तथा इसके बाद आगे वलराम की वाणी को भाष्यरूप कहा है । सूत्र का लक्षण इस प्रकार है—

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्रुतो मुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ इति ।

अर्थात् थोड़े अक्षरों वाला, सब प्रकार के सन्देह से रहित, गुरु अर्थ वाला, अव्याप्ति आदि तीन दोषों से रहित वाक्य ही सूत्र कहलाता है, ऐसा सूत्रकार मानते हैं । भाष्य का लक्षण इस प्रकार है—

सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

अर्थात् सूत्र में स्थित पदों को लेकर सूत्रानुसारी वाक्यों द्वारा उक्तियों से उसका जो विस्तार किया जाता है उसे भाष्यवेत्ता कहते हैं ॥ २४ ॥

इत्थं शिशुपालं प्रति याने निश्चिते सति तत्रोद्धवं प्रतिबन्धकं मत्वा तस्य प्रत्याख्यानं करोति—

विरोधिवचसो मूकान् वागीशानपि कुर्वते ।

जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः ॥ २५ ॥

अन्वयः—कृतिनां = गिरः (कर्त्र्यः) विरोधिवचसः वागीशानपि कुर्वते अनुलोमार्थान् जडान् अपि प्रवाचः कुर्वते ।

बालबोधिनी—कृतिनां = कुशलानाम्, वाक्पटूनाम् । गिरः = वाक्पतिः । विरोधिवचसः = विरुद्धवचनान्, निश्चितार्थनिषेधकान् । वागीशान् = वाक्पतिनपि, भवादृशानतिप्रवीणानिति भावः । मूकान् = निर्वाचः, वचनहीनान् । कुर्वते = विदधति । अनुलोमार्थान् = अनुकूलवादिनः, स्वानुयायिनः । जडानपि = मन्दमतीनपि । मादृशान् मूर्खानपि इति भावः । प्रवाचः = प्रगल्भवाक्पतिप्रकृष्टवाणीन् । कुर्वते = विदधति । अतो मम गिरः प्रवाच्या इति भावः । अत्र वाक्पतीनां मूकीकरणाज्जडानां च प्रवाक्त्वकरणाच्च अशक्यकरणवस्तुत्वविशेषनामकोऽलङ्कारः । स चासम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिप्रतिभोत्पत्तिरिति भावः । इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कोशः—‘अवाचि मूकः’ इत्यमरः । ‘वागीशो वाक्पतिः समौ’ इत्यमरः । ‘कृती कुशल इत्यपि’ इत्यमरः ।

समासः—विरोधि वचो येषां ते विरोधिवचसः, तान् विरोधिवचसः वाचामीशाः वागीशाः तान् वागीशान् । अनुलोमः अर्थः येषां तान् अनुलोमार्थान् प्रकृष्टा वाक् येषां तान् प्रवाचः ।

व्याकरणम्—कृति—कृत + इति । कुर्वते—कृ + लट् + झ ।

हिन्दी—कुशल (नीतिनिपुण एवं कार्यज्ञ) व्यक्तियों के वचन बोलने वाले वागीशों (बृहस्पति के तुल्य विद्वानों) को भी मूक (निरुक्त) बना देते हैं और अनुकूल बोलने वाले मूर्खों को भी प्रवक्ता (वाग्मी) बना देते हैं ॥ २५ ॥

नन्वात्महितेच्छुना स्वामिना ‘बुद्धेः फलमनाग्रहः’ इति न्यायेन शास्त्रज्ञवदप्रतिकूलमपि ग्राह्यमेवेत्याशङ्क्य चाह—

षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः ।

ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेघसोऽप्यलम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—दुर्मेघसः अपि ग्रन्थान् अधीत्य गुणाः षट् शक्तयः तिष्ठः, सिद्धयः तिष्ठः, उदयाः त्रयः इति व्याकर्तुम् अलम् ।

बालबोधिनी—दुर्मेघसोऽपि = मन्दबुद्धयोऽपि, जडधियोऽपि । ग्रन्थान् = औशनसवार्हस्पत्यादिनीतिशास्त्राणि । अधीत्य = पठित्वा । गुणाः = सन्धि-विग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्याः । षट् = षट्संख्याकाः । शक्तयः = प्रभुत्वमन्त्रोत्साहाख्याः । तिष्ठः = तिष्ठ एव । सिद्धयः = प्रभावमन्त्रोत्साह-शक्तित्रयसाध्याः पुरुषार्थलामात्मिकाः, प्रभुत्वसिद्धिमन्त्रसिद्ध्युत्साहसिद्धिरूपाः । त्रयः = त्रय एव । इति = इत्थम् । व्याकर्तुं = व्याख्यातुम् । अलं = समर्थाः । तत्रारिविजिगीष्वोर्व्यवस्थाकरणमैक्यं सन्धिः । विरोधो विग्रहः । विजिगीषोररि प्रति यात्रा यानम् । तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थान-मासनम् । एकेन सह सन्ध्याऽपरेण सह विग्रहकरणं द्वैधीभावः । अथवा—दुर्बलप्रबलयोर्वीचिकमात्मसमर्पणं द्वैधीभावः । अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं संश्रयः । कोशदुर्गदण्डोऽथ तेजः प्रभावः (प्रभुशक्तिः) कोशो भाण्डागारः, 'खजाना' इति भाषायाम् । दुर्गः प्राकारः । चतुरङ्गबलं दण्डः । कर्तव्यार्थेषु स्वेयान्प्रयत्न उत्साहः । षड्गुणचिन्तनं मन्त्रः । अन्यत् स्पष्टम् ।

कोशः—'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः षड्गुणाः' इत्यमरः । 'शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः । 'क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्' इत्यमरः ।

समासः—दुष्टा मेघा येषां ते दुर्मेघसः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—दुर्मेघशब्दात् 'नित्यमसिच्चप्रजामेघयोः' (५।४।१२२) इति समासान्तोऽसिच् प्रत्ययः । सिद्धयः—सिद् + क्तिन् । उदयाः—उत् + इ + अच् । अधीत्य—अधि + इ + क्त्वा—ल्यप् । व्याकर्तुम्—वि + आ + कृ + तुमुन् ।

हिन्दी—दुर्बुद्धि लोग भी (शुक्रनीति आदि) ग्रन्थों को पढ़कर—गुण छः होते हैं, शक्तियाँ तीन होती हैं, सिद्धियाँ (शक्तियों से लाम) भी तीन होती हैं तथा उदय भी तीन होते हैं—इस प्रकार व्याख्या करने में समर्थ हो सकते हैं (परन्तु राजनीति के गूढ़ रहस्य को समझना और कहना अत्यन्त कठिन है) ।

टिप्पणी—तात्पर्य यह है कि नीतिशास्त्र को पढ़कर प्रतिभाशून्य पुरुष भी गुण, शक्ति, सिद्धि एवं उदय आदि के भेद तथा लक्षणादि कह सकते हैं परन्तु किस अवसर पर क्या करना चाहिए, यह तो कार्यकुशल राजनीति के रहस्य को समझने वाले श्रीकृष्ण ही जान सकते हैं, उद्धव आदि इस को नहीं समझ सकते हैं ।

गुण—सन्धि, विग्रह, यान, आसन, द्वैधीभाव और संश्रय ये छः गुण जाते हैं । (१) सन्धि—शत्रु को अपने से अधिक पराक्रमी समझकर किसी अन्य कारण से किसी विशेष शर्त के साथ मेल कर लेना सन्धि कहलाता है । (२) विग्रह—शत्रु को अपने बराबर या हीन बल वाला जानकर लड़ने विरुद्ध कोई ऐसा कारण उपस्थित करना जिससे वह लड़ने को तैयार हो जाय विग्रह या विरोध कहलाता है । (३) यान—शत्रु पर चढ़ाई करना यान कहलाता है, अथवा शत्रु को प्रबल समझकर अपने स्थान से हट जाना यान कहलाता है । (४) आसन—शत्रु की शक्ति का ज्ञान न हो तो पल्लव अवस्था शक्ति वालों का समय की प्रतीक्षा करते हुए चुप बैठ जाना आसन कहलाता है । (५) द्वैधीभाव—जब दो शत्रु एक साथ लड़ने के लिए तैयार हों तो एक के साथ सन्धि करके दूसरे से लड़ाई करना द्वैधीभाव कहलाता है । अथवा—एक ही शत्रु से पहले सन्धि करके पुनः शक्तिसंचय करने के लिए विग्रह करना द्वैधीभाव कहलाता है । वास्तव में तो शत्रु राजा के मन्त्री मित्र राजाओं में किसी प्रकार दोष लगाकर उन्हें शत्रु राजा से अलग करना तथा उनमें परस्पर फूट डाल देना द्वैधीभाव कहलाता है । (६) संश्रय—बलवान् शत्रु से पीड़ित होने पर किसी बलवान् राजा की सहायता लेना संश्रय कहलाता है ।

शक्तियाँ—शक्तियाँ तीन होती हैं—प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति उत्साह शक्ति (१) प्रभुशक्ति—प्रभुशक्ति का अर्थ है प्रभावशाली होना । जिसके अक्षय सैन्य है, विशाल सेना है एवं दृढ़ किला तथा युद्ध के अनेक साधन शस्त्रादि हैं प्रभुशक्तिसम्पन्न कहलाता है । इस प्रकार के राजा के प्रभाव से ही शत्रु हारते हैं । (२) मन्त्रशक्ति—इसी को बुद्धि शक्ति भी कहते हैं । सन्धि, विग्रह आदि गुणों का कहाँ एवं किस प्रकार प्रयोग करना चाहिए, इन बातों का ज्ञान होना एवं उसी के अनुसार कार्य करना मन्त्रशक्ति कही जाती है । पञ्चतन्त्र में सिंह एवं शशवकी कथा इसी का उदाहरण है । (३) उत्साह शक्ति—पराक्रम

का आधिक्य एवं कर्तव्य कार्यों के करने में सुदृढ़ प्रयत्न (करना) उत्साह-शक्ति कहलाती है श्री रामचन्द्र जी के पास विशेष रूपसे मन्त्र शक्ति ही थी, जिसके कारण वे त्रिलोकविजयी रावण को भी जीतने में समर्थ हुए। सिद्धि—उपर्युक्त तीन शक्तियों का अपने-अपने लक्ष्य में सफल हो जाना सिद्धि कहलाता है। अथवा यों कहिये कि सिद्धियाँ, शक्तियों के लाभ (फल) हैं। अतः ये सिद्धियाँ भी तीन होती हैं—प्रभुसिद्धि, मन्त्रसिद्धि, उत्साह सिद्धि। उदय—उदय शब्द यहाँ दशा का वाचक है। उदय भी तीन होते हैं—वृद्धि, क्षय, स्थान। जिस स्थिति में पतनोन्मुख होना क्षय कहलाता है। तथा ज्यों का त्यों बना रहना अर्थात् पूर्वस्थिति में ही बना रहना स्थान कहलाता है ॥ २६ ॥

नीतिशास्त्ररटनेन किं प्रयोजनम्, सर्वथा कार्यतत्त्वमेवावगन्तव्यमित्येतद् दर्शयितुमाह—

अनिलोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।

निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वलितम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—अनिलोडितकार्यस्य वाग्मिनः वाग्जालं निमित्ताद् अपराद्धेषोः धानुष्कस्य वलितम् इव वृथा ।

बालबोधिनी—अनिलोडितकार्यस्य = अनवलोकितकार्यस्य, अपर्यालोचित-कृत्यस्य, कार्याकार्यमजानत इत्यर्थः। अनिलोडितकार्यस्येति पाठेऽपि स एवार्थः। वाग्मिनः = वावदूकस्य, वाचालस्य। वाग्जालं = वागाडम्बरः, मारतीप्रपञ्चः। निमित्तात् = लक्ष्यात्। अपराद्धेषोः = च्युतसायकस्य, स्खलितशरस्य। धानुष्कस्य = धन्विनः, धनुर्धरस्य। वलितमिव = वलिनिकेव, आत्मश्लाघेव। वृथा = निरर्थकमेव। कार्यज्ञस्यैव वचनं गृहीतव्यं न तु वाचालस्येति भावः।

कोशः—‘वाचोयुक्तिपदुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि’ इत्यमरः। ‘वेद्यं लक्ष्यं निमित्तं च शरव्यं च समं विदुः’ इति यादवः। अपराद्धपृष्ठकोऽसौ लक्ष्याद्य-च्युतसायकः इत्यमरः। ‘धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः’ इत्यमरः।

समासः—न अनिलोडितम् अनिलोडितम्, अनिलोडितं कार्यं येनाऽसौ अनिलोडितकार्यः, तस्य—अनिलोडितकार्यस्य। वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी, तस्य वाग्मिनः। वाचां जालं वाग्जालम् अपराद्ध इषुर्यस्य सः अपराद्धेषुः तस्य अपराद्धेषोः (व० ब्र०)। धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः, तस्य धानुष्कस्य।

व्याकरणम्—वाग्मी—वाच + ग्मिनिः वाचो ग्मिनिः (५।२।१२४)

इति । धानुष्कः—धनुशब्दात् 'प्रहरणम्' (४।४।५७) इति धनुषष्ठक् 'इष्टु' न्तात्कः' (७।३।५१) इति कः । वलितम्—वल्ग + क्तः ।

हिन्दी—कार्य का विचारपूर्वक विवेचन न करने वाला अर्थात् कर्त्तव्य को न समझने वाले वाग्मी (बहुत बोलने वाले विद्वान्) का वचन-लक्ष्य से भ्रष्ट बाण वाले धनुर्धारी की आत्मप्रशंसा के समान व्यर्थ होत (यहाँ भी बलराम जी उद्वेग के वक्ष्यमाण वचन को न ग्रहण करने का चे कर रहे हैं) ॥ २७ ॥

षाड्गुण्यादिपाठमात्रं न मन्त्र इत्युक्त्वा सम्प्रति स्वयं मन्त्रस्वरूपमाह—

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नाऽस्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥ २८ ॥

अन्वयः—सर्वकार्यशरीरेषु अङ्गस्कन्धपञ्चकं मुक्त्वा सौगतानाम् आत्मा महीभृताम् अन्यः मन्त्रः न अस्ति ।

बालबोधिनी—सर्वकार्यशरीरेषु = सर्वेषु शरीरेषु इव सर्वेषु सन्धिविग्रहा कार्येषु । अङ्गस्कन्धपञ्चकम् = रूपादिस्कन्धपञ्चकमिव सहायाद्यङ्गपञ्चकम् । मुक्तः परित्यज्य, त्यक्त्वा । सौगतानां = बौद्धानाम् । अन्यः = स्कन्धपञ्चकातिरिक्तः । आत्मा = क्षेत्रज्ञः, इव । महीभृतां = राज्ञाम् । अन्यः = अङ्गपञ्चकातिरिक्तः । मन्त्रः = मन्त्रपदवाच्यः । नाऽस्ति = न विद्यते, कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम-देशकालविभागः, विपत्तिप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि । उक्तं कामन्दकेन—

सहाया साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥ इति ॥

रूप-वेदना-विज्ञान-संज्ञा-संस्कारा पञ्चस्कन्धा । तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः । तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदना-स्कन्धः, आल्यविज्ञानसन्तानो विज्ञानस्कन्धः, नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः । वासना-प्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः । एवं पञ्चधा परिवर्तमानो ज्ञानसन्तान एवात्मेति बौद्धाः । यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कन्धपञ्चकं मुक्त्वा आत्मा नाऽस्ति तथा राज्ञामङ्गपञ्चकं मुक्त्वाऽन्यो मन्त्रो नास्तीत्युपमालङ्कारः ।

कोशः—'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः' इत्यमरः ।

समासः—सर्वाणि च तानि कार्याणि च सर्वकार्याणि च सर्वकार्याणि, कार्यणि शरीराणीव सर्वकार्यशरीराणि, तेषु सर्वकार्यशरीरेषु—इति राजनीति-विग्रहः । सौगतसिद्धान्तपक्षे सर्वकार्याणीव सर्वशरीराणि तेषु सर्वकार्यशरीरेषु

इति विग्रहः कार्यः । पञ्च एव पञ्चाम्, अङ्गानि स्कन्धा इव अङ्गस्कन्धाः, इति राजनीतिपक्षे । अन्यत्र-अङ्गानीव स्कन्धाः अङ्गस्कन्धाः, तेषां पञ्चकम्-अङ्गस्कन्धपञ्चकम् (उपमितसमासः) । सुगतो, भक्तिः = भजनीयः, येषां ते सौगताः ।

व्याकरणम्—सौगतानाम्-सुगतो भक्तिः (पूजापात्रम्) येषां तेषामिति विग्रहे—‘भक्तिः’ (४।३।९५) इत्यण् प्रत्ययः । आत्मा-अत् + मनिन् । मन्त्रः-मन्त्रि + अच् + इदित्वान्नुम् । अस्ति—अस् + लट् + तिप् ।

हिन्दी—जैसे बौद्धों के मत में सभी शरीरों में रूपादि पाँच स्कन्धों को छोड़कर अन्य कोई आत्मा (नाम का पदार्थ) नहीं है (परन्तु रूपादि पाँच स्कन्ध ही आत्मा हैं) उसी तरह से (राजाओं के कर्तव्य-रूप-सन्ध्यादि) समस्त कार्यों में सहायादि पाँच अङ्गों के अतिरिक्त कोई दूसरा मन्त्र नहीं है (किन्तु सहायादि पाँच अङ्ग ही मन्त्र हैं) ।

टिप्पणी—बौद्ध दार्शनिकों के चार सम्प्रदाय हैं—सौत्रान्तिक, वैभाषिक, योगाचार और माध्यमिक । इनमें सौत्रान्तिक तथा वैभाषिक—सर्वास्तित्ववादी तथा योगाचार विज्ञानवादी, और माध्यमिक शून्यवादी हैं । यद्यपि ये चारों विज्ञान को आत्मा मानते हैं परन्तु सौत्रान्तिक एवं वैभाषिक बाह्य पदार्थों का भी अस्तित्व स्वीकार करते हैं । इन दोनों में भी सौत्रान्तिक सम्प्रदाय वाले कहते हैं कि प्रत्यक्ष, प्रतीति अर्थात् अन्तरनुभवका होता है और बाह्य पदार्थों का अनुमान होता है । परन्तु वैभाषिकों का कहना है कि बाह्य पदार्थों का भी प्रत्यक्ष ही होता है, अनुमान नहीं । क्योंकि इन्द्रियों से बाह्य पदार्थों का प्रत्यक्ष ज्ञान स्पष्ट रूप से सभी को अनुभूत होता है । इन्हीं वैभाषिकों का मत है कि रूप, वेदना, विज्ञान संज्ञा तथा संस्कार ये पाँच स्कन्ध ही शरीर में आत्मरूप हैं । इनसे भिन्न शरीर में कोई अन्य आत्मा नहीं है । (१) इनमें संसार के समस्त पदार्थों का आकार रूपस्कन्ध है । (२) पदार्थों की जानकारी होना या सुख, दुःखादि का अनुभव, वेदनास्कन्ध है । (३) अध्ययनादि से उत्पन्न ज्ञान को न भूलना अर्थात् ज्ञान का निरन्तर प्रवाह ही विज्ञान स्कन्ध है । इसमें ‘अहम्’ आकारक आलयविज्ञान तथा इन्द्रियजन्य रूपादि-विषयक ज्ञान का प्रवाह सम्मिलित है । (४) ‘अयं गौः’ ‘अयमश्वः’ इत्यादि रूप से पदार्थों की नामात्मक प्रतीति ही संज्ञास्कन्ध है । (५) चित्त में जमी

हुई वासना या शास्त्रादि शरीराभूषण संस्कार स्कन्ध है । इस प्रकार पाँच
से परिवर्तित होता हुआ ज्ञान-सन्तान ही आत्मा है ।

जिस प्रकार बौद्ध मत में स्कन्ध पञ्चक ही आत्मा है और इसी पर
के सारे व्यवहार चलते हैं, उसी प्रकार राजनीतिशास्त्र में भी अङ्गपञ्चक
मन्त्र (निर्णीत विचार) है । यही राजनीति का सर्वस्व है । कामन्दक के अनुसार
अङ्गपञ्चक इस प्रकार हैं—(१) सहाय—कार्यों के आरम्भ करने का उपाय
(२) साधन—कार्य की सिद्धि में उपयोगी अक्षय कोष एवं विशाल
आदि का संग्रह । (३) देश तथा काल का परिस्थिति के अनुसार यथा
विभाजन । (४) आने वाली विपत्तियों को दूर करने का उपाय । (५)
की सिद्धि ।

यहाँ बलराम के कहने का तात्पर्य यह है कि यदि राजाओं के सहाय
पाँच अङ्ग ठीक हैं तो उनके सन्धि-विग्रह आदि समस्त कार्य अनायास सिद्ध
जाते हैं । अतः ऐसी अवस्था में उन्हें मन्त्रणा करने की कोई आवश्यकता
रहती है । इस समय हमारे सहायादि पाँच अङ्ग ठीक ठीक व्यवस्थित हैं
एव हमारी विजय अवश्य होगी । इसलिए मन्त्रणा करने की कोई आवश्यकता
नहीं है । अब हम लोगों को शीघ्र ही शिशुपाल पर आक्रमण
चाहिए ॥ २८ ॥

अथ मन्त्रितार्थक्रियाविलम्बे दोषं वदति—

मन्त्रो योष इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ २९ ॥

अन्वयः—संवृतैः सर्वाङ्गैः (-उपलक्षितोऽपि) मन्त्रः अधीरः योषः
परेभ्यः भेदशङ्कया चिरं स्थातुं न सहते ।

बालबोधिनी—संवृतैः = संगुप्तैः, सुरक्षितैः । क्वचित् कल्पितैरिति
स्तत्र सन्नद्धैरित्यर्थः । सर्वाङ्गैः = सहायादिभिः । अन्यत्र—उरःस्थलादिभिः
सकलैरङ्गैः । उपलक्षितोऽपीति शेषः । सर्वाङ्गसंवृतोऽपीत्यर्थः । मन्त्रः=विचारः
अधीरः=भीरुः । योष इव = भट इव । परेभ्यः=अन्येभ्यः, अन्यत्र = शत्रुभ्यः
भेदशङ्कया = विदारणशङ्कया, तृतीयजनकर्णगामित्वभावेन, अन्यावगमन शङ्कया
च । चिरं = बहुकालम् । स्थातुं = वर्तितुम् । न सहते = न क्षमते,
समर्थः ।

कोशः—‘मन्त्रो वेदविशेषे स्याद् देवादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि

युमान्' इति मेदिनी । 'मटा योधाश्च योद्धारः' इत्यमरः । अधीरे कातरः' इत्यमरः । 'परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः' इति वैजयन्ती ।

समासः—सर्वाणि च तानि अङ्गानि सर्वाङ्गानि तैः सर्वाङ्गैः । भेदस्य शङ्का भेदशङ्का तथा भेदशङ्कया (ष० त०) । युध्यते इति योधः । न घोरः अधीरः (नब् त० पु०) ।

व्याकरणम्—योधः—युध + अच् । संवृतैः—सं + वृत + क्तः । स्थातुम्—स्थाघातोः 'शकघृष--' (३ । ४ । ६५) इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः । सहते—सह + लट्-त ।

हिन्दी—जिस प्रकार डरपोक योधा, छाती-हाथ-पैर आदि सम्पूर्ण अङ्गों के सुरक्षित रहने पर भी शत्रुओं से मारे जाने के भय से (युद्ध में) बहुत समय तक नहीं ठहर सकता है, उसी प्रकार सहायादि सम्पूर्ण अङ्गों से सुरक्षित भी मन्त्र (गुप्त विचार) शत्रुओं (गुप्तचरों आदि) के द्वारा रहस्य खुलने के भय से बहुत समय तक सुरक्षित नहीं रह सकता ।

टिप्पणी—वलरामजी के कहने का तात्पर्य यह है कि हम लोग शिशुपाल को मारने का विचार कर चुके हैं, इसलिए हमें देरी नहीं करनी चाहिए । अन्यथा विलम्ब करने पर मन्त्र का रहस्य खुलने से कार्य में विघ्न पड़ सकता है ॥ २९ ॥

नीतिसर्वस्वपर्यालोचनयाऽपि न विलम्बः कार्य इति विचार्याह—

आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।

तद्वरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

अन्वयः—आत्मोदयः परज्यानिः इति द्वयम् इयती नीतिः । तत् ऊरीकृत्य कृतिभिः वाचस्पत्यं प्रतायते ।

बालबोधिनी—आत्मोदयः = स्वाभ्युदयः, निजवृद्धिः । परज्यानिः = शत्रु-हानिः, शत्रुविनाशः । इति द्वयं = इदं द्वयमेव । इयती = एतावती । नीतिः = नीतिस्मरः, राजनीतेस्तत्त्वमित्यर्थः । तत् = स्वोदयः परहानिश्चेत्येतद् द्वयम् । ऊरीकृत्य = स्वीकृत्य । कृतिभिः = कुशलैः । वाचस्पत्यं = वाग्मिन्त्वम् । प्रतायते = विस्तार्यते । तस्मात् स्वाम्युन्नतिमिच्छद्भिः शीघ्रमेव शत्रुविनाशनीय इति भावः ।

कोशः—ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । 'बृहस्पतिः

सुराचार्यो गोष्पतिर्धिवणो गुरुः । जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखिः
इत्यमरः ।

समासः—आत्मनः उदयः (ष० त०) परस्य ज्यानिः । इदं पति
अस्याः इति इयती । द्वौ अवयवौ अस्येति द्वयम् । वाचस्पतेर्भावः कर्म
वाचस्पत्यम् ।

व्याकरणम्—परज्यानिः—‘वीज्याज्वरिभ्योः निः’ (उणादि ४८८)
निः प्रत्ययः । इयती—इदं शब्दात् ‘किमिदंभ्यां वो घः’ इति वतुपो वस
‘उगितश्च’ इति डीप् । ऊरीकृत्य—ऊरी + कृ + क्त्वा—त्यप् । नीतिः—नी
क्तिन् । प्रतायते—प्र + तन + लट् + त ‘तनोतेर्यकि’ (६ । ४ । ४४)
विकल्पेनात्वम् ।

हिन्दी—अपनी उन्नति तथा शत्रु की हानि (के अवसर पर ही युद्ध करना चाहिए) वस इतनी ही राजनीति है । इसी को स्वीकार कर कुशल वाग्मिता का विस्तार करते (अतिशय बोलने वाले बन जाते) हैं । इसका दूसरा अर्थ यह भी हो सकता है कि अपनी उन्नति तथा शत्रु की हानि (जिस प्रकार भी हो सके ऐसा ही प्रयत्न करना चाहिए) वस इतनी ही राजनीति है । इसके आधार पर राजनीतिपटु विद्वान् लोग (नीति-विस्तारषाड्गुण्य कल्पना करने) हुए अपने (वाक्चातुर्य को फैलाते) हैं ।

टिप्पणी—यहाँ बलराम जी के कहने का तात्पर्य यह है कि शिशुपाल को चढ़ाई करने से ही हमारी उन्नति तथा शत्रु का विनाश हो सकता है, अतः शीघ्र ही शिशुपाल अर चढ़ाई कर देनी चाहिए ॥ ३० ॥

लब्धोदयस्य परविनाशेन किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह—

तृप्तियोगः परेणाऽपि महिम्ना न महीयसाम् ।

पूर्णचन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—महीयसां परेणाऽपि महिम्ना तृप्तियोगः न पूर्णः चन्द्रोदयाकाङ्क्षी महार्णवः अत्र दृष्टान्तः ।

बालबोधिनी—महीयसां = महात्मनाम् । क्वचिन्महात्मनामित्येव पाठः । परेणाऽपि = प्रभूतेनाऽपि, उत्कृष्टेनाऽपि । महिम्ना = ऐश्वर्येण । तृप्तियोगः = सन्तोषप्राप्तिः । न = नैव भवति । अत्र = तृप्त्यभावे । पूर्णः = सम्पूर्णः । महार्णवः = महोदधिः । दृष्टान्तः = निदर्शनम्, उदाहरणम्, उपमा मिति भावः । अस्तोति शेषः । राज्ञा स्ववृद्धौ सन्तोषो न विधेयः उक्तं च—

असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाश्च महीभृतः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलाङ्गनाः ॥

उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबन्तु केवले’ इति मेदिनी । समुद्रोऽ-
ब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः । उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः’
इत्यमरः ।

समासः—अतिशयेन महान्तो महीयांसः, तेषां महीयसाम् । महतो भावः
महिमा, तेन महिम्ना । तृप्तेः योगः तृप्तियोगः । चन्द्रोदयः चन्द्रोदयः
चन्द्रोदयमाकाङ्क्षते तच्छीलः चन्द्रोदयाकाङ्क्षी । अर्णानि जलानि सन्ति यस्मिन्
स अर्णवः, महान्श्चाऽसी अर्णवश्च महानर्णवः । दृष्टः अन्तः=निश्चयः यस्मिन्
सः दृष्टान्तः ।

व्याकरणम्—महीयसाम्—महत् + ईयसुन् । महिम्ना—महत् + इमनिच् ।
आकाङ्क्षी—आ + काङ्क्ष + णिनिः । अर्णवः—अर्ण + वः ‘अर्णसोलोपश्च’
इति सलोपः ।

हिन्दी—(समृद्धिशाली व्यक्ति को दूसरे के विनाश से क्या प्रयोजन है ?
इस शङ्का का समाधान करते हैं—) अत्यन्त समृद्धिशाली महान् व्यक्तियों को
प्रचुर धन सम्पत्ति से भी सन्तोष नहीं होता है । इस विषय में चन्द्रमा के
उदय को चाहने वाला परिपूर्ण महान् समुद्र ही दृष्टान्त है ॥ ३१ ॥

किञ्च सन्तुष्टस्योदयमेव न भवतीति दर्शयितुमाह—

सम्पदा सुस्थिरं मन्यो भवति स्वल्पयाऽपि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—यः स्वल्पयाऽपि सम्पदा सुस्थिरं मन्यः भवति, तस्य तां कृतकृत्यः
विधिः न वर्धयति (इति मन्ये) ।

बालबोधिनी—यः=योः जनः । स्वल्पयाऽपि=स्तोकयाऽपि । सम्पदा=
विभूत्या, ऐश्वर्येण । सुस्थिरं मन्यः=स्वस्थमानी, कृतकृत्यमानी । सुस्थितं-
मन्यः’ इति पाठे सुस्थितं=सुखिनमात्मानं मन्यते यः सः इत्यर्थः कार्यः ।
भवति = जायते, सम्पद्यते । तस्य=अल्पसन्तुष्टस्य पुंसः । तां = स्वल्पां
सम्पत्तिम् । कृतकृत्यः=तावतैव कृतार्थः । विधिः=दैवम् । न वर्धयति=न
एषयति, बहुलां न करोति । इत्येवमिति शेषः । मन्ये=कल्पयामि, विचार-

३ शि० द्वि०

यामि । विधिना हि सर्वस्येच्छा पूरणीया । यश्च सन्तोषेणाधिकं न तस्याधिकदानेन दैवमपि क्लेशं नानुभवति, उपकाराभावात् ।

कोशः—दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः ।

समासः—सुस्थिरम् आत्मानं मन्यते इति सुस्थिरमन्यः । कृतं कृत्यं कृतकृत्यः (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—सुस्थिरमन्यः—सुस्थिर + मन् 'आत्ममाने खश्च' (३।१।१) इति खश्, 'अर्द्धिषदजन्तस्य मुम्' (६।३।६७) इति मुमागमः । मन्ये—मलट् + इट् । वर्धयति—वृध् + णिच् + लट् + तिप् ।

हिन्दी—जो व्यक्ति थोड़ी सी सम्पत्ति से अपने को कृतकृत्य मान लेता कृतार्थ हुए ब्रह्मा (दैव) भी उस पुरुष को उस सम्पत्ति को नहीं देखे ऐसा मैं मानता हूँ । "असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाश्च महीभृतः ।" नीतिशास्त्र कहता है ॥ ३२ ॥

शत्रोः समूलोन्मूलने श्रेय इत्याह—

समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः ।

प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—मानिनः परान् समूलघातम् अघ्नन्तः न उद्यन्ति । तत्र प्रसितान्धतमसः रविः उदाहरणम् ।

बालबोधिनी—मानिनः = अभिमानिनः । परान् = शत्रून् । समूलमघ्नन्तः = समूलमनुत्सारयन्तः, आमूलादविनाशयन्तः । अत्र घातमघ्नन्तः न विद्यते । 'समूलमघ्नन्तः' इत्ययमेवात्रार्थः । नोद्यन्ति = उदयं न कुर्वन्ति । उदयं न लभन्ते । किन्तु हत्वैवोद्यन्तीत्यर्थः । शत्रुक्षयः सम्पदां कारणाभावः । तत्र = हत्वैवोदये । प्रध्वंसितान्धतमसः = उदयात् पूर्वमेव सति तमस्काण्डः, उन्मूलितगाढान्धकारः । रविः = सूर्यः । उदाहरणम्—उदाहरणम् । अत्रोपमालङ्कारः ।

कोशः—'अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः । 'गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । 'भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः' इत्यमरः ।

समासः—मूलेन सह समूलम्, समूलं हत्वेति समूलघातम् । न घ्नन्तः अघ्नन्तः । मानोऽस्ति येषां ते मानिनः । अन्वयतीति अन्धम्, अन्धं तमः । अन्धतमसम्, प्रध्वंसितम् अन्धतमसं येनाऽसौ प्रध्वंसितान्धतमसः । उदाहरणं नेनार्थयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ।

व्याकरणम्—समूलघातम्—समूल + हन् 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृत्वग्रहः' (३।४।६) इति णमुल प्रत्ययः 'कषादिषु ययाविध्यनुप्रयोगः' (३।४।४६) इति हन्तेरनुप्रयोगः । अन्धतमसः—अन्धतमस्—'अवसमन्वेभ्यः तमसः' (५।४।७९) इत्यच् प्रत्ययः । उद्यन्ति—उद् + इ + लट्—क्षि । उदाहरणम्—उद् + आ + ह्—करणे ल्युट् ।

हिन्दी—स्वाभिमानी व्यक्ति शत्रुओं को समूल नष्ट किये बिना उदित नहीं होते हैं, इस विषय में (उदय होने से पहले रात्रि के) गाढान्धकार को नष्ट करने वाला सूर्य उदाहरण है ॥ ३३ ॥

सपत्नोच्छेदमन्तरेण प्रतिष्ठाऽपि दुर्लभेत्याह—

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

अन्वयः—विपक्षम् अखिलीकृत्य प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु । उदकं धूलि पङ्कताम् अनीत्वा न अवतिष्ठते ।

बालबोचिनी—विपक्षं=शत्रुम् । अखिलीकृत्य=उत्सन्नमकृत्वा, अनुन्मूल्येत्यर्थः । प्रतिष्ठा=प्रवस्थितिः, समादरः । दुर्लभा=दुष्प्राप्ता । खलु=निश्चयेन । उदकं=जलम् । धूलि=रजः । पङ्कतां=कदमताम् । अनीत्वा=अप्राप्य, अगमयित्वा, अतिरस्कृत्येत्यर्थः । नावतिष्ठते=न तिष्ठति । किन्तु धूलि पङ्कतां नीत्वैवोदकमवतिष्ठते इति भावः । अत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयोः विभ्र-प्रतिविम्बभावाद् दृष्टान्तालङ्कारः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे—'दृष्टान्तस्तु सघर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्' इति ।

कोशः—'द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः । 'रेणुद्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रज इत्यमरः । 'पङ्कोऽस्त्री शादकदमी' इत्यमरः ।

समासः—विरुद्धः पक्षः यस्य सः विपक्षः (शत्रु), तम्-विपक्षम् । न खिलम् अखिलम्, अखिलं खिलं सम्पद्यमानं कृत्वा इति खिलीकृत्य, न खिलीकृत्य अखिलीकृत्य । दुःखेन लभ्यते इति दुर्लभा । पङ्कस्य भावः पङ्कता, ताम्-पङ्कताम् ।

व्याकरणम्—अखिलीकृत्य—अखिल + च्विः कृ + क्त्वा—ल्यप् । प्रतिष्ठा—प्रति + स्था + भिदादित्वादङ् । अनीत्वा—न + नी + क्त्वा—नञ्पूर्वकत्वाल्ल्यप् न । अवतिष्ठते—अव + स्था + लट्—त 'समवप्रविभ्यः स्थः' (१।३।२३) इति आत्मनेपदम् ।

हिन्दी—(शत्रु का नाश किये बिना प्रतिष्ठा प्राप्त नहीं हो सकती यह कहते हैं—) शत्रु को समूल नष्ट किये बिना प्रतिष्ठा मिलना कठिन क्योंकि धूलि को कीचड़ बनाये बिना जल (भूमि पर) नहीं ठहरता है ।

शिशुपालोऽयमेकाकी नः किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह—

ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम् ।

पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—एकः अपि रिपुः यावत् ध्रियते तावत् सुखं कुतः, हि सैहिकेयोऽसुरद्रुहां पुरः सोमं क्लिश्नाति ।

बालबोधिनी—एकोऽपि = एकाकी एव । रिपुः=शत्रुः । यावत्=तथावत् । यावत्कालम् । ध्रियते=प्राणान् धारयति, अवतिष्ठते, जीवतीति भावः । तावत्कालम् । तदवधि, तावत्कालपर्यन्तम् । सुखं = श्रेयः, शर्म । कुतः=कस्माद् । नैव भवेदित्यर्थः । हि=यतः । सैहिकेयः=राहुः । असुरद्रुहां=देवद्रुहां । पुरः=अग्रतः । सोमं=चन्द्रम् । क्लिश्नाति=पीडयति । सोममित्युपलक्षणम् । रविमपीति भावः । तस्मादेकोऽपि रिपुरुच्छेत्तव्य एव । 'अग्नेः शेषमृषाम् शत्रोः शेषं न शेषयेत्' इति भावः । अत्र द्वितीयाध्वंगतेन विशेषरूपेणाध्वंगमाध्वंगतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते इति विशेषेण सामान्यसमर्थनार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

कोशः—'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । 'रिपो वैरिसपत्नारिद्रुहदुर्हदः' इत्यमरः । 'तमस्तु राहुः स्वर्मानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः' इत्यमरः ।

समासः—सिंहिकाया अपत्यं पुमान् सैहिकेयः । असुरेभ्यो द्रुहन्तीति द्रुहस्तेषाम् = असुरद्रुहाम् ।

व्याकरणम्—सैहिकेयः—सिंहिकाशब्दात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१३) इति ढक्, तस्य एयादेशः । असुरद्रुहाम् असुर + द्रुह क्विप् । ध्रियते लट् + त 'रिङ्शयल्लिङ्' (७।४।२८) इति रिङादेशः । क्लिश्नाति क्लिश्ना + लट्—तिप् ।

हिन्दी—(एक शत्रु का रहना भी हानिकारक है यह बलरामजी कहते हैं—) जब तक एक भी शत्रु (जीवित) रहता है तब तक सुख कहा जा सकता है ? (अर्थात् नहीं हो सकता है) क्योंकि देवताओं के सामने ही चन्द्रमा को (तथा सूर्य को भी) कष्ट देता है ॥ ३५ ॥

ननु क्षुद्रोऽयं शिशुपालः किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं
मित्रामित्रबलावलविवेकं तावत्करोति—

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।

स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥

अन्वयः—कृत्रिमः सखा शत्रुश्च गरीयान् । हि तौ कार्यतः (जातौ) ।
सहजप्राकृतौ अपि अमित्रौ मित्रे च स्याताम् ।

बालबोधिनी—कृत्रिमः=क्रियया (यथायथमुपकारेणापकारेण च) निर्वृत्तः ।
सखा=मित्रम् । शत्रुश्च=रिपुश्च । गरीयान्=श्रेष्ठः, प्रधान इत्यर्थः ।
तयोर्मित्रामित्रभावस्यानपायित्वात् । हि=यतः । तौ कृत्रिमः सखा, कृत्रिमः
शत्रुश्च । कार्यतः=उपकारापकाररूपकार्यवशात् । निर्वृत्ताविति शेषः उपकाराप-
काररूपकार्योपाधेर्यावज्जवमनपायित्वादेव तयोर्मित्रामित्रभावस्यानपायित्वम् ।
सहजप्राकृतावपि=सहजप्रकृतिसिद्धौ तु । सह जातः सहजः, एकशरीरावयव-
त्वात् । तत्र सहजं मित्रं मातृष्वसेय-पितृष्वेयादि । सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पु-
त्रादिः । प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणमित्र इत्यर्थः । तत्र
प्राकृतं मित्रं शत्रुविषयानन्तरं पितृपरम्परागतं वा । प्राकृतश्च शत्रुश्च स्वविषया-
नन्तरः । एतावुमौ तु । अमित्रौ=कदाचित्कार्यवशात् शत्रू । मित्रे च=
कदाचिद् कार्यवशात् सखायौ च । स्याताम् = भवतः । कृत्रिमः शत्रुः शत्रुरेव
मित्रं च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ, न च सहजौ नाऽपि
प्राकृताविति भावः । अपरे तु—एतयोः सहजप्राकृतकृत्रिममित्रामित्रयोर्मध्यात्
सखा मित्रं शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान्, कृत्रिमः प्रधान इत्यर्थः । हि=यस्मात्
कारणात् । तौ = कृत्रिमौ मित्रामित्रौ । कार्यतः = कार्यवशात्, अमित्रौ मित्रे
च स्याताम् । न केवलं तौ कृत्रिमौ मित्रामित्रौ, अपरं सहजप्राकृतावपि मित्रा-
मित्रौ कार्यवशादमित्रौ मित्रे च स्याताम् । अत एव कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ
प्रधानौ । तथा च भगवान् पाराशर्यः—

नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।

कार्ययोगाद्विजायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥

मित्रं च शत्रुतामेति कदाचित्कालपर्यये ।

शत्रुश्च मित्रतां याति स्वार्थो हि बलवत्तरः ॥

अमित्रो मित्रतां याति मित्रं चाऽपि प्रदुहति ।

सामर्थ्ययोगात्कार्याणामनित्या हि सदा गतिः ॥

इति कृत्रिमत्वमेव प्रधानं नाऽन्यत् । लोके चैतदुक्तमपि दृश्यते
उपकारयोगान्मित्रिभवति । मित्रमप्युपकारसम्बन्धादमित्रि भवति ।
मित्रामित्रयोस्त्रिधा बलाबलत्वं चोक्तमनित्यता च रागद्वेषयोः ।

कोशः—‘अथ मित्रं सखा सुहृत्’ इत्यमरः । ‘द्विद्विपक्षाहितामित्रदत्तु
वशत्रवः । अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थि परिपन्थिनः’ इत्यमरः ।

समासः—क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः । अतिशयेन गुरुः गरीयान् । सहजः,
सहजः, प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः, सहजश्च प्राकृतश्च सहजप्राकृतौ (द्वन्द्वः)
न मित्रं अमित्रः तौ अमित्रौ (नम् त० पु०) ।

ध्याकरणम्—गरीयान्—गुरु+ईयसुन् ‘प्रियस्थिर—’ (६।४।१५)
इति गुरोर्गणदेशः । कृत्रिमः—कृधातोः ‘द्वितः क्वित्रः’ (३।३।८८)
क्वित्रः प्रत्ययः, ‘क्वत्रेर्मन्तित्यम्’ इति वार्तिकेन मप् । स्याताम्—अस+त
तस्=ताम् ।

हिन्दी—कृत्रिम मित्र तथा कृत्रिम शत्रु प्रधान होते हैं, क्योंकि वे
वश होते हैं । सहज और प्राकृत भी शत्रु और मित्र होते हैं (परन्तु उनका
महत्व नहीं होता है जितना कि कृत्रिम शत्रु एवं मित्र का होता है) ।
सहज तथा प्राकृत मित्र एवं शत्रु भी कार्यवश शत्रु एवं मित्र हो जाते हैं ।

टिप्पणी—मित्र तथा शत्रु तीन-तीन प्रकारके होते हैं—सहज, प्राकृत
कृत्रिम । इनमें से सहज मित्र—मामा—मौसी तथा फूआ (बूआ, फूकी)
पुत्र होते हैं । सहज शत्रु—चाचा—ताऊ तथा उनके पुत्र होते हैं । शत्रु
सीमा के पास का राजा प्राकृत मित्र कहलाता है । अपने देश या राज्य
सीमा से सटी हुई सीमा वाला (पड़ोसी) राजा आदि प्राकृत शत्रु हैं ।
दान आदि उपकारों से आकृष्ट राजा आदि कृत्रिम मित्र होता है । हानि
वाला अथवा जिसकी हानि की गयी हो वह कृत्रिम शत्रु होता है । इन सब
कृत्रिम (कार्यवश होने वाले) मित्र या शत्रु ही प्रधान हैं, क्योंकि
भलाई या बुराई करने से वे क्रमशः मित्र एवं शत्रु बने हैं । इतना ही
सहज एवं प्राकृत मित्र एवं शत्रु हैं वे कार्यवश बुराई या भलाई करने से
एवं मित्र बन जाते हैं । अतः सहज, प्राकृत एवं कृत्रिम तीनों प्रकार के
एवं शत्रुओं में कृत्रिम ही मित्र तथा शत्रु प्रधान होते हैं । शिशुपाल
कृत्रिम शत्रु है, अतः हमें उसकी उपेक्षा नहीं करनी चाहिए ॥ ३६ ॥

ननु चैद्यस्यास्मत्पैतृष्वसेयत्वेन सहजमित्रत्वात्सन्धानार्हत्वम्, न त्वमियान-
योम्यत्वमित्यत आह—

उपकर्त्राऽरिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयो ॥ ३७ ॥

अन्वयः—उपकर्त्रा अरिणा (अपि) सन्धिः (कार्यः) अपकारिणा मित्रेण
(अपि सन्धिः) न (कार्यः) । हि उपकारापकारी एतयोः लक्षणं लक्ष्यम् ।

बालबोधिनी —उपकर्त्रा = उपकारिणा । अरिणा = शत्रुणा, (अपि) ।
सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः । सन्धिः = सन्धानम् । कार्यं इति शेषः । बलवत्या
कृत्रिममित्रतयाऽरित्वस्य तत्र बाधान्मैत्री समुचितेति भावः । अपकारिणा =
अपकारकेण, द्रोहकारिणा मित्रेण = सुहृदाऽपि । सहजेन प्राकृतेन वेति भावः ।
सन्धिः = मेलनम्, मैत्री । न = नैव कार्यः, कृत्रिमशत्रुताया बलवत्वात्तत्र मैत्री
न योग्येत्यर्थः । उक्तं च—

यस्त्वमित्रेण सन्धते मित्रेण च विरुध्यते ।

अर्थयुक्तिं समालोच्य स महद्भिन्दते फलम् ॥ इति ।

हि = यतः । उपकारापकारी = उपक्रियापक्रिये (एव) एतयोः = मित्रा-
मित्रयोः । लक्षणं = स्वरूपम्, चिह्नम् । लक्ष्यम् = द्रष्टव्यम् । उपकारकमेव
मित्रम् अपकारकश्च शत्रुरिति भावः ।

कोशः—रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेष्टणदुर्हृदः' इत्यमरः ।

समासः—उपकरोति इति उपकर्ता, तेन उपकर्त्रा । उपक्रियते । इत्युपकारः,
अपक्रियते इत्यपकारः, उपकारश्च अपकारश्च उपकारापकारी (द्वन्द्वः) । लक्ष्यते
अनेनेति लक्षणम् ।

व्याकरणम्—उपकारापकारी—उप + कृ + घञ्, अप + कृ + घञ् । उपकर्त्रा—
उप + कृ + तृच् । अपकारिणा—अप + कृ + णिनिः । लक्षणम्—लक्ष + ल्युट् ।
लक्ष्यम्—लक्ष + ण्यत् ।

हिन्दी—उपकार करने वाले शत्रु के भी साथ सन्धि कर लेनी चाहिए,
(परन्तु) अपकार (बुराई, हानि) करने वाले मित्र के साथ भी सन्धि (मेल)
नहीं करना चाहिए । उपकार तथा अपकार को ही क्रमशः इन दोनों मित्र तथा
शत्रु का स्वरूप (लक्षणम्) समझना चाहिए ॥ ३७ ॥

चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वमाह—

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ?

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हरे ! रुक्मिणीं हरता चैद्यः त्वया विप्रकृतः (तथाहि—)
मूलस्य वैरतरोः स्त्रियः महत् मूलं हि ।

बालबोधिनी—हरे ! हे कृष्ण ! रुक्मिणीं = भीष्मककन्याम्,
स्वसाम् । हरता = अपहरता; राक्षसघर्मेणोद्धृता । 'राक्षसो युद्धहरणात्'
याज्ञवल्क्यः (आचाराध्याये ३।६१) । गान्धर्वो राक्षसश्चैव घर्म्यो क्षत्रस्य
स्मृतौ' इति मनुः (३।२।६) । त्वया = भवता, श्रीकृष्णेन । चैद्यः =
देशाधिपः शिशुपालः । विप्रकृतः = विप्रियं प्रापितः; पराभूतः (तथा हि—
बद्धमूलस्य = रुद्धमूलस्य, दृढप्रतिष्ठस्य । वैरतरोः = विरोधवृक्षस्य । स्त्रियः =
कामिन्यः । महत् = प्रधानम् । मूलम् = कारणम् । हि = इति निश्चित
निश्चयेऽव्ययमिदम् । अत्र 'वैरतरोः' इत्यत्र रूपकालङ्कारः । किञ्च—पूर्व
क्तस्य विशेषार्थस्योत्तरार्धोक्तेन सामान्यार्थेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसं
रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

कोशः—'वैरं विरोधो विद्वेषः' इत्यमरः 'वृक्षो महीरुहः शाखी विदं
पादपस्तरुः । अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः' इत्यमरः ।

समासः—बद्धं मूलं यस्य येन वाऽसौ बद्धमूलः, तस्य बद्धमूलस्य (व० श्री)
वैरमेव तरुः वैरतरुः तस्य—वैरतरोः ।

व्याकरणम्—हरता—हृ + कर्तरि शतृ । विप्रकृतः—वि + प्र + कृ + क्त
चैद्यः—चेदि + ज्यङ् ।

हिन्दी—(अब बलराम जी चार श्लोकों से शिशुपाल की कृत्रिम शत्रुता को
प्रकट करते हैं—) हे श्रीकृष्ण रुक्मिणी को अपहरण करते हुए आपने शिशुपाल
को विरुद्ध कर दिया है, क्योंकि दृढमूल वाले वैर रूपी वृक्ष की स्त्रियाँ ही प्र
जड़ होती हैं ।

टिप्पणी—विदमं (वरार) देश (मध्यप्रदेश) के राजा भीष्मक जिनके
राजधानी कुण्डिननगरी थी, के छः सन्तान थीं, पाँच पुत्र तथा एक पुत्री
सबसे बड़े पुत्र का नाम रुक्मी था तथा चार छोटी के क्रमशः—रुक्मवत्स,
रुक्मबाहु, रुक्मकेश और रुक्ममाली, नाम थे । इनकी बहिन थी सती रुक्मिणी
बड़े भाई रुक्मी ने जो श्रीकृष्ण से द्वेष करता था, अपनी बहिन का विवाह
शिशुपाल से निश्चय किया था । विवाह से पूर्व रुक्मिणी ने श्री कृष्ण के पास
ब्राह्मण द्वारा यह सन्देश भेजा कि मेरा विवाह शिशुपाल के साथ अमुक तिथि
होने वाला है । परन्तु मैं पतिरूपमें पहले से ही आपको स्वीकार कर चुकी हूँ ।

अतः यदि आप आकर शिशुपाल के वीरों का क्षय करते हुए मुझे यहाँ से ले जाकर अपने साथ विवाह नहीं करते हैं तो मैं आत्महत्या कर लूँगी। रुक्मिणी का इस प्रकार का आर्तनाद सुनकर भगवान् श्रीकृष्ण ने सेना सहित विदर्भ देश पहुँचकर शिशुपाल के बड़े-बड़े योद्धाओं से घिरी रुक्मिणी जब विवाह सम-कालीन गिरिजापूजन कर जब मन्दिर से लौट रही थी, उसी समय शिशुपाल के योद्धाओं को कुचलते हुए श्रीकृष्ण रुक्मिणी को अपने रथ पर बैठाकर द्वारका ले आये।

—मागवत स्कन्ध १० । अ० ५२, ५३) ।

भगवान् मनु ने आठ प्रकार के विवाह बताये हैं उनमें से गान्धर्व तथा राक्षस विवाह भी क्षत्रियों के लिए विहित कहे हैं। विवाहों के आठ भेद मनुस्मृति (३ । २१) में कहे हैं—

ब्राह्मो दैवस्तथैवाषः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

तथा—‘गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यो क्षत्रस्य तो स्मृतौ ।’

मनु० (३ । २६) ॥ ३८ ॥

त्वया सोऽपकृत इत्युक्त्वा तेनाऽपि त्वमुपद्रुत इत्याह—

त्वयि भौमं गते जेतुमरोत्सीत्स पुरीमिमाम् ।

प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३६ ॥

अन्वयः—त्वयि भौमं जेतुं गत (सति) सः इमां पुरीम् प्रोषितार्यमणं मेरोः तटीम् अन्धकार इव अरोत्सीत् ।

बालबोधिनी—त्वयि=भवति, श्रीकृष्णे । भौमं=भूमिपुत्रम्, नरकासुर-मिति यावत् । जेतुं=विजेतुम्, वशीकर्तुम् । गते=प्रयाते सति । सः=शिशुपालः । इमां पुरीम्=द्वारकानगरीम् । प्रोषितार्यमणं = गतदिवाकराम् । मेरोः=सुमेरोः, हेमाद्रेः । तटीं = सानुम् । अन्धकारः = तिमिरम् । इव=यथा । अरोत्सीत्=अवरुद्धवान्, अवेष्टयत् । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः । भास्कराहस्कराब्रह्मप्र-भाकरविभाकराः’ इत्यमरः । ‘मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः’ इत्यमरः । ‘अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः’ इत्यमरः ।

समासः—भूमेः अपत्यं पुमान् भौमः, तम्—भौमम् । प्रोषितः अर्यमा यस्याः सा प्रोषितार्यमा, ताम्—प्रोषितार्यमणम् (ब० व्री०) ।

व्याकरणम्—भूमिम्—भूमि + अण् 'शिवादिभ्योऽण्' (४।१।११)
इत्यनेन । जेतुम्—जि + तुमुन् । अन्धकारः—अन्धं करोतीत्यर्थे—अन्ध + कृ
अण् । अरोत्सीत्—रुध + लुङ्-तिप्-वृद्धिः ।

हिन्दी—भोमासुर (भूमिपुत्र नरकासुर) को जीतने के लिए तुम्हारे जाने पर उस शिशुपाल ने इस नगरी द्वारकापुरी को इस तरह से घेर लिया जैसे सूर्य अस्त होने पर सुमेरु पर्वत की तटी (प्रान्तीय भाग या तलहटी) अन्धकार घेर लेता है ।

टिप्पणी—जब भगवान् ने वाराह अवतार धारण किया था तब तत्संयोग से नरक नामक पुत्र भूमि से उत्पन्न हुआ । यह बड़ा बली था । वरुण का छत्र तथा अदिति (देवताओं की माता) के कुण्डल और सुषेण स्थित देवताओं का मणिपर्वत नामक स्थान छीन लिया । इस पर दुःखी हो देवताओं के राजा इन्द्र द्वारका आये । उनके कहने से भगवान् श्रीकृष्ण ने वरुण पर बैठकर उस नरकासुर की राजधानी प्रागज्योतिषपुर (वर्तमान आसाम) में जाकर उससे युद्ध करके मार डाला (भागवत स्कन्ध १० । अ० ५९) ॥

शिशुपालस्यासह्यमपकारान्तरमाह—

आलप्यालमिदं बभ्रोयत्स दारानपाहरत् ।

कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

अन्वयः—स बभ्रोः दारान् अपाहरत् (इति) इदम् आलप्य अलम् । पापानां कथा अपि अश्रेयसे अलं खलु (भवति) ।

बालबोधिनी—सः=चैद्यः । बभ्रोः = बभ्रुनामकस्य यादवस्य । दारान्=भार्याम्, कलत्रम् । अपाहरत् = जहार । इति यत् । इदं = दारापहरणम् । आलप्य = उच्चार्यम् । अलं = कृतम्, नोच्चारणीयमित्यर्थः, निष्फलम् । यतः = यस्मात् कारणात् । पापानां=दुरात्मनाम् । कथापि = कीर्तनम् । तन्नामोच्चारणमपि । अश्रेयसे=अमङ्गलाय, अशुभाय, अनर्थयिते भावः । अलं = समर्था । खलु = निश्चयेन । अत्र कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

कोशः—'भार्या जायाय पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः । 'निषेधवाक्यालङ्कारे जिज्ञासाऽनुनये खलु' इत्यमरः ।

समासः—न श्रेयः अश्रेयः, तस्मै अश्रेयसे (नञ् त० पृ०) ।

व्याकरणम्—पापानाम्—पाप + 'अर्श' आदिभ्योऽच् (५ । २ । १२७)
इत्यच् प्रत्ययः । अपाहरत्—अप + हृ + लङ्-तिप् । आलप्य—आ + लप् +
क्त्वा—ल्यप् ।

हिन्दी—उस शिशुपाल ने जो बभ्रु नामक यादव की स्त्री का अपहरण किया
उसे कहना ही नहीं चाहिए । क्योंकि पापियों की चर्चा भी अमङ्गल के लिए
समर्थ होती है (पापियों की चर्चा भी अमङ्गलकारक है) ।

टिप्पणी—बभ्रु यदुवंशी राजा थे । जब उनकी पत्नी सौवीर देश को जा
रही थी तब उसे देखकर शिशुपाल काम से मोहित हो गया और बलात्कार उसे
अपहरण कर अपने यहाँ ले आया । यह कथा महाभारत के सभापर्व में
वर्णित है ॥ ४० ॥

इत्थं शिशुपालः कृत्रिमशत्रुरेवेति समर्थयन्नाह—

विराढ एवं भवता विराढा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—एवं भवता विराढः, बहुधा नः च विराढा श्रुतश्रवसः सुतः सः
क्रियया अरिः निर्वर्त्यते ।

बालबोधिनी—एवं = इत्थम्, पूर्वोक्त प्रकारेण । भवता = त्वया;
श्रीकृष्णेन । विराढः=विप्रकृतः । बहुधा=बहुप्रकारेण, अनेकधा । नः=
अस्माकम् । विरुद्धः=विप्रकर्ता, विरोधकर्ता श्रुतश्रवसः = श्रुतश्रवाः नाम
श्रीकृष्णस्य पितृष्वसां, तस्याः । सुतः=पुत्रः । पैतृष्वसेयत्वात्सहजमित्रमपीति
भावः । सः=शिशुपालः । क्रियया=परस्परापकारेण । अरिः=कृत्रिमः शत्रुः ।
निर्वर्त्यते=क्रियते । अत एव बलीयस्त्वादुपेक्षानर्ह इति भावः ।

कोशः—'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः' इत्यमरः । 'रिपो वैरिसपत्नारि-
द्विषद्वेषणदुर्हदः' इत्यमरः ।

समासः—विराध्यते स्म विराढः । विराध्यतीति विराढा ।

व्याकरणम्—विराढः—वि + राघ् + क्तः । विराढा—वि + राघ + वृच् ।
बहुधा—बहु + घाच् । निर्वर्त्यते—निर् + कृत् + णिच् + त ।

हिन्दी—इस प्रकार (२।३८-४०) आपने जिससे (रुक्मिणी का अप-
हरण करते हुए एक बार,) विरोध किया तथा जो हमारा अनेक प्रकार से
विरोध करने वाला है, वह श्रुतश्रवा का पुत्र (शिशुपाल, अपमान रूप) कार्य
से शत्रु बनाया गया है ।

टिप्पणी—श्रुतश्रुवा (सात्वती) नाम की कृष्ण की वृथा (फूसी) जो राजा कुन्तीभोज की पुत्री और कृष्ण के पिता वसुदेव की चचेरी बहिन से यह चेदि देश के राजा दमघोष को विवाही गई थी। उसी का पुत्र शिशुपाल था। वह श्रीकृष्ण का फुफेरा भाई होने से सहजमित्र होते हुए भी स्नेह (२।३८-४०) तक कहे हुए परस्पर अपमानों द्वारा कृत्रिम शत्रु बना गया है, यह बात कही गई है। इससे इसकी उपेक्षा नहीं करनी चाहिए, बलराम जी का अभिप्राय है ॥ ४१ ॥

तादृशे वैरे जाते सत्युपेक्षायां दोषमाह—

विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योर्दक्षिणं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—ये नरः सामर्षे अरौ वैरं विधाय उदासते ते कक्षे उर्दक्षिणं प्रक्षिप्य अभिमारुतं शेरते ।

बालबोधिनी—ये नरः=ये पुरुषाः । सामर्षे = प्रागेव सरोषे, सक्रोधे अरौ = शत्रौ । वैरं=विरोधम् । विधाय=कृत्वा । उदासते = उदासीनं भवन्ति । ते = नरः । कक्षे = गुल्मे, तृण-समूहे । उर्दक्षिणं=उद्गतज्वालामग्निम् । प्रक्षिप्य=संस्थाप्य, निधाय । अभिमारुतं=वायुसम्मुखम् । शेरते=स्वपन्ति । कक्षेर्ऽग्निं प्रज्वाल्य स्वापनं यथा स्वविनाशाय, एवं निष्क्रियं बलवद्विरोधः इत्यर्थः । अस्मिन् श्लोके निदर्शनाऽलङ्कारः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘सम्मवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्मवन् वाऽपि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधो सा निदर्शना ॥’ इति ।

कोशः—‘मनुष्या मानुषामर्त्यामनुजा मानवा नराः स्युः पुमांसः पञ्चबाला पुरुषा पुरुषा नरः’ इत्यमरः । ‘कोपक्राधामर्षरोपप्रतिष्ठा रुद्रक्रुधौ स्त्रियो’ इत्यमरः । ‘कक्षस्तु गुल्मे दोर्मूले पापे जीर्णवने तृणे’ वैजयन्ती ।

समासः—अमर्षेण सहितः सामर्षः, तस्मिन् सामर्षे । उद्गतानि अर्धविधायः, तम्—उर्दक्षिणम् (व० व्री०) । मारुतमभिलक्ष्य अभिमारुतम् ।

व्याकरणम्—विधाय—वि + धा + क्त्वा-ल्यप् । उदासते—आस्-लट्-ह्रस्वः । प्रक्षिप्य—प्र + क्षिप् + क्त्वा-ल्यप् । शेरते—शीङ् + लट्-ह्रस्वः ‘शीङो रुट्’ (७।१।१) इति रुट् ।

हिन्दी—(शिशुपाल की उपेक्षा करने से बड़ी हानि होगी यह बलराम जी कह रहे हैं—) जो व्यक्ति रोषपूर्ण शत्रु के विषय में (अर्थात् क्रोधित शत्रु के साथ) बैर करके उदासीन हो जाते हैं, वे लोग (उन व्यक्तियों के समान हैं जो) सूखी घास के ढेर में जलती हुई अग्नि को डालकर हवा के रुख की तरफ सोते हैं ॥ ४२ ॥

तथाऽपि बान्धवोऽमाविति सोढव्य इत्याशङ्क्याह—

मनागनभ्यावृत्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—यः क्षमी (सः) मनाक् अनभ्यावृत्या वा (विराध्यन्तं) कामं क्षाम्यतु, क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं (तु) कः क्षमेत ?

बालबोधिनी—यः क्षमी = क्षमापरः, सहनशीलः । (सः) मनाक् = अल्पम् । अभ्यावृत्तावपीति भावः । अनभ्यावृत्या वा = सकृद्वा, एकवारं वा । अनल्पत्वेऽपीति भावः । (विराध्यन्तम् = अपकुर्वाणम्—) कामं = भृशम्, यथेच्छम् । क्षाम्यतु = क्षमताम् । क्रियासमभिहारेण = भृशम्; पौनःपुन्येन, वारं वारम् । विराध्यन्तम् = अपकुर्वाणम् (तु) । कः = को जनः । क्षमेत = सहेत, सोढुं शक्नुयात्, न कोऽपीत्यर्थः ।

कोशः—‘किञ्चिदीषन्मानागल्पे’ इत्यमरः । ‘सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी’ इत्यमरः ।

समासः—न अभ्यावृत्तिः अनभ्यावृत्तिः तथा अनभ्यावृत्या । क्षमेत तच्छीलः क्षमी । क्रियायाः समभिहारः क्रियासमभिहारः तेन क्रियासमभिहारेण (ष० त०) ।

व्याकरणम्—क्षमी—‘क्षमित्यष्टाभ्यो घिनुण्’ (३।२।१४१) इति घिनुण् प्रत्ययः । क्षाम्यतु—सम्भावनायां लोट् ‘क्षमामष्टानां दीर्घः स्यति’ (७।३।७४) इति दीर्घः, दिवादित्वात् स्यत् । विराध्यन्तम्—वि + राघ + कर्तरि + शतृ । क्षमेत—क्षम + लिङ् + त ‘शकि लिङ्ग—’ (३।३।१७२) इति शक्यार्थे लिङ् ।

हिन्दी—(वह फूला का लड़का होने से फुफेरा भाई है तो भी उसे क्षमा नहीं करना चाहिए यह बलराम जी कहते हैं—) जो व्यक्ति क्षमाशील है वह थोड़ा सा या एक बार विरोध करने वाले को भले ही क्षमा कर दे (परन्तु) बार-बार और अत्यन्त अपराध करने वाले को कौन क्षमा कर सकता है ?

टिप्पणी—क्रियासमभिहार—यह शब्द व्याकरण में ही विशेष प्रयुक्त हुआ है। काव्य में इसका प्रयोग कवि के पाण्डित्य का परिचायक वृत्तिकार ने क्रियासमभिहार का अर्थ किया है—‘पौनः पुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः’ बार बार होना या अधिक मात्रा में होना क्रिया समभिहार लाता है। यह बार बार या अधिक क्रिया का ही होना चाहिए ॥ ४३ ॥

परिभवे पराक्रमस्यैवावश्यकत्वं दशयति—

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

अन्वयः—अन्यदा योषितः लज्जा इव पुंसः (अन्यदा) क्षमा भूषणम् परिभवे (तु योषितः) सुरतेषु वैयात्यम् इव पुंसः पराक्रमः भूषणम् ।

बालबोधिनी—अन्यदा = सुरतातिरिक्ते काले । योषितः = नारी लज्जेव = त्रपेव पुंसः = पुरुषस्य । (अन्यदा = परिभवातिरिक्ते काले क्षमा = क्षान्तिः, शान्तिः । क्षमेत्यस्थाने ‘शमः’ इति पाठेऽपि समान एव भूषणं = आभरणम्, अलङ्कारः । भवतीति शेषः । परिभवे = अपमाने, तिरस्कारे (तु योषितः = अवलायाः—) सुरतेषु = सम्भोग-कालेषु, मैथुनेषु । केवमिव = वृष्टतेव । पराक्रमः = पौरुषमेव । भूषणं = अलङ्कारः । भवतीति शेषः ।

कोशः—‘अलङ्कारस्त्वामरणं परिस्कारो विभूषणम्’ इत्यमरः । योषिदवला योपा नारी सीमन्तिनी वधूः । प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता मतिर्यथा’ इत्यमरः । ‘वृष्टे वृष्णुर्वियातश्च’ इत्यमरः ‘मन्दाक्षं ह्रीन्मृगा लज्जा’ इत्यमरः ।

समासः—भूष्यतेऽनेनेति भूषणम् । पराक्रम्यतेऽनेनेति पराक्रमः । शोभनानि यानि रतानि तेषु सुरतेषु ।

व्याकरणम्—अन्यदा—अन्य + दा । क्षमा—क्षम + मिदादित्वाद् भूषणम्—भूष + ल्युट् । वैयात्यम्—वि + यात + ण्यञ् ।

हिन्दी—रतिकाल से भिन्न समय में स्त्री की लज्जा के समान, अपमान होने पर पुरुष शान्ति (रखना) भूषण है । परन्तु रतिकाल में स्त्री की वृद्धि भूषण है ॥ ४४ ॥

शत्रुकृतापमानं सोढुर्जन्मैव निरर्थकमित्याह—

मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।

तस्याजननिरेवाऽस्तु जननीवलेशकारिणः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—यः परावज्ञादुःखदग्धः अपि मा जीवन् जीवति, जननीक्लेशकारिणः तस्य अजननिः एव अस्तु ।

बालबोधिनी—यः=यो जनः । परावज्ञादुःखदग्धोऽपि=शत्रुकृतापमान-दुःखसन्तप्तोऽपि । मा जीवन् = गहितजीवी सन् । जीवति = प्राणान् चारयति । जननीक्लेशकारिणः= मातृगर्भधारणप्रसवादिवेदनाविवायिनः तस्य = तादृशस्य पुरुषस्य । अजननिरेव = अजन्मैव । अस्तु = भवतु । वृथैव तस्य जन्मेत्यर्थः । उक्तं च—

दाने तपसि शीर्ये च यस्य न प्रथितं मनः ।

विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ इति ॥

कोशः—‘जनयित्री प्रसूनाता जननी’ इत्यमरः । ‘जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः’ इत्यमरः ।

समासः—परस्य अवज्ञा परावज्ञा, तथा यद् दुःखं तेन दग्धः परावज्ञादुःख-दग्धः (त० पु०) । जनन्याः क्लेशः जननीक्लेशः, तं करोतीति जननीक्लेशकारी, तस्य जननीक्लेशकारिणः (त० पु०) ।

व्याकरणम्—मा जीवन्—मा+जीव+लट्, ततः ‘माङ्याक्रोश इति वाच्यम्’ इति वार्तिकेन लटः स्थाने शत्रादेशः । जननीक्लेशकारी—जननी+क्लेश+कृ+णिनिः । अस्तु—अस्+लोट्—तिप् ।

हिन्दी—जो व्यक्ति शत्रु के अपमानजन्य दुःख से सन्तप्त होकर भी निन्दित जीवन बिताते हुए जीता है, (गर्भ में दशमास रहने से तथा प्रसव के समय) माता को कष्ट देने वाले उस व्यक्ति का जन्म ही न होता (यही अच्छा था, अर्थात् इस प्रकार के मनुष्य का जन्म ही निष्फल है) ॥ ४५ ॥

परिभवेऽप्यपराक्रमे दोषान्तरमाह—

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—यत् (रजः) पादाहतं (सत्) उत्थाय (आहन्तुः) मूर्धानम् अधिरोहति, तद् रजः अपमाने अपि स्वस्थात् देहिनः वरम् एव ।

बालबोधिनी—यत् = रजः । पादाहतं = चरणताडितं सत् । उत्थाय = उड्डीय, उत्प्लुत्य । मूर्धानं = आहन्तुः शिरः । अधिरोहति = आक्रामति । तद्वरः = अचेतनाऽपि सा धूलिः । अपमानेऽपि = तिरस्कारे जातेऽपि ।

स्वस्थात् = सन्तुष्टात्, उदासीनात् । देहिनः = प्राणिनः अपेक्षया ।
श्रेष्ठमेव । अस्तीति शेषः व्यतिरेकालङ्कारः ।

कोशः—‘पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः’ इत्यमरः । ‘रेणुद्वयोः त्रिषां
पांसुर्ना न द्वयो रजः’ इत्यमरः । देवाद्वृत्ते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मन्त्रः
इत्यमरः ।

समासः—पादेन आहतं पादाहतम् । स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः,
स्वस्थात् (त० पु०) । देहोऽस्यास्तीति देही तस्मात् देहिनः ।

व्याकरणम्—पादाहतम्—पाद + आ + हन् + क्तः । उत्थाय =
स्था + क्त्वा—ल्यप् । अधिरोहति—अधि + रुह + लट्—तिप् । देहिनः =
देहिनिः ।

हिन्दी—जो धूलि पैर से प्रताड़ित होने पर, उड़कर (मारने वाले)
मस्तक पर चढ़ जाती है, वह धूलि, तिरस्कार होने पर भी निश्चिन्त (उदासीन)
या शान्त) रहने वाले प्राणी (सचेतन पुरुष) से श्रेष्ठ है ॥ ४६ ॥

परिभवेऽप्युदासीनस्य दोषान्तरमाह—

असम्पादयतः कश्चिदर्थं जाति क्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—जातिक्रियागुणैः कश्चित् अर्थम् असम्पादयतः पुंसः जन्म
शब्दवत् केवलं संज्ञायै (विज्ञेयम्) ।

बालबोधिनी—जातिक्रियागुणैः = जात्यादिभिरनुकूलैः साधनैः ।
ब्राह्मणत्वादिः, क्रिया—इज्याध्ययनादिः, गुणः शौर्यादिः, तैः साधनैः,
तृतीया । अन्यत्र—गोत्वपाचकत्व-शौकल्यादिभिः स्वाभिधेयैः करणभूतैः ।
दर्थं = किमपि प्रयोजनम्, पुण्यसञ्चयकीर्तिविजयादिपुरुषार्थम् । अन्यत्र—
रूपं प्रयोजनम् । असम्पादयतः = अकुर्वतः । पुंसः = पुरुषस्य ।
जननम्, उत्पत्तिः । यदृच्छाशब्दवत् = इच्छाकल्पितस्य इत्यादिशब्द-
केवलं संज्ञायै = संज्ञार्थमेव । एकत्र पारिभाषिकं किञ्चिन्नाममात्रमनु-
अपरत्र—तादृक्तामनुभवितुमित्यर्थः । शब्दानां हि चतुष्टयी प्रवृत्तिः ।
शब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः । यदृच्छाशब्दाश्च ।

कोशः—‘स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ताः समाः’ इति
‘अर्थो हेतौ प्रयोजने निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुषु’ इति हैमः ।

समासः—जातिश्च क्रिया च गुणश्चेति जातिक्रिया गुणाः, तैः जातिक्रिया-गुणैः (द्वन्द्वः) । यदृच्छया शब्दः यदृच्छाशब्दः, यदृच्छाशब्दः, इवेति यदृच्छा-शब्दवत् । न सम्पादयतः असम्पादयतः । सम्यक् जानाति अनयेति संज्ञा तस्यै संज्ञायै ।

ध्याकरणम्—असम्पादयतः—न + सम् + पद + णिच् + कर्तरि शतृ । यदृच्छाशब्दवत्—‘तत्र तस्येव’ (५।१।११६) इति वति प्रत्ययः ।

हिन्दी—जाति (गोत्वादि), क्रिया (पाचकत्वादि) और गुण (शुक्ल-त्वादि) के द्वारा किसी व्यवहार रूप प्रयोजन को सम्पादन न करने वाले (इत्थ-इवित्थादि अर्थहीन) रूढ शब्द के समान, जाति (ब्राह्मणत्वादि), क्रिया (अध्ययनादि) तथा गुण (शौर्यादि) के द्वारा किसी (पुण्य, कीर्ति, पुरुषार्थादि) प्रयोजन की सिद्धि को न करने वाले पुरुष का जन्म केवल (देवदत्त, यज्ञदत्तादि) नाम मात्र के लिए है ।

टिप्पणी—जिस प्रकार जात्यादि प्रवृत्ति शून्य स्वेच्छाकल्पित इत्थादि पारिभाषिक शब्द किसी नाम मात्र का अनुभव (ज्ञान-संकेत) कराने के लिए हैं । उनसे व्युत्पत्तिनिमित्त जन्य कोई अवयवार्थ नहीं निकलता है । उसी प्रकार ब्राह्मणत्वादि जाति, यज्ञ-अध्ययनादि क्रिया और शौर्यादि गुणों से किसी पुण्य-सञ्चय, कीर्ति आदि अर्थसिद्धि को न करने वाले पुरुष का जन्म भी देवदत्त यज्ञदत्तादि नाम मात्र का ज्ञान कराने के लिए है, अर्थात् उसका जन्म निरर्थक है । अतः हम लोगों का क्षत्रिय जाति तथा अपने शूरतादि गुणों के योग्य शिशुपाल पर चढ़ाई रूप कार्य अवश्य ही करना चाहिए, यह बलराम का अभिप्राय है ॥ ४७ ॥

एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं समर्थयति—

तुङ्गत्वमितरा नाद्री, नेदं सिन्धावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनी ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अद्री तुङ्गत्वम् (अस्ति) इतरा न (अस्ति) । सिन्धौ आगाधता (अस्ति), इदं न (अस्ति) मनस्विनी अलङ्घनीयताहेतुः तत् उभयम् (अस्ति) ।

बालबोधिनी—अद्री=शैले । (अलङ्घनीयताहेतुः—) तुङ्गत्वम्=औन्नत्यम् । अस्तीति शेषः । (परन्तु अलङ्घनीयताहेतुः—) इतरा = अगाधता । न = नास्ति । सिन्धौ = समुद्रे, तु । इदं = तुङ्गत्वम् । न = नास्ति । मनस्विनी = मानिनि, वीरे तु । अलङ्घनीयताहेतुः । अलङ्घ्यत्वकारणम् । तदुभयं =

तुङ्गत्वागाधते, तुङ्गत्वगाधत्वोभयमस्तीति शेषः । अत्राद्रिसिन्धुस्यां भर्त्तु
आधिक्यकथनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ।

कोशः—महीध्रं शिखरिष्माभृदहार्यधरपर्वताः । अद्रिगोत्रगिरिप्रायः
शैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । 'समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सारिणी
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोर्णवः' इत्यमरः ।

समासः—अविद्यमानः गाधः यस्मिन् स अगाधः, तस्य भावः अगाधता
लङ्घितुं योग्यः लङ्घनीयः, न लङ्घनीयः अलङ्घनीयः, तस्य भावः अलङ्घनीयता
तस्याः हेतुः अलङ्घनीयताहेतुः (त० पु०) । तुङ्गस्य भावः तुङ्गत्वम् ! भर्त्तु
मनः अस्यास्तीति मनस्वी, तस्मिन् मनस्विनि ।

व्याकरणम्—उभयम्—उभो अवयवौ अस्येति उभयम्—उभ + भव
मनस्विनि—मनस् + विनिः (मत्वर्थे) तुङ्गत्वम्—तुङ्ग + त्व । अगाधता
अगाध + तल् ।

हिन्दी—(पुरुषार्थशून्य की निन्दा करने के बाद अब पुरुषार्थी होने
प्रशंसा करते हैं—) पर्वत में ऊँचाई है परन्तु दूसरी (अगाधता, गाम्भीर्य)
है तथा समुद्र में अगाधता (गाम्भीर्य) है, परन्तु यह (ऊँचाई) नहीं है
परन्तु मनस्वी पुरुष में अलङ्घनीय होने के ये दोनों कारण (ऊँचाई
गाम्भीर्य) (वर्तमान रहते हैं ।

टिप्पणी—यहाँ बलरामजी का अभिप्राय यह है कि पर्वत में अलङ्घनीयता
का एक कारण ऊँचाई है तथा समुद्र में अलङ्घनीयता का एक कारण गाम्भीर्य
है । इन एक-एक कारणों से भी दोनों किसी से आक्रान्त नहीं हो सकते हैं
अतः जब स्वाभिमान की व्यक्ति में अलङ्घनीयता के ये दोनों कारण—विचारों
उच्चता तथा गाम्भीर्य दोनों हैं, तो वह तो किसी से आक्रान्त होना ही
चाहिए । हम लोग क्यों कि मनस्वी हैं अतः शिशुपाल हम पर चढ़ाई करे
हमें सहन नहीं है ॥ ४८ ॥

शत्रो मादं व मनर्थयित्याह—

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—स्वर्भानुः अपराधे तुल्ये (अपि) भानुमन्तं यत् चिरेण
हिमांशुम् आशु (ग्रसते यत्) तत् अदिम्नः फलं स्फुटम् ।

बालबोधिनी—स्वर्भानुः = राहुः । अपराधे = दोषे, अपकारे । तुल्ये = समानेऽपि । भानुमन्तं = सूर्यम् । चिरेण = बहुकालेन, महता समयेन । ग्रसते = कवल्यति, निगिलाति । हिमांशुम् = चन्द्रम् । आशु = शीघ्रमेव (ग्रसते = गिलतीति) यत्, तत् = एतत् । अदिम्नः = मार्दवस्य । फलं = परिणामः, विपाकः । स्फुटं स्पष्टम् । तस्माद्विपक्षे तीव्रेण भवितव्यम् । अन्यथा मृदुः सर्वत्र पीड्यते । अत्र मृदोः सर्वत्र पीडनमिति प्रस्तुतमप्रस्तुत-सूर्यचन्द्रकथनेन सारूप्यात्प्रतीयते इति अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुप्रशंसेयं सारूप्याद्विनियन्त्रिता । इति लक्षणात् ।

कोशः—‘ग्रसिते गिलितं गीणम्’ इत्यभिधानात् । ‘सस्ये हेतुकृते फलम्’ इत्यमरः ।

समासः—स्वः आकाशे भातीति स्वर्भानुः । भानवोऽस्य सन्तीति भानुमान्, तं भानुमन्तम् । हिमाः अंशव अस्याऽसौ हिमांशुः तं हिमांशुम् । मृदोर्भावः अदिमा, तस्य अदिम्नः ।

व्याकरणम्—‘अदिम्नः-मृदु+पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा’ (५।१।१२२) इति इमनिच् प्रत्ययः ‘र ऋतो हलादेर्लघोः’ (६।४।१६१) इति ऋकारस्य रेफः । तोल्यते अनयेति तुला, तुलया सम्मितः तुल्यः तस्मिन् तुल्ये-तुला+यत् (भावे) अपराधे-अप्+राघ+घञ् ।

हिन्दी—समान अपराध होने पर भी राहु सूर्य को विलम्ब से तथा चन्द्रमा को जो शीघ्र ग्रसता है, वह कोमलता (शान्त रहने) का स्पष्ट फल है ॥ ४९ ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषी ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः ॥ ५० ॥

अन्वयः—असाराणां निदर्शनं बहुतृणं लघुः नरः अल्पेऽपि परवायो उपेयुषी स्वयं प्रणमते ।

बालबोधिनी—असाराणां = दुर्बलानाम्, भीरूणाम् । निदर्शनं = दृष्टान्तः । बहुतृणं = तृणकल्पम्, तृणतुल्यः । लघुः = अतितुच्छः, निष्पोरुषः, दीनः । नरः = पुष्यः । अल्पेऽपि=स्वल्पेऽपि । परवायो=शत्रुवाते, वायुतुल्ये वैरिणि । उपेयुषि=सम्प्राप्ते सति । स्वयं आत्मनैव । प्रणमते = प्रह्वी भवति । दुर्बलो जनः

साधारणेनाऽपि शत्रुणा वायुना तृणमिवानायासेन परिभूयते । अत एव क
स्थेयम् । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘सारो बले स्थिरांशे च न्याये क्लीवं वरे त्रिषु’ इत्यमरः । ‘
मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा
इत्यमरः ।

समासः—नास्ति सारो येषां ते असाराः तेषाम् असाराणाम् (व० श्री०
नरपक्षे—परो वायुरिव परवायुः, तृणपक्षे परः इव वायुः परवायुः, त
परवायौ (उपमिति समासः । ईषदसमासं तृणं बहुतृणम् ।

व्याकरणम्—प्रणमते—प्र + णम् + लट्—त । बहुतृणम्—तृणशब्दाद्
दसमाप्तेऽर्थे ‘विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु’ (५ । ३ । ६८) इति क
प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वं भवति ‘स्यादीषदसमासौ तु बहुचप्रकृतिलिङ्गके’ इति व
प्रकृतिलिङ्गता । निदर्शनम् । नि + दृश् + ल्युट् ।

हिन्दी—सारहीनों का दृष्टान्त रूप तिनके के सदृश तुच्छ मनुष्य को
भी शत्रु रूप वायु के प्राप्त होने पर स्वयं झुक जाता है ॥ ५० ॥

भूयोऽपि तेजोमहिमानमाह

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—दवीयान् अपि तेजस्वी तेजस्विमध्ये गण्यते । पञ्चतपसः जातवे
पञ्चमः तपनः भवति ।

बालबोधिनी—दवीयानपि = अतिदूरस्थोऽपि, विप्रकृष्टोऽपि । तेजस्वी
सङ्ख्याते । (तथाहि—) पञ्चतपसः = पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः पुरुष
तपनः = सूर्यः । जातवेदसां = अग्नीनाम् । पञ्चमः = पञ्चसङ्ख्यापूरक
भवतीति शेषः । पञ्चाग्निकं नाम तपो भवति । यस्तु ग्रीष्मकाले चतुर्षु अग्नि
मध्ये उपरि चादित्ये तपश्चरति स पञ्चतपा उच्यते । अत्र विशेषेणोत्तरार्ध
पूर्वाधगतः सामान्यार्थः समर्थ्यते इति विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थो
न्यासोऽलङ्कारः ।

कोशः—‘तेजः प्रभावे दीप्ती च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु’ इत्यमरः । स्याद्
विप्रकृष्टम्’ इत्यमरः । ‘अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्री धनञ्जयः । कृषीर्वा
योनिज्वलनो जातवेदास्तनूनपात्’ इत्यमरः ।

समाप्तः—अतिशयेन दूरो दवीयान् । प्रशस्तं तेजः अस्ति येषां ते तेजस्विनः, तेषां मध्यं तेजस्विमध्यं तस्मिन्—तेजस्विमध्ये (व० ब्री० गर्भं त० पु०) । पञ्चभिः (पञ्चाग्निसाध्यं वा) तपो यस्याऽसौ पञ्चतपाः, तस्य पञ्चतपसः (व० ब्री०) । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः ।

व्याकरणम्—तेजस्वी—तेजस् + विनिः । दवीयान्—दूर + ईयसुन्, स्थूलदूर— (६।४।१५६) इत्यादिना रलोपः गुणश्च । पञ्चमः—पञ्चन् + डट् + मडा-गमश्च ।

हिन्दी—अत्यन्त दूर स्थित भी प्रतापी पुरुष तेजस्वियोंमें गिना जाता है (जैसे कि—) पञ्चतप वाले तपस्वी की पञ्चाग्नियों में सूर्य पाँचवाँ अग्नि होता है ।

टिप्पणी—पञ्चतपसः—पाँच अग्नियों के मध्य में तपस्या करने वाला पञ्चतपाः कहलाता है । ग्रीष्म काल में पञ्चतपा तपस्वी अपने चारों तरफ अग्नि जलाकर सूर्य की ओर दृष्टि लगाकर तपस्या करता है । यहाँ सूर्य भी अन्य अग्नियों के समान अपना ताप उस तपस्वी को देता है । अतः सूर्य भी पाँचवाँ अग्नि मान लिया जाता है । इन पाँच अग्नियों को—दक्षिण, गार्हपत्य, आहवनीय और सभ्य तथा आवसथ्य, इन नामों से पुकारा जाता है । यहाँ बलराम जी के कहने का तात्पर्य यह है कि जैसे सूर्य तीक्ष्ण ताप देने के कारण पञ्चाग्नियों के मध्य गिना जाता है इसी प्रकार यदि आप भी अपना तीक्ष्ण प्रताप शिशुपाल पर दिखाओगे तभी आपकी गणना तेजस्वियों में हो सकती है । अन्यथा नहीं ॥ ५१ ॥

शत्रोरूपरि अनाक्रमणे कीर्तिविस्तारो दुर्लभ इत्याह—

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।

कथङ्कारमनालम्बा कीर्तिर्द्यामधिरोहति ॥ ५२ ॥

अन्वयः—उच्चैः विद्विषां मूर्धसु हेलया पादम् अकृत्वा अनालम्बा कीर्तिः कथङ्कारं द्याम् अधिरोहति ।

बालबोधिनी—उच्चैः=उन्नतेषु । विद्विषां=शत्रूणाम् मूर्धसु मस्तकेषु । हेलया=अनादरेण, बलात्कारेण । पादं=चरणम् । अकृत्वा=अनिधाय । अनालम्बा=निराश्रया । कीर्तिः=यशः । कथङ्कारं=कथम्, केन प्रकारेण । द्यां=स्वर्गम् । अधिरोहति=आरोहति । न कथञ्चिदित्यर्थः । शत्रवो हि यदि

बलान्नाभिभूयन्ते ततो यशो दुर्लभमिति भावः । अत्र प्रस्तुतायाः कीर्तिर्विषयः मृगत्वमेव ।
अप्रस्तुतप्रासादारोहण—स्त्रीव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः ।

कोशः—‘उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
कीर्तिः समज्ञा च’ इत्यमरः । ‘स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः । सु-
द्योदिवो द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्’ इत्यमरः । ‘हेला स्त्रियामवज्ञायां नि-
वारयोषिताम्’ इति मेदिनी ।

समासः—विशेषेण द्विषन्तीति विद्विषः, तेषाम् = विद्विषाम् न नि-
आलम्बो यस्याः सा अनालम्बा (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—विद्विषाम्—वि + द्विष् + क्विप् । अकृत्वा—न + कृ +
‘अनञ्पूर्वः’ इति निषेधात् समासेऽपि न ल्यवादेशः । कथङ्कारम्—क +
कृ + णमुल् ‘अन्यथैवङ्कथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत्’ (३।४।२७) इति
कात्करोतेः कथम्पूर्वाण्णमुल् ।

हिन्दी—शत्रुओं के ऊँचे मस्तकों पर अनादरपूर्वक पैर रखे बिना, क-
रहित कीर्ति किस प्रकार स्वर्ग में चढ़ सकेगी ॥ ५२ ॥

पौरुषानङ्गीकारे दोषान्तरमाह—

अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निष्ठुराक्षिसमृगयूथो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—अङ्काधिरोपितमृगः चन्द्रमा मृगलाञ्छनः (इत्येवं ख्यातः)
निष्ठुराक्षिसमृगयूथः केसरी (तु) मृगाधिपः (इत्येवं ख्यातः) ।

बालबोधिनी—अङ्काधिरोपितमृगः = उत्सङ्गस्थापितहरिणः । चन्द्रमा-
चन्द्रः । मृगलाञ्छनः = मृगाङ्कः, ‘इत्येवं लोके ख्यातः’ इति शेषः । किञ्च
निष्ठुराक्षिसमृगयूथः = निर्दयहतहरिणसमूहः । क्वचिन्मृगयूथः इत्यस्य
‘मृगपूगः’ इति पाठान्तरेऽपि तुल्य एवार्थः । केसरी = सिंहस्तु । मृगाधिपः
मृगराजः । ‘इत्येवं लोके ख्यातः’ इति शेषः । अप्रस्तुतालङ्कारः ।

कोशः—‘सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः’ इत्यमरः ।
‘कलङ्काको लाञ्छनं च चित्तं लक्ष्म च लक्षणम्’ इत्यमरः । ‘उत्सङ्गचिह्नयोऽङ्कः’
इत्यमरः ‘हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुःकुमुदवान्धवः’ इत्यमरः ।

समासः—अङ्कम् अङ्के वाऽधिरोपितो मृगो येनाऽसौ अङ्काधिरोपितः
(व० व्री०) लाञ्छयते अङ्कयते अनेनेति लाञ्छनम्, मृगः लाञ्छनं यत्

मृगलाञ्छनः (व० ब्री०) । निष्ठुरं क्षिप्तः निष्ठुरक्षिप्तः, निष्ठुरक्षिप्तः मृगयूथः
येन सः निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथः । मृगाणाम् अधिपः मृगाधिपः ।

व्याकरणम्—मृगाधिपः—मृग + अधि + पा + कः । केसरी—केसर + इनिः ।

हिन्दी—(दया से) चन्द्रमा को गोद में रखने वाला चन्द्रमा 'मृगलाञ्छनः' ।
अर्थात् चन्द्र के कलङ्क वाला (कहा जाता है, और) निष्ठुरतापूर्वक मृगोंके
समूह को मारने वाला सिंह 'मृगराज' मृगों का राजा (कहा जाता है) ॥ ५३ ॥

सम्प्रति सान्त्वं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां प्रत्याचष्टे—

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपो सान्त्वमपक्रिया ।

स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥ ५४ ॥

अन्वयः—चतुर्थोपायसाध्ये रिपो सान्त्वम् अपक्रिया (भवति) । स्वेद्यम्
आमज्वरं (प्राप्य) कः प्राज्ञः अम्भसा परिषिञ्चति ।

बालबोधिनी—चतुर्थोपायसाध्ये=दण्डसाध्ये । रिपो = शत्रो । क्वचित्
'शत्रो' इत्येव पाठः । सान्त्वं = सामवादः, साम । अपक्रिया=अपकारः ।
(तथा हि—) स्वेद्यं=स्वेदाहंम्, उष्णोपचारसाध्यमिति भावः । आमज्वरं=
अपक्वज्वरम् । कः प्राज्ञः=को विद्वान् । अम्भसा=जलेन । परिषिञ्चति=
अभिषिञ्चति । न कोऽपीत्यर्थः । ज्वरितस्य जलसेकवत् कुपितस्य सान्त्वमुद्दीपकरं
स्यात् । अतोऽवश्यमेव दण्डनीयोऽसौ चैद्य इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ।

कोशः—'साम सान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । स्वेदस्तु स्वेदने धर्मे' इति विश्वः ।
'आमो रोगे रोगभेदे आमोऽपक्वे तु वाच्यवत्' इति विश्वः । 'विद्वान् विपश्चिद्
दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः'
इत्यमरः । 'कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् । अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीर-
क्षीराम्बुशंवरम्' इत्यमरः ।

समासः—उपैति उपायते वाऽनेनार्थ इत्युपायः, चतुर्णां पूरणः चतुर्थः, चतुर्थः
उपायः चतुर्थोपायः, तेन साध्यः चतुर्थोपायसाध्यः तस्मिन् चतुर्थोपायसाध्ये ।
आमश्चाऽसौ ज्वरश्च आमज्वरः, तम् आमज्वरम् ।

व्याकरणम्—अपक्रिया—अप + कृ + 'कृञः श च' (३।३।१००) इति
शः । स्वेद्यम्—स्विद् ण्यत् । परिषिञ्चति—परि + सिच् + लट्—तिप्—षत्वम् ।

हिन्दी—दण्ड के द्वारा वश में करने योग्य शत्रु के साथ शान्ति का व्यवहार
(करना) अपकार स्वरूप होता है । क्योंकि पसीना लाने योग्य कच्चे (नये)

ज्वर को कौन विद्वान् (चतुर चिकित्सकादि) जल से स्नान कराता है (से भिगोकर शान्त करता है) अर्थात् कोई नहीं ।

टिप्पणी—राजनीति शास्त्र में शत्रुओं को वश में करने के चार उपाय हैं—साम, दान, भेद, दण्ड । इनमें साम प्रथम उपाय है तथा दण्ड चतुर्थ है । उत्तम प्रकृति के शत्रु को साम से, मध्यम प्रकृति के शत्रु को दान से, का भेद से और अधमाधम को दण्ड से, वश में किया जाता है । शिशुपाल अत्यन्त उद्विग्न तथा नीच प्रकृति का शत्रु है इसलिए वह दण्ड से ही वश में सकता है । नये ज्वर में स्नान करने से सन्निपात ज्वर (जिसमें कफ, पित्त तीनों कुपित हो जाते हैं) बन जाता है, चिकित्सा करना बड़ा कठिन है । विशेष जानकारी के लिए प्रथम सर्ग के पैसठवें श्लोक की टिप्पणी देखें ॥ ५४ ॥

पुनस्तदेवाह—

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयविन्दवः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—सकोपस्य तस्य सामवादाः सहसा प्रतप्तस्य सर्पिषः तोयविन्दव इव प्रत्युत दीपकाः ।

बालबोधिनी—सकोपस्य=सक्रोधस्य । तस्य=शिशुपालस्य । सामवादाः=शान्तिवचनानि, प्रियोक्तयः । सहसा=अकस्मात् । प्रतप्तस्य=व्यथितस्य । सर्पिषः=घृतस्य । तोयविन्दवः=जलविन्दवः । इव = यथा । प्रत्युत=वैपरीत्येन । दीपकाः=उत्तेजका एव । न तु शान्तिकराः । तस्मात् दण्ड्य एव सः । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियो’ इत्यमरः । ‘अम्भोर्वास्तोयपानीयनीरक्षीराम्बु शंवरम्’ इत्यमरः ।

समासः—कोपेन सह वर्तते योऽसौ सकोपः, तस्य सकोपस्य साम्ना वादाः सामवादाः । तोयस्य विन्दवः तोयविन्दवः ।

व्याकरणम्—दीपकाः—दीप + णवुल् । प्रतप्तस्य—प्र + तप + क्तः ।

हिन्दी—क्रोधयुक्त उस शिशुपाल के प्रति शान्ति के वचन उसी प्रकार उत्तेजक होंगे जैसे कि सन्तप्त घृत पर पड़ी हुई जल की बूंदें उस घृत को ज्जीव करने वाली होती हैं ॥ ५५ ॥

एवं सिद्धान्तिते याने यदि केचिदुद्धवाद्यः प्रत्याचक्षीरंस्तान् प्रत्याह—

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां हृष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—गुणानाम् आयथातथ्यात् अर्थ ये विप्लावयन्ति, अमात्यव्यञ्जनाः शत्रुसंज्ञिताः ते राज्ञां दूष्याः ।

बालबोधिनी—गुणानां = सन्धिविग्रहादिगुणानाम् । आयथातथ्यात् = अयथायोग्यत्वात्, असम्यक् प्रयोगतः, अन्यकालेऽन्यप्रयोगात् । अर्थ=प्रयोजनम् । ये = अमात्यादयः । विप्लावयन्ति=विघटयन्ति, विनाशयन्तीत्यर्थः । अमात्य-व्यञ्जनाः=मन्त्रिचिह्नाः, मन्त्रिवेषधारिणः । उभयमूल्यग्राहका इति केचित् । शत्रुसंज्ञिताः=शत्रवः । ते=कूटमन्त्रिणः दुर्मन्त्रिणः । राज्ञां=महीपतीनाम् । दूष्याः=गर्ह्याः, त्याज्याः इति भावः ।

कोशः—‘मन्त्रिघीसन्धिवोऽमात्यः’ इत्यमरः । व्यञ्जनलाञ्छनश्मश्रुनिष्ठा-नावयवेऽपि’ इति मेदिनी । ‘यथार्थं तु यथातथम्’ इत्यमरः ।

समासः—तथात्वमनतिक्रम्य इति यथातथम्, न यथातथम् अयथातथम्, तस्य भावः आयथातथ्यम्, तस्मात्=आयथातथ्यात् । अमात्यानां व्यञ्जनं येषां ते अमात्यव्यञ्जनाः, दूषयितुमर्हाः दूष्या । शत्रुरिति संज्ञा संजाता येषां ते शत्रु-संज्ञिताः (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—आयथातथ्यात् —यथातथा + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । अमात्य-व्यञ्जनाः—अमात्य + वि + अञ्जु करणे ल्युट् । शत्रुसंज्ञिताः—शत्रुसं + तारकादित्वादितच् ।

हिन्दी—सन्धिविग्रहादि गुणों के यथायोग्य प्रयोग न करने से जो लोग राज-कार्य को बिगाड़ देते हैं, कपटमन्त्री का वेष धारण करने वाले (परन्तु वास्तव में—) शत्रुरूप वे लोग राजाओं के (द्वारा) दोष लगाकर परित्याग करने योग्य हैं । अथवा कपट से मन्त्रि बने हुए तथा दोनों तरफ से वेतन लेने वाले वे लोग दोष लगाकर (राजकार्य से) अलग करने योग्य हैं ॥ ५६ ॥

प्रयाणमपि काले एव कर्तव्यमिति मनसि निधाय यानयोग्योऽयमेव काल इत्याह—

स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे ।

यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—केचित् स्वशक्त्युपचये यानम् आहुः, अपरे परस्य व्यसने (यानमाहुः) तद् द्वयम् आसीनं त्वाम् उत्थापयति ।

बालबोधिनी—केचित्=एके नीतिविदः । स्वशक्त्युपचये = स्वसामर्थ्य-वृद्धौ । यानं=प्रयाणम्, अभियानम् । आहुः = वदन्ति । अपरे = इतरे

नीतिज्ञाः । परस्य = शत्रोः । व्यसने = विपदि । (यानमाहुः = रण-
कथयन्ति) । यथाह कामन्दकः—

प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति ।
तथा विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो द्विषन्तं मुदितः प्रतीयात् ॥

तथा च मनुः—

‘तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः’ । (७ । १८३) ॥ इति
तद्द्वयम् = मतभेदेन प्रतिपादितं पक्षद्वयमपि । आसीनं = उदासीनम्, निर-
मित्यर्थः । त्वाम् = भवन्तम् । उत्थापयति = युद्धयात्रार्थं प्रेरयति । अभि-
स्यायमेवोचितः काल इति भावः ।

कोशः—‘शक्त्यस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः’ इत्यमरः । व्यसनं ति-
भ्रंशे’ इत्यमरः । द्विद्विपक्षाहिताभिन्नदस्युशात्रवशत्रवः । अभिघातिपरा-
प्रत्यर्षिपरिपन्थिनः’ इत्यमरः ।

समासः—स्वस्य शक्तिः स्वशक्तिः, तस्याः उपचयः स्वशक्त्युपचयः, तस्मिन्
स्वशक्त्युपचये (त० पु०) ।

व्याकरणम्—आहुः—ब्रू + लट्-क्षि-उस् घातोराहादेशः । उत्थापयति
उद् + स्था + णिच् + लट्-तिप् ।

हिन्दी—कोई राजनीतिज्ञ अपनी सामर्थ्य (कोशदण्डरूपशक्ति) के
पर (शत्रु पर) चढ़ाई करने को (उचित) कहते हैं, तथा दूसरे राजनीति-
ज्ञ शत्रु के आपत्ति काल में (शत्रु पर) चढ़ाई करना उचित बताता है । ये दोनों
ही (बातें अर्थात्—अपनी शक्ति की वृद्धि तथा शत्रु की विपत्ति); उस-
(निरुद्योग) बैठे हुए आपको युद्ध के लिए प्रेरित कर रही हैं । (अतः शत्रु-
पर चढ़ाई करने का यही उपयुक्त अवसर है) ॥ ५७ ॥

स्वशक्त्युपचयं तावदाह—

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः ।

यादवाम्भोनिधीन् रुन्धे वेलेष भवतः क्षमा ॥ ५८ ॥

अन्वयः—लोकान् लिलङ्घयिषतः अलङ्घ्यान् अलघीयसः यादवाम्भोनिधीन्
भवतः क्षमा वेला इव रुन्धे ।

बालबोधिनी—लोकान् = जगन्ति, जनांश्च । लिलङ्घयिषतः = लङ्घ-
तुमिच्छतः, आक्रमितुकामान् । (स्वयं च—) अलङ्घ्यान् = दुर्लङ्घ्यान्, अ-
क्रमणीयान् । अलघीयसः = अतिगुरून् । यादवाम्भोनिधीन् = यादवसाम्भो-
निधीन्

समुद्रतुल्यान् यादवान् । भवतः=तव श्रीकृष्णस्य । क्षमा = तितिक्षा । वेलेव=कूलमिव । रुन्धे=अवरुणद्धि, प्रतिबध्नाति ।

कोशः—‘वेला कूलेऽपि वारिवेः’ इति विश्वः । ‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमरः । ‘समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः’ इत्यमरः ।

समासः—न लङ्घयितुं योग्या अलङ्घ्याः, तान् अलङ्घ्यान् । न लघीयांसः अलघीयांसः तान् अलघीयसः (नञ् त० पु०) । निघीयन्ते एषु निघयः, अम्भसा निघयः अम्भोनिघयः, यादवाः अम्भोनिघय इव यादवाम्भोनिघयः, तान्—यादवाम्भोनिघीन् ।

व्याकरणम्—लिलङ्घयिषतः—णिजन्तात् लङ्घघातोः सन् ततः कर्तरि शतृ । अलघीयसः—नञ् + लघु + ईयसुन् । रुन्धे—रुध + लट्-त-रुन्धम् ।

हिन्दी—संसार को लाँघने की इच्छावाले, (तथा स्वयं दूसरों से) न लाँघे जाने वाले, अत्यन्त महान् यादव रूपी समुद्रों को आपकी सहनशीलता तट के समान रोक रही है ॥ ५८ ॥

नायं तव कश्चिदायासो येन क्लेशमयान्नानुजानासीति दर्शयितुमाह—

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।

फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥ ५९ ॥

अन्वयः—सेनायाः विजयः साक्षिमात्रे फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते आत्मनि बुद्धेः भोग इव अपदिश्यताम् ।

बालबोधिनी—सेनायाः = सैन्यस्य कर्तृभूतस्य । विजयः = जयः । साक्षिमात्रे=उदासीने एव । फलभाजि = फलभोक्तरि । त्वयि = भवति । समीक्ष्योक्ते = साङ्ख्यशास्त्रोक्ते । आत्मनि = पुरुषे । बुद्धेः = महत्तत्त्वस्य । भोग इव = सुखदुःखानुभव इव, बुद्धिकर्तृकः सुखाद्यनुभव इव । अपदिश्यताम्=व्यबह्रियताम् । भृत्यजयपराजययोः स्वामिगम्यत्वादिति भावः । इदमत्र दर्शनम्—आत्मा वेदयिता (चेतनः), बुद्धिवेद्या । बुद्धिबंधयते, मुच्यते सर्वमनुभवति । आत्मा नैव बध्यते न किञ्चिदुपमुङ्क्ते । किन्त्विवदमुच्यते—पुरुषो बद्धः, पुरुषो मुक्तः, आत्मनः सुखमात्मनो दुःखम् । इत्येवं बुद्धेर्भोगः साक्षिमात्रे उदासीने पुरुषे कथ्यते । एवं सेनाया विजयस्त्वयि उदासीने योज्यताम् । न कश्चित्त्वायासः । यदाहेश्वरकृष्णः साङ्ख्यकारिकायाम्—

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः । सां० का० ३७ ।

तथा—तस्मान्न बध्यते नाऽपि मुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित् ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ सां० का० ११

कोशः—‘ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः । वरूथिनी वल्लभं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः’ इत्यमरः । साक्षी समीक्ष्यम्’ इति त्रिकाण्डशेषः ।

समासः—सम्यक् ईक्ष्यते अनेन तत् समीक्ष्यम्, समीक्ष्येण उक्तः समीक्ष्योक्तस्मिन्—साक्षिमात्रे ।

व्याकरणम्—अपदिश्यताम्—अप + दिश् + लोट्—त । भोगः—भुव् + घञ् ‘चजोः कु घिण्यतोः’ (७ । ३ । ५२) इति कुत्वम् । फलभाजि—फल + भज् + ण्विः ।

हिन्दी—सेना की विजय साक्षिमात्र तथा फल भोक्ता आप में उसी प्रकार प्रयुक्त हो जिस प्रकार साङ्ख्यशास्त्र में कहे हुए साक्षिमात्र, फल—आत्मा में बुद्धि का भोग प्रयुक्त होता है ।

टिप्पणी—समीक्ष्योक्ते—साङ्ख्य-शास्त्र द्वारा प्रतिपादित । सम्यक् ईक्ष्यते अनेन तत् समीक्ष्यम्—जिसके द्वारा समुचित ज्ञान होता है वह शास्त्र समीक्ष्य कहलाता है । साङ्ख्यशास्त्र का यह दूसरा नाम है । सांख्य शब्द का यही अर्थ है । साङ्ख्यशब्द सङ्ख्या से बना है जिसका अर्थ है गिनती का विचार । अर्थात् जिसमें २५ तत्त्वों—प्रकृति पुरुषादि का वर्णन है, अथवा जो आत्मा (पुरुष) एवं प्रकृति आदि २५ तत्त्वों का सम्यक् ज्ञान कराता है ।

साक्षिमात्रे—साङ्ख्यकारिका आदि ग्रन्थों के अनुसार संसार मुक्ति का बुद्धि का भोग आत्मा का कहा जाता है, अर्थात्—बुद्धि ही बद्ध होती है, वह मुक्त होती है तथा सुख दुःखादि का अनुभव भी वही बुद्धि ही करती है । आत्मा न बद्ध होता है, न मुक्त होता है और न सुखादि का अनुभव करता है । वह तो केवल द्रष्टा या साक्षी है । फिर भी आत्मा बद्ध हुआ, आत्मा मुक्त हुआ, आत्मा (पुरुष) सुख भोग रहा है या दुःख भोग रहा है । इस प्रकार बुद्धि का भोग साक्षिमात्र आत्मा में बताया जाता है । उसी प्रकार आप भी युद्ध में उपस्थित होकर केवल देखते रहें । आपकी सेना ही शत्रुओं को मार डालेगी एवं विजय प्राप्त करेगी, परन्तु स्वामी होने के कारण आपको ही उसका फल प्राप्त होगा । ‘भगवान् श्रीकृष्ण ने शत्रुओं को परास्त किया, उन पर

विजय प्राप्त की' इस प्रकार लोग आपके लिए कहेंगे । बलराम के इस कथन से श्रीकृष्ण की सेना की विशालता प्रतीत होती है ॥ ५९ ॥

सम्प्रति शत्रोर्व्यसनमाह—

हते हिडिम्बरिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि ।

चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ ६० ॥

अन्वयः—हिडिम्बरिपुणा द्वैमातुरे राज्ञि युधि हते (सति) चिरस्य मित्र-
व्यसनी दमघोषजः सुदमः ।

बालबोधिनी—हिडिम्बरिपुणा = भीमसेनेन । द्वैमातुरे = जरासन्धे ।
राज्ञि = नृपे । युधि = युद्धे 'मल्लयुद्धे इति भावः । हते = मारिते सति ।
चिराय = चिरकालेन । मित्रव्यसनी = मित्रव्यसनवान्, मित्रभ्रंशवान् । दमघो-
षजः = दमघोषपुत्रः, शिशुपालः । सुदमः = सुखेन जेतुं शक्यः । एकाकि-
त्वात् सुसाध्य इत्यर्थः । अत्रत्यमितिवृत्तं हिन्दी टिप्पण्यामवलोकनीयम् ।

कोशः—'चिराय-चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । 'समि-
त्याजिसमिद्युवः' इत्यमरः । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । 'अथ मित्रं सखा
सुहृत्' इत्यमरः ।

समासः—हिडिम्बस्य रिपुः हिडिम्बरिपुः तेन हिडिम्बरिपुणा । द्वयोः
मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमातुरः, तस्मिन् द्वैमातुरे । मित्रस्य व्यसनं मित्रव्यसनम्,
तदस्यास्तीति मित्रव्यसनी । दमघोषाज्जातः दमघोषजः ।

व्याकरणम्—द्वैमातुरे - द्वि + मातृ 'मातुस्तस्य्यासम्भद्रपूर्वायाः'
(४।१।११५) इत्यण् प्रत्ययः उकारश्चान्तादेशो रेफपरः । युधि—युष् +
भावे क्विप् । हते—हन् + कर्मणि क्तः, नलोपश्च । दमघोषजः—दमघोष +
जन् + डः मित्रव्यसनी—मित्रव्यसन + इनिः ।

हिन्दी—हिडिम्ब के शत्रु भीम के द्वारा युद्ध में जरासन्ध के मारे जाने पर
चिर काल से मित्र की मृत्यु से दुःखी उस दमघोष के पुत्र शिशुपाल को जीतना
सरल है ।

टिप्पणी—हिडिम्बरिपुणा—भीम के द्वारा । हिडिम्ब नाम का एक राक्षस था
जिसको बनवास के समय भीम ने मारकर उसकी बहिन हिडिम्बा से विवाह कर
लिया । उसी से घटोत्कच उत्पन्न हुआ ।

द्वैमातुर—जरासन्ध । 'द्वैमातुर' शब्द का अर्थ है—दो माताओं का
पुत्र ।—महाभारत की कथा के अनुसार जरासन्ध के पिता, जो मगध देश के

राजा थे, को पुत्रप्राप्ति के आशीर्वाद में एक फल प्राप्त हुआ जिसको आधा-आधा करके अपनी दो स्त्रियों को खिलाया। उसी के परिणामस्वरूप दोनों स्त्रियों के गर्भ से दो फाँकों की तरह आधे-आधे दो शरीर उत्पन्न हुए। उन्हें बेकार समझकर श्मशान में डाल दिया गया जिसको जरा नाम राक्षसी ने कौतुक वश ज्यों ही मिलाया त्यों ही जुड़ गया और बालक पैदा हुआ। तब इस राक्षसी ने इस बच्चे को पाला। जरा नाम की स्त्री के पड़ोस में जोड़ा जाने (संघित होने) से इसका नाम जरासन्ध पड़ा। इस जरासन्ध अपनी दो कन्याओं अस्ति और प्राप्ति का विवाह कंस से किया। कृष्ण के जन्म के बाद कंस के मारे जाने पर कृष्ण से द्वेष करने लगा। इसके बाद उसने १८ वर्ष की आयु में द्वारकापुरी पर आक्रमण किया किन्तु परास्त होता रहा। अन्त में युधिष्ठिर के युद्ध के समय राजाओं के दिग्विजय के अवसर पर भीम से उसका लड़ाई १३ दिन तक मल्लयुद्ध हुआ। अन्तमें कृष्ण के संकेत पर भीम ने उसे उठाकर सी बार घुमाने के बाद पृथिवी पर पटक दिया और उसका एक पैर उठाकर दूसरा दबाकर उसे चीर डाला (महाभारत सभापर्व) ॥ ६० ॥

एवं नीत्या परमतेन यानं प्रतिपाद्य विक्रमैकरसिकतया आत्ममतेन प्रतिपादयितुमाह—

नीतिरापदि यद् गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।

विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—परः आपदि गम्यः इति नीतिः यत् तत् मानिनः ह्रिये । सः तस्य विधुः विधुन्तुदस्य इव उत्सवाय (भवति) ।

बालबोधिनी—परः=शत्रुः । आपदि=आपत्तिसमये । गम्यः=आक्रमणीय । इति नीतिः = इति नयः । यत्तत् = आपदि गमनम् । मानिनः=शौर्याभिमानिनः, घोरस्य । ह्रिये=लज्जायै । भवतीति शेषः । (किन्तु पूर्णः=समृद्धः, मित्रसाहाय्यसहितः उपचितशरीरश्च । सः=रिपुः । तस्य=मानिनः पुरुषस्य । विधुः = चन्द्रः । विधुन्तुदस्येव = राहोरिव । उत्सवाय=हर्षाय । भवतीति शेषः । अत एव बलिना बलवानेव यातव्यः, बलिबलवयमिति भावः ।

कोशः—‘गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः’ इत्यमरः । ‘विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः । अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लोमृण्णः कलानिधिः’ इत्यमरः । ‘तमस्तु राहुः स्वर्मानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः’ इत्यमरः ।

समासः—मानः अस्ति अस्येति मानी, तस्य—मानिनः । विधुं तुदतीति विधुन्तुदः तस्य विधुन्तुदस्य (त० पु०) ।

व्याकरणम्—मानिनः—मान + इनिः । गम्यः—गम् + यत् । नीतिः—नी + क्तिन् । विधुन्तुदस्य—विधु + तुद + 'विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खड्गप्रत्यये मुमागमः ।

हिन्दी—जब शत्रु आपत्ति में (फँसा) हो, उस समय उस पर चढ़ाई करनी चाहिए, यह जो नीति है वह मानी पुरुष के लिए लज्जाजनक है । जिस प्रकार राहु पूर्ण चन्द्रमा को ही ग्रसता है, उसी प्रकार समृद्धि से पूर्ण शत्रु पर आक्रमण करना मानी पुरुष के आनन्द के लिए होता है ।

टिप्पणी—यहाँ बलरामजी के कहने का तात्पर्य यह है कि शिशुपाल पर जब कोई आपत्ति आये उस समय हम उस पर चढ़ाई करें, यह हम वीर लोगों को शोभा नहीं देता है । वस्तुतः इससे कायरता प्रकट होती है । इस समय हम भी पूर्ण बलवान् हैं और वह भी समृद्ध है, इसलिए इसी समय उस पर आक्रमण करना हमारे लिए यश को देने वाला होगा ॥ ६१ ॥

तर्हि पूर्वप्रतिपादित मन्वादिशास्त्रेण विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—उच्छृङ्खलं = निरगलम्, प्रसह्यपीडनक्षमम् । सत्त्वं = बलम् अन्यत् = अन्यादृशम् । शास्त्रनियन्त्रितं = मनुकामन्दकादिशास्त्र-प्रतिपादितम् । परव्यसनकालनिमित्तमित्यर्थः । सत्त्वं = बलम् । अन्यत् = इतरत्, भिन्नम् । दृष्टान्तमाह—हि=यतः । तेजस्तिमिरयोः = प्रकाशान्ध-कारयोः । सामानाधिकरण्यम् = सामानाधिकरणता, एकाधारत्वम्, सहभावः । कुतः = कथं भवितुमर्हति । नैव भवितुमर्हतीति भावः । एतेन वयं तेजोरूपा नीतिशास्त्रं न मन्यामहे इति भावः ।

कोशः—'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः ।

'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः ।

समासः—उद्गता शृङ्खला यस्य तद् उच्छृङ्खलम् । शास्त्रेण नियन्त्रितं शास्त्रनियन्त्रितम् (त० पु०) । तेजश्च तिमिरं च ते तेजस्तिमिरे तयोः

तेजस्तिमिरयोः समानम् अधिकरणं ययोः ते समानाधिकरणे तयोर्गो-
सामानाधिकरण्यम् ।

व्याकरणम्—शास्त्रनियन्त्रितम्—शास्त्र + नि + यन्त्र + क्तः + इडात्
सामानाधिकरण्यम्—समानाधिकरण + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कुतः—
तसिः 'कुतिहोः' (७ । २ । १०४) इति किमः कुरादेशः ।

हिन्दी—अनियन्त्रित (अमर्यादित) बल कुछ और प्रकार का होता है
शास्त्रों से नियन्त्रित (मर्यादित) बल कुछ और ही प्रकार का ।
दोनों में समानता नहीं हो सकती है । क्योंकि प्रकाश तथा अन्धकार
एक स्थान पर स्थिति कहाँ से हो सकती है ? अर्थात् कभी नहीं हो सकती ।

टिप्पणी—बलराम के कहने का तात्पर्य यह है कि शास्त्रों का नियन्त्रण
सीमित बल वालों के लिए है न कि असीमित बल वालों के लिए । जैसे प्रकाश
के साथ अन्धकार नहीं रह सकता है, उसी प्रकार असीम शक्ति के साथ
का नियन्त्रण नहीं ठहर सकता है । हमारी शक्ति अपार है अतः हमें शास्त्रों
चिन्ता छोड़कर शोध ही शिशुपाल पर चढ़ाई कर देनी चाहिए ॥ ६२ ॥

तर्हि किमिदानीमस्माभिः कर्तव्यमित्याह—

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत्कारि मा, सन्तु चेदयः ।

आस्माकदन्तिसान्निध्याद्वामिनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—इन्द्रप्रस्थगमः तावत् मा कारि । चेदयः अस्माकदन्तिसान्नि-
ध्यात् वामिनीभूतभूरुहः सन्तु ।

बालबोधिनी—इन्द्रप्रस्थगमः = पार्थनगरप्रस्थानम्, हस्तिनापुरप्रस्थानम्
तावत् = इदानीम् । मा कारि = न कार्यम्, न क्रियताम् । (किन्तु)
चेदयः = चेदिदेशाः, डाहलदेशाः । आस्माकदन्तिसान्निध्यात् = अस्माक-
सामीप्यात् । वामिनीभूतभूरुहः = शाखाभङ्गात् खर्वीभूतवृक्षाः, विच्छिन्न-
पादपाः । सन्तु = भवन्तु । चेदियात्रैव कर्तव्यमिति भावः । अत्र प्रस्तु-
चेदियात्रा प्रस्तुतेनैव स्वकार्येण गम्यते इति पर्यायोक्तलङ्कारः । यदुक्तं साहि-
दर्पणे—'पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवामिधीयते' इति ।

कोशः—'वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः' इत्यमरः । 'दन्ती क-
वलो हस्ती द्विरदोजेकपो द्विपः । मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः'
इत्यमरः ।

समासः—इन्द्रप्रस्थस्य गमः इन्द्रप्रस्थगमः (त० पु०) । प्रशस्तो दन्तो येषां दन्तिनः, अस्माकमिमे आस्माकाः, आस्माकाश्च ते दन्तिनश्च आस्माक-
दन्तिनः, तेषां सान्निध्यम्, तस्मात्—आस्माकदन्तिसान्निध्यात् । भुवि रोहन्तीति
भूरुहः न वामनाः अवामनाः, अवामनाः वामनाः सम्पद्यमानाः भूताः इति
वामनीभूताः, वामनीभूताः भूरुहो (वृक्षाः) येषु येषां वा ते वामनीभूतभूरुहः
(व० व्री०) ।

व्याकरणम्—इन्द्रप्रस्थगमः—इन्द्रप्रस्थ + गम् + 'ग्रहवृदनश्चिगमश्च'
(३।३।५८) इत्यप्रत्ययः । मा कारि कृ + कर्मणि लुङ् 'माङि लुङ्'
(३।३।१७५) इत्याशीरर्थे 'न माङ्योगे' (६।४।७४) इत्यट् प्रति-
षेधः । सन्तु—अस् + लोट्—झि ।

हिन्दी—(अब हमें क्या करना चाहिए यह कहते हैं—) इस समय आप
हस्तिनापुर को मत जाइए, किन्तु चेदिदेश (चन्देरी प्रदेश—जिला झाँसी) हम
लोगों के हाथियों के सान्निध्य से छोटे पेड़ों वाले हो जायें । अर्थात् हमें इस समय
शिशुपाल पर चढ़ाई करनी चाहिए ॥ ६३ ॥

आक्रमणविधिमाह—

निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हा पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—दाशार्हाः निरुद्धवीवधासारप्रसाराः व्रजं गाः इव माहिष्मतीं पुरीं
द्विषः उपरुन्धन्तु ।

बालबोधिनी—दाशार्हाः = यादवश्रेष्ठाः, दशार्हदेशवासिनो यादवाः ।
निरुद्धवीवधासारप्रसाराः = अवरुद्धधान्यादिप्राप्ति—सुहृद्बलसाहाय्य—तृण—
काष्ठादिप्रवेशाः । व्रजपक्षे—अवरुद्धदुग्धादिभारवहनसाधनशिक्यभेदप्रवेशनिर्ग-
मनाः, द्वितीयान्तपाठे तु पुरीविशेषणमिदम् । व्रजं = गोष्ठम् । गा इव =
वेगुरिव । माहिष्मतीं = एतन्नाम्नीम् । पुरीं = शिशुपालनगरीम् । द्विषः =
घातून् । उपरुन्धन्तु = निरुन्धन्तु, वेष्टयन्तु ।

कोशः—'धान्यादेर्विवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृद्बलम्, प्रसारस्तृणकाष्ठादेः
प्रवेशः' इति वैजयन्ती । 'विवधो वीवधो मारे पर्याहाराध्वनोरपि' इति हैमः ।
'व्रजः स्याद् गोकुलं गोष्ठम्' इति वैजयन्ती । 'पूः स्त्री पुरीनगर्यां वा पत्तनं
पुरभेदनम्' इत्यमरः ।

५ शि० द्वि०

समासः—वीवधश्च आसारश्च प्रसारश्च ते वीवधासारप्रसाराः ।
 वीवधासारप्रसाराः यैस्ते—निरुद्धवीवधासारप्रसाराः । अन्यत्र—आसारं, सव
 प्रसारश्च आसारप्रसारो वीवधानाम् आसारप्रसारो वीवधासारप्र
 निरुद्धो वीवधासारप्रसारो यैस्ते निरुद्धवीवधासारप्रसाराः । दशार्हाः ।
 दशार्हाः ।

व्याकरणम्—उपरुन्धन्तु—उप + रुध् + लोट्—झि । दायाद्विलोडि
 दशार्ह + अण् । माहिष्मतीम्—महिष्मत् + अण्, स्त्रियां डीप् ।
 र्थः ।

हिन्दी—भोज्य पदार्थ अन्नादि, मित्रों की सहायक सेना तथा घास, म
 ईधन आदि को रोकने वाले यादव लोग माहिष्मती (महेस्वर—इन्दौर)
 की शत्रु की नगरी में शत्रुओं को उसी प्रकार घेर लें जिस प्रकार बहो
 दूध ढोने वालों के आने-जाने को रोकने वाले ग्वाले (गोपाल) गो
 गो को घेर लेते हैं ।

टिप्पणी—यहाँ बलरामजी के कहने का अभिप्राय यह है कि—इस
 शत्रुओं को उनकी राजधानी (माहिष्मती नामकी नगरी) में घेर ले
 उनके पास भोजन की रसद तथा मित्रों की सहायता एवं हाथी-घोड़ों के
 घासादि तथा भोजन बनाने के लिए लकड़ी आदि आवश्यक सामग्री न
 से वे भूखे एवं निर्बल रहकर हमसे लड़ने में असमर्थ हो जायेंगे । इस प्रकार
 शीघ्र ही शत्रुओं पर विजय प्राप्त कर लेंगे ।

वीवध—वीवध शब्द के दो अर्थ हैं—(१) धान्यादि की प्रा
 (२) बहंगा—विशिष्टो वधः = गमनम् एभिस्ते वीवधाः, अर्थात् बोल
 वाली बहंगी ।

दशार्हाः—कुछ विद्वानों के मत में दशार्ह उस देश का नाम है
 यादव लोग रहते थे । इसी से दशार्हाणामिमे दशार्हाः—यादवाः, यह

माहिष्मती—यह नर्मदा नदी पर स्थित चेदिदेश की राजधानी थी, वे
 समय महेस्वर या इन्दौर के नाम से प्रसिद्ध है । यह बहुत प्राचीन क
 जिसका वर्णन पुराणों में भी मिलता है । चेदिदेश जिला झांसी की
 प्रदेश था ॥ ६४ ॥

नन्वेवं सति युधिष्ठिर उपेक्षितो भवतीत्याशङ्क्याह—

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवतिवन्द्रस्तपस्विनः ।

वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

अन्वयः—पाण्डवः यजताम्, इन्द्रः स्वर्गम् अवतु, इनः तपतु, वयं द्विषतः
नाम, सर्वः स्वार्थं समीहते ।

बालबोधिनी—पाण्डवः = युधिष्ठिरः । यजतां = यज्ञं करोतु । इन्द्रः =
इन्द्रः । स्वर्गं = दिवम् । अवतु = रक्षतु । इनः = सूर्यः । तपतु = प्रकाशताम् ।
यं = यादवाः । द्विषतः = शत्रून् । हनाम = मारयाम । (तथा हि —) सर्वः =
विश्वोऽपि लोकः । स्वार्थं = स्वप्रयोजनम् । समीहते = इच्छति, कुक्षते
त्यर्थः । 'प्रतीयते' इति पाठान्तरे प्रतिपद्यते, अनुतिष्ठतीत्यर्थः । अर्केन्द्रतुल्यो-
ष्माकं युधिष्ठिर इत्यर्थः । यथाकैन्द्रपार्थाः स्वकार्याण्यवतिष्ठमानाः परार्थं नापे-
क्षन्ते तथा वयमपि स्वकार्यमपेक्षामहे । न नेषामास्माको चिन्ता नाऽप्यस्माकं
दीयेति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः

कोशः—'इनः पत्यौ नृपार्कयोः' इति मेदिनी । 'इन्द्रो मरुत्वान् मघवा
वज्रजाः पाकशासनः । वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः' इत्यमरः ।

समासः—पाण्डोरपत्यं पाण्डवः । स्वस्य अर्थः स्वार्थः, तम्—स्वार्थम् ।
व्योकरणम्—यजताम्—यज् + लोट्—ताम् । पाण्डवः—पाण्डु + अण् ।
तपु—तप + लोट् + तिप् । हनाम—हन् + लोट्—मस् + आट्—सलोपश्च ।
हिन्दी—युधिष्ठिर यज्ञ करें, इन्द्र स्वर्ग की रक्षा करें, सूर्य तपता रहे, हम
शत्रुओं को मारें, क्यों कि सभी स्वार्थ—साधन चाहते हैं (या स्वार्थसिद्ध
करते हैं) ॥ ६५ ॥

कतंव्यमेवाह—

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत्सम्पर्कादकर्करोचिषाम् ।

शस्त्रैर्द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः, शस्त्रैः, अर्करोचिषां सम्प-
त्, विद्युतां सम्पत् प्राप्यताम् ।

बालबोधिनी—द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः—शत्रुमस्तकच्छेदोद्ग-
च्छद्वक्तसंसिक्तैः । शस्त्रैः = आयुधैः । अर्करोचिषां = सूर्यकिरणानाम् । सम्प-
त् = संयोगात्, सम्बन्धात् । विद्युताम् = तडिताम् । सम्पत् = शोभा ।
प्राप्यताम् = लभताम् । निदर्शनाऽलङ्कारः ।

कोशः—'रुघिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमरः । 'आयुधं तु
प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथाऽस्त्रियौ' इत्यमरः । 'शम्पाशतह्ण दाह्यादिन्यैरावत्यः क्षण-
प्रभा । तडित्सोदामनो विद्युच्चञ्चला चपला अपि' इत्यमरः । 'रोचिः शोचिरुभे
कलीवे प्रकाशो द्योत आतपः' इत्यमरः ।

समासः—द्विषतां शिरांसि द्विषच्छरांसि, तेषां छेदः द्विषच्छिरांसि
प्रोच्छलच्च तच्छोणितं च द्विषच्छिरांसिदप्रोच्छलच्छोणितम्, तेन
द्विषच्छिरांसिदप्रोच्छलच्छोणितैः । अकंस्य रोचीषि अकंस्यरोचीषि,
अकंस्यरोचिषाम् ।

व्याकरणम्—विद्युताम्—विद्युत् + क्विप् । सम्पत्—सम् + पद् +
प्राप्यताम्—प्र + आप + लोट्—कर्मणि त ।

हिन्दी—(युद्ध में) शत्रुओं के शिरों के काटने से निकलते हुए रक्त
हुए (हम लोगों के) हथियार सूर्य की किरणों के संयोग से विजली के
प्राप्त करें ।

टिप्पणी—प्राप्यताम्—प्राप्त करें । बलरामजी, कृष्ण के वदे
इसलिए आशीर्वाद में लोट् लकार का प्रयोग किया है । अथवा—श्रीकृष्ण
सभी बलरामादि सम्मान देते हैं इसलिए प्रार्थना में लोट् लकार का
समझना चाहिए ॥ ६६ ॥

बलरामवचसश्चित्रलिखितदेवताकर्तृकसम्मतिमुत्प्रेक्षते—

इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः ।

सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्वदन्निव ॥ ६७ ॥

अन्वयः—इति संरम्भिणः बलस्य वाणीः आलेख्यदेवताः सभाभित्तिः
ध्वानैः भयात् अन्वदन् इव ।

बालबोधिनी—इति=इत्थम् । संरम्भिणः = कुपितस्य, कुपित
बलस्य=बलमद्रस्य । वाणीः=वाचः, गिरः । आलेख्यदेवताः=चित्रित
देवताः । सभाभित्तिप्रतिध्वानैः=मन्त्रगृहकुड्यप्रतिशब्दैः, सभाभवनकुड्य
ध्वनिच्छलेनेत्यर्थः । भयात्=भीतेः । अन्वदन्निव=अनुचुरिव, अन्वदन्निव
अन्यथा मूर्खोऽयं मारयिष्यतीति भावः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

कोशः—‘नीलाम्बरो रीहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली । सङ्कर्षणः शीत
कालिन्दीभेदनो बलः’ इत्यमरः । ‘स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वानम्’ इत्यमरः ।
समितिसंसदः’ इत्यमरः ।

समासः—आलेख्यानाम् आलेख्ये वा देवताः आलेख्यदेवताः,
मित्तयः सभाभित्तयः, तासां प्रतिध्वानानि तैः सभाभित्ति—प्रतिध्वानैः ।

व्याकरणम्—संरम्भिणः—सम् + रभ + णिनिः । अन्वदन्—अनु +
लङ्—क्षि ।

हिन्दी—इस प्रकार क्रोधी बलराम के वचनों का (दीवारों में चित्रित)
 वताओं ने सभाभवन की दीवारों की प्रतिध्वनियों (के वहाने) से मानो
 सुमोदन-सा किया ॥ ६७ ॥

ततो हरिरुद्धवं वक्तुं दृशैव सूचितवानित्याह—

निशम्यता ताः शेषगवीरभिघातुमधोक्षजः ।

शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमादिशद् दृशा ॥ ६८ ॥

अन्वयः—अधोक्षजः ताः शेषगवीः निशम्य बृहतां पत्युः शिष्याय अभिघातुं
 आ प्रस्तावम् आदिशत् ।

बालबोधिनी—अधोक्षजः = श्रीकृष्णः । ताः=पूर्वोक्ताः । शेषगवीः=
 बलरामगिरः । निशम्य=श्रुत्वा । बृहतां=वाचाम् । पत्युः=स्वामिनः ।
 हृस्पतेरित्यर्थः । शिष्याय = अन्तेवासिने । उद्धवायेत्यर्थः । अभिघातुं =
 वक्तुम् । दृशा=दृक्संज्ञया । प्रस्तावं=अवसरम् । आदिशत्=ददौ, अति-
 दृष्टवान् । हलिगौरवाय नावोचदित्यर्थः ।

कोशः—‘देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः । वनमाली बलिध्वंसी
 संसारतिरधोक्षजः’ इत्यमरः । ‘प्रस्तावः स्यादवसरः’ इत्यमरः । ‘बृहस्पतिः
 पुराचार्यो गोष्पतिर्घिषणो गुरुः । जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः’
 इत्यमरः । ‘स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्षदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गोः’
 इत्यमरः ।

समासः—अक्षानि=इन्द्रियाणि, तेभ्यो जातम् अक्षजम् = इन्द्रियजन्यं
 ज्ञानम्, तदधः कृतं येन सः अधोक्षजः । अथवा—अधोक्षैः = जितेन्द्रियैः,
 ज्ञायते = प्रत्यक्षोक्रियते यः सः अधोक्षजः । अथवा—अधो न क्षीयते
 आतु यस्मात् सः अधोक्षजः । शेषस्य गावः शेषगव्यः ताः शेषगवीः ।

व्याकरणम्—निशम्य—नि + शम् + क्त्वा—ल्यप् । बृहताम्—बृह् +
 क्तिः तस्य च शतृवद्भावः । अभिघातुम्—अभि + घा + तुमुन् । आदिशत्—
 दिश् + लङ्—तिप् ।

हिन्दी—शेष (के अवतार उन बलरामजी) के उन वचनों को सुनकर
 श्रीकृष्णजी ने बृहस्पति के शिष्य उद्धवजीको बोलने के लिए नेत्र के संकेत से
 अवसर प्रदान किया ।

टिप्पणी—बृहतां पत्युः शिष्याय—बृहस्पति के शिष्य उद्धव के लिए
 यहाँ उद्धवजी को बृहस्पति का शिष्य कहने से उनका अप्तत्व प्रतीत
 होता है ॥ ६८ ॥

उद्धवकथनप्रकारमाह—

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।

तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—अथ उद्धवः आहितभरां तथ्यां भारतीम् अनुद्धतम् गदाग्रजम्
उतथ्यानुजवत् जगाद ।

बालबोधिनी—अथ = श्रीकृष्णसङ्केतानन्तरम् । उद्धवः = पवनम्
आहितभराम् = अपितार्थगौरवाम्, अर्थगुर्वीम् । तथ्याम् = सत्याम् ।
वाणीम् । अनुद्धतं = गर्वरहितम्, सौम्यम्, सप्रश्रयम्, यथा स्यात्तथा ।
हलधरवत्कोपेन । गदाग्रजं = कृष्णम् । अग्रे = पुरतः । उतथ्यानुज-
वृहस्पतिरिव । जगाद = उवाच । एतेन मन्त्रप्रावीण्यमुक्तम् । गुरुजन-
सरन्ति प्रायेण शिष्याः । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘उतथ्यावरजो जीवः’ इति विश्वः । ‘सत्यं तथ्यमृतं स-
त्रिषु तद्वति’ इत्यमरः । ‘ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाणाणी स-
इत्यमरः ।

समासः—आहितः भरौ यस्यां सा आहितभरा, ताम्—आहि-
(व० ब्री०) । गदस्य अग्रजः गदाग्रजः, तम्—गदाग्रजम् (त० पु०) ।
अनुजः उतथ्यानुजः तेन तुल्यम् उतथ्यानुजवत् । न उद्धतम् अनुद्ध-
स्यात्तथा ।

व्याकरणम्—उतथ्यानुजवत्—उतथ्यानुज+‘तेन तुल्यं क्रिया चेद-
(५ । १ । ११५) इति वतिः ।

हिन्दी—श्रीकृष्ण भगवान् के भूविक्षेप द्वारा बोलने का सङ्केत कते
उद्धवजी अर्थगौरव से परिपूर्ण तथा सत्य अर्थात् नीतिशास्त्रके अनुकूल
भगवान् श्रीकृष्णके सामने वृहस्पति के समान बोले ।

टिप्पणी—उतथ्य वृहस्पति के बड़े भाई थे । वृहस्पति के समान बोलने
तात्पर्य यह है कि जिस प्रकार वृहस्पति की बात को देवता भी मानते
उसका अपना एक विशेष महत्त्व है । इसी प्रकार उद्धवजी की वाणी
एक विशेष मूल्य है, उसमें व्यर्थता का नाम-निशान नहीं है ॥ ६९ ॥

सम्प्रत्युद्धववचनस्वरूपमाह—

सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।

निर्धारितेऽर्थे लेखेन खलुक्त्वा खलु वाचिकम् ॥ ७० ॥

अन्वयः—सम्प्रति मुसलपाणिना उक्ते (सति) वक्तुम् असाम्प्रतम् ।
लेख्येन अर्थे निर्धारिते (सति) वाचिकं खलु उक्त्वा खलु ।

बालबोधनी—सम्प्रति=अधुना । मुसलपाणिना=हलधरेण, बलभद्रेण ।
केवलं शूरेण न तु मन्त्रक्षमेण इति ध्वनिः । उक्ते=कथिते सति । वक्तुम्=
निगदितुम्, अभिघातुम्; कथितुम् । असाम्प्रतम्=अयुक्तम् । (तथाहि—)
लेखेन=पत्रेण । लेख्येनेति पाठान्तरेऽपि तुल्य एवार्थः । अर्थे=वाच्ये, अभिधेये ।
निर्धारिते=निर्णीते सति । वाचिकं=सन्देशवचनम् । खलु उक्त्वा खलु =न
वाच्यं खलु । अत्र प्रथमः खलुशब्दः प्रतिषेधे, द्वितीयो वाक्यालङ्कारे इत्यव-
गन्तव्यम् । अत्र लिखितार्थे यथा वाचिकं निरर्थकं तथा बलरामोक्ते मम वचन-
मनवकाशमेवेति वाक्यार्थस्य प्रतिबिम्बनाद् दृष्टान्तालङ्कारः । किञ्चात्र स्तुति-
व्याजेन निन्दावगम्यते इति व्याजस्तुतिश्च ।

कोशः—‘सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्’ इत्यमरः । ‘निषेधवाक्यालङ्कारे
जिज्ञासाऽनुनये खलु’ इत्यमरः । ‘युक्तं द्वे साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः ।

समासः—मुसलं पाणौ यस्य सः मुसलपाणिः, तेन मुसलपाणिना (व न्नी०) ।
लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः, तेन लेखेन । न साम्प्रतम् असाम्प्रतम् ।

व्याकरणम्—वक्तुम्—वच् + तुमुन् । उक्ते—वच् + क्तः । यजा-
दित्वात्सम्प्रसारणम् । निर्धारिते—निर् + धृ + णिच् + क्तः । लेखेन—लिख +
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । वाचिकम्—वच् + स्वार्थे ठक् ।

हिन्दी—बलरामजी के (युद्धयात्रा के विषय में) बोलने पर, इस समय
(मेरा) बोलना अनुचित है क्योंकि विषय के लेख द्वारा निर्णीत हो जाने पर
मौखिक वचन कहना व्यर्थ है ।

टिप्पणी—मुसलपाणिना—हाथ में लट्ट रखने वाले । यहाँ बलरामजी के लिए
‘मुसलपाणिः’ सदा हाथ में लट्ट रखने वाले कहने से यह ध्वनि निकलती है कि
बलरामजी तो हमेशा लट्ट लिये फिरते हैं, अर्थात् ये केवल वीर हैं, अतः लट्ट
ही चलाना जानते हैं, शास्त्रज्ञान तो इन्हें है नहीं, इसलिए ये मन्त्रणा के
अयोग्य हैं ॥ ७० ॥

तद्यदि न वक्तव्यम्, तन्मूक इवास्तां किं वृथा जल्पितेनेति वचनावकाशं
दित्सुराह—

तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।

तत्प्रयोजककतृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥ ७१ ॥

अन्वयः—तथाऽपि ते मयि अपि गुरुः इति यद् गौरवम् अस्ति तत् जल्पत मम प्रयोजककर्तृत्वम् उपैति ।

बालबोधिनी—तथापि = बलेनार्थे निर्णीतेऽपि । ते = तव, कृष्णस्य । मयि = बलभद्रे इव अपि, मय्युद्धवेऽपीत्यर्थः । गुरुरिति = पितृव्योऽपि । सम्माननीय इति, अथवा—ज्ञानश्रेष्ठोऽयमिति सम्मानास्पद इति । यत् गौरवं = आदरातिशयः । अस्ति=वर्तते । ‘अस्ति’ इत्यस्य स्थाने ‘एषः’ इति पाठान्तरम् । मुद्धव इत्यर्थः । तत् = तदेव गौरवम् । जल्पतः = भणतः, भाषमाणस्य, भाषा प्रयोज्यकर्मण इत्यर्थः । मम = उद्धवस्य । प्रयोजककर्तृत्वम् = प्रेरकत्वम् उपैति = प्राप्नोति । अत एव वक्ष्यामीत्यर्थः । न हि विद्भिः पृष्ठस्य विशेषज्ञस्य मूर्खवत्तूष्णीभावो युक्त इति भावः । अपिशब्देन आत्मनः हीनत्वं प्रयुञ्जोक्तं प्रकाशयति । इतिशब्दः स्वरूपनिर्देशे ।

कोशः—‘गुरुस्तु गोष्पतौ श्रेष्ठे गुरो पितरि दुर्भरे’ इति विश्वः ।

समासः—प्रयोजयतीति प्रयोजकः, प्रयोजकश्चाऽसौ कर्ता च प्रयोजककर्तृत्वस्य भावः प्रयोजककर्तृत्वम्, तत् । गुरोर्भावः गौरवम् । जल्पतीति जल्पतस्य जल्पतः ।

व्याकरणम्—गौरवम्—गुरु + अण् । उपैति—उप + इ + लट्-तिप् । जल्पतः—जल्प + कर्तृ—कर्तृ । कर्तृत्वम्—कर्तृ—त्वम् ।

हिन्दी—तो भी (बलरामजी के द्वारा युद्ध का निर्णय कर देने पर, कुछ कहना व्यर्थ होने पर भी) मेरे विषय में ये मेरे गुरु (पूज्य या चाचा) हैं यह जो आदरभाव है, वही (आदरभाव) बोलते हुए मुझको प्रेरित कर रहा है ॥ ७१ ॥

ननु बलभद्रेणैव सर्वं विस्तरेणोक्तम्, सम्प्रति न किमपि ते वाच्यमस्तीत्यशङ्क्य वृथा प्रपञ्चोऽयमिति मनसि निधाय त्रिभिः श्लोकैः बाह्यां स्तुतिं कुर्वन्नाह—

वर्णः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥ ७२ ॥

अन्वयः—कतिपयैः एव वर्णैः (कतिपयैरेव —) स्वरैः इव ग्रथितस्य वाङ्मयस्य गेयस्य इव विचित्रता अनन्ता (भवति) अहो ।

बालबोधिनी—कतिपयैः=परिमितैरेव, पञ्चाशत्संख्याकैरेव । वर्णैः = अकारादिभिरक्षरैः । (कतिपयैरेव=परिमितैरेव, सप्तमिरेव) स्वरैः = निषाद-

विभिः स्वरैः । इव = यथा । ग्रथितस्य = गुम्फितस्य । वाङ्मयस्य = शब्द-
गुह्यस्य । गेयस्येव = गानस्येव । विचित्रता = वैचित्र्यम् । अनन्ता + रचनादि-
भेदेनापरिमिता । अहो इति विस्मये, महदाश्चर्यमिति भावः । अत्र, हलिनोक्त
वाक्यहमन्यदेव विचित्रतरं वचमीति तात्पर्यम् । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘निषादवर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्री-
कथोत्थिताः स्वराः’ इत्यमरः । ‘गीतं गानमुभे समे’ इत्यमरः ।

समासः—वागेव वाङ्मयम्, तस्य वाङ्मयस्य । गीयते इति गेयम्, तस्य
स्य । विशेषेण चित्रं विचित्रं तस्य भावः विचित्रता । न विद्यते अन्तः यस्या
सा अनन्ता ।

व्याकरणम्—वाङ्मयस्य—वाच् + स्वार्थे विकारे वा मयट्, चस्य कः
स्य डः । गेयस्य—गा + यत्, ‘ईद्यति’ (६ । ४ । ६५) इति ईकारे ततो गुणः ।
विचित्रता—वि + चित्र + तल् ।

हिन्दी—कुछ ही (अर्थात् परिमित सात) स्वरों से गुम्फित, गाने के
समान परिमित (पचास या तिरसठ) अक्षरों से गुम्फित वाणी की विचित्रता
अनन्त होती है । यह कैसा आश्चर्य है ?

टिप्पणी—जिस प्रकार निषाद आदि स्वरों के उतराव-चढ़ाव से उन्हीं
अक्षरों से विभिन्न, विचित्र-विचित्र प्रकारके गाने बनाये जा सकते हैं, उसी
प्रकार उन्हीं (पचास) वर्णों से विचित्र-विचित्र अर्थों वाले विभिन्न वाक्य बनाये
जा सकते हैं । अर्थात् वाणी के विस्तार की कोई सीमा नहीं है ॥ ७२ ॥

पुनश्च हलघरवचनाक्षेपद्वारेण आत्मवचनस्य ग्राह्यत्वमाह—

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥ ७३ ॥

अन्वयः—स्वेच्छया प्रकीर्णं बहु अपि कामम् अभिधीयते । अनुज्झितार्थ-
सम्बन्धः प्रबन्धः (तु) दुरुदाहरः (एव) ।

बालबोधिनी—स्वेच्छया = स्वप्रतिमानुसारेण । प्रकीर्णं = असङ्गतम् ।
बहु अपि = अधिकमपि, विपुलमपि । कामं = यथेष्टम् । अभिधीयते = उच्यते ।
(किन्तु) अनुज्झितार्थसम्बन्धः = अपरित्यक्तपदार्थसङ्गतिः, परस्परं सङ्गतः ।
प्रबन्धः = सन्दर्भः । दुरुदाहरः = दुर्वच एव । उक्तं च—

वाक्संयमो मे नृपते ! सुदुष्करतमो मतः ।

अर्थवचनं विचित्रं च न वाक्यं बहु भाषितम् ॥

एतेन बलभद्रेण सङ्गतमेवोक्तमिति स्तुतिः, असङ्गतमेवोक्तमिति निन्दितं गम्यते । अतो मया नीतिशास्त्रानुरूपमेवोच्यते इति भावः ।

कोशः—‘स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरिता चेति ते समाः’ इत्यमरः ।

समासः—अर्थस्य सम्बन्धः अर्थसम्बन्धः, न उज्झितः अनुज्झितः, अनुज्झितं अर्थसम्बन्धो यस्मिन्नसौ अनुज्झितार्थसम्बन्धः (त० पु० गर्भं व० व्री०) स्वस्य इच्छा स्वेच्छा तया स्वेच्छया (त० पु०) । प्रवध्यते ग्रथ्यते इति प्रवन्धः दुःखेन उदाह्रियते इति दुरुदाहरः ।

व्याकरणम्—प्रवन्धः—प्र + वन्ध + अच् । अभिधीयते—अभि + धा + लट्-त । दुरुदाहरः—दुर् + उद् + आङ् + हृ + खल् ।

हिन्दी—अपनी इच्छा या प्रतिमानुसार असम्बद्ध तो बहुत भी यके रूप से कहा जा सकता है; परन्तु पदार्थ की सङ्गति को न छोड़ने वाला सन्त (वचन) तो बड़ी कठिनाई से कहा जा सकता है ।

टिप्पणी—उद्धवजी बलरामजी की तरफ व्यङ्ग्य करते हुए कहते हैं कि विषय से असम्बद्ध ऊटपटांग तो जो चाहे जितना बोल सकता है, जैसा कि अभी बलरामजी बोले हैं । परन्तु विषय से सम्बद्ध (नीतिशास्त्रानुकूल) भाषण करना अत्यन्त कठिन है । अर्थात् मेरा वचन नीतिशास्त्रानुरूप होगा, बलराम की तरह ऊटपटांग नहीं ॥ ७३ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेणाह—

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

प्रसारयन्ति कुशलादिचित्रां वाचं पटीमिव ॥ ७४ ॥

अन्वयः—कुशलाः अदीयसीम् अपि घनाम् अनल्पगुणकल्पिताम् चित्रां वाचं पटीम् इव प्रसारयन्ति ।

बालबोधिनी—कुशलाः=वाक्-पटवः, निपुणवक्तारः । पटीपक्षे—कुशलाः । अदीयसीं=सुकुमाराक्षराम् । पटीपक्षे—इलक्षणतमाम्, अतिकोमलाम् । घनां = अतिकोमलाम् । घनां = अर्थगुर्वीम्, श्लिष्टाम् । (पटीपक्षे—) सान्द्राम्, निविडसूत्राच्च । अनल्पगुणकल्पिताम् = माधुर्यादिविपुलगुणगुम्फिताम् । (पटीपक्षे—) बहुतन्तु-विरचिताम् । चित्रां = शब्दादिविचित्राम् । पटीपक्षे—विचित्रवर्णाम् । वाचं = वाणीम् । पटीमिव = शाटीमिव । प्रसारयन्ति—विस्तारयन्ति, वदन्तीत्यर्थः । (पटीपक्षे—) वितानयन्तीति भावः । बलराम

वचनमप्येवंविधमिति स्तुतिः, नैवं विधमिति निन्दा च गम्यते । श्लेषगर्भित-
पूर्णोपमालङ्कारः ।

कोशः—‘गुणो मौर्व्यामिप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशीर्यादिसन्ध्या-
ववृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्याच्च’ इति मेदिनी । ‘कृती कुशल इत्यपि’
इत्यमरः ।

समासः—अतिशयेन मृद्वी अदीयसी तां अदीयसीम् । न अल्पाः अनल्पाः,
अनल्पाश्च ते गुणाश्च अनल्पगुणाः, तैः कल्पिता अनल्प-गुणकल्पिता, ताम्—
अनल्पगुणकल्पिताम् ।

व्याकरणम्—अदीयसीम्—मृदु + ईयसुन्, ऋकारस्य रेफादेशः । प्रसार-
वन्ति—प्र + सृ + लट्—झि ।

हिन्दी—कुशल (वक्ता, पक्षा०—कपड़ा बुनने वाले जुलाहे) अत्यन्त मृदु
(कोमल अक्षरों वाली तथा सुनने में मधुर, पक्षा०—स्पर्श में कोमल तथा चिकनी)
तथा सघन (अर्थगाम्भीर्य से भरी हुई, पक्षा०—गाढ़ी) तथा बहुत से गुणों
(श्लेष, प्रसाद, माधुर्य, पक्षा०—घागों) से बनी हुई, एवं चित्र (रंग-विरंगी-
बनेक रंग वाली) साड़ी के समान, चित्र (गोमूत्रिका, मुरज, कमलादि वन्धों
से अनेक प्रकार के शब्दवैचित्र्य से युक्त) वाणी को फैलाते (अर्थात्
बोलते) हैं ।

टिप्पणी—उद्धवजी का अभिप्राय है कि मेरी वाणी शब्दवैचित्र्य तथा
अर्थगाम्भीर्यादि गुणों से परिपूर्ण होगी ॥ ७४ ॥

अथोद्धवः श्रीकृष्णस्य स्तुतिद्वारात्मोद्धत्यं परिहरति—

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्राह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७५ ॥

अन्वयः—विशेषविदुषः तव पुरः शास्त्रम् उद्ग्राह्यते (इति) यत् सा वक्तुः
परिचयस्थैर्ये गुणनिका एव ।

वालवोधिनी—विशेषविदुषः=विशेषज्ञस्य, विशेषपण्डितस्य । तव=मवतः,
श्रीकृष्णस्य । पुरः=अग्रे । शास्त्रं=नीतिशास्त्रम् । उद्ग्राह्यते = उच्यते,
उपन्यस्यते, इति यत् । सा = शास्त्रोपन्यासात्मिका, तदुद्ग्रहणमित्यर्थः ।
वक्तुः = उद्ग्राहयितुः, ममेत्यर्थः । परिचयस्थैर्ये=अभ्यासदाहर्षे, बोधप्रकर्षे ।
हेतुः=कारणम् । गुणनिकैव=आवृत्तिरेव, अभ्यास एव । न तु वैदुष्यप्रकट-
नमिति भावः ।

कोशः—‘उद्ग्राहितमुपन्यस्तम्’ इति वैजयन्ती । ‘संस्तवः स्यात्परिचयः’ इत्यमरः । ‘अभ्यासे गुणनी योग्या’ इति त्रिकाण्डशेषः ।

समासः—विशेषं वेत्तीति विशेषविद्वान्, तस्य विशेषविदुषः । स्थिरस्य भावः स्थैर्यम्, परिचयस्य स्थैर्यं परिचयस्थैर्यम्, तस्मिन् परिचयस्थैर्ये (त० पु०) ।

व्याकरणम्—विदुषः—विद् + लट् + शतृ + वसुः । उद्ग्राह्यते—उद् + ग्रह + णिच् + त । गुणनिका गुणनी + स्वार्थे कन् । परिचयस्थैर्यं—परिचय + स्थिर + ष्यञ् ।

हिन्दी—(अब उद्धवजी अपनी नम्रता प्रकट करते हुए तथा कृष्णजी को अपने अनुकूल बनाते हुए कहते हैं—) विशिष्ट विद्वान् (या विशेषज्ञ) आपके सामने जो (मेरे द्वारा) राजनीतिशास्त्र उपस्थित किया जा रहा है, वह शास्त्रचर्चा वक्ता (अर्थात् मेरे) अभ्यास की दृढ़ता में कारणभूत आवृत्तिमान है । अर्थात् मैं अपने अभ्यास को दृढ़ बनाने के लिए ही आपके सामने राजनीति की चर्चा कर रहा हूँ, न कि अपनी विद्वत्ता प्रकट करने के लिए ॥ ७५ ॥

सम्प्रति स्वमतं दर्शयति—

प्रज्ञोत्साहवतः स्वामी यतेताधातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुद्देष्यन्त्या जिगीषोरात्मसम्पदः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—अतः स्वामी प्रज्ञोत्साहौ आत्मनि आघातुं यतेत । हि तौ उद्देष्यन्त्याः जिगीषोः आत्मसम्पदः मूलम् ।

बालबोधिनी—अतः=अस्मात् कारणात् । स्वामी=प्रभुः, राजा । प्रज्ञोत्साहौ = मन्त्रोत्साहशक्ती, बुद्धिपराक्रमौ । आत्मनि=स्वस्मिन् । आघातुं=सम्पादयितुम् । यतेत = यत्नं कुर्यात्, स्वयमुभयशक्तिमान् भवेदित्यर्थः । हि=यतः । तौ = प्रज्ञोत्साहौ । उद्देष्यन्त्याः = वत्स्यन्त्याः । जिगीषोः = विजिगीषोः, राज्ञः । द्वादशराजमण्डलीनाभिगतो राजा विजिगीषुः । आत्मसम्पदः = प्रभुशक्तेः । मूलम् = निदानम् । यथोत्साहस्तथा मन्त्रोऽपि ग्राह्यो, न केवल उत्साह इति बलभद्रमतखण्डनम् ।

कोशः—‘उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्’ इत्यमरः । ‘स्वामी प्रभुविशाखयो’ इति विश्वः । ‘बुद्धिमन्तीषा विषणा वी प्रज्ञा वीमुखी मतिः’ । ‘प्रेक्षोपलब्धिश्चित्तवित्तिपञ्जसिचेतनाः’ इत्यमरः ।

समासः—प्रकर्षेण जानाति अनयेति प्रज्ञा, चोत्साहश्चेति प्रज्ञोत्साहौ, तौ

(इन्द्रः) । आत्मः सम्पत् आत्मसम्पत्, तस्याः आत्मसम्पदः (त० पु०) ।
 वेतुमिच्छति जिगीषुः, तस्य जिगीषोः ।

व्याकरणम्—स्वामी—‘स्वामिनैश्वर्ये’ (५ । २ । १२६) इति निपातः ।
 जिगीषोः—जि + सन् + उः । यतेत—यत + लिङ् त ।

हिन्दी — (अब उद्धवजी अपना मत प्रस्तुत करते हैं—) इसलिए (विजया-
 मिलापी) राजा को अपने में बुद्धि तथा पराक्रम दोनों को ही सम्पादन करने
 (रखने) का प्रयत्न करना चाहिए । क्योंकि ये दोनों (बुद्धि तथा उत्साह—
 पराक्रम) ही विजयामिलापी राजा की बढ़ती हुई आत्म-सम्पत्ति (प्रभुशक्ति)
 के प्रधान कारण हैं ॥ ७६ ॥

प्रज्ञायाः ग्राह्यत्वे प्रयोजनमाह—

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये ।

तत्रानिशं निषण्णास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—ये धीराः सोपधानां स्थेयसीं धियं खट्वयन्ति, ते तत्र निषण्णाः
 (सन्तः) जातु श्रमं न जानते ।

बालबोधिनी—ये धीराः = धीमन्तः, स्थिरबुद्धिमन्तः । सोपधानां = सवि-
 शेषाम्, युक्तियुक्ताम् । (खट्वापक्षे—) सोपबर्हाम्, सगेन्दुकाम्, उच्छीर्षसहि-
 ताम् । स्थेयसीं = स्थिरतराम्, निश्चयात्मिकाम्, (खट्वापक्षे—) द्रढीयसीम् ।
 धियं = बुद्धिम् । खट्वयन्ति = पर्यङ्कयन्ति, खट्वां कुर्वन्ति, आश्रयन्तीत्यर्थः ।
 ते = धीराः । तत्र = धीखट्वायाम् । अनिशं = निरन्तरम्, अश्रान्तं च ।
 निषण्णाः = कृतावस्थानाः सन्तः, विश्रान्ताः सन्तः । (खट्वापक्षे—) उपविष्टा
 सन्तः । जातु = कदाचिदपि । श्रमं = खेदम् । खट्वापक्षे—रत्यादिश्रमम् ।
 न जानते = नावगच्छन्ति, न विन्दति । बुद्धिपूर्वक एवोत्साहो सेव्य न केवल
 इति, सर्वथा धीराश्रयणीयेति भावः । परिणामालङ्कारः । तल्लक्षणं यथा
 कुबलयानन्दे—‘परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना’ इति ।

कोशः—‘उपधानं विशेषे स्याद् गेन्दुके प्रणयेऽपि च’ इति विश्वः । शयनं
 मञ्चपर्यङ्कपत्यङ्काः खट्वया समाः’ इत्यमरः ।

समासः—उपधानेन सहिता सोपधाना, ताम्—सोपधानाम् । खट्वामि-
 वाचरन्ति खट्वयन्ति । न विद्यते निशा यस्मिन् तत्तथा अनिशम् ।

व्याकरणम्—स्थेयसीम्—स्थिर + ईयसुन् + ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७)

इत्यादिना स्थादेशः, ततो डोप् । खट्वयन्ति—खट्वा + णिच् + लट्-ङि ।
जानते—ज्ञा + लट्-ङ् ।

हिन्दी—जो बुद्धिमान् मनुष्य युक्तियुक्त (पक्षा०—तकिये से युक्त), अथवा स्थिर (पक्षा०—मजबूत), बुद्धि को चार-पाई (खाट-पलंग) के समान बनाते हैं, उस बुद्धिरूपी चारपाई पर बैठे हुए (उस बुद्धि पर आश्रित) वे लोग कभी थकान को नहीं जानते हैं ।

टिप्पणी—जिस प्रकार तकियों से युक्त मजबूत चार-पाई पर बैठे हुए मनुष्य थकता नहीं है, उसी प्रकार युक्तियुक्त एवं निश्चयात्मक बुद्धि के अनुसार कार्य करने वाला व्यक्ति कभी असफल नहीं होने के कारण विश्र नहीं होता है ॥ ७७ ॥

प्रज्ञाप्रज्ञयोर्भेदं दर्शयति—

स्पृशन्ति शरवत्तीक्ष्णाः स्तोकमन्तर्विशन्ति च ।

बहुस्पृशाऽपि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—तीक्ष्णाः शरवत् स्तोकं स्पृशन्ति, अन्तः च विशन्ति । बहु-स्पृशाऽपि स्थूलेन अश्मवत् बहिः स्थीयते ।

बालबोधिनी—तीक्ष्णाः = निशितप्रज्ञाः, तीक्ष्णबुद्धयः । शरवत् = शरपे-तुल्यम्, बाणवत् । स्तोकं = स्वल्पमेव । स्पृशन्ति = लक्ष्यस्य स्पर्शं कुर्वन्ति । अन्तः = कार्यस्य चान्तरम्, पक्षान्तरे-शरीरस्याभ्यन्तरम् । विशन्ति = प्रविशन्ति । अल्पायासेन बहुकार्यं साधयन्तीत्यर्थः । बहुस्पृशाऽपि = विपुलं प्रदेशं स्पृशताऽपि । स्थूलेन = स्थूलबुद्धिना, मन्दमतिना, पक्षान्तरे-बृहता च । अश्मवत् = प्रस्तरवत्, बहिः = कार्यस्याकार्यं च बहिरेव, पक्षान्तरे—शरीरस्य बहिः प्रदेशे एव । स्थीयते = स्थितिः क्रियते । मूर्खेण महत्ता प्रयत्नेनाऽपि कार्यसिद्धिः कर्तुं न शक्यते इति भावः । उपमालङ्कारः ।

कोशः—शरस्तु तेजने वाणे दध्यग्रे नाशरं जले' इति विश्वः । 'पाषाणप्रस्तर-प्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्' इत्यमरः । 'स्तोकाल्पक्षुल्लकाः' इत्यमरः ।

समासः—बहु स्पृशतीति बहुस्पृक् तेन बहुस्पृशा । शरेण तुल्यं शरवत् । अश्मना तुल्यम् अश्मवत् ।

व्याकरणम्—स्पृशन्ति—स्पृश् + लट्-ङि । शरवत्—शर + वतिः, 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' (५।१।११५) इति सूत्रेण वतिः । अश्मवत्—अश्मन् + वतिः । पूर्ववत् ।

हिन्दी—(अब उद्धवजी बुद्धिमान् तथा मूर्ख मनुष्यों में भेद दिखाते हैं—)
 बुद्धि वाले मनुष्य बाण की तरह (कार्य के बाहरी भाग का, पक्षान्तर
 में—शरीर के बाहरी भाग का) थोड़ा सा स्पर्श करते हैं और (कार्य के
 पक्षान्तर में—शरीर के) भीतर घुस जाते हैं । किन्तु मूर्ख मनुष्य पत्थर के
 समान बाहर बहुत स्पर्श करते हुए भी (कार्य के पक्षान्तर में—शरीर के)
 बाहर ही रह जाता है ॥ ७८ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेणाह—

आरभन्तेऽल्पमेवाऽज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ७९ ॥

अन्वयः—अज्ञाः अल्पम् एव आरभन्ते, कामं व्यग्राश्च भवन्ति, कृतधियः
 महारम्भाः (भवन्ति) निराकुलाः च तिष्ठन्ति ।

बालबोधिनी—अज्ञाः = मूर्खाः, मन्दधियः । अल्पं = तुच्छम्, स्तोकम्
 एव । आरभन्ते = प्रक्रमन्ते । कामम् = अत्यन्तम् । व्यग्राश्च = व्याकुलाश्च ।
 भवन्ति = जायन्ते । कार्यपारं न गच्छन्तीति भावः (किन्तु—) कृतधियः =
 शिसितबुद्धयः, शास्त्रज्ञाः । महारम्भाः = महोद्योगाः, भवन्ति । निराकुलाः =
 अव्यग्राश्च तिष्ठन्ति । कार्यस्य पारं गच्छन्तीति भावः ।

कोशः—‘व्यग्रो व्यासक्त आकुलः’ इत्यमरः । ‘अज्ञे मूढ यथाजातमूर्खवैधेय-
 बालिशाः’ इत्यमरः ।

समाप्तः—जानन्तीति ज्ञाः, न ज्ञाः अज्ञाः । त्रिगतम् अग्रं येषां ते व्यग्राः ।
 आरभन्ते इति आरम्भाः, महान्तः आरम्भाः येषां ते महारम्भाः (व० ब्री०) ।
 कृता = शिक्षिता, शास्त्रेण वर्जिता वा धीर्येषां ते कृतधियः । आकुलेभ्यः
 निर्गताः निराकुलाः ।

व्याकरणम्—आरभन्ते—आ + रभ + लट्—झ ।

हिन्दी—मूर्ख लोग छोटा सा कार्य आरम्भ करते हैं और अत्यन्त व्याकुल
 हो जाते हैं । परन्तु सुशिक्षित बुद्धिवाले पुरुष बड़े-बड़े कार्यों को आरम्भ करते हैं
 वे पुरुष निराकुल (निश्चिन्त) रहते हैं (तथा कार्यों में सफलता को प्राप्त
 पाते हैं) ॥ ७९ ॥

व्याकरणं बुद्धिमानपि न प्रमाद्येदित्याह—

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।

हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥ ८० ॥

अन्वयः—उपायम् आस्थितस्य अपि प्रमाद्यतः अर्थाः नश्यन्ति । (तथाहि-
शयालुः मृगयुः उपशयस्थः अपि मृगान् न हन्ति ।

बालबोधिनी—उपायम् = सामाद्युपायम्, कार्यसाधनपद्धतिम् । आस्थि-
तस्याऽपि = प्राप्तस्याऽपि । किमुत व्यग्रतयेति भावः । प्रमाद्यतः = अनवधानम्
अनवहितस्य । अर्थाः = प्रयोजनानि, कार्याणि । नश्यन्ति = विघटन्ते, ना-
मायान्ति । (तथाहि—) शयालुः = निद्रालुः, अजागरूकः । मृगयुः = व्याधः ।
उपशयस्थोऽपि = मञ्चकस्थोऽपि, मृगमार्गे प्रच्छन्नस्थाने वर्तमानोऽपि । मृगान्
हरिणान् । न हन्ति = न मारयति, हन्तुं न शक्नोतीति भावः । अत्र विशेष-
समान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । लक्षणन्तु प्रागेवोक्तम् ।

कोशः—‘अर्थोऽभिधेयैरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’ इत्यमरः । ‘प्रमादोज-
घानता’ इत्यमरः । ‘व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः’ इत्यमरः ।

समासः—उपशेरतेऽस्मिन्निति उपशयः, उपशये तिष्ठतीति उपशयस्थः ।
शेते तच्छीलः शयालुः । मृगान् यातीति मृगयुः ।

व्याकरणम्—नश्यन्ति—नश्—लट्—क्षि । हन्ति—हन् + लट्—तिप् ।

हिन्दी—उपाय से कार्य करने वाले भी असावधान व्यक्ति के कार्य नष्ट हो
जाते हैं (बिगड़ जाते हैं) । क्योंकि सोने वाला शिकारी उपशय (मृगों के
मार्ग में स्थित, व्याध के छिप कर रहने का गड्ढा) में उपस्थित रहता हुआ
मृगों को नहीं मार पाता है ।

एवं प्रज्ञाया आवश्यकत्वमुक्त्वोत्साहस्याप्याह—

उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि ।

जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥ ८१ ॥

अन्वयः—जिगीषुः एकः द्वादशसु अपि राजसु (मध्ये, द्वादशसु) आदित्ये
दिनकृत् इव ईहाम् अत्यजन् उदेतुं कल्पते ।

बालबोधिनी—जिगीषुः = विजयेच्छुः । एकः = एक एव । द्वादशसु =
द्वादशसङ्ख्यकेषु । राजसु = भूपेषु मध्ये । दिनकृदिव = दिनकरणे व्याप्ति-
माण आदित्य इव । ईहाम् = उत्साहम् । अत्यजन् = अपरिहरन्, प्रयुज्यमान-
एव । न तु निरुद्योग इति भावः । उदेतुं = उदयाय । कल्पते = प्रभव-
उत्साहशक्तिः प्रभुशक्तेरपि मूलमिति भावः । ‘नानालिङ्गत्वाद्दूनां नानाजनानां तुल-
इति श्रुतेः प्रतिमासादित्यभेदाद् द्वादशत्वम्, तच्चैकस्यैव द्वादश + वति ।
‘द्वादशात्मा दिवाकरः’ इत्यभिधानात् । ते च इन्द्रादयः । उक्तं च-

इन्द्रो घाता मगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽयमा ।

अर्चिविवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥

इति द्वादशादित्यानां नामानि । द्वादशराजानस्तु—१. अरिः, २. मित्रम्, ३. अरेमित्रम्, ४. मित्रमित्रम्, ५. अरिमित्रमित्रम् । इमे पञ्च पुरःसरा भवन्ति । ६. पाष्णिग्राहः, ७. आक्रन्दः, ८. पाष्णिग्राहासारः, ९. आक्रन्दासारः । १०. पाष्णिग्राहादयश्चत्वारो विजिगीषो पृष्ठतो भवन्ति । एवं मिलित्वा नव भवन्ति । विजिगीषुर्दशमः । ११. मध्यमः, १२. उदासीनः । एवं द्वादशराजानो दत्तव्याः । अत्रः चेमे श्लोकाः—

अरिमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।

तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पञ्चेति शेषः ।

पाष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ।

आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ चत्वार इति शेषः ।

अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः ।

अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे ॥

मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ।

अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥

विजिगीषोर्नामिस्थानीयराजचक्रस्य पाष्णिग्राहमिव यो गृह्णाति स पाष्णिग्राहः । तन्निरोधाद्विजिगीषुसहायः आक्रन्दः । आक्रन्दविरोधाच्च पाष्णिग्राहासारः । एतन्निरोधाच्च आक्रन्दासारः । एवंविधद्वादशराजमण्डलीमध्ये जिगीषुरेक एव भवति ।

कोशः—‘इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः’ इत्यमरः । ‘पक्षो दिनाहनी वा क्लीवे दिवसवासरी’ इत्यमरः । ‘राजा राट् पार्थिवक्षमा-गृन्पृभूपमहीक्षिताः’ इत्यमरः ‘सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः । मास्करा-हकरज्जन्प्रभाकरविभाकराः’ इत्यमरः ।

समासः—त्यजतीति त्यजन्, न त्यजन् अत्यजन् । द्वौ च दश च द्वादश, तेषु द्वादशसु । जेतुमिच्छुः जिगीषुः । दिनं करोतीति दिनकृत् । अदितेः अपत्यानि पूषासः आदित्याः, तेषु आदित्येषु ।

व्याकरणम्—जिगीषुः—जि + सन् + उः । दिनकृत—दिन + कृ + क्विप्, कृत् । आदित्येषु—अदिति + ण्यः । उदेतुम्—उद् + ई + तुमुन् । कल्पते—कल्प + लट्—त् ।

हिन्दी—विजय को चाहने वाला अकेला ही राजा वारह राजाओं के पक्ष में उत्साह को न छोड़ता हुआ उसी प्रकार अभ्युदय को प्राप्त होता है, वैसे वारह सूर्यों में वही सूर्य उदय होता है जो कि दिन को करने वाला होता है।

टिप्पणी—उद्धवजी के कहने का तात्पर्य यह है कि जैसे आदित्य तो वारह हैं लेकिन उनमें से दिन को करने वाला उत्साह शक्ति से सम्पन्न सूर्य ही उदित होता है। इसी प्रकार राजा तो वारह प्रकार के होते हैं लेकिन उनमें से जो उत्साह शक्ति सम्पन्न विजिगीषु है वह एक ही अभ्युदय को प्राप्त होता है अन्य ११ राजा नहीं। अतः एव उत्साह शक्ति को प्राप्त करना भी परत आवश्यक है। यद्यपि प्रधानता मन्त्रशक्ति (बुद्धि-बल) की ही है। इसलिए हम लोगों को उत्साही तो होना ही चाहिए इसमें सन्देह नहीं है। द्वादश आदित्यों के नाम इस प्रकार हैं—घाता, मित्र, अर्यमा, रुद्र, वरुण, सूर्य, ऋष, विवस्वान्, पूषा, सविता, त्वष्टा और विष्णु। जैसा कि पुराणों का वचन है—

घाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च ।

भगो विस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः ।

एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥

इनमें से केवल एक ही सूर्य प्रतिदिन उदित होता है। शेष ११ आदित्य केवल प्रलय काल में ही उदित होते हैं ऐसी पुराणों की मान्यता है। वे संसार में अश्वत्थामा की उक्ति भी इसी बात को प्रकट करती है—

‘दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नोदिता द्वादशार्काः’ इति ।

इसी प्रकार राजा भी वारह होते हैं जिनके नाम इस प्रकार हैं—

१. शत्रु, २. मित्र, ३. शत्रु का मित्र, ४. मित्र का मित्र, ५. शत्रु के मित्र का मित्र ये पाँच राजा आगे चलने वाले होते हैं। ६. पाष्णिग्राह (बर्तन पीछे सहायता के लिए आने वाला), ७. आक्रन्द (शत्रु के पीछे सहायता के लिए आने वाला), ८. पाष्णिग्राहासार (सहायता करने के लिए अपने-अपने पक्ष में बुलाया हुआ), ९. आक्रन्दासार (सहायता करने के लिए शत्रु के पक्ष में बुलाया गया), ये चार विजय यात्रा में पीछे चलने वाले होते हैं। इस प्रकार ये सब मिलकर ९ हुए। दशवाँ विजिगीषु (स्वयं सबको जीतने की इच्छा रखने वाला), ग्यारहवाँ मध्यम (दोनों का समझौता कराने में समर्थ होने वाला), बारहवाँ स्वतन्त्र (दोनों के वध करने में समर्थ, अतः एव स्वतन्त्र) होता है।

१२. उदासीन—(जिसे दोनों की परवाह न हो) । यह भी राजमण्डल बाहर रहता है और स्वयं स्वतन्त्र तथा सबसे बली होता है ॥ ८१ ॥
अथ प्रमादप्रकारमाह—

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।

चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गः घनसंवृतिकञ्चुकः, चारेक्षणः, दूतमुखः (एवम्भूतः) पार्थिवः कोऽपि पुरुषः (अस्ति) ।

बालबोधिनी—बुद्धिशस्त्रः = प्रज्ञायुधः । अन्यो हि आयुधेन जिवांसति स तु बुद्धयेति भावः । उक्तं च—

एकं हन्यान्न वा हन्यादिपुमुक्तो घनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥

किञ्च—प्रकृत्यङ्गः = स्वाम्यादिप्रकृतिशरीरः । तद्वैकल्ये राज्ञो वैकल्यं सादित्यर्थः । अन्यस्य पाणिपादादीनि अङ्गानि भवन्ति, स तु तत्कर्म प्रकृतिमिव कुस्ते । उक्तं च । मनुस्मृती—

स्वाम्यमात्यो पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।

सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥

अन्यच्च—

स्वामी जनपदोऽमात्यः कोशो दुर्गबलं सुहृत् ।

राज्यं सप्तप्रकृत्यङ्गं नीतिज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥ इति ।

अपरञ्च—घनसंवृतिकञ्चुकः = दुर्भेदमन्त्रगुप्तिकवचः । अन्यो हि अयोम-
केन कवचेनात्मानं रक्षति, स तु मन्त्रगुप्त्यैवेति भावः । अन्यथा मन्त्रभेदे राज्य-
भेदादिति भावः । अपरं कीदृशः—चारेक्षणः = गुप्तचरनयनः । अन्यस्य स्वमुखे
एव चक्षुषी भवतः स तु सर्वं चारेणैव पश्यति । उक्तं च—

गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति वाडवाः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ इति ।

अन्यथा स्वपरमण्डलवृत्तान्तादर्शनात्, 'अन्वस्येवान्धलनस्य विनिपातः
पदे पदे' इति भावः । दूतमुखः = सन्देशहरवदनः, दूतास्यः । अन्यस्य हि शरीर-
लभं मुखं भवति, स तु मुखकार्यं भाषणादिकं दूतत एव कुस्ते । अन्यथा मूकस्येव
वाक्यवहारासिद्धौ तत्साध्यासाध्यप्रतिबन्धः स्यादिति भावः । (एवम्भूतः =
ईदृशः) । पार्थिवः = राजा । कोऽपि = लोकविवक्षणा एव । पुरुषः = पुरुषः ।

अस्तीति शेषः । अतो राज्ञा बुद्ध्यादि—सम्पन्नेन भवितव्यम् । एतदेवाऽप्रमत्त-
त्वम् । अन्यथा स्वरूपहानिः स्यादिति भावः । अत्र कोऽपीति राज्ञो लोक-
सम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । सा च बुद्धिश्च
इत्यादिरूपकनिष्पन्नेति प्रधाना, रूपकश्च पोषक इत्यप्रधानः । एवम-
योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कोशः—‘स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च राज्याङ्गानि प्रकृतयः’
इत्यमरः । ‘चारश्च गूढपुरुषः’ इत्यमरः । ‘स्यात्सन्देशहरो दूतः’ इत्यमरः ।
‘उरश्छन्दः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

समासः—शस्यते क्षिप्यते इति शस्त्रम्, बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य सः बुद्धिश्च
(व० ब्री०) । प्रकृतय एवाङ्गानि यस्य सः प्रकृत्यङ्गः । घना चाऽसौ संवृतिश्च
घनसंवृतिः (क० घा०), घनसंवृतिरेव कञ्चुकं यस्य सः घनसंवृतिकञ्चुकः
(व० ब्री०) । चारा एव ईक्षणे यस्य सः चारेक्षणः (व० ब्री०) । दूता ए
मुखं यस्य सः दूतमुखः ।

व्याकरणम्—पार्थिवः—पृथिवी + ‘तस्येश्वरः’ (५ । १ । ४२) इत्य-
प्रत्ययः ।

हिन्दी—बुद्धि ही जिसका शस्त्र है, स्वामी अमात्यादि प्रकृतियाँ ही जिन्हें
अवयव हैं, मन्त्र को गुप्त रखना ही जिसका कवच है, गुप्तचर (बुद्धि
पुलिस—जासूस) ही जिसकी आँखें हैं और दूत ही जिसका मुख है, इस प्रकार
का राजा कोई विलक्षण पुरुष ही होता है ।

टिप्पणी—जिसकी बुद्धि ही शस्त्र है अर्थात् जो राजा शस्त्र बिना चलने
हुए ही अपनी बुद्धि के प्रयोग से ही शत्रुवधरूप कार्य को पूरा कर लेता है
अन्य राजा की भाँति उसे अपनी रक्षा के लिए शस्त्रादि की भी आवश्यकता
नहीं पड़ती । दूसरे शस्त्र प्रयोग में कार्य की सिद्धि में सन्देह हो सकता है
अर्थात् शस्त्र लक्ष्य से च्युत हो सकता है पर बुद्धि का प्रयोग कभी निष्फल
नहीं होता है । प्रकृति अर्थात् स्वामी, मन्त्री, मित्र, कोष, राष्ट्र, किला और
सेना ये सात अथवा—प्रजा (नागरिक-समूह) ही जिसके अङ्ग हैं । कोई राजा
तो अपने हाथ-पैरादि अङ्गों से कार्य करता है, परन्तु यह तो प्रकृतियों से है
अपने सभी कार्य पूरे कर लेता है, क्योंकि इनके अभाव में तो राजसत्ता का ही
अभाव हो जाता है । मन्त्र को गुप्त रखना ही जिसका कवच है । अर्थात् गुप्त

तो लोहमय कवच धारण कर अपनी रक्षा करता है परन्तु वह तो गुप्तमन्त्रणा के अनुसार कार्य करके ही अपनी रक्षा करता है। अन्यथा मन्त्र के भेद होने से राज्य भेद हो सकता है। गुप्तचर ही जिसके नेत्र हैं, अर्थात् अन्य सामान्य राजादि तो अपने मुखमें स्थित नेत्रों से जहाँ तक नेत्र पहुँच सकते हैं देख सकता है। परन्तु वह तो गुप्तचरों द्वारा अपने तथा शत्रु के राष्ट्र की प्रत्येक बात को जान लेता है। अन्यथा गुप्तचरों के बिना उसे शत्रु के राष्ट्र की तो बात ही क्या अपने राष्ट्र के भी अनेक वृत्तान्त ज्ञात नहीं हो सकेंगे। दूत ही जिसका मुख है। अन्य राजादि तो भाषणादि कार्य अपने मुख से ही करता है, परन्तु विजिगीषु राजा तो अपने दूतों द्वारा सन्देश भेजता है। अन्यथा गुँगों के समान वाग्व्यवहार ही ठीक नहीं हो पायेगा। इन गुणों से युक्त ही कुशल शासक एवं सर्वप्रिय राजा होता है। कहने का तात्पर्य यह है कि शस्त्रादि की अपेक्षा बुद्धि आदि से काम लेना ही राजा के लिए अधिक हितकर है ॥ ८२ ॥

अथ केवलं तेजःसमाश्रयणेन 'मा जीवन्निति' यदुक्तं तद्दूषयितुमाह—

तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः ।

नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः ॥ ॥ ८३ ॥

अन्वयः—कालज्ञस्य महीपतेः तेजः क्षमा वा एकान्तं न । (तथाहि—) रसभावविदः कवेः एकम् ओजः (एकः) प्रसादो वा न ।

बालबोधिनी—कालज्ञस्य = समयज्ञस्य, अवसरविदः । महीपतेः = राज्ञः । तेजः = प्रतापः, क्षात्रमिति यावत् । क्षमा वा = क्षान्तिरेव वा, मार्दवमेव वा । एकान्तं = नितान्तम्, नियमेव । न = नैवाऽस्ति । किन्तु यथावसरमुभयमेवाश्रयणीयमिति भावः । (तथा हि) रसभावविदः—रसाः = शृङ्गारादयः, भावाः = निर्वेदादयः, तान् वेत्ति यः सः, तस्य, रसभावजानतः । क्वचिद् 'रसभावविदः' इत्यस्य स्थाने 'रसभागविदः' इति पाठान्तरम् । तत्र—रसाः = शृङ्गारादयः तेषां भागः = विषयः, तं वेत्तीति रसभागविदः, तस्य रसभागविदः । कवेः = कवितुः, काव्यकर्तुः । एकं = केवलम् । ओजः = प्रौढबन्धत्वम् । एकः = केवलः । प्रसादो वा = सुकुमार-बन्धत्वं वा । न = नैव भवति, न नियमितम् । किन्तु रसानुगुण्येन यथायोग्यमुभयमप्युपादेयमिति भावः । अत्र 'रसभागविदः' इत्येव समुचितः पाठः, न तु रसभावविदः । रस्यते इति व्युत्पत्त्या रसपदेन भावस्यापि ग्रहणात् किञ्च भाव एव रसो भवति । किञ्च रसेष्वेव रीतयो विभक्ताः न तु भावेषु । ते च रसाः शृङ्गारादयः नष्ट । तेषां नामानि साहित्य-

दर्पणे यथा—शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । वीमत्सोऽद्भुतेत्यष्टौ
शान्तस्तथा मतः ॥ ३ । १८१ ॥ भावास्तु विभावानुभावसञ्चारिरूपाः । वि
बोऽपि द्विविधः—आलम्बनविभावः, उद्दीपनविभावश्च । अनुभावाः अपरिपि
सञ्चारिणश्च निर्वेदादयः वक्ष्यमाणरूपाः त्रयस्त्रिंशद् भवन्ति । दृष्टान्तालङ्कारः

कोशः—‘तेजः दीप्ती प्रभावे च स्यात् पराक्रमरेतसोः’ इति मेदिनी
‘एके मुख्यान्वकेवलाः’ इत्यमरः । ‘शृङ्गारादौ विषे वीर्ये द्रवे रागे गुणे रस
इत्यमरः । ‘कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयः’ इत्यमरः ।

समासः—कालं जानातीति कालज्ञः, तस्य कालज्ञस्य (त० पु०) रसा
भावाश्च रसभावाः तान् वेत्तीति रसभाववित् तस्य रसभावविदेः (द्वन्द्व
त० पु०) । मह्याः पतिः महीपतिः तस्य महीपतेः । एकः अन्तः यस्मिन् कर्मो
तत् यथा स्यात् तथा एकान्तम् ।

व्याकरणम्—कालज्ञस्य—काल + ज्ञा + ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (३ । २ । ३)
इति कप्रत्ययः । रसभावविदः—रस + भाव + विद् + क्विप् ।

हिन्दी—समय (अवसर) को जानने वाले राजा के लिए प्रताप (क
प्रयोग) या शान्ति (मृदुता का प्रयोग) एकमात्र नहीं होते हैं (अर्थात् राजा
सदा बल का ही प्रयोग करे या सदा मृदुता का ही प्रयोग करे ऐसा कोई स्थिति
नियम नहीं है । क्योंकि रस और भावों को जानने वाले कवि के लिए (सदा)
केवल ओजगुण या केवल प्रसादगुण ही नहीं होता है । (किन्तु वह समय अनुसार
दोनों का ही आश्रय लेता है ।)

टिप्पणी—जिस प्रकार रस भावादि के विषय को जानने वाला कवि, वीर
रौद्रादि कठोर रसों में ओजगुणयुक्त कठोर रचना का प्रयोग करता है । तथा
वही कवि शृङ्गार-करुणादि कोमल रसों में प्रसाद गुणयुक्त कोमल रचना का
प्रयोग करता है । इसी प्रकार राजा भी अवसर के अनुसार अर्थात् जहाँ बल का
प्रयोग की आवश्यकता है वहाँ बल प्रयोग करता है तथा जहाँ शान्ति की
आवश्यकता है वहाँ शान्ति (मृदुता) का व्यवहार करता है । यदि राजा बल का
तीक्ष्णता का व्यवहार करेगा तो लोग उससे उद्विग्न हो जायेंगे और यदि वह
मृदुता का प्रयोग करेगा तो लोग उसे अपमानित करेंगे । अतः राजा को समय
नुसार दोनों का ही प्रयोग करना चाहिए । इससे ‘चतुर्थोपायसाध्ये’ इत्यादि
वलराम के मत का भी खण्डन हो गया ।

यहाँ 'रस्यते = आस्वाद्यते इति रसः' इस रस की व्युत्पत्ति से रस पद से भावादि आठों लिये जाते हैं इसलिए मूल श्लोक में भावपद का प्रयोग निष्प्रयोजन होने से 'रसभावविदः' के स्थान पर 'रसभागविदः' पाठ ही समुचित है। रस नौ होते हैं—शृङ्गार, हास्य, करुण, रोद्र, वीर, भयानक, वीमत्स, वदभुत और शान्त। भाव तीन प्रकार के होते हैं—विभाव, अनुभाव तथा सञ्चारीभाव। विभाव दो प्रकार के हैं—आलम्बन, विभाव तथा उद्दीपन विभाव। अनुभाव असङ्ख्य हैं। सञ्चारीभाव निर्वेदादि ३३ हैं। इनके लक्षणादि यहाँ ग्रन्थ विस्तार के भय से नहीं दिये जा रहे हैं। जिज्ञासु जन साहित्य-रूपणादि आकर ग्रन्थों से अपनी जिज्ञासा शान्त कर सकते हैं ॥ ८३ ॥

यदुक्तं 'क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः' (२ । ४३) इति तत्त्वण्ड-पितुमाह—

कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।

असाध्यः कुस्ते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥ ८४ ॥

अन्वयः—परैः कृतापचारः अपि अनाविष्कृतविक्रियः असाध्यः (सन्) गदः यथा काले प्राप्ते (सति) कोपं कुस्ते ।

बालबोधिनी—परैः = शत्रुभिः । कृतापचारोऽपि = विहितापचारोऽपि । गदपक्षे—विहितापचारोऽपि । 'कृतापराधोऽपि' इति विहितद्रोहोऽपीत्यर्थः । गदपक्षे तु विहितापचारोऽपीत्येवार्थः । अनाविष्कृतविक्रियः = अप्रकटितकोपः, अन्तर्गूढ-विकारः । (अत एव—) असाध्यः = अप्रतिसमाधेयः सन्, तदानीमप्रतिविधेयः सन् । गदो यथा = रोग इव । काले = अवसरे । शत्रुबलक्षयावसरे, शत्रु-विपत्तिकाले स्वकीयवृद्धिसमये च । गदपक्षे—प्रकोपकाले बलक्षये च । प्राप्ते = समायाते सति । कोपम्=आक्रमणम्, विकारम् । कुस्ते=करोति । प्रकुप्यतीत्यर्थः । उक्तं च—

वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः ।

तमेव चागते काले भिन्नाद् घटमिवाश्मना ॥ इति ॥

कोशः—'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । 'द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशास्त्रव-शत्रवः । अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः ।

व्याकरणम्—कुस्ते—कृ + लट् + त ।

हिन्दी—शत्रु के द्वारा अपमान करने पर अपने मनोविकार को नहीं प्रकट करने वाला वाद में असाध्य (अगम्य) होता हुआ (बुद्धिमान पुरुष) समय

आने पर अर्थात् शत्रु की शक्ति क्षीण होने पर तथा अपनी शक्ति की वृद्धि होने पर उस प्रकार क्रोध करता है जैसे रोगी के अपथ्य सेवन करने पर भी विकार को नहीं प्रकट करने वाला (अन्त में) असाध्य होता हुआ, रोग, सम्प्राप्त होने पर (रोगी की शक्ति क्षीण होने पर) कोप करता (रोगी को भार डालता) है ॥ ८४ ॥

किञ्चाऽकाले दारुणेन न भवितव्यमिति दर्शयितुमाह—

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।

प्रदीपः स्नेहमावत्ते दशयाऽभ्यन्तरस्थया ॥ ८५ ॥

अन्वयः—मृदुव्यवहितं तेजः अर्थान् भोक्तुं प्रकल्पते (तथाहि—) प्रदीपः अभ्यन्तरस्थया दशया स्नेहम् आदत्ते ।

बालबोधिनी—मृदुव्यवहितं = मार्दवमिश्रम् । पक्षान्तरे—मृदुवस्त्वन्तर्हितम् । तेजः = शौर्यम्, प्रतापः । पक्षान्तरे—ज्योतिश्च । अर्थान् = पदार्थान्, राज्यादिभोगान् । पक्षान्तरे तैलादींश्च । भोक्तुं = अनुभवितुम्, उपभोक्तुम् । पक्षान्तरे-दग्धं च । प्रकल्पते = प्रभवति । (तथा हि—) प्रदीपः = दीपः । अभ्यन्तरस्थया = मध्यस्थया । दशया = वर्त्या । स्नेहं = तैलादिकम् । आदत्ते = गृह्णाति, उपभुङ्क्ते च । अन्यथा स्वयमेव निर्वापादिति भावः । यो हि शान्तिपूर्वमेव प्रतापः फलतीत्यतः प्रथमं सर्वथा क्षन्तव्यमेवेति भावः । उक्तं च—

मृदुमध्यवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।

एतद् बुद्ध्वा महाराज ! मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव ।

कोशः—‘दीपः प्रदीपः’ इत्यमरः । ‘दशा वार्ताविस्थायां स्नेहतैलादिके रते’ इति विश्वः ।

समासः—मृदुना व्यवहितं मृदुव्यवहितम् (त० पु०) । अभिगतम् अन्तरम्—अभ्यन्तरम्, अभ्यन्तरे तिष्ठतीति अभ्यन्तरस्था, तथा—अभ्यन्तरस्थया (त० पु०) ।

व्याकरणम्—अभ्यन्तरस्था—अभ्यन्तर + स्था + ‘आतोऽनुपसर्गे क’ (३।२।३) इति कप्रत्ययः । प्रदीपः—प्र + दीप + पचादित्वाद्च् । भोक्तुम्—मुञ् + तुमुन् । कल्पते—कल्प् + लट्—त ‘कृपो रोलः’ (८।२।१८) इति लत्वम् । आदत्ते—आ + दा + लट्—त ।

हिन्दी—शान्ति से युक्त प्रताप ही राज्यादि विषयों को भोगने के लिए समर्थ हो सकता है । क्योंकि दीपक अपने भीतर स्थित वत्ती के द्वारा तैल को ग्रहण करता है ॥ ८५ ॥

तर्हि पौरुषेण किं प्रयोजनं शान्तिस्वभावस्य तु दैवमेव सर्वं विधास्यतीत्या-
शङ्क्याह—

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।

शब्दार्थो सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥ ८६ ॥

अन्वयः—विद्वान् दैष्टिकतां न आलम्बते पौरुषे च न निषीदति (किन्तु—)
सत्कविः शब्दार्थो इव द्वयम् अपेक्षते ।

बालबोधिनी—विद्वान् = अभिज्ञः, विपश्चित् । दैष्टिकतां = दैवप्रमाण-
कताम्, भाग्यवादिताम् । नालम्बते = नाश्रयते, न सेवते । (तथा च—)
पौरुषे च = केवले पुरुषार्थे च । न = नैव । निषीदति = तिष्ठति । केवल-
श्रुतमेव नाश्रयते । दैवप्रातिकूल्ये पुरुषार्थस्यापि वैफल्यमिति भावः । (किन्तु—)
सत्कविः = श्रेष्ठकाव्यकर्ताः । शब्दार्थो = काव्यशरीरभूतो शब्दतदभिधेयाविव ।
द्वयं = दैवं पौरुषं च । अपेक्षते = आश्रयते । तत्केवलेन पौरुषाश्रयेण चैवो न जेय
इति भावः । अतः पौरुषमावश्यकमपि, परं समये एव कर्तव्यमिति भावः ।

उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘दैवं दिष्टं भागधेयं स्त्री नियतिविधिः’ इत्यमरः । ‘विद्वान् विपश्चित्
दीपज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः
कविः’ इत्यमरः ।

समासः—दिष्टे मतिर्यस्याऽसौ दैष्टिकः, तस्य भावः तत् ता ताम् दैष्टिक-
ताम् । संज्ञाऽसौ कविश्च सत्कविः (क० घा०) शब्दश्च अर्थश्च शब्दार्थो तो
तथाभूतो ।

व्याकरणम्—दैष्टिकताम्—‘अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः’ (४।४।६०) इति
ठक् । पौरुषे—पुरुष + अण् । अपेक्षते—अप + ईक्ष + लट्-त । निषीदति—
निषद् + लट्-तिप्—‘पाघ्राध्मा—’ (३।१।१३७) इति सीदादेशः ।

हिन्दी—विद्वान् पुरुष केवल भाग्य पर ही आश्रित नहीं रहता है और न
केवल पुरुषार्थ पर ही निर्भर रहता है । परन्तु जैस श्रेष्ठ कवि (काव्यनिर्माणादि
में) शब्द तथा अर्थ दोनों की अपेक्षा करता है उसी प्रकार विद्वान् भी भाग्य
तथा पुरुषार्थ दोनों का (समयानुसार) आश्रय लेता है ॥ ८६ ॥

अथ शान्तेः फलमाह—

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्चारिणो यथा ।

रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—रसस्य स्थायिनः एकस्यार्थे भूयांसः सञ्चारिणः भावाः यथा प्रवर्तन्ते तथा (स्थायिनः एकस्य) नेतुः (अर्थे भूयांसः) महीभृतः (प्रवर्तन्ते) ।

बालबोधिनी—रसस्य = रसीभवतः । स्थायिनः=स्थायिभावस्य रत्यादेः उक्तं च—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साही भयं तथा ।

जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

एवं नव स्थायिभावाः । स्थायिभावस्य सामान्यलक्षणं यथा—

चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते सम्बध्यन्तेऽनुबन्धिभिः ।

रसत्वं ये प्रपद्यन्ते प्रसिद्धाः स्थायिनोऽपि ते ॥ इति ।

एकस्यार्थे = रसतां गच्छतः एकस्येव रत्यादेः स्वादुभावरूपे प्रयोक्तुं भूयांसः = विपुलः, प्रचुराः । सञ्चारिणः = व्यभिचारिणः । भावाः = विदादयः । विभावादीनामप्युपलक्षणमिदम् । सञ्चारिणां सामान्यलक्षणं यथा—

दीपयन्तः प्रवर्तन्ते ये पुनः स्थायिनं रसम् ।

ते तु सञ्चारिणो ज्ञेया न ते स्थायित्वमागताः ॥ इति ।

ते च निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशत् । उक्तं च काव्यप्रकाशे—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयामदश्चमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विषाद ओत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥

त्रासश्च वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ इति ॥

यथा प्रवर्तन्ते=यथा प्रवृत्ता भवन्ति, यथा सहकारितां गच्छन्ति । तदुक्तं

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः ॥ इति ।

तथा = तथैव । स्थायिनः = स्थिरस्य । एकस्य = केवलस्य, शान्त्या काले

प्रतीक्षमाणस्येत्यर्थः । नेतुः = नायकस्य, विजिगीषोः । अर्थे = प्रयोजने ।

भूयांसः = अनेके । महीभृतः = राजानः । 'महीभुजः' इति पाठेऽपि स्यात्

कार्यः । प्रवर्तन्ते = चेष्टन्ते । तस्य कार्यं स्वयमेव साधयन्तीति भावः । उपमा-
वङ्कारः ।

कोशः—‘अर्थोभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’ इत्यमरः ।

समासः—तिष्ठतीति स्थायी, तस्य स्थायिनः । रसते इति रसः, तस्य
सस्य । महीं विभ्रतीति महीभृन्तः (त० पु०) ।

व्याकरणम्—प्रवर्तन्ते—प्र + वृत् + लट्-ञ । स्थायिनः—स्था + णिनिः,
ङ् । सञ्चारिणः—सम् + चर् + णिनिः । भूयांसः—बहु + ईयसुन् ‘बहोर्लोपो भू
बहोः’ (६।४।१५८) इति ।

हिन्दी—जैसे रसता को प्राप्त होते हुए रत्यादि स्थायी भाव के शङ्कादि
अनेक सञ्चारी भाव (तथा विभावादि) प्रवृत्त (उसके सहायक) होते हैं उसी
प्रकार स्थिर रहने वाले (शान्तिपूर्वक समय की प्रतीक्षा करने वाले) एक
विषयेच्छु राजा के भी (कार्यसाधन में) अन्य राजा लोग सहायक हो जाते हैं ।

टिप्पणी—शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत
और शान्त इन नौ रसों के क्रमशः—रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय,
चुम्प्रा तथा विस्मय और शम ये नौ स्थायी भाव होते हैं । ये नौ स्थायी भाव
ही विभाव, अनुभाव तथा सञ्चारी भावों के द्वारा पुष्ट होकर रसके रूप में
परिणत हो जाते हैं । जैसे राम के हृदय में सीता को देखकर उत्पन्न रति
स्थायी भाव है । सीता इस रति का आलम्बन विभाव है । एकान्त स्थान तथा
चन्द्रिका आदि उद्दीपन विभाव हैं । कटाक्ष, भ्रू-विक्षेप, चुम्बन आदि अनुभाव
हैं । लज्जा एवं शङ्कादि सञ्चारी भाव हैं । इन विभाव, अनुभाव और सञ्चारी
भावों से रस की अमिव्यक्ति होती है । सञ्चारी भावादि के लक्षण संस्कृत टीका
में देखने चाहिए ॥ ८७ ॥

शान्तिपक्षे गुणान्तरमाह—

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधिष्ठिता ।

सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—तन्त्रावापविदा योगैः मण्डलानि अधिष्ठिता नरेन्द्रेण शत्रवः
फणीन्द्रा इव सुनिग्रहाः ।

बालबोधिनी—तन्त्रावापविदा = स्वराष्ट्रपरराष्ट्रचिन्ताकुशलेन, अथवा—
स्वशक्त्युत्पत्तिविधानलक्षणं तन्त्रम्, परशक्तीनामात्मन्यध्यारोपणमावापः, ती
वेतीति तेन । विषवेद्यपक्षे—विषघ्नमणिमन्त्रौषधादिप्रयोगविदा, शास्त्रौषध-

आवाप—(१) दूसरे राष्ट्र में क्या-क्या हो रहा है तथा उसे अपने
 जीन कैसे किया जा सकता है इस प्रकार का विचार करना आवाप कहलाता
 अथवा—शत्रु की शक्ति को किसी प्रकार (मन्त्री तथा शत्रुपक्षीय राजाओं
 फूट डालकर) अपने में मिला लेना भी आवाप कहलाता है । (२) सपेरे
 पक्ष में—औषध प्रयोग या सर्पप आदि फेंककर सर्पों को आकर्षित करना
 आवाप कहलाता है ।

योग—(१) सामादि उपायों का नाम योग है । अथवा—गुप्तचरों को
 'योग' कहते हैं । (२) सपेरे के पक्ष में—देवता आदि के ध्यान का नाम
 योग है ।

मण्डल—(१) अपने राष्ट्र तथा शत्रु के राष्ट्र को 'मण्डल' कहते हैं । (२)
 सपेरे के पक्ष में—त्रायव्यादि देवता आयतनों का नाम मण्डल है ।

सुनिग्रहाः—सरलता से वश में करने योग्य । यहाँ सु तथा नि पूर्वक ग्रह
 शत्रु से कर्म में खलु प्रत्यय हुआ है, अतः 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्'
 (१ । ३ । ६९) से षष्ठी का निषेध होकर 'नरेन्द्रेण' में तृतीया हुई है ॥८८॥

यदुक्तं 'तौ हि मूलमुदेष्यन्त्याः' (२ । ७६) इति तदेव व्यनक्ति—

करप्रचेयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम् ।

प्रज्ञाबलवृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥ ८९ ॥

अन्वयः—उत्तुङ्गः प्रज्ञाबलवृहन्मूलः उत्साहपादपः करप्रचेयाम् प्रथीयसीं
 प्रभुशक्तिं फलति ।

बालबोधिनी—उत्तुङ्गः=महोन्नतः, महाप्रभावः । प्रज्ञाबलवृहन्मूलः=
 मन्त्रशक्तिप्रधानमूलः । उत्साहपादपः = पराक्रमवृक्षः । करप्रचेयां = राजग्राह्य-
 भागवर्द्धनीयाम्, हस्तग्राह्यां च । प्रथीयसीं = पृथुतराम्, विपुलाम् । प्रभु-
 शक्तिं = प्रभावविशेषम् । फलति = प्रसूते, जनयति । मन्त्रसहितेनोद्यमेन
 प्रभुशक्तिर्जन्यते इति वाक्यार्थः । रूपकालङ्कारः ।

कोशः—'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः
 कोशदण्डजम्' इत्यमरः । 'मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः' इत्यमरः । वृक्षो महीरुहः
 शाखी विटपी पादपस्तहः । अनोकहः कटः शालः पलाशीद्रुमागमाः' इत्यमरः ।

समासः—प्रज्ञायाः बलं प्रज्ञैव बलमिति वा प्रज्ञाबलम्, प्रज्ञाबलमेव वृहत्
 मूलं यस्याऽपी प्रज्ञाबलवृहन्मूलः (व० व्री०), अन्यत्र—प्रज्ञाबलमिव वृहत्

मूलं यस्य सः । उत्साहः पादपः इव उत्साहपादपः । अन्यत्र—उत्साह-
पादपः उत्साहपादपः । करेण प्रचेया करप्रचेया तां करप्रचेयाम् । प्रभोः प्रभुशक्तिः, ताम्—प्रभुशक्तिम् । अतिशयेन पृथ्वी प्रथीयसी, तां प्रथीयसीम् ।

व्याकरणम्—प्रथीयसीम्—पृथु + ईयसुन् 'र ऋतोर्हलादेर्लघोः' (६।१।१६)
इति रेफादेशः, ततो डीप् । करप्रचेयाम्—कर + प्र + चि + 'अचो लृट्' (३।१।९७) रति यत् प्रत्ययः । फलति—फल + लट्—तिप् ।

हिन्दी—श्रेष्ठ (पक्षान्तर में—ऊँचा) तथा बुद्धि-दल रूपी लम्बी जड़ वृक्ष
उत्साह-रूपी वृक्ष, कर (राजदेय-भाग-लगान, टैक्स) से बढ़ने वाली (फलकर अधिक नीचे झुकने के कारण हाथ से तोड़ने योग्य) बहुत बड़ी प्रभुशक्ति (कोष, चतुरङ्गिणी सेना आदि तेज विशेष) को उत्पन्न करता है ।

टिप्पणी—जैसे लम्बी जड़ वाला ऊँचा वृक्ष (अधिक फलों के भार से झुकने के कारण) हाथ से तोड़ने योग्य फलों को उत्पन्न करता है, उसी प्रकार जिसका बुद्धिबल दृढ है उस प्रभावशाली राजा का उत्साह, लगान (टैक्स) आदि से बढ़ी हुई प्रभुता को उत्पन्न करता है । अर्थात् बुद्धिपूर्वक पराजित करने वाले राजा के वशमें अन्य राजा लोग शीघ्र ही हो जाते हैं, जिनके द्वारा दिये हुए कर (टैक्स) से राजा की प्रभुशक्ति (खजाना, सेनादि) बहुत बढ़ जाती है ॥ ८९ ॥

विचारपूर्वकं कार्यकारिणो विजिगीषो विश्वमपि विधेयं स्यादिति श्लो-
कप्रयेणाह—

अनल्पत्वात् प्रधानत्वाद् वंशस्येवेतरे स्वराः ।

विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥ ९० ॥

अन्वयः—अनल्पत्वात् प्रधानत्वात् वंशस्य इतरे स्वराः इव विजिगीषो-
नृपतयः परिवारतां प्रयान्ति ।

बालबोधिनी—अनल्पत्वात् = प्रज्ञोत्साहाधिकत्वात्, मन्त्रशक्त्युत्साहाधिकत्वात् प्रवृद्धत्वात् । स्वरपक्षे—उच्चैस्तरत्वात्, तारतरत्वाच्च । किञ्च—प्रधानत्वात् = मण्डलाधिष्ठातृत्वात्, राजमण्डलमुख्यत्वात् । स्वरपक्षे नायकस्वरत्वात् । वंशस्य वंशवाद्यस्वरस्य । इतरे स्वराः = षड्जमध्यमधैवतादयः स्वराः । इव = यथा । क्वचिद् 'वंशस्य' इत्यस्य स्थाने 'अंशस्य' इत्यपि पाठस्तत्र अंशामिधानस्वरस्य उदात्तस्वरस्य बहुलध्वनेरिति वाऽर्थः । विजिगीषोः = नायकस्य राज्ञः । नृपतयः = अन्ये माण्डलिका एकादश-राजानः । परिवारतां = परिच्छदत्वम्, पोष्यताम् ।

उत्साहः प्रयान्ति भावः । प्रयान्ति = गच्छन्ति । तत्कर्मकराः सम्पद्यन्ते । तस्माद्
भोः विजयार्थं कार्यं कर्तव्यम् । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘प्रधानं स्यान्महाऽमात्ये प्रकृतो परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च
विजयेकत्वे तूत्तमे सदा’ इति मेदिनी । ‘स्वरः शब्देऽपि’ इत्यनेकार्थसङ्ग्रहः ।

समासः—न अल्पः अनल्पः, तस्य भावः अनल्पत्वम्, तस्मात्—अनल्पत्वात् ।
अनस्य भावः प्रधानत्वम् तस्मात् प्रधानत्वात् । विजेतुमिच्छुः विजिगीषु,
स्य विजिगीषोः । नृणां पतयः नृपतयः । परितः त्रियन्ते एभिरिति परिवाराः
भावः परिवारता, तां परिवारतां ।

व्याकरणम्—विजिगीषोः—वि + जि + सन् ‘सनाशंसमिक्ष उः’
(३।२।१६८) इति उप्रत्ययः । परिवारताम्—परिवार + तल् । प्रयान्ति—
प्र + या + लट् झि ।

हिन्दी—प्रज्ञा तथा उत्साह के अधिक होने से तथा राजमण्डली में मुख्य
होने से विजयार्थी राजा के अन्य राजा लोग उसी प्रकार परिवारता को प्राप्त होते
हैं अर्थात् परिवार बनकर उसकी कार्यसिद्धि में सहायक होते हैं, जिस प्रकार
अधिक ऊँचे स्वर तथा प्रधान होने से वंश नामक बाजे के स्वर के अन्य वीणा
शृङ्गादि के शब्द अनुगामी एवं उसके पोषक हो जाते हैं (अथवा पाठान्तर
में—अंश नामक तत्काल विहित स्वरविशेष के अनुगामी एवं पोषक हो
जाते हैं) ॥ २० ॥

अप्यनारम्भमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्थः शब्दा इव विहायसः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—किञ्च—अनारम्भमाणस्य अपि विभोः परैः उत्पादिताः अर्थाः
विहायसः शब्दा इव गुणतां व्रजन्ति ।

बालबोधिनी—किञ्च—अनारम्भमाणस्यापि = स्वयमकिञ्चित्कुर्वाणस्यापि,
उदासीनवदवस्थितस्यापि, निष्क्रियमाणस्यापि । उभयत्रापि विशेषणमिदं
समानम् । विभोः = प्रभोः । गगनपक्षे—व्यापकस्य । परैः = अन्यैः राजभिः,
गुप्तवराक्षिभिर्वा । गगनपक्षे—शङ्खमृदङ्गभेर्यादिभिश्च । उत्पादिताः = सम्पा-
दिताः । गगनपक्षे—जनिताः, अभिव्यक्ताः । अर्थाः = प्रयोजनानि । विहायसः =
गगनस्य । शब्दा इव = ध्वनय इव । गुणतां = विशेषणताम् । व्रजन्ति = प्राप्नु-
वन्ति, गच्छन्ति । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु’ इति वैजयन्ती । ‘विद्विष्णुपदं वातु पुंस्याकाशविहायसी । विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्वास्य व्ययम्’ इत्यमरः ।

समासः—आरभते इत्यारभमाणः, न आरभमाणः अनारभमाणः, अनारभमाणस्य (नन् त० पु०) । गुणस्य भावः गुणता, ताम्-गुणताम् ।

व्याकरणम्—विभोः-विः + भू + कर्तरि डुः । उत्पादिताः-उत् + पद् + णिच् + कर्मणि क्तः । अनारम्भमाणस्य=नन् + आ + रभ + कर्तरि शान्त् । गुणताम्-गुण् + तल । व्रजन्ति-व्रज + लट्-ञि ।

हिन्दी—स्वयं क्रियाशून्य भी सर्वसमर्थ विजिगीषु राजा के (अन्यान्य ग्यारह राजाओं या गुप्तचरादि) के द्वारा सम्पादित प्रयोजन के प्रकार गुण बन जाते हैं जिस प्रकार स्वयं कुछ भी न करने वाले, व्याप्त आकाश के दूसरे (पटह आदि वाद्य) के द्वारा उत्पन्न किये हुए शब्द बन जाते हैं ।

टिप्पणी—‘शब्दगुणकमाकाशम्’ शब्द आकाश का गुण है, इस नियम के नगाड़े आदि के द्वारा उत्पन्न शब्द, जिस प्रकार सर्वत्र व्यापक एवं निरुक्त आकाश के स्वयं ही गुण बन जाते हैं, उसी प्रकार समर्थ राजा के स्वयं निरुक्त होते हुए भी दूसरों के द्वारा साधित कार्य भी उसी राजा के कार्यरूप में बन जाते हैं ॥ ९१ ॥

किञ्च—

यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥ ९२ ॥

अन्वयः—एकार्थतन्तुप्रोतायां यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायाम् अधिकद्युतिः नायकः नायकायते ।

बालबोधिनी—एकार्थतन्तुप्रोतायां = एकप्रयोजनरूपसूत्रग्रथितायाम् । यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायाम् = अभिगम्यशत्रुपृष्ठानुधाव्यादिद्वादशराजमण्डलरूपमालायाम् । अधिकद्युतिः = उत्कृष्टतेजाः, महातेजाः । नायकः = शक्ति सम्पन्नो विजिगीषुः । नायकायते = मध्यमणिरिवाचरति । सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे रूपकम् । तच्च ‘नायकायते’ इत्युपमाया अङ्गमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कोशः—‘पाणिग्राहस्तु पृष्ठतः’ इत्यमरः । ‘नायको नेतरि श्रेष्ठे हार-
स्वयम्पावपि’ इति विश्वः ।

समासः—एकश्चाऽसौ अर्थश्च एकार्थः, एकार्थ एव तन्तुः एकार्थतन्तुः ।
स्वयम्—एकार्थ इव तन्तुः एकार्थतन्तुः एकार्थतन्तो प्रोता एकार्थतन्तुप्रोता,
स्याम्—एकार्थतन्तुप्रोतायाम् (त० पु०) । यातव्यश्च पाणिग्राहश्च यातव्य-
पाणिग्राही (द्वन्द्वः), तौ आदी येषां ते यातव्यपाणिग्राहादयः (व० व्री०),
एव माला यातव्यपाणिग्राहादिमाला, तस्याम् यातव्यपाणिग्राहादि-
मालायाम् । अधिका द्युतिर्यस्यासौ—अधिकद्युतिः ।

ध्याकरणम्—प्रोतायाम्—प्रपूर्वाद् वेजः कर्मणि क्तः ‘वचि स्वयियजादीनां
विति’ (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम् । नायकायते नायक + क्यङ् + लट्-त
‘अनानादाचारे’ (३।१।१०) इति क्यङि, ‘अकृतसार्वधातुकयोः’ इति दीर्घः ।

हिन्दी—एक प्रयोजनरूप धागे में ग्रथित तथा यातव्य एवं पाणिग्राह आदि
१२ प्रकार के राजाओं की मण्डलीरूप माला में अधिक तेजस्वी विजिगीषु
राजा नायक (अर्थात् माला के मध्य में स्थित ‘सुमेरु’ नाम के बड़े दाने) के
अभ्यास आचरण करता है । अर्थात् सबसे अधिक शोभा पाता है, प्रधान होता है ।

टिप्पणी—जैसे एक ही धागे में गुथी हुई माला में अन्य यातव्य (जिसे
कड़ा जाय वह मनका—माला का दाना) तथा पाणिग्राह (जिसे छोड़
दिया जाय वह माला का दाना) आदि के समूह में नायक (सुमेरु नामक
मध्यमणि) ही अधिक शोभा पाता है, उसी प्रकार (जिस पर चढ़ाई की जाय)
तथा पाणिग्राह (पीछे रहने वाला राजा) आदि बारह प्रकारके राजाओं में
विजिगीषु राजा (नायक) ही सबसे श्रेष्ठ होता है ॥ ९२ ॥

विमृश्यकरणप्रकारमाह—

षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षो रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्तूनि बलवन्ति च ॥ ९३ ॥

अन्वयः—शक्त्यपेक्षः (सन्) षाड्गुण्यं रसायनम् उपयुञ्जीत, एवम् अस्य
मङ्गानि स्थास्तूनि बलवन्ति च भवन्ति ।

बालबोधिनी—शक्त्यपेक्षः—प्रभावोत्साहमन्त्ररूपशक्तित्रयमपेक्षमाणः सन् ।
रसायनपक्षे—बलमपेक्षमाणः सन्, बलमिच्छन्निति वा । ‘शक्त्यपेक्षम्’
इति पाठान्तरे—प्रभावादिशक्तित्रयस्यानतिक्रमेणेत्यर्थः । पक्षान्तरे—यथाबलम् ।
षाड्गुण्यम् = सन्धिविग्रहादिगुणषट्कम् । रसायनपक्षे—षड्गुणबलजारितम् ।

षड्गुणगन्धकजारितम् । रसायनम् = पृथिवी प्रापकम्, शास्त्रोक्तमार्गमित्यर्थः ।
 पक्षान्तरे—चन्द्रोदयादिजराव्याधिनाशकमीपधम् । उपयुञ्जीत = सेवेत । आत्मा
 सामर्थ्यं बुद्ध्वा य एव गुणो हितः सन्धिर्वा विग्रहादिर्वा स एवानुष्ठेय इति भावः ।
 एवं = यथावलं षाड्गुण्यरूपरसायनप्रयोगे सति । अस्य = प्रयोक्तुर्विजिगीषोः ।
 पक्षान्तरे—बलामिलाषिणः । अङ्गानि=प्रकृत्यादीनि सप्ताङ्गानि उक्तं च—

स्वामी जनपदोऽमात्यः कोशो दुर्गं वलं सुहृत् ।

राज्यं सप्तप्रकृत्यङ्गं नीतिज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥ इति ॥

पक्षान्तरे—शरीरावयवाः । स्थास्नूनि = स्थिरतराणि, कालान्तरक्षमाप्नो-
 त्यर्थः । पक्षे—आयाससहानि । बलवन्ति च = दृढानि, सामर्थ्यवन्ति च,
 परपोडाक्षमाणीत्यर्थः । भवन्ति = जायन्ते । उक्तं च किरातार्जुनीये (२।३३)

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।

सुकृतः परिशुद्ध आगमः, कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ इति ।

अत्र श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः ।

कोशः—‘शक्तिर्वले प्रभावादौ’ इति विश्वः । ‘रसायनं विहङ्गोऽपि जग-
 व्याधिभिदोषधे’ इति विश्वः । ‘स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च । राज्य-
 ङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च’ इत्यमरः ।

समासः—शक्तिमपेक्षते इति शक्त्यपेक्षः (त० पु०) । षट् च ते गुणाः
 षड्गुणाः—, षड्गुणा एव षाड्गुण्यम् । पक्षान्तरे—षड्गुणाः यस्मिन् तत् पक्ष-
 गुणम्, तदेव षाड्गुण्यम् तत् । अध्यते = प्राप्यते, अनेनेति अयनम्, रसायाः बुद्ध-
 अयनं = प्रापकम् इति रसायनम् । पक्षान्तरे—रसानां रसरक्तादिसप्तदेहातुनाम्
 अयनम्=प्रापकम्, रसायनम् । प्रशस्तं बलमस्त्येषां तानि बलवन्ति । स्थानं
 शीलं येषां तानि स्थास्नूनि ।

व्याकरणम्—षाड्गुण्यम्-षड्गुण-‘चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्
 (४३३) इति वार्तिकेन स्वार्थे ष्यञ् । शक्त्यपेक्षः—शक्ति+अप्+ईक्ष+
 ‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः’ (३।१।१३४) इति अच् प्रत्ययः । उप-
 युञ्जीत-उप+युज्+लिङ्+त । स्थास्नूनि-स्थाघातोः ‘ग्लानिस्थश्च ग्लु-
 (३।२।१३९) इति ग्लुः । बलवन्ति-बल+मतुप् ‘मादुपघायाश्च मतो-
 र्वोऽप्यवादिभ्यः’ (८।२।९) इति मस्य वः । भवन्ति-भू+लट्+ञि ।

हिन्दी—शक्ति (प्रभुशक्ति, उत्साहशक्ति तथा मन्त्रशक्ति, पक्षान्तर-
 बल=सामर्थ्य) की इच्छा करता हुआ, अथवा—अपनी शक्ति को समझना

हुआ, यथाशक्ति (राजा, पक्षा०—सर्वसाधारण पुरुष), षड्गुण (सन्धि-विग्रह
आदि छः गुण, पक्षा०—षड्गुणबलिजारित), रसायन (पृथिवी को प्राप्त कराने
वाले मार्ग—शास्त्रोक्त मार्ग, पक्षा०—चन्द्रोदय, मकरध्वज, आदि रोग नाशक
एवं आयुवर्धक औषध) का सेवन करे । इस प्रकार सेवन करने से इस (राजा,
पक्षा०—औषधि सेवन करने वाले व्यक्ति) के अङ्ग (स्वामी, अमात्य आदि सात
बङ्ग, पक्षा०—शरीर के हाथ-पैरादि अवयव) स्थिर तथा बलवान् हो जाते हैं ।

टिप्पणी—जिस प्रकार कोई व्यक्ति बल की इच्छा करता हुआ अपनी
शक्ति के अनुसार चन्द्रोदय या सिद्धमकरध्वज आदि रोगनाशक एवं आयु-
वर्धक औषधियों का यदि सेवन करे तो उसके हाथ-पैर आदि अङ्ग स्थिर एवं
बलवान् हो जाते हैं, उसी प्रकार शक्ति को चाहने वाला राजा यदि अपनी
प्रभावादि शक्तियों के अनुसार सन्धि-विग्रह आदि छः गुणों रूपी रसायन का
उपयोग करता है तो उस राजा के स्वामी अमात्यादि सात अङ्ग स्थिर एवं
बलवान् (शत्रु-पीडन में समर्थ) हो जाते हैं । यहाँ उद्धवजी के कहने का
वर्णित्राय यह है कि जिस प्रकार कोई व्यक्ति अपनी शक्ति को न समझता हुआ
ही अपनी शक्ति से अधिक यदि रसायनों का अनुचित रूप से सेवन करता है
तो वह रसायन उसे लाभ के स्थान पर हानि ही करेगी जिससे वह औषध सेवन
करने वाला कभी बलवान् नहीं हो सकेगा । इसी प्रकार ये बलरामजी अपनी
तथा शत्रु की शक्ति को बिना समझे हुए ही जो शिशुपाल पर चढ़ाई की बात
कह रहे हैं वह हमारे लिए हितकर नहीं है ।

रसायन—रोग-नाशक तथा आयुवर्धक औषध को ही रसायन कहते हैं ॥९३॥
तदेवोज्ज्वलयति—

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

अथवाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः ॥ ९४ ॥

अन्वयः—स्थाने शमवताम् अङ्गिनां शक्त्या व्यायामे वृद्धिः, अथवाबलम्
आरम्भः क्षयसम्पदः निदानम् (भवति) ।

बालबोधिनी—(किञ्च—) स्थाने=शक्य-विषये, स्वशक्तिसाध्ये । ‘स्थाने’
इत्यव्ययं युक्तेष्वपि वर्तते, तत्र—स्थाने = युक्तमित्यर्थः । शमवतां=अभावताम्,
सन्धिगुणयुक्तानामिति वा । अङ्गिनां = स्वाम्यादिसप्ताङ्गवतां राज्ञाम् देहिनां
च । शक्त्या = प्रभावोत्साहमन्त्राख्यशक्तित्रयानुसारेण, स्वबलानुसारेण च ।
व्यायामे = षाड्गुण्यप्रयोगे, विग्रहे इति वा । पक्षे—शरीरायासे च । सतीत्यर्थः ।

वृद्धिः=राज्यवृद्धिः, शरीरवृद्धिश्च । भवतीति शेषः । अयथाबलम्=स्वशक्तिक्रमेण । आरम्भः = षड्गुण्यप्रयोगः, कार्यारम्भः । पक्षे = व्यायामः । क्षयसम्पदः=अङ्गानामत्यन्तहानेः, विनाशरूपसम्पत्तेः । पक्षे-क्षयरोगस्य । निदानं=आदिकारणम्, प्रधानकारणम् । भवतीति शेषः । अत्र विशेषस्यापि विलक्षणाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । अतो द्वयोरङ्गिनोरोपम्यं च गम्यते ।

कोशः—‘निदानं त्वादिकारणम्’ इत्यमरः । ‘शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः’ इत्यमरः । ‘युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः ।

समासः—शमोऽस्ति येषां ते शमवन्तः, तेषां शमवताम् (व० व्री०) । अङ्गानि सन्ति येषां ते अङ्गिनः, तेषाम्-अङ्गिनाम् (व० व्री०) । बलमनतिक्रम्य यथाबलम्, न यथाबलम् अयथाबलम् । क्षयस्य सम्पत् क्षयसम्पत्, तस्याः क्षयसम्पदः (त० पु०) ।

व्याकरणम्—आरम्भः—आ + रभ + घञ् । शमवताम्-शम् + मतुप् + मस्य वः । निदानम्-नि + दा + ल्युट् । क्षयसम्पदः-क्षय + सम् + पत् + क्विप् । व्यायामे-वि + आ + यम + घञ् ।

हिन्दी—उचित या साध्य विषय में क्षमाशील ससाङ्ग वाले राजाओं (पक्षा०-शरीरधारियों) की शक्ति (प्रभुशक्ति, उत्साहशक्ति तथा मन्त्रशक्ति, पक्षान्तर में-शारीरिक शक्ति) के अनुसार व्यायाम (सन्धि आदि षड्गुणों का प्रयोग, पक्षा०-दण्ड-वैठक और कसरत) करने पर (राजशक्ति, पक्षा०-शारीरिक शक्ति की वृद्धि होती है, परन्तु बल के विपरीत अर्थात् शक्ति से अधिक आरम्भ (षड्गुणों का प्रयोग, पक्षा०-व्यायाम) करना हानि (राजशक्ति के क्षय, पक्षा०-क्षयरोग) का कारण होता है ।

टिप्पणी—उद्धवजी के कहने का अभिप्राय यह है कि इस समय बलरामजी जो शिशुपाल पर चढ़ाई करने की बात विना सोचे-समझे कह रहे हैं वह हमारे लिए हितकर नहीं है ॥ ९४ ॥

निष्कर्षमाह—

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।

निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥ ९५ ॥

अन्वयः—तत् तं चेदीनाम् ईशितारं भवान् माऽवमंस्त । य उदात्तः स्वरानिव अरीन् एकपदे निहन्ति ।

बालबोधिनी—तत् = तस्मात् कारणात् । अशक्यार्थस्य सहसा कर्तुमयोग्य-
त्वात् । तं = लोकप्रसिद्धम् । चेदीनां = चेदिदेशानाम् । ईशितारं=शासकम्,
शिशुपालमित्यर्थः । भवान्=त्वम् । माऽवमंस्त = नावमन्यस्व । यः = शिशु-
पालः । उदात्तः = उदात्तनामकः स्वरः । महाबलः सन् इति च । स्वरान्=
अनुदात्तादीन् । इव = यथा । अरीन्=शत्रून् । एकपदे=एकस्मिन्नेवाक्रमणे,
सुप्तिङन्तलक्षणे एकस्मिन् पदे च । निहन्ति=हिनस्ति, नीचैः करोति च
'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (६।१।१५८) इति स्वरविधिविषयकपरिभाषासूत्रेण-
यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पद-
मनुदात्ताच्चं स्यादिति, एकपदे उदात्तेन सर्वेषां निघातो भवतीति वैयाकरणसमय-
प्रसिद्धम् । तस्माद्रामसिकतया चैद्यो नावस्कन्ध इति भावः । उपमालङ्कारः ।

कोशः—'ईश्वरः पतिरोशिता' इत्यमरः । 'उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः' इत्यमरः ।
'रिपो वैरिसपत्नारिद्विषदद्वेषणदुहृदः' इत्यमरः ।

समासः—एकञ्च तत् पदञ्च एकपदम्, तस्मिन्-एकपदे ।

व्याकरणम्—अवमंस्त—अव + मन् + लुङ्-त । ईशितारम्—ईश् + कर्तरि
तृच् । निहन्ति—नि + हन् + लट्-तिप् ।

हिन्दी—उद्धव जी अब सबका निष्कर्ष बताते हैं (क्योंकि बिना सोचे-समझे
किया हुआ कार्य महान् हानि-जनक होता है) इस कारण से आप, चेदि देश के
राजा शिशुपाल का (उसके साथ युद्ध ठानकर) अपमान न करें; जो शिशुपाल
एक ही आक्रमण में शत्रुओं को उसी तरह मार डालता है, जैसे—एक ही सुबन्त
या तिङन्त रूप पद में उदात्त स्वर अन्य अनुदात्तादि स्वरों को मारता—अर्थात्
बाधित करता है ॥ ९५ ॥

अयं शिशुपाल एकाकी किं नः करिष्यतीति न मन्तव्यमित्याह—

मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति ।

राजयक्षमेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥ ९६ ॥

अन्वयः—असी चेदिराट् एकः (अतो) जेतव्यः इति मा वेदि यत् स
राजयक्षमा रोगाणाम् इव महीभृतां समूहः ।

बालबोधिनी—असी=एषः । चेदिराट्=शिशुपालः । एकः=एकाकी,
असहायोऽस्ति । (अतः—) जेतव्यः = अस्माभिः सुखेन जेतुं शक्यः । इति =
इत्थम् । मा वेदि = मा ज्ञायि । इति न ज्ञातव्यमित्यर्थः । यत् = यस्मात् ।
सः = चेदिराट् । राजयक्ष्मा = क्षयरोगः । रोगाणां = व्याधीनाम् । इव =

यथा । महीभृतां = नृपाणाम् । समूहः = समष्टिरूपः, सङ्घरूपः । अस्तीति
 शेषः । यथाह वाग्भटः—

अनेकरोगानुगतः बहुरोगपुरोगमः ।
 राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥
 नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।
 यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥

—(नि० स्था० अ० ५) । इति ।

अतो दुर्जय इति भावः । एतेन 'चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषः'
 (२ । ६०) इत्यपास्तम् । उपमालङ्कारः ।

कोशः—'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । 'राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्तृ-
 भूपमहीक्षितः' इत्यमरः ।

समासः—चेदिषु राजते इति चेदिराट्, चेदीनां राडिति वा चेदिराट् ।
 राज्ञः = चन्द्रस्य, यक्ष्मा राजयक्ष्मा, अथवा राजा चाऽसौ यक्ष्मा चेति रा-
 यक्ष्मा (कर्मधारयः) ।

व्याकरणम्—जेतव्यः—जि + तव्यत् । चेदिराट्—चेदि + राज + क्तिप् ।
 मा वेदि—मा + विद + कर्मणि लुङ्—त ।

हिन्दी—वह चेदि देश का राजा शिशुपाल अकेला है, (अतः उसे)
 जीतना सरल है, यह न समझें । क्योंकि जिस प्रकार राजयक्ष्मा रोगों का
 समूह है, उसी प्रकार वह (भी) राजाओं का समूह है ।

टिप्पणी—जिस प्रकार रोगी को राजयक्ष्मा होने पर उसे श्वास, कास,
 अतिसार, वमन, ज्वरादि अनेक रोग उत्पन्न हो जाने से वह रोग असाध्य हो
 जाता है, उसी प्रकार शिशुपाल पर चढ़ाई करने से हमारे विरुद्ध शत्रु,
 रुक्मी आदि अनेक राजा शिशुपाल के सहायक हो जायेंगे । ऐसी अवस्था में
 उस शिशुपाल को जीतना अत्यन्त कठिन होगा ॥ ९६ ॥

अथ शिशुपालस्य निखिलराजसमष्टितां द्वाभ्यामाह—

सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परभेदनः ।

कामुंकेणेव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति ॥ ९७ ॥

अन्वयः—सम्पादितफलः सपक्षः परभेदनः बाणः गुणिना तेन कामुंकेण
 इव सन्धानम् एष्यति ।

बालबोधिनी—सम्पादितफलः = प्राप्तलाभः, कृतकृत्यः, कृतोपकारः, पूर्व

वेने दत्तगजाश्वप्रदेशः, प्राप्तवाणश्च । सपक्षः = समित्रः, कङ्कादिपत्रयुक्तश्च ।
परभेदनः = शत्रुभेदकः, रिपुविदारणः । क्वचित् 'परभेदनः' इत्यस्य स्थाने 'पर-
भेदः' इति पाठान्तरम्, तत्र-परभेदादित्यर्थः । परभेदेनैव सम्पादितं प्रयोजनं
भवति भावः । वाणः = वाणासुरः, शरश्च । गुणिना = शौर्यादिगुणशालिना,
वीर्यवता च । तेन = चैद्येन । कामुकेण = घनुषा । इव = यथा । सन्धानं =
बन्धनम्, मिश्रताम्, संयोगं च । एष्यति = प्राप्स्यति । अतो न चैद्य एकाकीति
भावः । उपमालङ्कारः । अपरे तु श्लेषमत्र वदन्ति ।

कोशः—'फलं लाभशराग्रयोः' इति शाश्वतः । 'मौर्वी ज्या शिक्षिनी गुणः'
इत्यमरः ।

समासः—सम्पादितं फलं यस्य सः सम्पादितफलः (व० व्री०) । पक्षेण सह
वर्तमानः सपक्षः । भिदन्तीति भेदनः, परेषां भेदनः परभेदनः (त० पु०) ।
गुणोऽस्यास्तीति गुणी, तेन गुणिना । कर्मणे प्रभवतीति कामुकेण, तेन कामुकेण ।
व्याकरणम्—कामुकेण कर्मन् + 'कर्मणि उक्त्वा' (५ । १ । १०३) इति
उक्त्वा । सन्धानम्-सम् + धा + ल्युट् । एष्यति-इण् + लृट् + स्य + तिप् ।

हिन्दी—जैसे फल (लोहे की बनी हुई पैनी नोक=वाण का अगला भाग)
से युक्त तथा कङ्का पक्षी के पङ्ख से युक्त, शत्रुओं को ध्वंस करने वाला वाण
प्रत्यञ्चा से युक्त घनुष के साथ संयोग को प्राप्त करता है, वैसे ही जिसका
(शिशुपाल ने पहले हाथी, घोड़े, प्रदेश आदि देकर अनेक रूप से) उपकार
किया है, वह शत्रुओं को नष्ट करने वाला वाणासुर अपने मित्रों सहित, उस
शौर्यादि गुणों से युक्त शिशुपाल से मिल जायगा (इसलिए शिशुपाल को
बकेला समझकर पराजित होने वाला न समझिये) ॥ ९७ ॥

किञ्च—

ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।

तमः स्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥ ९८ ॥

अन्वयः—ये च अन्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः तमः—स्वभावाः ते अपि
प्रदोषम् एनम् अनुयायिनः ।

बालबोधिनी—ये चान्ये = इतो मिन्नाः । बालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः=
कालयवनादिनामकाः प्रसिद्धाः राजानः । तमः स्वभावाः = तामसाः, क्रोध-
प्रकृतयः, अन्धकारस्वभावाश्च । सन्तीति शेषः । तेऽपि = सर्वेऽपि ते । प्रदोषं=
प्रकृतदोषम्, अन्यत्र-रान्निमुखं च । एनं=शिशुपालम् । अनुयायिनः=अनुगामिनः,

अनुयास्यन्ति । सदृशाः सदृशैर्युज्यन्त एवेति भावः । अत्र वस्तुना, यथा ते रजनीमुखमनुगच्छति तथा कालयवनादयोऽपि राजान एनं शिशुपालम् स्यन्तीत्युपमालङ्कारो व्यज्यते ।

कोशः—‘प्रदोषी दुष्टरात्र्यंशौ’ इति वैजयन्ती । ‘राहो ध्वान्ते गुणे तत् इत्यमरः ।

समासः—कालयवनश्च शाल्वश्च रुक्मी च द्रुमश्चेति कालयवनरुक्मिद्रुम ते आदिर्येषान्ते कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः (द्वन्द्वगर्भं व० व्री०) । प्रदोषः यस्य यत्र वा स प्रदोषः, तं प्रदोषम् । अनुयास्यन्तीति अनुयायिनः ।

व्याकरणम्—प्रदोषम्—प्र + दुष् + घञ् । अनुयायिनः—अनु + या + कर्त्तृ + णिनि गम्यादयः’ (३ । ३ । ३) इति भविष्यदर्शे णिनिः । एनम्—‘अकेनोर्भविष्यदाघमर्णयोः’ (२ । ३ । ७०) इति षष्ठीनिषेधाद् द्वितीया ।

हिन्दी—और जो कालयवन, शाल्व, रुक्मी तथा द्रुम आदि ताम्रवर्ण प्रकृति वाले राजा लोग हैं, वे भी अधिक दोषयुक्त उस शिशुपाल का उसी प्रकार अनुगमन करेंगे (अर्थात् उसके सहायक होकर हमारे विरुद्ध लड़ेंगे) इस प्रकार अन्धकार सायंकाल का अनुसरण करता है ।

टिप्पणी—कालयवन—यह यवनों का राजा बड़ा पराक्रमी तथा बलवान् था । कृष्ण से इसकी घोर शत्रुता थी । श्रीकृष्ण ने इसे दुर्जय समझकर इसको मारने के लिए छल एवं चतुराई से काम लिया । वे कालयवन से जब युद्ध करते थे तो युद्ध करते-करते एकदम संग्रामस्थल से भागने लगे । वे भागते-भागते उस गुफा में पहुँचे जहाँ तपःश्रान्त मुचुकुन्द सोये हुए थे । कालयवन भी उन्हें पीछे दौड़ता हुआ उसी गुफा में घुसा । कृष्ण तो पहले ही छिप गये थे, अतः कालयवन ने सोये हुए मुचुकुन्द को ही भूल से कृष्ण समझकर लात मारी । इससे मुचुकुन्द जग गये और जैसे ही उसकी दृष्टि कालयवन पर पड़ी कि तुरन्त कालयवन भस्म हो गया । क्योंकि मुचुकुन्द ने यह वर माँगा था कि जो मुझे सोते हुए को जगाये वह मेरे देखते ही भस्म हो जाय ।

शाल्व—यह शाल्व देश का राजा शिशुपाल का परम मित्र था । अतः रुक्मिणीहरण के समय से यह भी कृष्ण का शत्रु हो गया था । यह बलवान् मायावी था । इसने एक बार कृष्ण के ही सामने अपनी माया से वसुदेव बनाकर उनका सिर काट डाला । बाद में कृष्ण ने इसकी माया को नष्ट कर दिया ।

रुक्मी—यह रुक्मिणी का बड़ा भाई था जो कि अपनी वहिन रुक्मिणी का

विवाह शिशुपाल के साथ करना चाहता था किन्तु कृष्ण ने बीच में ही विषमपी के इच्छानुसार उसका हरण कर लिया । तभी से रुक्मी उनसे द्वेष करने लगा ॥ ९८ ॥

ननु वाणादयोऽस्माभिर्विहितसन्धयो न सम्प्रति विराध्यन्तीत्यत आह—

उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयिताल्पोऽपि साग्नीनेधानिवानलः ॥ ९९ ॥

अन्वयः—तेन कृतः अत्यः अपि उपजापः त्वयि आकोपवतः तान् अनिलः साग्नीन् एधान् इव आशु दीपयिता ।

बालबोधिनी—तेन = चैद्येन । कृतः = विहितः । अल्पोऽपि = स्वल्पोऽपि । उपजापः = भेदः, प्रपञ्चः । त्वयि = भवति । आकोपवतः = सक्रोधान् । तान् = पूर्वोक्तान् वाणादीन् । अनिलः = वायुः । साग्नीन् = सवैश्वानरान्, अग्नियुक्तान् । एधान् = काष्ठानि । इव = यथा । आशु = शीघ्रम् । दीपयिता = क्षोभयिष्यति, प्रज्वलयिष्यति । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘समी भेदोपजापौ’ इत्यमरः । ‘स्तोकाल्पकुल्लकाः’ इत्यमरः । ‘कोपक्रोधाकर्षणप्रतिघा रूट्क्रुधौ स्त्रियौ’ इत्यमरः । ‘काष्ठं दार्विन्धनं त्वेव इध्ममेवः समिस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

समासः—आ समन्तात् कोपः आकोपः, आकोपः अस्ति एषां ते आकोपवन्तः, तान् आकोपवतः । अनिना सह वर्तमानाः साग्नयः तान् साग्नीन् । इन्धन्ते अग्नयो यैस्ते एधाः, तान् एधान् ।

व्याकरणम्—आकोपवतः—आ + कोप + मतुप् । एधान्—आ + इन्ध + कः, नलोपः । उपजापः—उप + जप + घञ् । कृतः—कृञ् + क्तः । दीपयिता—दीप् + णिच् + लुट्—तिप् ।

हिन्दी—हम लोगों के साथ सन्धि किये हुए वाणासुरादि भी हमारे विरोधी हो जायेंगे यह कहते हैं—) उस शिशुपाल के द्वारा किया हुआ थोड़ा सा भी भेद, तुम्हारे विषय में पहले से ही क्रुद्ध उन वाणासुरादि को इस तरह से (तुम्हारे विरुद्ध) भड़का देगा जैसे कि अग्नियुक्त लकड़ियों को थोड़ा ही वायु प्रज्वलित कर देता है (अतः अभी शिशुपाल पर आक्रमण करने का समय नहीं है) ॥९९॥

ततः किं भवेदत आह—

वृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाम्बोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ १०० ॥

अन्वयः—वृहत्सहायः क्षोदीयान् अपि कार्यान्तं गच्छति, नगापगा महानद्या
सम्भूय अम्भोधिम् अभ्येति ।

बालबोधिनी—वृहत्सहायः = महासहायवान् । क्षोदीयानपि = क्षु-
त्रोऽपि । कार्यान्तं=कार्यपारम् । गच्छति=प्रयाति, प्राप्नोति । (तथाहि—
नगापगा = गिरिनदी । महानद्या=विस्ताराधिकया सागरगामिन्या गङ्गादि-
कया सरिता सह । सम्भूय=मिलित्वा । अम्भोधि = सागरम् । अभ्येति=
गच्छति, प्राप्नोति । अन्येन मिलित्वा यदि क्षुद्रस्यापि तादृशी शक्तिर्भवति चे-
वलवतः चैद्यस्य शक्तेस्तु वार्तेव केति भावः । अत्र विशेषेण सामान्यसम्यक्-
रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

कोशः—‘शैलवृक्षो नगावगौ’ इत्यमरः । ‘अथ च नदी सरित् तरङ्गि-
शैवलिनी तटिनी ह्लादिनी धुनी । स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा
इत्यमरः ।

समासः—सह एति अयते वेति सहायः, वृहत् सहायो यस्य सः वृहत्सहायः
(व० व्री०) । कार्यन्त्यान्तः कार्यान्तः, तं कार्यान्तम् (त० पु०) । अतिगते
क्षुद्रः क्षोदीयान् । अपां समूहः आपम्, आपेन सह गच्छतीति आपगा नवस
आपगा नगापगा (त० पु०) । अम्भांसि धीयन्ते अस्मिन् इति अम्भोधि-
तम्-अम्भोधिम् । महती चाऽसौ नदी महानदी, तथा महानद्या ।

ध्याकरणम्—सम्भूय-सम् + भू + क्त्वा-ल्यप् । गच्छति-गम् + लट्-तिप् ।
क्षोदीयान्-क्षुद्र + ईयसुन् । अभ्येति-अभि + इण् + लट्-तिप् ।

हिन्दी—बड़े सहायकों वाला अत्यन्त तुच्छ व्यक्ति भी कार्य के पार (अन्त)
पहुँच जाता है अर्थात् अपना कार्य सिद्ध कर लेता है । जैसे कि (छोटी सी)
पहाड़ी नदी (किसी गङ्गादि) बड़ी नदी से मिलकर समुद्र में पहुँच जाती है ।

टिप्पणी—उदवजी के कहने का तात्पर्य यह है कि जब क्षुद्र वस्तु भी बड़े
की सहायता से अपना अमीष्ट सिद्ध कर लेती है, तब महाबली शिशुपाल जैसे
राजा बड़े-बड़े राजाओं की सहायता प्राप्त करके हमारे विरुद्ध कैसे सफल नह
हो जायगा । अतः उसे इस समय जीतना सरल नहीं है ॥ १०० ॥

किञ्चैवं सकलराजमण्डले युद्धवातावरणं समुत्पन्नं स्यादिति दर्शयितुमाह—

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।

अभियुक्तं त्वयैनं गन्तारस्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥

अन्वयः—ये च तस्य मित्राणि नृपाः ये च अमित्राः नृपा ते उभये त्वया अभियुक्तम् एनं गन्तारः अतः परे त्वां (गन्तारः) ।

बालबोधिनी—ये च = यावन्तः । तस्य = शिशुपालस्य । मित्राणि नृपाः = राजानः । ये च = यावन्तश्च । ते = तव । अमित्राः नृपाः = शत्रवो । ते उभये = द्वयेऽपि ते राजानः । त्वया = भवता । अभियुक्तं = अभियुक्तम्, अभियातम् । एनं = चैद्यम्, शिशुपालम् । गन्तारः = अनुगमयन्ति । अतः = एभ्यः । परे = भिन्नाः, तव मित्राणि, तस्यामित्राश्चेत्यर्थः । गन्तारः = अनुयातारः, अनुगमिष्यन्ति । एवं च सर्वत्र समुत्पन्ने युद्धात्तावरणे सकलं राजमण्डलं युद्धे एव संलग्नं स्यादनेन च युधिष्ठिरस्य यज्ञस्य ध्वंस एव भवेदित्येको भावः । न तवाधिका सहायसम्पदिति च द्वितीयः ।

कोशः—‘अथ मित्रं सखा सुहृत्’ इत्यमरः । ‘द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्यु-
अथवाशत्रवः’ इत्यमरः ।

समासः—न मित्राणि अमित्राः । नृन् पान्तीति नृपाः ।

व्याकरणम्—नृ + पा + ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कप्रत्ययः । अभियुक्तम्—
अभि + युज् + क्तः । गन्तारः—गम् + कर्तरि लुट्—झि ।

हिन्दी—जो उस शिशुपाल के मित्र तथा तुम्हारे शत्रु राजा हैं, वे सभी तुम्हारे चाढ़ाई करने पर शिशुपाल की सहायता करेंगे । इनसे भिन्न राजा लोग यदि तुम्हारे मित्र तथा शिशुपाल के शत्रु राजा तुम्हारा साथ देंगे ।

टिप्पणी—यहाँ उद्धव जी के कथन से दो भाव अभिव्यक्त होते हैं—एक तो यह कि तुम्हारे शिशुपाल पर चढ़ाई से सम्पूर्ण राजाओं के युद्ध में लग जाने से युधिष्ठिर के यज्ञ में राजा लोग सम्मिलित नहीं हो सकेंगे, इससे यज्ञ में बड़ा क्षति उपस्थित होगा । दूसरा यह कि आपको यह नहीं समझना चाहिए कि हमारे सहायक अधिक राजा लोग हैं, शिशुपाल के नहीं । किन्तु वस्तुस्थिति तो ऐसी है कि इस समय शिशुपाल के ही सहायक राजा लोग अधिक हैं, न कि आपके । अतः इस समय शिशुपाल पर चढ़ाई करना ठीक नहीं है ॥ १०१ ॥

ततः किं स्यादित्याह—

मखविघ्नाय सकलमित्यमुत्थाप्य राजकम् ।

हन्त ? जातमजातारेः प्रथमेन त्वयाऽरिणा ॥ १०२ ॥

अन्वयः—इत्थं मखविघ्नाय सकलं राजकम् उत्थाप्य हन्त ? अजातारेः त्वया प्रथमेन अरिणा जातम् ।

बालवोधिनी—इत्थम्=अनेन प्रकारेण । मखविघ्नाय=यज्ञविघाताय
सकलं=सम्पूर्णम् । राजकं=राजसमूहम् । उत्थाप्य=क्षोभयित्वा, बाध
यित्वा । हन्त—इति खेदेऽव्ययम् । महद्दुःखमस्तीति भावः । अजातारः=अज्ञात
शत्रोः, युधिष्ठिरस्येत्यर्थः । त्वया=भवता, श्रीकृष्णेन । प्रथमेन=प्रथम
मुख्येन । अरिणा=शत्रुणा । जातम्=अजनि ।

कोशः—‘यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः’ इत्यमरः । ‘हन्त हन्त
ऽनुकम्पायां वावयारम्भविषादयोः’ इत्यमरः ।

समासः—मखस्य विघ्नः मखविघ्नः, तस्मै—मखविघ्नाय (त० पु०) । राज
समूहो राजकम्, तत् । न जातः अरिः यस्य सः अजातारिः, तस्य अजातारः ।

व्याकरणम्—इत्थम्—इदम् + ‘इदमस्यमुः’ (५।३।२४) इति थमुपत्य
राजकम्—राजन् + ‘गोत्रोक्ष—’ (४।२।३८) इति वुब् । जातम्—जन्
नपुंसके भावे क्तः ।

हिन्दी—इस प्रकार सम्पूर्ण राजमण्डल को यज्ञ के विघ्न के लिए धुं
करके आप ही अजातशत्रु युधिष्ठिर के प्रथम शत्रु हो जाओगे, यह दुःख
बात है ॥ १०२ ॥

भवतु युधिष्ठिरोऽपि शत्रुः, को दोषस्तत्राह—

सम्भाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्ध स बान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥ १०३ ॥

अन्वयः—बान्धवः स धर्मराजः अतिभरक्षमस्कन्धं त्वां सहायं सम्भाव्य
अध्वरधुरा विवक्षते ।

बालवोधिनी—बान्धवः = बन्धुः । सः = लोकविदितः । धर्मराजः
युधिष्ठिरः । ‘सुबान्धवः’ इति पाठे—शोभनाः बान्धवाः त्वादृशाः यस्य
तादृशः । अतिभरक्षमस्कन्धम् = महाभारवहनसमर्थस्कन्धम्; समानस्कन्ध
मित्यर्थः । त्वां = भवन्तम् । सहायं=सहकारिणम् । सम्भाव्य = निम्न
विचार्य । अध्वरधुरां=यज्ञभारम् । विवक्षते=बोद्धुमिच्छति । अतो विवेक
विश्वासघातो बन्धुद्रोहश्च भवेतामिति भावः । एतेन ‘विनाप्यस्मदलं भूष्णुरिति’
‘यजतां पाण्डवः’ इति च निराकृतम् । अत्र विशेषणसाम्यात् प्रस्तुतयापेक्ष
प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘समासोक्तिः समर्थ्य कर्तुं
लिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रकृतेऽन्यस्य वस्तुनः’ इति ।

कोशः—‘सगोत्रवान्ववज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः’ इत्यमरः । ‘यज्ञः सवो-
यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः’ इत्यमरः ।

समासः—अतिशयितो मरः अतिभरः तस्य क्षमः स्कन्धो यस्य सः, तम्
अतिरक्षमस्कन्धम् । अध्वानं = स्वर्माणं, राति = ददाति, इति अध्वरः,

अध्वरस्य धूः अध्वरधुरा, ताम्—अध्वरधुराम् (त० पु०) । वोढुमिच्छति विवक्षते ।

व्याकरणम्—वान्ववः—वधु + अण् । अध्वरधुराम्—अध्वर + ‘ऋक्पूरब्धूः
पानक्षे’ (५।४।७४) इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः, समासान्तानां

कृत्तिलिङ्गत्वात् तत्पुरुषे परवल्लिङ्गत्वे टाप् । विवक्षते—वह् + सन् + लट्—त ।

हिन्दी—(यदि युधिष्ठिर भी हमारे शत्रु बन जायें तब भी हानि क्या है ?
अगर कहते हैं—) बन्धु वह धर्मराज युधिष्ठिर (यज्ञ-सम्बन्धी) महान् भार
बहन करने में समर्थ कन्वेवाले तुमको सहायक समझकर यज्ञ के भार को
बहन करना चाहते हैं ।

टिप्पणी—उद्धवजी के कथन का तात्पर्य यह है कि यदि आप युधिष्ठिर को
द्वेष्यता करने के लिए यज्ञ में सम्मिलित नहीं होंगे तो इससे तुम्हारा धर्मराज
युधिष्ठिर के साथ विश्वासघात होगा तथा शिशुपाल पर चढ़ाई करने से
सम्पूर्ण राजाओं में युद्ध का उत्साह उत्पन्न कर देनेसे कोई भी राजा यज्ञ में
नहीं पहुँचेगा, इससे तुम यज्ञ में विघ्नकारक बन जाओगे । यह युधिष्ठिर के
आप एक प्रकार की शत्रुता ही होगी, जो कि अत्यन्त अनुचित है ॥ १०३ ॥

नन्वङ्गीकृत्याकरणे दोषः, प्रागेव प्रत्याख्याने तु को दोष इत्यत आह—

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यर्बिधं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥

अन्वयः—महात्मानः भजमानान् रिपून् अपि अनुगृह्णन्ति सिन्धवः सपत्नीः
नगनिम्नगाः अर्बिधं प्रापयन्ति ।

बालबोधिनी—महात्मानः = महीयांसः, निग्रहानुग्रहसमर्था इत्यर्थः ।
भजमानान् = शरणागतान् । रिपूनपि = शत्रूनपि । अनुगृह्णन्ति = दयन्ते ।
किमुत बन्धुनिति भावः । तथा हि सिन्धवः = महानद्यः, गङ्गादिसरितः । सपत्नीः =
पत्न्यभक्तृकाः, एकपत्नीः । नगनिम्नगाः = पर्वतनदीः । अर्बिधम् = सागरम्,
स्वभर्तारं सरित्पतिम् । प्रापयन्ति = गमयन्ति । स्वसोभाग्यमपि स्वपत्नीभ्यः
शरणागताभ्यः प्रयच्छन्तीत्यर्थः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
भासोऽलङ्कारः ।

कोशः—‘सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशे मदानयोः’ इति विश्वः । ‘समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः । उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽप्यमरः । इत्यमरः ।

समासः—महान् आत्मा येषां ते महात्मानः । निम्नं गच्छन्ति इति निम्नगङ्गा नगानां निम्नगाः नगनिम्नगाः, ताः—नगनिम्नगाः (प० त०) । सपत्न्या पतिर्यासां ताः सपत्न्यः, ताः सपत्नीः ।

व्याकरणम्—अब्धिम्—अप् + धा + ‘कर्मण्यधिकरणे च’ (३ । ३ । १३) इत्यधिकरणे किप्रत्ययः । प्रापयन्ति—प्र + आप् + णिच् + लट्—क्षि । सपत्नीः समानः पतिर्यासां ताः, समानस्य सादेशः ‘नित्य सपत्न्यादिषु’ इति ङीप् नकारश्च । अनुगृह्णन्ति—अनु + गृह् + लट्—क्षि ।

हिन्दी—(पहले यज्ञ-भार वहन करने को स्वीकार करके फिर छोड़ना दोष है, परन्तु पहले स ही यज्ञ-भार वहन का निषेध कर दिया हो तो हम ऊपर कोई दोष नहीं है, इस कृष्ण को शङ्का का निवारण करने के लिए हैं—) महात्मा लोग शरण में आये हुए शत्रुओं पर भी अनुग्रह करते हैं (जैसे कि गङ्गादि) महानदियाँ, सपत्नी रूप पहाड़ी नदियों को (भी, तत् रूप) समुद्र के पास पहुँचा देती हैं । (अतः यज्ञ भार वहन करने के निषेध करना भी अत्यन्त बुरा है) ॥ १०४ ॥

ननु सम्प्रत्युपेक्षितोऽपि पार्थ पश्चात्प्रार्थनया प्रसन्नो भविष्यतीत्यत आह—
चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

छन्दानुवृत्तिदुःसाध्या सुहृदो विमनीकृताः ॥ १०५ ॥

अन्वयः—बलिनः अरिषु बलात्कारः चिरात् अपि सिद्धये (भवति, किन्तु) विमनीकृताः सुहृदः छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः ।

बालबोधिनी—बलिनः=वलवतः पुरुषस्य । अरिषु=शत्रुषु विपक्षे । बलात्कारः=वलप्रयोगः, दण्डः । चिरादपि=चिरकालेनाऽपिः विलम्बेनाऽकृतः । सिद्धये = अभिमतनिष्पत्तये, विजयाय च । भवतीति शेषः । कालान्तरेणापि बलिष्ठः शत्रून्नुत्साहेन वशीकरोतीत्यर्थः । अपि शब्दः ‘बलिनः’ इत्यनेनान्वेतुमर्हः । विमनीकृताः = वैमनस्यं प्रापिताः, रोषिताः । सुहृदः = मित्रास्तु । छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः = अभिप्रायानुवर्तनेनाऽपि प्रसादयितुमशक्याः । भवन्तीति शेषः । एतेन ‘उत्तिष्ठमानस्तु परः’ इति परिहृतम् ।

कोशः—‘वलवान्मांसलोऽसलः’ इत्यमरः । ‘अभिप्रायश्छन्द इत्यमरः ।

समासः—बलात्करणमिति बलात्कारः । दुःखेनापि साधयितुमशक्याः इति दुःसाध्या, छन्दस्यानुवृत्तिः छन्दानुवृत्तिः, छन्दानुवृत्त्या दुःसाध्याः—छन्दानुवृत्ति-दुःसाध्याः । विषण्णं मनः येषां ते विमनसः, न विमनसः अविमनसः, अविमनसः विमनसः सम्पद्यमानाः कृताः इति विमनीकृताः । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदः ।

व्याकरणम्—बलात्कारः—बलात् + कृ + भावे घञ् । बलिनः—बल + इति । विमनीकृता—वि + मनस् + च्विः + कृ + क्तः, 'अरुभनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च' (५ । ४ । ५१) इति च्विप्रत्ययस्य सस्य च लोपः ।

हिन्दी—(इस समय युधिष्ठिर की उपेक्षा करके भी शिशुपाल पर विजय प्राप्त करने के बाद उन्हें प्रार्थनादि के द्वारा अपने अनुकूल कर लेंगे, इस बात का खण्डन करते हैं—) बलवान् व्यक्ति का शत्रु पर देर से किया हुआ भी बल प्रयोग सिद्धि (विजय) के लिए होता है । अर्थात् बलवान् राजा यदि शत्रु पर देरी से भी आक्रमण करे तो भी वह विजय प्राप्त कर लेता है, परन्तु (पहले) रूढ़ किये हुए मित्र लोग, (बाद में) उनके अनुकूल आचरण (बुझाव आदि) करने पर भी प्रसन्न नहीं किये जा सकते हैं ॥ १०५ ॥

ननु मित्रकार्याद् देवकार्यं बलीय इत्यत्राह—

मन्यसेऽरिवधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥ १०६ ॥

अन्वयः—नाकिनां प्रीतये अरिवधः श्रेयान् इति मन्यसे चेत्, पुरोडाशभुजाम् इष्टम् कर्तुम् इष्टम् अलन्तराम् ।

बालबोधिनी—नाकिनां = देवानाम् । प्रीतये = हर्षाय । अरिवधः = शत्रुवधः । श्रेयान् = प्रशस्ततरः । इति = इत्थम्, इत्येवम् । मन्यसे = विचारयसे, अवगच्छसि । चेत् = यदि । तर्हि—पुरोडाशभुजां = हविर्भुजाम् । (अत एव नाकिनाम्—) इष्टं = अभिमतम् । कर्तुं = विधातुम् । इष्टं = यागः । इष्ट-मिति पाठे यागमित्यर्थः । अस्य कर्तुमित्यनेन सम्बन्धः करणीयः । अलन्तराम् = अतिपर्याप्तम् । बुभुक्षितो हि किं शत्रुनाशेन कुस्ते इति भावः । अथवा—शत्रुवधापेक्षयाऽपि देवानां यज्ञेनैव हर्षातिशयः, भुक्त्वापि शत्रुवधस्य सुकरत्वादिति भावः ।

कोशः—'इष्टं यागादिकर्म यत्' इत्यमरः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारण-वाचकम्' इत्यमरः । 'पुरोडाशो हविर्मेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलता-याश्च हुतशेषे च कीर्तितः' इति विश्वः ।

समासः—अरेः वधः अरिवधः (ष० त०) । न कम् (सुखम्) अरि-
(दुःखम्), न विद्यमानम् अकं यस्मिन् सः नाकः, सः येषामस्ति वासस्तेन ते
नाकिनः, तेषां नाकिनाम् । पुरोडाशान् भुञ्जते इति पुरोडाशभुजः, तेषां पुरो-
डाशभुजाम् (त० पु०) ।

व्याकरणम्—इष्टम्—इप् + कर्मणि क्तः । इष्टम्—यज् + भावे क्तः 'वकि-
स्वपि यजादीनां किति' (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम् । नाकिनाम्—नाक-
इतिः । श्रेयान्—प्रशस्य + ईयसुन् 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) इति आदेशः ।
अलन्तराम्—अलम् + तरप् ।

हिन्दी—(मित्र युधिष्ठिर के कार्य की अपेक्षा नारदोक्त शिशुपालवध का
कार्य को करना अच्छा है, इस मत का उद्धव जी खण्डन करते हैं—) यदि
देवताओं की प्रसन्नता के लिए शत्रु (शिशुपाल) का वध श्रेष्ठ समझे
हों तो भी हविष्य को खाने वाले देवों का अभीष्ट करने के लिए यज्ञ ही
पर्याप्त है ॥ १०६ ॥

ननु देवा अमृताशनेनैव तृप्ताः किं तेषामेभिः पिष्टभक्षणप्रलोभनैरत आह—
अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।

शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्बोधिर्वर्णना ॥ १०७ ॥

अन्वयः—अमृतं नाम सन्तः मन्त्रजिह्वेषु यत् जुह्वति (तत्) । मन्दरक्षुब्ध-
क्षुभिताम्बोधिर्वर्णना शोभैव ।

बालबोधिनी—अमृतं नाम = पीयूषं हि । सन्तः = विद्वांसः । मन्त्र-
जिह्वेषु = अग्निपु । यत् = पुरोडाशादिकम् । जुह्वति = प्रक्षिपन्ति, हविर्ददति ।
तदेवेति शेषः । मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्बोधिर्वर्णना = मन्दराचलरूपमन्थनदण्डमयित-
समुद्रवर्णनम्, मन्दराचलमथितात् समुद्रादमृतं समुत्पन्नमिति पौराणिककथनम् ।
शोभैव = अलङ्कार एव, अर्थवाद एव । अत एव हुतमेवामृतमिति भावः ।
उभयोर्वाक्ययोर्हेतुहेतुमद्भावात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । यदुक्तं
साहित्यदर्पणे—'हेतुर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते' इति ।

कोशः—'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः । 'मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वः सुजिह्वो
हव्यवाहनः' इति वैजयन्ती । 'समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोर्णवः' इत्यमरः ।

समासः—मन्त्रा एव जिह्वा येषां ते मन्त्रजिह्वाः, तेषु मन्त्रजिह्वेषु
(व० ब्री०) । मन्दर एव क्षुब्धः = मन्थनदण्डः, मन्दरक्षुब्धः, तेन क्षुभितश्चासीत्

मन्त्रोधिश्च मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्बोधिः, तस्य वर्णना मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्बोधि-
र्णना (त० पु०) ।

व्याकरणम्—सन्तः—अस + कर्तृ-शतृ । जुह्वति-हु + लट्—झि + श्नुः-
ज्वादिक्म् । शोभा-शुभ + पचादित्वादच् + टाप् ।

‘हन्दी—(सदा अमृत का पान करने वाले देवों को पिष्ट (चूर्णादि) के
सेवन से क्या प्रयोजन है ? इसका समाधान करते हैं—) अमृत तो (वास्तव
में), विद्वान् लोग अग्नियों में जो हवि डालते हैं वही है । मन्दराचल रूप मथनी
में मये गये समुद्र (से उत्पन्न अमृत) का वर्णन तो केवल शोभामात्र है ।

टिप्पणी—पुराणों में कथा है कि मन्दराचल पर्वत को रई (मन्थन दण्ड)
बनाकर तथा शेषनाग को विलोमनी (रस्सी) बनाकर देवता तथा राक्षसों ने
मिलकर समुद्र मथकर अमृत को प्राप्त किया । उस अमृत को मोहिनी का रूप
धारण करने वाले विष्णु भगवान् ने छल से वितरण करते हुए देवताओं को
मिला दिया जिससे वे अमर हो गये । यहाँ उद्धव जी के कहने का तात्पर्य यह
है कि समुद्रसे अमृत निकला यह तो एक आलङ्कारिक वर्णन है, कथामात्र है ।
वास्तव में तो विद्वान् लोग मन्त्रपूर्वक अग्नि में जो आहुति डालते हैं वही अमृत
है और उसी को देवता खाते हैं । मन्त्रजिह्वेषु—मन्त्र ही जिनकी जिह्वा है उन
वर्णियों में । अग्नि की सात जिह्वाएँ कही जाती हैं—

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

उग्रा प्रदीप्ता च कृपीटयोनेः सप्तैव कीलाः कथिताश्च जिह्वाः ॥

मन्त्रोच्चारण पूर्वक डाली हुई आहुति को अग्नि इन्हीं सात जिह्वाओं से
ग्रहण करके वायु, सूर्य आदि देवों तक पहुँचाता है । इसीलिये आग्नि को देवताओं
का मुख कहते हैं—‘अग्निमुखा वै देवाः’ इति ॥ १०७ ॥

किञ्च यात्रायां पूर्वकृतप्रतिज्ञामङ्गः स्यादित्याह—

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्ते इति यत्त्वया ।

प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्यायै पितृस्वस्त्रे प्रतिश्रुतम् ॥ १०८ ॥

अन्वयः—प्रतीक्ष्यायै पितृस्वस्त्रे ‘ते सूनोः शतमागांसि सहिष्ये’ इति यत्
त्वया प्रतिश्रुतम् तत् प्रतीक्ष्यम् ।

बालबोधिनी—प्रतीक्ष्यायै = पूज्यायै, मान्यायै । पितृस्वस्त्रे = पितृभगिन्यै,
शिशुपालजनन्यै सात्वत्यै । ते = तव । सूनोः=सुतस्य, शिशुपालस्य । शतं =
शतसङ्ख्याकानि । आगांसि = अपराधान् । सहिष्ये = सोढाहे, क्षमिष्ये । इति =
८ शि० द्वि०

इत्थम् । यत् = यद्धि । त्वया = भवता, कृष्णेन । प्रतिश्रुतं = प्रतिज्ञानम् । अभ्युपगतम् । तत् = तदपि । प्रतीक्ष्यं = प्रतिपालनीयम् । अन्यथा प्रतिज्ञा-
भङ्गरूपो महादोषः स्यादिति भावः । 'सूनोस्ते इति यत् त्वया' इत्यन्य स्वते
'प्रत्यश्रीषीः किलेति यत्' पाठान्तरम् । तत्र-प्रत्यश्रीषीः = अङ्गीकृतवान् ।
किलेति सत्ये । इति क्रियान्तरसम्बन्धे वाक्यार्थपरामर्शकः ।

कोशः—'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः ।
'भगिनी स्वसा' इत्यमरः ।

समासः—प्रतीक्ष्यते या सा प्रतीक्ष्या, तस्यै प्रतीक्ष्यायै । पितुः स्वसा पितृ-
स्वसा, तस्यै पितृस्वस्रे ।

व्याकरणम्—सहिष्ये-सह + लृट् + इट् । प्रतीक्ष्यम्—प्रति + ईक्ष + 'भृ-
लोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति ण्यत् ।

हिन्दी—(शिशुपाल पर चढ़ाई करने में एक और भी बाधा है, यह कहते
हैं—) अपनी पूज्य फूआ के लिए—'तुम्हारे पुत्र के सौ अपराधों को मैं क्षमा कर
दूँगा' इस प्रकार जो आपने प्रतिवचन (आश्वासन) दिया, वह भी तो
आपको पालन करना चाहिए ॥ १०८ ॥

ननु शिशुपालस्योद्धत्यस्यासह्यत्वात् प्रतिज्ञाभङ्गोऽपि सोढव्य इत्यत आह—
तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत् ।

नोपतापि मनः सोष्म वागेका वाग्मिनः सतः ॥ १०९ ॥

अन्वयः—सतः बुद्धिः तीक्ष्णा (स्यादिति विद्धि । तथापि—) अरुन्तुदा न
(स्यात्) कर्म प्रतापवत् (भवेत् तथापि—) शान्तं (स्यात्), मनः सोष्म
(तथापि) उपतापि न । वाग्मिनः वाग् एका ।

बालबोधिनी—सतः = सत्पुरुषस्य । बुद्धिः = मतिः । तीक्ष्णा = निश्चिता ।
'स्यादिति विद्धि' । (तथापि—) अरुन्तुदा = शस्त्रवन्मर्मच्छेदिनी । न =
नैव स्यात् । कर्म = व्यापारः । प्रतापवत् = तेजस्वि । (भवेत्तथापि—
शान्तं = अक्षोभकरम् । (स्यत्) न तु सिंहादिवत्क्रूरं स्यादित्यर्थः । मनः =
चित्तम् । सोष्म = अभिमानोष्णम्, सामिमानं स्यात् । (तथापि—) उपतापि =
अग्न्यादिवत्परसन्तापि, परक्लेशदम् । न = नैव भवेत् । वाग्मिनः = वक्तुः ।
वाग् = वाणी । एका = एकरूपा, सत्या । स्यादिति शेषः । वाग्मी सत्यमेव
वदेदित्यर्थः । अत्र प्रकृतायाः वाचोऽप्रकृतानां बुद्धिकर्ममनसां च तुल्यधर्मादीना-
म्यावगतेर्दीपकालङ्कारः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे—'अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकं बु-
निगद्यते' इति । बुद्ध्यादीनां शस्त्रादिव्यतिरेको व्यज्यते ।

कोशः—‘वाचोयुक्तिपटुवर्गिमी’ इत्यमरः । ‘चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं
हृत्मानसं मनः’ इत्यमरः । ‘बुद्धिमंतीषा घिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः’
इत्यमरः ।

समासः—अरुस्तुदतीति अरुस्तुदा । उष्मणा सहितं सोष्म । उपतापयतीति
उपतापि । प्रतपति अनेनेति प्रतापः, सोऽस्ति यस्मिन् तत् प्रतापवत् ।

व्याकरणम्—अरुस्तुदा—अरु + तुद + ‘विध्वरुषोस्तुदः’ (३ । २ । ३५)
इति खच् प्रत्ययः, ‘अरुद्विषदजन्तस्य मुम्’ (३ । ३ । ६७) । उपतापि—उप +
तप + णिनिः । वाग्मिनः—वाक् + गिनिः ।

हिन्दी—सत्पुरुष की बुद्धि तीक्ष्ण होती है (किन्तु) मर्मस्थल को भेदन
करने वाली नहीं होती, कर्म प्रतापयुक्त होता है (तो भी) शान्त होता है
(सिंहादि के समान हिंसक नहीं) । मन (कुल-शीलादि के अभिमान से)
उष्ण होता है, (परन्तु दूसरों को) संतप्त करने वाला नहीं होता । (सत्य
तथा उचित) वक्ता की वाणी एक ही होती है (सज्जन पुरुष जो एक बार कह
देते हैं उसका पालन करते हैं) ।

टिप्पणी—उद्धवजी का अभिप्राय यह है कि आपने अपनी फूआ से जो
शिशुपाल के सौ अपराध तक क्षमा करने का वचन दिया है उसका पालन
करना चाहिए ॥ १०९ ॥

किञ्चाऽसमये चैद्यवधोऽशक्य इत्याह—

स्वयङ्कृतप्रसादस्य तस्याह्नो भानुमानिव ।

समयावधिमाप्य नान्तायालं भवानपि ॥ ॥ ११० ॥

अन्वयः—(किञ्च—) अह्नः भानुमान् इव स्वयङ्कृतप्रसादस्य तस्य
अन्ताय समयावधिम् अप्राप्य भवान् अपि न अलम् ।

बालबोधिनी—(किञ्च) अह्नः = दिवसस्य । भानुमानिव = सूर्य इव ।
स्वयङ्कृतप्रसादस्य = स्वयङ्कृतानुग्रहस्य । पक्षे स्वयङ्कृतप्रकाशस्य । तस्य =
शिशुपालस्य । अन्ताय = वधाय । पक्षे अवसानाय । समयावधिम् =
वचनसीमानम्, नियतकालावसानञ्च । अप्राप्य = अलब्ध्वा । भवानपि =
त्वमपि, श्रीकृष्णोऽपि । नालं = न समर्थः । तथा चायं एव नान्यत् किञ्चित्फल-
मिति भावः ।

कोशः—‘समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः’ इत्यमरः । ‘घस्रो दिना-
ह्नी वा क्लीवे दिवसवासरो’ इत्यमरः ।

समाप्तः—स्वयं कृतः प्रसादो यस्य सः स्वयङ्कृतप्रसादः, तस्य स्वयङ्कृत-
प्रसादस्य (व० व्री०) । सम्यक् अयते गच्छतीति समयः, समयस्य अवधिः
समयावधिः, तम्—समयावधिम् (त० पु०) । भानवः सन्ति यस्य यः
भानुमान् ।

व्याकरणम्—भानुमान्-भानु + मतुप् । अप्राप्य-नञ् + प्र + आप् + क्त्वा-
ल्यप् । अह्नः—अहन् + इस् 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इति अल्लोपः ।

हिन्दी—(नियत समय के बिना शिशुपाल को मारना भी सम्भव नहीं
है यह कहते हैं) स्वयं (अपनी किरणों के द्वारा) प्रकाशित किये हुए दिन को
सूर्य के समान अपने द्वारा अनुगृहीत उस शिशुपाल को समाप्त करने (मारने)
के लिए आप भी समर्थ नहीं हैं (अतः शिशुपाल के वध के लिए समय के
प्रतीक्षा करना आवश्यक है) ॥ ११० ॥

तर्हि सम्प्रति किं करणीयमित्याह—

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधियः पदम् ।

विदाङ्कुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥ १११ ॥

अन्वयः—कृत्यविदः प्रणिधियः तीर्थेषु अन्तः पदं कृत्वा महतः विद्विषदम्भसः
तलं विदाङ्कुर्वन्तु ।

बालबोधिनी—(अतः सम्प्रति) कृत्यविदः=कार्यज्ञाः, विधिज्ञाश्च ।
प्रणिधियः=गूढपुरुषाः । तीर्थेषु=राजां मन्त्राद्यष्टादश—स्थानेषु । जलपक्षे—
जलावतारेषु च । अन्तः=अभ्यन्तरम् । पदं=स्थानम्, प्रवेशम् । जलपक्षे—
पादप्रक्षेपम् । कृत्वा = विधाय । महतः=दुरवगाहस्य; पूज्यस्य च । विद्विष-
दम्भसः=शत्रुरूपजलस्य, शत्रुरूपजलाशयस्येत्यर्थः । तलं = स्वरूपम्, प्रतिष्ठाया,
प्रमाणमिति यावत् । विदाङ्कुर्वन्तु=विदन्तु, जानन्तु । कीदृश्यः कियत्प्रो-
वास्य शक्तय इति गवेषयन्वित्यर्थः । 'तीर्थेषु' इत्यस्य स्थाने 'तीर्थैः' इति पाठ-
न्तरम् । मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादशतीर्थानि तेषां नीतिशास्त्रे संग्रही यथा—

‘मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।

पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा ॥

कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा ।

घर्माध्यक्षः समाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः ॥

षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः ।

अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥’ इति ।

श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—‘यत्र कस्यचिदारोपः पारोपकारणम् । तत्परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ।’ इति ।

कोशः—‘प्रणिघ्नगूढपुरुषः’ इत्यमरः । ‘यो नौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टा-
दशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्’ इति हलायुधः । ‘अघःस्वरूपयो-
रश्री तलम्’ इत्यमरः ।

समासः—कृत्यं विदन्ति इति कृत्यविदः । तरन्ति एभिरिति तीर्थानि तेषु तीर्थेषु । प्रणिघ्नयन्ते इति प्रणिघ्नयः । विद्विषन् एव अम्भः विद्विषदम्भः, तस्य विद्विषदम्भसः ।

व्याकरणम्—कृत्यविदः—कृत्य + विद् + क्विप् । मङ्गतः—मह + शतृ ।
कृत्वा—कृ + क्त्वा । विदाङ्कुर्वन्तु—विद् + आम् + कृ + लोट्—क्षि ‘विदाङ्कु-
र्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् (३।१।४१) इति निपातनात् सिद्धम् ।

हिन्दी—(तो अब शिशुपाल के विषय में क्या करना चाहिए यह कहते हैं—) जैसे चतुर लोग (तीर्थ) सीढ़ी आदि पर पैर रखकर (प्रवेश करते हुए) गम्भीर जल की गहराई का पता लगा लेते हैं वैसे ही (हमारे) गुप्तचर शत्रु के मन्त्री आदि अठारह स्थानों में प्रवेश करके शत्रु के स्वरूप बलाबल का पता लगावें ।

टिप्पणी—उद्धव जी के कहने का आशय यह है कि हमारे गुप्तचर शत्रु के मन्त्री आदि अठारह तीर्थों में अच्छी तरह प्रवेश करके यह मालूम करें कि कौन शत्रु में अनुक्त है, कौन विरक्त है, कौन इससे अपमानित हुआ है तथा किनको इससे भय है । पञ्चतन्त्र के तृतीय तन्त्र में शत्रु पक्ष के अठारह तीर्थ तथा अपने पक्ष के पन्द्रह तीर्थ बताये हैं—शत्रु पक्ष के अठारह तीर्थ ये हैं—(१) मन्त्री, (२) पुरोहित, (३) सेनापति, (४) युवराज, (५) द्वारपाल, (६) अन्तर्वेसिक, (७) प्रशासक, (८) लाने वाला, (९) रखने वाला, (१०) बतलाने वाला (प्रदेष्टा), (११) बलाध्यक्ष, (१२) गजाध्यक्ष, (१३) कोषाध्यक्ष, (१४) किले का अध्यक्ष, (१५) कारागाराध्यक्ष, (१६) सीमारक्षक, (१७) उद्धत, (१८) मृत्यु । इनमें भेद डालने से शत्रु शीघ्र ही वश में हो जाता है । अपने पक्ष के पन्द्रह तीर्थ ये हैं—(१) पटरानी, (२) माता, (३) कञ्चुकी, (४) मालाकार, (५) शम्भारक्षक, (६) स्पर्शाध्यक्ष, (७) ज्योतिषी, (८) राजवैद्य, (९) पानी लाने वाला मिश्री, (१०) पान लाने वाला, (११) आचार्य, (१२) अङ्गरक्षक, (१३) स्थान

चिन्तक, (१४) छत्रघर, (१५) विलासिनी (भोगपत्नी) । इनके विपरीत होने से अपनी पराजय होती है ॥ १११ ॥

प्रणिधयंश्च राज्ञाऽवश्यमेव विवेया इति तत्प्रशंसामुखेनाह—
अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥ ११२ ॥

अन्वयः—अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना राजनीतिः अपस्पशा शब्दविद्या इव नो भाति ।

बालबोधिनी—अनुत्सूत्रपदन्यासा=नीतिशास्त्रविरुद्धस्वल्पतमव्यवहारशून्या, नीतिपूर्वकसकलव्यवहारा । यत् यस्य पुरुषस्य सामादेर्वा स्थानमर्थशास्त्रैर्निर्दिष्टं तत्तत्रैव यस्यां निर्दिष्टमित्यर्थः । उक्तं च—

धार्मिकान् धर्मकार्येषु चार्थकार्येषु पण्डितान् ।

कलीवान् स्त्रीषु नियुञ्जीत नीचान् नीचेषु कर्मसु ॥

तत्र साम प्रयोक्तव्यं साधुषु गुणवत्सु च ।

दानं लुब्धेषु भेदश्च शङ्कितेष्विति निश्चयः ॥

दण्डः सर्वेषु पतत्सु नित्यकालं दुरात्मसु । इति ॥

शब्दविद्यापक्षे — अनुत्सूत्रपदन्यासा — अनुत्सूत्राक्षरन्यासाख्यव्याख्याग्रन्थविशेषोपेता, सूत्रार्थप्रतिपादनपरकवृत्तिव्याख्यानभूतन्यासालङ्कृता । सद्वृत्तिः=शोभनभृत्यामात्यादिजीविकायुता । शब्दविद्यापक्षे—सद्वृत्तिः = काशिकदिशोभनवृत्तिग्रन्थोपेता । सन्निबन्धना=कार्यसमाप्ती अनुजीविभ्यो दत्तगोहिरण्यादिपारितोषिकसहिता । अन्यत्र सन्निबन्धना = शोभनमहाभाष्याख्यनिबन्धसहिता । राजनीतिः = राजवृत्तिः, राजव्यवहारः । अपस्पशा=गुप्तचररहिता । शब्दविद्यापक्षे—अपस्पशा=पस्पशाह्निकरहिता, शास्त्रारम्भसमर्थकोपोद्घातसन्दर्भरहिता । शब्दविद्येव = व्याकरणशास्त्रमिव । नो भाति=न शोभते । उक्तं च—

सर्वस्यैव शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।

यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥ इति ।

तस्मात् गुप्तचरप्रेषणमनिवार्यम् । तद्विना राज्ञोऽन्धप्रायत्वादिति भावः । अत्रापस्पशेत्यत्र जतुकाष्टन्यायेन शब्दयोः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः । सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेत्यत्रैकवृत्तावलम्बिफलद्वयवदर्थश्लेषः । अनुत्सूत्रपदन्यासेत्यत्र तूभययोः सम्भवादुभयश्लेषः । शब्दविद्येवेति पूर्णोपमा च । सा च प्रधानेति तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कोशः—'वृत्तिः ग्रन्थजीवनयोः' इति वैजयन्ती । 'यथार्थवर्णो मर्मज्ञः स्पशो
क उच्यते ।' इति हलायुधः । 'यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।
मास्व गूढपुरुषः' इति चामरः ।

समासः—सूत्राणि उत्क्रान्तः उत्सूत्रः, न उत्सूत्रः अनुत्सूत्रः, पदानां न्यासः
न्यासः, अनुत्सूत्रः पदन्यासः यस्यां सा अनुत्सूत्रपदन्यासा । शब्दविद्यापक्षे—
सूत्राणि उत्क्रान्तानि उत्सूत्राणि, न उत्सूत्राणि अनुत्सूत्राणि, तानि पदानि यस्मिन्
न अनुत्सूत्रपदः, अनुत्सूत्रपदः न्यासो यस्यां सा अनुत्सूत्रपदन्यासा । सती
वृत्तियस्यां सा सद्वृत्तिः । निबध्यतेऽनेनेति निबन्धनम्, सत् निबन्धनं यस्यां सा
निबन्धना (व० व्री०) । राज्ञां नीतिः राजनीतिः (त० पु०) । अपगतः स्पशो
यस्यां साऽपस्पशा । शब्दविद्यापक्षे—अविद्यमानः पस्पशो यस्यां सा अ-पस्पशा ।
शब्दानां विद्या शब्दविद्या (त० पु०) ।

व्याकरणम्—सद्वृत्तिः—सद् + वृत् + क्तिन् । सन्निबन्धना—सत् + नि +
बन्ध + ल्युट् + टाप् ।

हिन्दी—(राजाओं को गुप्तचर अवश्य नियुक्त करने चाहिए यह कहते
हैं—) नीतिशास्त्र के अनुकूल मार्ग से प्रतिकूल एक पैर भी जिसमें नहीं रखा
जाता है, और भृत्यों के लिए जिसमें अच्छी नौकरी (वेतन) का प्रबन्ध है,
तथा काम करने पर जिसमें नौकरों के लिए अच्छे इनाम का प्रबन्ध है, इस
प्रकार की राजनीति भी गुप्तचरों (खुफिया पुलिस) बिना उसी तरह से
शोभित (तथा फलित) नहीं होती है, जिस प्रकार सूत्रार्थप्रतिपादक न्यास
व्यय से युक्त, सुन्दर काशिका नामक वृत्ति वाली तथा महामाष्य नाम वाले
सुन्दर निबन्ध से शोभित भी व्याकरण-विद्या पस्पशाह्निक (महामाष्य के
प्रथमाध्याय का प्रथमाह्निक जिसमें व्याकरण शास्त्र के अध्ययन के प्रयोजनों
के—'रक्षोहागमलघट्ट-सन्देहाः प्रयोजनम्' इत्यादि रूप से प्रतिपादन किया
है) के बिना शोभित नहीं होती है ॥ ११२ ॥

शत्रुषु भेदश्च प्रयोक्तव्य इत्याह—

अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैः सद्वृष्योभयवेतनैः ।

भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः ॥ ११३ ॥

अन्वयः—अज्ञातदोषैः दोषज्ञैः अभिव्यक्तशासनैः उभयवेतनैः शत्रोः
सामवायिकाः उद्वृष्य भेद्याः ।

बालबोधिनी—अज्ञातदोषैः=परैरज्ञातस्वकर्मभिः, शत्रुभिरज्ञातः उभयवेतन-

लक्षणो दोषो येषां तैः । (स्वयञ्च -) दोषज्ञैः = शत्रुरहस्यज्ञैः, परममनैः । अभिव्यक्तशासनैः = प्रकटितभेदराजामात्याद्यविश्वाससूचकतत्कूटलेखादिभिः । भेदस्याग्रे प्रकटितानि तदमात्याद्यविश्वासकराणि कूटलिखितानि यैस्तैः । उभयवेतनैः = शत्रुपक्षात्मपक्षोभयवेतनग्राहिभिः । भेदराजनगरवासिमिरित्यर्थः । तत्त्वतो जिगीषु सम्बन्धिनः तत्कार्यसिद्धये शत्रुमण्डलं प्रविश्य सेवका इव तिष्ठन्ति ते उभयवेतना उच्यन्ते । तादृशैश्चरैरिति भावः । शत्रोः = शत्रुसम्बन्धिनः । सामवायिकाः = प्रधानाः, सङ्घमुख्या अमात्यादयः । उद्दूषय = भृशं दूषयित्वा 'शत्रुपक्षमिलिता इमे सचिवाः' इति कूट- (मिथ्या -) लेखादिभिः दूषयित्वा । भेद्याः = शत्रुपक्षाद् विघटनीयाः । अभिव्यक्तशासनैरित्यस्य रक्षक अभित्यक्तशासनैरिति पाठे त्वसमर्थः—केनचित्कारणेन ये वध्यास्तेऽभित्यक्त उच्यन्ते, तेषां हस्ते शासनानि = व्यवस्थापत्राणि अभित्यक्तशासनानि, तैः शासनैः पत्तलादिभिः व्यवस्थापत्रैः करणभूतैः ।

कोशः—'कर्मण्या तु विधा-भृत्या भृतयो भर्म वेतनम् । भरण्यं भरणं भूतं निर्वेशः पण इत्यपि' इत्यमरः ।

समासः—न ज्ञातः, अज्ञातः, अज्ञात दोषो येषां तैः अज्ञातदोषैः (न त० पु० गर्भ व० व्री०) । दोषान् जानन्ति इति दोषज्ञाः तैः दोषज्ञैः । उभय उभयतो वा वेतनं येषां ते उभयवेतनाः, तै उभयवेतनैः (व० व्री०) । अभिव्यक्तानि शासनानि यैस्ते अभिव्यक्तशासनाः, तैः अभिव्यक्तशासनैः (व० व्री०) । समवायं = समूहम्, समवयन्ति = प्रविशन्ति इति सामवायिकाः ।

व्याकरणम्—दोषज्ञैः—दोष + ज्ञा + 'इगुपघज्ञाप्तीकिरः कः' (३।१।१३५) इति कः प्रत्ययः । सामवायिकाः—समवाय + 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । भेद्याः—भिद् + 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति ण्यत् ।

हिन्दी—जिनके दोषों को शत्रु नहीं जानते तथा जो स्वयं शत्रु के रहस्य को जानने वाले हैं । इस प्रकार के दोनों ओर से वेतन लेने वाले गुप्तचरों के द्वारा झूठे लेखादि को लिखकर शत्रु राजा के मन्त्री एवं प्रधान कर्मचारियों को अविश्वास उत्पन्न कराकर अलग करा देना चाहिए ।

टिप्पणी—उद्धवजी कृष्ण से कह रहे हैं कि आप ऐसे गुप्तचरों को नियुक्त करें जो शत्रु के रहस्य को जानने में समर्थ हैं तथा शत्रु की प्रत्येक बात को जानते हैं, तथा शत्रु लोग, उन तुम्हारे गुप्तचरों के इस दोष को कि ये श्रीकृष्ण के गुप्तचर हैं नहीं जानते । जो गुप्तचर वस्तुतः आपके होने से आपके पास से

तो वेतन लेते ही हों। साथ में शत्रु के दिखावटी नीकर वनकर उनसे भी वेतन ले रहे हों। इस प्रकार के गुप्तचर, शत्रु राजादि के द्वारा लिखे गये कपट लेखों को उसके मन्त्री आदि को दिखाकर 'राजा क्षाप लोगों का विश्वास नहीं करता है किन्तु आप लोगों के विरुद्ध षड्यन्त्र रचता रहता है।' इस बात को प्रमाणित कर शत्रु पक्ष के मन्त्री तथा सेनापतियों को फोड़ डालें। अथवा—यन्त्रिसेनापति आदि के द्वारा लिखे हुए झूठे लेखों को राजा को दिखाकर उन मन्त्री आदि के प्रति राजा के हृदय में अविश्वास उत्पन्न करके राजा के द्वारा उन मन्त्री आदि को अपने-अपने पदों से अलग करा दें जिससे कि मन्त्री, सेनापति आदि प्रधान लोग राजा के खिलाफ हो जायें ॥ ११३ ॥

युधिष्ठिरपुरगमने चरविधाने च गुणान्तरमाह—

उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशात्रवीम् ।

राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥ ११४ ॥

अन्वयः—उपायज्ञैः तव चरैः एकार्थानि राजन्यकानि अजातशात्रवीं पुरीम् उपेयिवांसि कर्तारः ।

बालबोधिनी—उपायज्ञैः=कार्यसाधनकुशलैः, क्रुद्धोऽयं ततः साम्ना वश्यः, दुःखोऽयं ततो दानेन वश्यः, भीतोऽयं ततस्त्राणेन वश्यः, इत्यादिरूपं सामादि-प्रयोगं ये जानन्तीत्यर्थः । चरैः=गूढचारिमिः, गुप्तचरैः । एकार्थानि=त्वया सहैकप्रयोजनानि । राजन्यकानि = राजन्यसमूहाः, क्षत्रियसमूहाः । अजात-शात्रवीं = युधिष्ठिरसम्बन्धिनीम् । पुरीम् = नगरीम्, हस्तिनापुरम्, इन्द्र-प्रस्थमित्यर्थः । उपेयिवांसि=प्राप्नुवन्ति, आगतानि । कर्तारः = करिष्यन्ते । 'इन्द्रप्रस्थेऽस्माकं महत्कार्यं भविष्यति, तद् यज्ञयात्राव्याजेन सन्नद्धैर्भवंद्भिरा-यन्तः' इति गूढं सन्दिश्य सर्वे राजानस्तत्र मेलयितव्या इत्यर्थः ।

कोशः—'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । 'अर्थो हेतौ प्रयोजने । निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुषु' इति हैमः । 'पूः स्त्री पुरीनगर्थौ वा पत्तनं पुटभेदनम् । स्थानीयं निगमः' इत्यमरः ।

समासः—उपायं जानन्ति इति उपायज्ञाः तैः उपायज्ञैः । एकः अर्थो येषां तानि एकार्थानि (व० स्त्री०) । अजातशत्रोः इयम् अजातशात्रवी, ताम्—अजातशात्रवीम् । राज्ञः अपत्यानि राजन्याः, राजन्यानां समूहाः राजन्यकानि ।

व्याकरणम्—उपायज्ञैः—उपाय + ज्ञा + 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) इति कः प्रत्ययः । चरैः—चर + अच् । अजातशात्रवीम्—अजातशत्रु + अण् +

डोप् । 'अनुशक्तिकादीनाञ्च' (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धिः । राजन्यकानि—
राजन् + यत्—'गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराजन्यराजराजपुत्रवत्समनुष्याजाद वुञ्' (४।२।३१)
इति वुञ् । उपेयिवांसि—उप् + इण् + लिट् + क्वसुः ।

हिन्दी—कार्यसाधन में कुशल तुम्हारे गुप्तचर तुम्हारे पक्ष में होकर युद्ध
करना ही जिनका लक्ष्य है ऐसे उन राजाओं को युधिष्ठिर की राजधानी
(हस्तिनापुर) में पहुँचायेंगे ।

टिप्पणी—आपके गुप्तचर, 'भगवान् श्रीकृष्ण की तरफ से आपको युद्ध
करना है, अतः आप लोग अस्त्र-शस्त्र से सुसज्जित होकर सेना के साथ युधिष्ठिर
के यज्ञ के बहाने से चलें' इस प्रकार गुप्त रीति से आपके पक्ष वाले राजाओं
को हस्तिनापुर में पहुँचायें ।

आजातशात्रवीं पुरीम्—युधिष्ठिर की नगरी में । यहाँ युधिष्ठिर की नगरी
से तात्पर्य हस्तिनापुर से है । वर्तमान हस्तिनापुर दिल्ली से उत्तर में लगभग
६० मील की दूरी पर स्थित है । परन्तु प्राचीन हस्तिनापुर वर्तमान दिल्ली का
ही नामान्तर है ऐसा महामारत के अध्ययन से प्रतीत होता है ॥ ११४ ॥

यज्ञे युद्धावकाशो मिलिष्यतीति वक्तुं तत्र महत्कलहबीजं सम्पादयति—

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति ।

वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥ ११५ ॥

अन्वयः—पाण्डोः सुते भवति सविशेषं भक्तिं तन्वति (सति) तरलाः
मत्सरिणः परे स्वयं वैरायितारः ।

बालबोधिनी—पाण्डोः = पाण्डुनामकस्य राज्ञः । सुते = पुत्रे, युधिष्ठिरे
इत्यर्थः । भवति = पूज्ये त्वयि । सविशेषं = समधिकं यथा तथा । भक्तिं =
पूजाम्, सत्कारम् । तन्वति = विस्तारयति सति । तरलाः = चञ्चलस्वभावाः ।
मत्सरिणः = अन्यशुभद्वेषिणः, परोत्कर्षासहिष्णवः । परे = चैद्यप्रमुखाः शत्रवः ।
स्वयं = स्वयमेव, आत्मनैव । वैरायितारः = वैरं कर्तारः, उपद्रवं करिष्यन्ती-
त्यर्थः । अत्र सविशेषग्रहणं तेषामपमानितां द्योतयति । सविशेषत्वाच्चाक्षमाः ।

कोशः—'मत्सरोज्यशुभद्वेषे' इत्यमरः । 'वैरं विरोधो विद्वेषः' इत्यमरः ।
'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः ।

समासः—विशेषेण सह वर्तमानं यथा तथा सविशेषम् । मत्सरः अति
येषां ते मत्सरिणः । वैरं कर्तारः वैरायितारः ।

व्याकरणम्—सविशेषम्—सह + विशेष, सहस्य सादेशः । तन्वति—उनु +
लट् + शतृ । मत्सरिणः—मत्सर + इतिः ।

हिन्दी—(वहाँ यज्ञ में भी शिशुपाल से युद्ध का अवसर मिल जायगा, इस प्रतिपादन करते हुए कहते हैं—) पाण्डुपुत्र युधिष्ठिर के तुम्हारा विशेष मान करने पर, चञ्चल स्वभाव वाले ईर्ष्यालु (तुम्हारे सम्मान को न चाहने से, शिशुपालादि) शत्रु लोग स्वयं ही (तुम्हारे साथ) विरोध करने लगेंगे अर्थात् तुम्हारे विरुद्ध उपद्रव खड़ा कर देंगे) ॥ ११५ ॥
किं ते सर्वेऽपि वैरायिष्यन्ते ? नेत्याह—

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये सहसंवृद्धियुजो भूभुजः स्युः ।

बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः पृथग्स्मादचिरेण भाविता तैः ॥ ११६ ॥

अन्वयः—इह विपक्षमध्ये सहसंवृद्धियुजः अपि ये भूभुजः आत्मविदः स्युः तैः बलिपुष्टकुलाद् अन्यपुष्टैः इव अचिरेण अस्मात् पृथक् भाविता ।

बालबोधिनी—इह = अस्मिन् । विपक्षमध्ये = शत्रुमध्ये । सहसंवृद्धि-युजोऽपि = चैद्येन सहैश्वर्यगता अपि; चैद्येन सह वृद्धा अपि । ये भूभुजः = ये गजानः । आत्मविदः = स्वाभिजनवेदिनः, स्वस्वरूपवेदिनश्च । स्युः = भवेयुः । तैः = नृपैः । बलिपुष्टकुलात् = काकसमूहात् । अन्यपुष्टैरिव = परभृतैरिव, शत्रुलैरिव । अचिरेण = सद्यः, शीघ्रम् । अस्मात् = विपक्षमध्यात् । भाविता = पृथग्भवविष्यते । तेष्वपि केचिदस्माभिः सह मिलिष्यन्तीति शङ्का । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—‘पर्यन्तेर्यां तथैव शेषं औपच्छन्दसिकं सुधोभिरुक्तम्’ इति यस्य वैतालीयस्येति प्रागस्य योज्यम् ।

कोशः—‘काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः’ इत्यमरः । ‘वनप्रियः भृतः कोकिलः पिक इत्यपि’ इत्यमरः ।

समासः—आत्मानं विदन्तीति आत्मविदः । विरुद्धः पक्षः येषां ते विपक्षाः, विपक्षाणां मध्यं विपक्षमध्यम् तस्मिन् विपक्षमध्ये । सह संवृद्ध्या युज्यन्ते इति सहसंवृद्धियुजः । बलिभिः पुष्टा बलिपुष्टाः तेषां कुलं बलिपुष्टकुलं, तस्मात् बलिपुष्टकुलात् (त० पु०) । अन्यैः पुष्टाः अन्यपुष्टाः, तैः अन्यपुष्टैः ।

व्याकरणम्—भूभुजः—भू + भुज + क्विप् । अन्यपुष्टैः—अन्य + पुष् + क्तः । भू—अस् + लिङ्—झि—जुस् । भाविता—भू + भावे लुट् तिप् + चिष्वदिट् क्तः ।

हिन्दी—इस शत्रु के पक्ष में, शिशुपाल के साथ समृद्धि को प्राप्त हुए भी, जो राजा अपने स्वरूप को जान लेंगे वे कौबों के समूह से कोयलों के समान इस शिशुपाल से शीघ्र ही अलग हो जायेंगे ॥ ११६ ॥

एवं सति यत्फलं सम्पद्यते तदाशीद्वरिणाह—

सहजचापलदोषसमुद्धतश्चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभतामसुहृद्गणः ॥ ११७ ॥

अन्वयः—सहजचापलदोषसमुद्धतः चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः असुहृद्गणः दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभताम् ।

बालबोधिनी—सहजचापलदोषसमुद्धतः = स्वाभाविकचाञ्चल्यदोषसमुद्धतः शलभपक्षे—नैसर्गिकानवस्थितत्वादोषप्रेरितः । चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः = विशीर्णदुर्बलसहायकवर्गः, भेदितदुर्बलपरिवारः । शलभपक्षे—विशीर्णदुर्बलपक्षवत् असुहृद्गणः = शत्रुवर्गः । तव = भवतः, श्रीकृष्णस्य । दुरासदवीर्यविभावसौ = दुर्धर्षपराक्रमाग्नी, प्रचण्डतेजोवह्नी । शलभतां = पतङ्गताम् । लभतां प्राप्नोतु, दह्यतामित्यर्थः । अत्र चापलमेव दोषः, तथा 'वीर्यविभावसुः' इति रूपकालङ्कारः, द्रुतविलम्बितं वृत्तम्, 'द्रुतविलम्बितमाह मरौ' इति लक्षणात् ।

कोशः—'चपलः पारदे शीघ्रे दुर्विनीतेऽनवस्थिते' इति वैजयन्ती । 'पार्श्वगस्तसाध्यसहायबलिभित्तिषु' इति वैजयन्ती । 'वीर्यं शुक्ले प्रभावे च ते सामर्थ्ययोरपि' इति विश्वः । 'सूर्यवह्नी विभावसू' इत्यमरः । 'समी पतङ्गशलभ' इत्यमरः ।

समासः—चपलस्य भावः चापलम्, सह जातं सहजम् सहजं तच्चचापलं सहजचापलम्, तदेव दोषः तेन समुद्धतः सहजचापलदोषसमुद्धतः । दुर्बलपक्षश्च दुर्बलपक्षः (क० घा०), तस्य परिग्रहः दुर्बलपक्षपरिग्रहः (प० त०) चलितः दुर्बलपक्षपरिग्रहः यस्य सः चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः (त० पु० गर्गं ब्रवी०) । दुःखेन आसाद्यते इति दुरासदम्, दुरासदं च तद् वीर्यं च दुरासदवीर्यं (क० घा०), तदेव विभावसुः तस्मिन्—दुरासदवीर्यविभावसौ (त० पु०) शलभस्य भावः शलभता, ताम्—शलभताम् ।

व्याकरणम्—शलभताम्—शलभ + भावे तल् । लभताम्—लभ + कर्त् लोट-त ।

हिन्दी—(इस प्रकार परिणाम को, आशीर्वाद द्वारा बतलाते हुए उद्धृत करते हैं—) स्वाभाविक चञ्चल्यरूप दोष से समुद्धत, दुर्बल होने से शिथिल (सहायक वर्ग, पक्षा०—पङ्ख) वाला आपका शत्रुसमूह तुम्हारे असह्य पराक्रमी रूपी अग्नि में पतङ्गता को प्राप्त होवे (पतङ्ग के समान जलकर नष्ट हो जाय) ॥ ११७ ॥

इति विशकलितार्थमौद्धवीं वाचमेना—

मनुगतनयमार्गमर्गलां

दुर्नयस्य ।

जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छ्रितोर—

स्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

इति माघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्यङ्के मन्त्रवर्णनं
नाम द्वितीयः सर्गः ।

अन्वयः—इति विशकलितार्थम् अनुगतनयमार्गम् दुर्नयस्य अर्गलां (अतः) जनितमुदम् उच्छ्रितोरस्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुताम् औद्धवीम् एनां वाचं शुश्रुवान् उच्चकैः उदस्थात् ।

बालबोधिनी—सः = श्रीकृष्णः । इति = इत्थम्, अमुना प्रकारेण । विशकलितार्थम् = विवेचितार्थम्, पर्यालोचितकार्यम्, विशदाभिधेयम् । अनुगतनयमार्गम् = नीतिशास्त्रानुसारिणीम् । दुर्नयस्य = दुर्नीतिः, बलभद्राद्युक्तस्येति । अर्गलां = निवारयित्रीम्, प्रतिपन्थिनीम् । (अत एव) जनितमुदम् = जनितकृतानन्दम् । उच्छ्रितोरस्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुताम् = समुन्नतवक्षःस्थलान्वरतस्थितलक्ष्मीश्रुताम्, सदा सन्निहितत्वात् परं लक्ष्म्यैव श्रुतां न त्वन्ययेति तन्वयगुप्तिः । औद्धवीं = उद्धवसम्बन्धिनीम्, उद्धवोक्ताम् । एनां = पूर्वोक्ताम् । वाचं = वाणीम् । शुश्रुवान् = श्रुतवान् । उच्चकैः = उन्नतः सन् । उदस्थात् = उद्यतः, सिंहासनादुत्थितवानित्यर्थः । अत्र 'विशकलितार्थम्', 'अनुगतनयमार्गम्', 'जनितमुदम्', इत्यादिविशेषणैः सर्वगुणयुक्तत्वादुद्धवगुरुरितरूपितं हरिरङ्गीकृत्य बुध्दिगमनायोदचलदिति भावः । रूपकानुप्रासालङ्कारौ मालिनीवृत्तम्, 'नमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ।

कोशः—'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा माला श्रीर्हरिप्रिया । इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा' इत्यमरः । 'बाह्यी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती' इत्यमरः ।

समासः—विशकलितः अर्थो यस्याः सा ताम्—विशकलितार्थम् (ब० व्री०) । गीयते अनेनेति नयः, नयस्य मार्गः नयमार्गः (ष० त०), अनुगतः नयमार्गः यया सा ताम्—अनुगतनयमार्गम् (त० पु० गर्भं ब० व्री०) । जनिता मुत् यया सा जनितमुत्, ताम् जनितमुदम् (ब० व्री०) । उच्छ्रितं च तत् उरःस्थलं च उच्छ्रितोरःस्थलम् (क० घा०), तत्र नियतं निषण्णा सा चासौ श्रीश्चेति

उच्छ्रितोरःस्थलनियतनिषण्णश्रीः, तथा श्रुता ताम्—उच्छ्रितोरःस्थलनियतनिषण्णश्रीः
श्रीश्रुताम् (त० पु०) । उद्धवस्य इयं औद्धवी ताम्—औद्धवीम् ।

व्याकरणम्—औद्धवीम्—उद्धव + अण् + 'टिड्ढाणञ्-' (४।१।१५)
इत्यादिना डीप् । शुश्रुवान्—श्रु + लिट् + 'भाषायां सदवसश्रुवः' (३।१।१५)
इति क्वसुः । उच्चकैः—उच्चैस् + 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' (५।३।३५)
इत्यकच् प्रत्ययः उदस्थात्—उद् + स्था + लुङ्-तिप् ।

हिन्दी—इस प्रकार स्पष्ट अर्थ वाली, राजनीति का अनुसरण करने वाली
अर्थात् राजनीतिशास्त्र के अनुकूल (बलराम के नीतिशास्त्रविशुद्धवचनसंस्कृत
दुर्नीति की विरोधिनी अत एव हर्षजनक तथा (श्रीकृष्ण की पत्नीत्व
उनके) उत्तम वक्षःस्थल में सदा निवास करने वाली लक्ष्मी के द्वारा सुनी हुई
उद्धव की वाणी को सुनने वाले वे श्रीकृष्ण भगवान् (अपने आसनसे) उठ बैठे ।

टिप्पणी—यहाँ 'विशकलितार्थम्' स्पष्ट तथा निश्चित अर्थ वाली
'अनुगतनयमार्गम्' नीतिशास्त्रानुकूल एवं 'जनितमुदम्' श्रीकृष्ण के हर्षजनक
उत्पन्न करने वाली, इत्यादि विशेषणों से यह भाव निकलता है कि उद्धव
युक्तियुक्त वाणी को सुनकर प्रसन्न हुए श्रीकृष्ण उस वाणी को स्वीकार करके
ही कार्यान्वित करने के लिए अपने आसन से उठ बैठे ॥ ११८ ॥

इति निखिलशास्त्रनिष्णातानां पण्डितराज - श्रीरामलोटनअवस्थिमहोदयानां
शिष्येण, श्रीतस्मार्तकर्मनुष्ठाननिष्ठानां, स्वधर्मधुरन्धराणां श्रीवाद्-
रामशर्मणां पुत्रेण, श्रीवादामीदेवीगर्भसम्भवेन, वुलन्दशहरमण्ड-
लान्तर्गतखैरपुरग्रामनिवासिना, मैनपुरीमण्डलान्तर्गत-

शिरसागञ्जस्थार्यगुरुकुलमहाविद्यालयसाहित्य-

प्रधानाध्यापकेन श्रीरामजीलालशर्मणा त्रि-

चितायां शिशुपालवधमहाकाव्यस्य

बालबोधिन्यां द्वितीयः सर्गः

समाप्तः ॥ २ ॥

श्लोकानुक्रमणिका

—: * :—

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अ		उदेतुमत्यज	८१	तथापि यन्मध्यपि	७१
वक्रत्वा हेलया	५२	उपकर्त्रारिणा	३७	तदीशितारं	९५
बद्धाधिरूपित	५३	उपजापः कृतस्ते	९९	तन्त्रावापविदा	८८
वज्ञातदोषैः	११३	उपायमास्थित	८०	तस्य मित्राण्यपि	१०१
वध्यासामासुरु	६५	उपेयिवांसि	११४	तीक्ष्णा नारुन्तु	१०९
वनल्पत्वात्प्रधान	९०	क		तुङ्गत्वमितरा	४८
बनिलोडित	२७	ककुक्षिकन्यावक्त्रा	२०	तुल्येऽपराधे	४९
वनुत्पन्नपद	११२	करदीकृतभूपालो	९	तृप्तियोगः परे	३१
वन्द्या भूषणं	४४	करप्रचेयामुत्तुङ्गः	८९	तेजः क्षमा वा	८३
वन्द्यदुच्छृङ्खलं	६२	कृतापचारोऽपि	८४	तेजस्विमध्ये	५१
वन्द्यनारम्भमा	९१	कृत्वा कृत्यविद	१११	त्वया विप्रकृत	३८
वमृतं नाम	१०७	ग		त्वयि मीमं गते	३९
वसुपादयतः	४७	गुणानामायथा	५६	द	
आ		गुरुद्वयाय गुरुणो	६	दधत्संघ्यारुण	१८
आत्मोदयः पर	३०	घ		द्योतितान्तः स	७
आरभन्तेऽल्प	७९	घूर्णयन् मदिरा	१६	ध	
आलप्यालमिदं	४०	च		ध्रियते यावदेको	३५
आस्लेपलोलुप	१७	चतुर्थोपायसाध्ये	५४	न	
इ		चिरादपि बला	१०५	न द्वये सात्वती	११
इति विशकलि	११८	ज		नालम्बते दैष्टि	८६
इति संरम्भिणो	६७	जगाद वदनच्छद्म	२१	निरुद्धवीवघासार	६४
इन्द्रप्रस्थगमस्ता	६३	जाज्वल्यमाना	३	निशम्य ताः	६८
उ		त		नीतिरापदि	६१
उत्तिष्ठमानस्तु	१०	ततः सपत्नापनय	१४	नैतल्लघ्वपि	२३

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
प		य		स	
पादाहतं यदुत्था	४६	य इहात्मविदो	११६	संक्षिप्तस्याप्यतो	२४
प्रज्ञोत्साहावतः	७६	यजतां पाण्डवः	६५	संपदा सुस्तिरं	३३
प्राप्यतां विद्युतां	६६	यद्वासुदेवेनादीन	२२	संपादितफल	१३
प्रोल्लसत्कुण्डल	१९	यातव्यपार्ष्णि	९२	संप्रत्यसांप्रतं	७०
व		यावदर्थपदां	१३	संभाव्य त्वामति	१०६
बह्वपि स्वेच्छया	७३	यियक्षमाणेनाहूतः	१	सखा गरीयान्	३३
बुद्धिशस्त्रः प्रकृ	८२	ये चान्ये काल	९८	समूलघातस्	३३
वृहत्सहायः	१००	र		सर्वकार्यशरीरेषु	२८
म		रत्नस्तम्भेषु	४	सविशेषं सुते	११९
भवद्गिरामवसर	८	ल		सहजचापल	११९
भारतीमाहितम	६३	लिलङ्घयिषतो	५८	सहिष्ये शत	१०६
म		व		सामवादाः स	५९
मखविघ्नाय	१०२	वर्णैः कतिपयैरेव	७२	सार्धमुद्धवसीरि	१
मनागनभ्यावु	४३	विजयस्त्वयि	५९	सोपघानां धियं	७३
मन्त्रो योष	२९	विधाय वैरं	४२	स्थाने शमवतां	९१
मन्यसेऽरिवधः	१०६	विपक्षमखिली	३४	स्थायिनोऽर्थे	८०
मम तावन्मतमि	१२	विराद्ध एवं भव	४१	स्पृशन्ति शरव	७३
महात्मानोऽनु	१०४	विरोधिवचसो	२५	स्वयंकृतप्रसाद	११९
मा जीवन् यः	४५	विवक्षितामर्थं	१५	स्वयं प्रणमतेऽल्पे	५९
मा वेदि यदसा	९६	विशेषविदुषः	५७	स्वशक्त्युपचये	५९
मृदुव्यवहितं	८५	ष		ह	
अदीयसीमपि	७४	षड्गुणाः शक्तयः	२६	हते हिडिम्ब	६९
		पाङ्गुण्यमुप	९३		

॥ श्रीः ॥

शिशुपालवधम्

‘बालबोधिनी’-संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

अथ तृतीयः सर्गः

अथ तृतीयसर्गमारभमाणो महाकविर्माघः श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुरं प्रति
स्थानमाह—

कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे ॥ १ ॥

अन्वयः—अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यः (अत एव—) कौवेरदिग्भागम् अपास्य
आगत्य मार्गम् अवतीर्णः उष्णांशुः इव (स्थितः) हरिः हरिप्रस्थं प्रतस्थे ।

बालबोधिनी—अथ = उद्धववचनश्रवणानन्तरम् । अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यः =
निवृत्तरणरसिकत्वनिराकुलः । उक्तं हि पूर्वम्—‘आसीत्कार्यद्वयाकुलः’ इति । सम्प्रति
तु शान्तक्रोधत्वात्प्रसन्न इति भावः । (अत एव—) कौवेरदिग्भागं = उत्तराशाम्,
नक्षत्रायणमित्यर्थः । अपास्य = त्यक्त्वा । आगस्त्यं = अगस्त्यर्षिसेवितम् । मार्गं =
पथानम्, दक्षिणं दिशम् । दक्षिणायनमित्यर्थः । अवतीर्णः = प्राप्तेः । उष्णांशुरिव =
सूर्य इव (स्थितः) । अनेन यथा सूर्ये दक्षिणायनं प्राप्ते सति तत्तेजः सह्यं भवति,
परमुत्तरायणप्राप्त्यनन्तरं तु तदसह्यमेव भविष्यति, तथैव श्रीकृष्णस्य क्रोधोऽपि कार्य-
वशात्क्रियत्कालपर्यन्तं शान्तो जातः न त्वेकान्ततो निवृत्त इति ध्वनितम् । हरिः =
श्रीकृष्णः । हरिप्रस्थं = इन्द्रप्रस्थम्, हस्तिनापुरम् । प्रतस्थे = प्रचचाल । उपमा-
वद्धारः । सर्गेऽस्मिन्निन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणादुपजातिवृत्तम् यदुक्तम्—‘स्यादिन्द्रवज्रा
यदि तो जगौ गः,’ ‘उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ’ तथा ‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजांतयस्ता’ इति ।

कोशः—‘अयनं वर्तम मार्गाच्चपन्थानः पदवी सृतिः । सरणिः पदतिः वर्तन्येकपदीति च’ इत्यमरः । ‘इन्द्रो दुश्च्यवनो हरिः’ इति हलायुधः ।

समासः—कुवेरस्येयं कौवेरी, कौवेरी चासौ दिक् चेति कौवेरदिक् (क० धा०) तस्याः भागस्तम् कौवेरदिग्भागम् (ष० त०) । अगस्त्यस्यायमागस्त्यः, अगस्त्यमागस्त्यम् । युद्धस्य अभिनिवेशः युद्धाभिनिवेशः (ष० त०), अपेतः युद्धाभिनिवेशस्य सः, अपेतयुद्धाभिनिवेशः (व० ब्री०), स चाऽसौ सौम्यश्च, अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यः (क० धा०) ।

व्याकरणम्—कौवेरदिक्—कुवेरशब्दात् ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०)—इत्यादि कृते ‘स्त्रियाः पुंवत्’ (६।३।३३) इत्यादिना पुंवद्भावः । प्रतस्थे—प्र + स्था + लिट्—त—एश ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ (१।३।२२) इत्यात्मनेपदम् ।

हिन्दी—इस (उद्धव के वचन सुनने) के बाद युद्ध का आग्रह दूर हो जाने से प्रसन्न तथा कुवेर की दिशा (उत्तरदिशा) के भाग अर्थात् उत्तरायण को छोड़कर अगस्त्य के मार्ग (दक्षिण दिशा) अर्थात् दक्षिणायन को प्राप्त हुए सूर्य के समान (सह्यतेज) श्रीकृष्ण भगवान् ने हस्तिनापुर को प्रस्थान किया ॥ १ ॥

अथास्य प्रस्थानसत्ताहं वर्णयन्नादौ छत्रधारणमाह—

जगत्पवित्रैरपि तं न पादैः स्पृष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्कः ।

यतो बृहत्पार्वणचन्द्रचारु तस्यातपत्रं विभराम्बभूवे ॥ २ ॥

अन्वयः—अर्कः जगत्पूज्यं तम् (अत एव) जगत्पवित्रैः अपि पादैः स्पृष्टुं न अयुज्यत, यतः तस्य बृहत् पार्वणचन्द्रचारु आतपत्रं विभराम्बभूवे ।

बालबोधिनी—अर्कः = सूर्यः । जगत्पूज्यं = त्रैलोक्यवन्द्यम् । तं = श्रीकृष्णम् । (अत एव—) जगत्पवित्रैरपि = संसारपावनसमर्थैरपि । पादैः = चरणैः, किरणैः । स्पृष्टुं = छोप्तुम् । न अयुज्यत = न योग्योऽभूत् । यतः = यस्मात् कारणात् । तस्य = श्रीकृष्णस्य । बृहत् = विपुलम्, विशालम् । पार्वणचन्द्रचारु = पूर्णिमाचन्द्रमनोहरम् । पूर्णेन्दुसुन्दरमित्यर्थः । आतपत्रं = छत्रम् । विभराम्बभूवे = दध्ने । ‘पार्वणचन्द्रचारु’ इत्यत्र उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः’ इत्यमरः । ‘छत्रं त्वातपत्रम्’ इत्यमरः ।

समासः—जगतः जगति वा पवित्राः जगत्पवित्राः तैः जगत्पवित्रैः (षष्ठी सप्तमी वा तत्पुरुषः) । जगतः पूज्यः जगत्पूज्यः (ष० त०) तम्—जगत्पूज्यम् । पर्वणि भवः पार्वणः, पार्वणश्चासौ चन्द्रश्च पार्वणचन्द्रः (षष्ठी सप्तमी वा तत्पुरुषः) ।

७०), स इव चारु पार्वणचन्द्रचारु (उपमित०) । आतपात् त्रायते इति
आतपत्रम् ।

व्याकरणम्—आतपात् त्रायते इति आतपत्रम्, 'सुपि' (३।२।४) इति
विभागात् सुवन्ते उपपदे त्रैङ्गः घातोः कप्रत्ययः । विभराम्बभूवे भृगो घातोः
णि लिटि 'भीह्रीभृदुवां श्लुवच्च' (३।१।३६) इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ।

हिन्दी—(यात्रा की तैयारी का वर्णन करते हुए पहले छाता लगाने का
वर्णन करते हैं—) सूर्य, संसार के पूजनीय उन श्रीकृष्ण भगवान् को, संसार को
विभ्र करने वाली (या संसार में पवित्र) भी (अपनी) किरणों से छूने में
समर्थ नहीं हुआ । क्योंकि उनके ऊपर विशाल तथा पूर्णिमा के चन्द्र के समान
नुर (अर्थात् शुभ्र एवं मनोहर) छाता लगा हुआ था ॥ २ ॥

अथास्य चामरधारणं वदति—

मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चाभरयोर्द्वयं सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धोरभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः ॥ ३ ॥

अन्वयः—मृणालसूत्रामलं चलच्चाभरयोः द्वयम् अन्तरेण स्थितः सः अभितः
पातुकसिद्धसिन्धोः अम्बुराशेः अभूतपूर्वा रुचं भेजे ।

बालबोधिनी—मृणालसूत्रामलं = विसतन्तुविशदम्, पद्मिनीतन्तुनिर्मलम् ।
चलच्चाभरयोर्द्वयम् = बीजनात् कम्पितप्रकीर्णकयोर्द्वयम् । अन्तरेण = मध्ये ।
स्थितः = वर्तमानः । चामरद्वयस्य मध्ये स्थित इति भावः । स = श्रीकृष्णः ।
अभितःपातुकसिद्धसिन्धोः = उभयतःप्रविशत्त्रिपथगस्य, उभयतःपतनशीलदेवसरितः ।
अम्बुराशेः = समुद्रस्य । अभूतपूर्वा = पूर्वमभूताम् । रुचं = कान्तिम्, शोभाम् ।
भेजे = आप । मृणालसूत्रामलमित्यत्रोपमा । अत्रान्यस्य शोभां कथमन्यो वहतिवति
तस्यैव रुचमवगमयत्तद्वरेणम्बुराशेश्च विम्बप्रतिविम्बभावं बोधयतीति निदर्शनालङ्कारः ।
या चाम्बुराशेः सम्भावनामात्रोक्त्या अभितःपातुकसिद्धसिन्धुसम्बन्धमूलया असम्बन्धे
सम्बन्धरूपातिशयोक्त्या सङ्कीर्यते । निदर्शनां चात्र प्रधाना तत्पोषिका
चातिशयोक्तिः ।

कोशः—'मृणालं विसमञ्जादिकदम्बे' इत्यमरः । 'चामरं तु प्रकीर्णकम्'
इत्यमरः ।

समासः—मृणालस्य सूत्रमिति मृणालसूत्रम् (७० त०), तदिदामलं
मृणालसूत्रामलम् तद्—मृणालसूत्रामलम् (उपमित-समासः) । द्वौ अवयवौ यस्य
समुदायस्य तद् द्वयम् । चलन्ती च ते चामरे च चलच्चाभरे (क० घा०) तयोः

चलच्चामरयोः । अभितःपातुकेति अभितःपातुका (सुप्सुपेति समासः) सिद्धा
 सिन्धु सिद्धसिन्धुः (ष० त०) अभितः पातुका सा चाजसौ सिद्धसिन्धुश्च अस्ति
 पातुकसिद्धसिन्धुः (क० धा०), अभितःपातुकसिद्धसिन्धुः यस्य सः तस्य-अभितः-
 पातुकसिद्धसिन्धोः (व० ब्री०) । पूर्वं भूता भूतपूर्वा, न भूतपूर्वा अभूतपूर्वा ता-
 अभूतपूर्वाम् (सुप्सुपेतिसमासः) ।

व्याकरणम्—द्वयमिति—‘अन्तरान्तरेण युक्ते’ (२।३।४) इति द्वितीया
 अभितः—‘पर्यभिभ्यां च’ (५।३।९) इति सूत्रेण तसिल प्रत्ययः, ‘सर्वोभ्यां
 वर्तमानाभ्यामिष्यते’ इत्युभयार्थत्वम् । पातुकेति—‘लषपतपद-’ इत्यादि
 उक्तं प्रत्ययः ।

हिन्दी—(अब श्रीकृष्ण के चामरधारण का वर्णन करते हैं—) कमलान्ता
 के तन्तुओं के समान शुभ्र (एवं निर्मल) तथा (डुलाने से) हिलते हुए
 चामरों के मध्य में स्थित उन श्रीकृष्ण भगवान् ने दोनों ओर से गिरने वाले
 आकाशगङ्गा (की धारा) वाले समुद्र की अभूतपूर्व (पहले कभी नहीं हुई
 वाली) शोभा को धारण किया ॥ ३ ॥

अथाष्टमिः श्लोकैरस्य प्रसाधनविधिं वर्णयन् मुकुटधारणमाह—

चित्राभिरस्योपरिमौलिभाजां भाभिमंणीनामनणीयसीभिः ।

अनेकधातुच्छुरिताश्मराशेर्गोवर्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

अन्वयः—अस्य उपरि मौलिभाजां मणीनाम् अनणीयसीभिः चित्राभिः भाभिः
 अनेकधातुच्छुरिताश्मराशेः गोवर्धनस्य आकृतिः अन्वकारि ।

बालवोधिनी—अस्य = श्रीकृष्णस्य । उपरि = ऊर्ध्वदेशे । मौलिभाजां =
 मुकुटावबद्धानाम्, मुकुटगतानाम् । मणीनां = रत्नानाम्, मरकतपद्मरागादीनां
 मित्यर्थः । अनणीयसीभिः = महतीभिः, सान्द्राभिः । चित्राभिः = अनेकवर्णीभिः ।
 भाभिः = प्रभाभिः, दीप्तिभिः । अनेकधातुच्छुरिताश्मराशेः = विविधगैरिकमय-
 शिलादिधातुसम्भिन्नशिलासङ्घस्य, नानागैरिकप्रभृतिधातुमिश्रितप्रस्तरसमूहस्य ।
 गोवर्धनस्य = एतन्नामकपर्वतस्य । आकृतिः = आकारम्, स्वरूपम्, सादृश्यं
 मित्यर्थः । अन्वकारि = अनुकृता । सादृश्यं धृतमित्यर्थः । उपमालङ्कारः ।
 अस्य श्लोकस्य रचना न विद्वन्मनोरञ्जिनी । अत्र श्रीकृष्णस्य गोवर्धनं न
 मानम्, भासां तु धातवः । अत एव भाभिर्धातव एवानुक्तुं योग्याः न तु
 गोवर्धनः । स तु कृष्णेनैवानुक्तुमुचितः । अत इत्थं वक्तव्यम्—‘मौलिभाभिः’

परीचिभिः भूषितेन कृष्णेनानेकधातुच्छुरिताश्मराशेर्गोवर्धनस्याकृतिरन्वकारि' इति ।

कोशः—'रत्नं मणिर्द्वयोः' इत्यमरः । पाषाणप्रस्तरप्रावोपलाश्मानः शिला इव' इत्यमरः ।

समासः—मौलि भजन्तीति मौलिभाजः, तेषां मौलिभाजाम् । अनेके च ते धातवश्चेति अनेकधातवः (क० घ०), अश्मनां राशयः अश्मराशयः (ष० त०), अनेकधातुभिः छुरिताः अश्मराशयो यस्य स तस्य अनेकधातुच्छुरिताश्मराशोः (तत्पुरुषगर्भवहुव्रीहिः) ।

व्याकरणम्—मौलिभाजाम्—मौलि + भज + ण्विः + आम्, 'भजो ण्विः' (३।२।६२) इति ण्विप्रत्ययः । अन्वकारि—अनु + कृ + कर्मणि लुङ् ।

हिन्दी—(अब आठ श्लोकों द्वारा कृष्ण की मण्डन क्रिया का वर्णन करते हुए पहले उनके मुकुट-धारण का वर्णन करते हैं—) इन भगवान् कृष्ण के ऊपर (फैली हुई) मुकुट में जड़े हुए रत्नों की विविध वर्ण वाली सान्द्र (सघन) कान्तियों ने अनेक धातुओं से मिश्रित (विविध रङ्ग वाले गेरू, मैनसिल आदि) पाषाणसमूहों से युक्त गोवर्धन पर्वत के सादृश्य को प्राप्त किया ॥ ४ ॥

कुण्डले च धृते इत्याह—

तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्रप्रत्युत्तगास्तमतरत्नभासा ।

अवाप बाल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूडाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥

अन्वयः—तस्य उरः उल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्रप्रत्युत्तगास्तमतरत्नभासा बाल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूडाकलनाम् अवाप इव ।

बालबोधिनी—तस्य = श्रीकृष्णस्य । उरः = वक्षःस्थलम् । उल्लसत्काञ्चन-कुण्डलाग्रप्रत्युत्तगास्तमतरत्नभासा = देदीप्यमानसुवर्णकर्णवेष्टनाग्रभागस्यूतमरकतमणि-दीप्या । बाल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूडाकलनाम् = शैशवाभ्यस्तमयूरवर्हनिर्मित-मालिकारचनाम् । अवाप = प्राप्तवत् । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् ।

कोशः—'कुण्डलं कर्णवेष्टनम्' इत्यमरः । 'गास्तमतं मरकतमश्मराशो हरिर्मणिः' इत्यमरः । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याये' इति यादवः । 'पिच्छवर्हे नपुंसके' इत्यमरः ।

समासः—उल्लसन्ती च ते काञ्चनकुण्डले उल्लसत्काञ्चनकुण्डले (क० घा०) तयोः अग्रम्—उल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्रम् (ष० त०), तत्र प्रत्युत्ते (स० त०) ते च ते गास्तमतरत्ने (क० घा०) तयोर्या भाः, तया उल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-

प्रत्युत्सगास्तमतरत्नभासा (त० पु०) । वाल्ये उचितम् = वाल्योचितम्
 (स० त०) नीलकण्ठस्य पिच्छम्—नीलकण्ठपिच्छम् (ष० त०), वाल्योचितम्
 च तत् नीलकण्ठपिच्छं च वाल्योचितनीलकण्ठपिच्छम् (क० धा०) तेन निर्मितम्
 अवचूडा—वाल्पोचितनीलकण्ठपिच्छावचूडा, तस्याः कलना ताम्—वाल्पोचितनीलकण्ठपिच्छावचूडाकलनाम् (उत्तरपदलोपी ष० त०) ।

व्याकरणम्—‘वाल्पो’ इत्यत्र वालशब्दाद् ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः क्यप्’
 च’ (५ । १ । १२४) इति ष्यङ्प्रत्ययः । अवाप—अव + आप्लृ + लिट्—तिप्-
 णल् ।

हिन्दी—(अव कुण्डल पहनने का वर्णन करते हैं—) उन श्रीकृष्ण भगवान्
 का वक्षःस्थल चमकते हुए सुवर्णकुण्डलों के अग्रभागों में जड़े हुए पथरा
 मणियों की कान्ति से वचपन (में धारण करने) के योग्य या (वचपन में)
 अभ्यस्त मयूर पङ्ख की माला-धारण को प्राप्त हुआ ।

टिप्पणी—भगवान् श्रीकृष्ण का वक्षःस्थल श्यामवर्ण का है, उसपर
 स्वर्णकुण्डलों में जड़े हुए हरे रङ्ग के मरकत मणि की कान्ति पड़कर ऐसा प्रतीत
 हो रहा है, मानो वचपन में पहनने योग्य मयूर-पङ्ख की माला पहने हुए
 हों ॥ ५ ॥

अङ्गदे च धृते इत्याह—

तमङ्गदे मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम् ।

वंहीयसा दीप्तिवितानकेन चकासयामासतुल्लसन्ती ॥ ६ ॥

अन्वयः—तं मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया वंहीयसा मणीनां दीप्तिवि-
 तानकेन उल्लसन्ती अङ्गदे चकासयामासतुः ।

बालबोधिनी—तं=श्रीकृष्णम् । मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया = मन्दराचल
 शिखराग्रसंघर्षणरूपशाणोल्लेखनया । वंहीयसा = बहुतरेण, घनेन । मणीनां = रत्न-
 नाम् । दीप्तिवितानकेन = तेजःपुञ्जेन, प्रभामण्डलेन । उल्लसन्ती = देदीप्यमाने,
 चकासमाने । अङ्गदे = केयूरे । चकासयामासतुः = आदीपयताम्, शोभयांचक्रतुः ।
 श्रीकृष्णोऽङ्गदे धृतवानिति भावः । अमृतमथनकाले हि हरि बाहवो मन्थिता जाताः ।
 तस्मिन् समये मन्दराचलसम्पेक्षणेनाङ्गदे उज्ज्वले सम्पन्ने । अनेन कृष्णस्य शेषशक्तिं
 स्मायन्ते ।

कोशः—‘केयूरमङ्गदं तुल्ये’ इत्यमरः ।

समासः—मन्दरस्य कूटानि मन्दरकूटानि (ष० त०), तेषां याः कोटयः मन्दरकूटकोटिकोटयः (ष० त०), तासां ताभिर्वा व्याघट्टना मन्दरकूटकोटिव्याघट्टना (तृ० पु०), सैव उत्तेजना तथा मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया । दीप्तेः वितान-दीप्तिवितानकम् (ष० त०) तेन दीप्तिवितानकेन ।

व्याकरणम्—चकासयामासतुः—‘चकासृ दीप्तौ’ इति घातोर्ण्यन्तादाम् उल्लङ्घनी-उद् + लस + शतृ ।

हिन्दी—उन श्रीकृष्ण भगवान् को मन्दराचल (के अधोभाग) के शिखरों के अभाग के रगड़रूप शाणोल्लेख (शान चढ़ाने) से सघन (बड़े हुए) मणियों के तीक्ष्ण समूह से चमकते हुए दो केयूरों (बाजूबन्दों) ने शोभित किया । पुराणों के अनुसार श्रीकृष्णको विष्णु का अवतार माना जाता है ॥ ६ ॥

अथस्य वलयधारणमाह—

निसर्गरक्तैर्वलयावनद्धताम्राश्मरश्मिच्छुरितैर्नखाग्रैः ।

व्यद्योतताद्यापि सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक्स्नपितैरिवाऽसौ ॥ ७ ॥

अन्वयः—असौ निसर्गरक्तैः वलयावनद्धताम्राश्मरश्मिच्छुरितैः (अत एव) अद्यापि सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक् स्नपितैः इव नखाग्रैः व्यद्योतत ।

बालबोधिनी—असौ = श्रीकृष्णः । निसर्गरक्तैः = स्वभावलोहितैः । (किञ्च) वलयावनद्धताम्राश्मरश्मिच्छुरितैः कटकप्रोतपद्मरागमणिकिरणसम्मिलितैः । (अत एव—) अद्यापि = साम्प्रतमपि । अपीति विस्मये । सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक्स्नपितैः = हिरण्यकशिपूरोविदारणोत्पन्नरुधिरक्षालितैः । इव, स्थितैः । इवेत्युल्लेखायाम् । नखाग्रैः = कररुहाग्रैः । व्यद्योतत = शुशुभे । श्रीकृष्णः कटके धृत-वानित्यर्थः । ‘अद्योतत’ इति पाठेऽपि तुल्य एवार्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कोशः—‘पुनर्भवो कररुहो नखोज्ज्वली नखरोजस्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘कटको वल-योज्ज्वलियाम्’ इत्यमरः ।

समासः—निसर्गेण रक्ताः निसर्गरक्ताः तैः निसर्गरक्तैः (तृ० त०) । वलयोः वलयावनद्धाः (स० त०), ते च ते ताम्राश्मानः वलयावनद्धताम्राश्मानः (क० घा०) तेषां रश्मयः—वलयावनद्धताम्राश्मरश्मयः (ष० त०) तैः छुरितैः वलयावनद्धताम्राश्मरश्मिच्छुरितैः (तृ० त०) । नखानाम् अग्राणि नखाग्राणि, तैः (ष० त०) । सुराणाम् अरिः सुरारिः (ष० त०) तस्य वक्षः सुरारिवक्षः नखाग्रैः (ष० त०), तस्य विक्षोभः, सुरारिवक्षोविक्षोभः (ष० त०)

तेन जाता सा चाऽसौ असृक् च, सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक् (क० धा०) स्नपितैः सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक्स्नपितैः (तृ० त०) ।

व्याकरणम्—स्नपितैः—‘ष्णा शौचे’ इति धातोः ण्यन्तात् क्तः, ‘अतिहोष्ये-
रीकृत्यीक्षमाय्यातां पुष्णी’ (७।३।३६) इति पुमागमः, मितां ह्रस्वः । व्यञ्जोत्त-
वि + द्युत—लङ्—त ।

हिन्दी—वह (भगवान् श्रीकृष्ण) स्वभाव से लालवर्ण तथा कङ्कणों से
जड़ित पद्मरागमणियों की किरणों से मिश्रित अत एव इस समय भी हिरण्यकिरणों
के वक्षःस्थल के विदीर्ण करने से उत्पन्न रक्त से रंगे हुए के समान मालूम पड़ने
वाले नाखूनों के अग्रभागों से शोभित हो रहे थे (अर्थात् श्रीकृष्णजी ने कङ्कणों
धारण किये ॥ ७ ॥

अथास्य हारधारणमाह—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

• तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ८ ॥

अन्वयः—तमालनीलम् आमुक्तमुक्तालतम् अस्य वक्षः, आकाशगङ्गापयसः उभौ
प्रवाहौ व्योम्नि पृथक् पतेताम् यदि तेन उपमीयेत ।

बालबोधिनी—तमालनीलम् = तमालाख्यतख्वन्नीलवर्णम् । आमुक्तमुक्ता-
लतम् = आसञ्जितमुक्ताहारम्, वदमौक्तिकहारम् । अस्य = श्रीकृष्णस्य । वक्षः
= उरः । आकाशगङ्गापयसः = स्वर्गनदीजलस्य । उभौ = द्वौ । प्रवाहौ =
स्रोतसी । व्योम्नि = आकाशे । पृथक् = मिनौ, विद्विलष्टौ । पतेताम् =
प्रवहेताम् । यदि = चेत् । तेन = आकाशेन । उपमीयेत = समीक्रियेत, सहसं-
क्रियेत । नास्योपमानं किञ्चित् पश्याम इति भावः । अयं मुक्ताहारं धृतवान्
त्यर्थः । अत्रव्योमगङ्गाप्रवाहद्वयासम्बन्धेऽपि सम्भावनायां सम्बन्धकथनादतिशयोक्ति-
रलङ्कारः ।

कोशः—‘प्रवहस्तु प्रवृत्तौ स्यादपि स्रोतसि वारिणः’ इत्यमरः ।

समासः—तमाल इव नीलम्—तमालनीलम् (उपमित०) । आमुक्ते च ते
मुक्तालते आमुक्त मुक्तालते (क० धा०) ते स्तः यस्मिन् तत् आमुक्तमुक्तालतम्
(व० ब्री०) । आकाशस्य गङ्गा आकाशगङ्गा (ष० त०) तस्याः पयः आकाश-
गङ्गापयः (ष० त०) तस्य—आकाशगङ्गापयसः ।

व्याकरणम्—पतेताम्—पत + सम्भावनायां लिङ् + तस् ।

हिन्दी—(अव मुक्ताहार पहनने का वर्णन करते हैं—) तमाल वृक्ष के समान श्यामवर्ण तथा मोतियों की माला पहने हुए भगवान् कृष्ण का वक्षस्थल, यदि आकाशगङ्गा के दो प्रवाह आकाश में अलग-अलग दोनों ओर से गिरे तो उस आकाश के साथ उपमित हो सकता है (अर्थात् कृष्ण ने मोतियों के हार को धारण किया) ॥ ८ ॥

अथास्य कौस्तुभमणिधारणमाह—

तेनाम्भसां सारमयः पयोधेर्दध्रे मणिर्दीधितिदीपिताशः ।

अन्तर्वसन्विम्बगतस्तदङ्गे साक्षादिवालक्ष्यत यत्र लोकः ॥ ९ ॥

अन्वयः—तेन दीधितिदीपिताशः पयोधेः अम्भसां सारमयः मणिः दध्रे, यत्र विम्बगतः लोकः तदङ्गे साक्षात् अन्तर्वसन् इव अलक्ष्यत ।

बालबोधिनी—तेन = श्रीकृष्णेन । दीधितिदीपिताशः = स्वमरीचिप्रकाशितकाष्ठः दिगन्तविश्रान्ततेज इत्यर्थः । पयोधेः = जलधेः, समुद्रस्य । अम्भसां = जलानाम् । सारमयः = सारस्य विकारः सारमयः अथवा प्रधानभूतः । मणिः = समुद्रमन्थनोत्थः कौस्तुभमणिः । दध्रे = घृतः । यत्र = मणौ । विम्बगतः = प्रतिविम्बगतः, प्रतिविम्बित इत्यर्थः । लोकः = बाह्यप्रपञ्चः । तदङ्गे = श्रीकृष्णशरीरे । साक्षात् = बहिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यमाण इत्यर्थः । अन्तर्वसन् = अन्तर्गतः । लोक इव = जगदिव । अलक्ष्यत = अदृश्यत । यत्र कौस्तुभमणौ प्रतिविम्बितौ बाह्यलोकस्तदङ्गे एव प्रतिफलितः कुक्षिस्थलोक इवादृश्यतेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कोश—‘मानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः’ इत्यमरः ।

समासः—दीधितिभिः दीपिता आशा येन सः दीधितिदीपिताशः (व० ब्री०) । विम्बं गतः विम्बगतः (द्वि० त०) ।

व्याकरणम्—सारमयः—सारशब्दाद् विकारार्थे शुद्धे स्वार्थे वा मयद् प्रत्ययः । दध्रे—घृञ् धारणे कर्मणि लिट्-त-एष् । अलक्ष्यत—लक्ष + कर्मणि लङ्-त ।

हिन्दी—उन श्रीकृष्ण ने (अपनी) किरणों से दिशाओं को प्रकाशित करने वाले, समुद्र के जलों के साररूप (कौस्तुभ) मणि को धारण किया । जिस (कौस्तुभ मणि) में प्रतिविम्बित बाह्यजगत् भीतर स्थित (कुक्षिस्थ लोक) की तरह से दीखता था ॥ ९ ॥

अस्य रसनाधारणमाह—

मुक्तामयं सारसनावलम्बि भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।

अङ्गुष्ठनिष्ठयूतमिदोर्ध्वसुच्चैस्त्रिलोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥

अन्वयः—अस्य मुक्तामयं सारसनावलम्बि आप्रपदीनं दाम अङ्गुष्ठनिष्ठयूतम्
ऊर्ध्वम् उच्चैः त्रिलोतसः सन्ततधारम् अम्भ इव भाति स्म ।

बालवोधिनी—अस्य = श्रीकृष्णस्य । मुक्तामयं = मुक्ताप्रचुरम् । सारस-
नावलम्बि = कटिसूत्रावलम्बि । आप्रपदीनं = पादाग्रगामि । दाम = मुक्तासरः ।
अङ्गुष्ठनिष्ठयूतं = अङ्गुष्ठनिःसृतम् । ऊर्ध्वं = ऊर्ध्वप्रवाहम् । उच्चैः =
उन्नतम् । त्रिलोतसः = त्रिपथगायाः, मन्दाकिन्याः । सन्ततधारं = अविच्छिन्न-
प्रवाहम् । अम्भ इव = जलमिव । भाति स्म = शोभते स्म शुभे ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कोशः—‘क्लीवे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु’ इत्यमरः । पादं
प्रपदं पादः’ इत्यमरः ।

समासः—मुक्ताः प्रकृताः (प्राचुर्येण प्रोक्ताः) यत्र तत् मुक्तामयम् ।
सारसने सारसनं वा अवलम्बते इति सारसनावलम्बि (उपपदसमासः) । पदस-
प्रारम्भः प्रपदम्, आ (समन्तात्) प्रपदं प्राप्नोतीति आप्रपदीनम् (प्रा-
तः पु०) । अङ्गुष्ठात् निष्ठयूतम्—अङ्गुष्ठनिष्ठयूतम् (प० त०) ।

व्याकरणम्—मुक्तामयम्—मुक्ताशब्दात् ‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ (५।४।११)
इति मयट् । आप्रपदीनम्—आ + प्र + पद + खश्—ईन् ।

हिन्दी—श्रीकृष्ण भगवान् की मोतियों से प्रचुरतया ग्रथित करधनी पर
(से नीचे की ओर) लटकने वाली तथा पादाग्र तक पहुँचने वाली मोतियों की
लड़ी (विष्णु अवतार भगवान् कृष्ण के अँगूठे से निकले हुए निरन्तर प्रवाहि
जल वैसे शोभित होती थी ॥ १० ॥

अथ हरेः पीतवस्त्रधारणमाह—

स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्ती रराज कर्चूरपिशङ्गवासाः ।

विसृत्वरैरम्बुस्रहां रजोभिर्यमस्वसुश्चित्र इवोदभारः ॥ ११ ॥

अन्वयः—इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्तिः कर्चूरपिशङ्गवासाः सः, विसृत्वरैः अम्बुस्र-
रजोभिः चित्रः यमस्वसुः उदभार इव रराज ।

बालवोधिनी—इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्तिः = असितमणिकुट्टिमश्यामदेहः । पुन-
कथंभूतः—कर्चूरपिशङ्गवासाः = हरितालवत्पीताम्बरः । सः = श्रीकृष्णः ।

विस्तृतैः = प्रसरणशीलैः, विसारिभिः । अम्बुह्रं = कमलानाम्, अम्बुजानाम् ।
 त्रयोभिः = परागैः । चित्रः = चित्रवर्णः । यमस्वसुः = यमुनायाः । उदभारः =
 जलराशिः । इव = यथा । रराज = शुशुभे । स पीतवस्त्रं दधारेति भावः ।
 जलमालङ्कारः ।

कोशः—‘हरितालं तु कर्चूरम्’ इति वैजयन्ती । ‘कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ
 द्विपिङ्गलौ’ इत्यमरः ।

समासः—नीला चाऽसौ मूर्तिश्च नीलमूर्तिः (क० घा०) इन्द्रनीलस्य
 स्थलम्—इन्द्रनीलस्थलम् (ष० त०), इन्द्रनीलस्थलमिव नीलमूर्तिः यस्य सः—
 इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्तिः (व० व्री०) । कर्चूरमिव पिशङ्गं वासो यस्य सः—
 कर्चूरपिशङ्गवासाः (व० व्री०) । यमस्य स्वसा यमस्वसा (ष० त०), तस्याः
 यमस्वसुः । उदकस्य भारः—उदभारः (ष० त०) ।

व्याकरणम्—विसृत्वैः—वि पूर्वात् सृधातोः ‘इण्णशजिसर्तिभ्यः क्वरप्’
 (३ । २ । १६३) इति क्वरप्, ततस्तुगागमे रूपम् । उदभारः—‘मन्थोदनसक्तु-
 विन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च’ इत्युदकस्योदादेशः ।

हिन्दी—इन्द्रनीलमणि के फर्श के समान श्याम शरीर वाले तथा हरिताल
 के समान पीत वस्त्र वाले वे श्रीकृष्ण भगवान्, फैलने वाले कमलों के परागों से
 विचित्र यमुना की जलराशि के समान शोभित होते थे ॥ ११ ॥

विविधभूषणभूषितस्य हरेः शोभामाह—

प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता साऽनन्यकान्ता हचुरसीतरा तु ॥ १२ ॥

अन्वयः—प्रसाधितस्य अस्य मधुद्विषः अन्या एव लक्ष्मीः अभूत्, इति एतत्
 युक्तम्, हि सा अशेषे वपुषि (वसति किञ्च—) अखिललोककान्ता, इतरा तु
 अनन्यकान्ता उरसि ।

वालवोधिनी—प्रसाधितस्य = अलङ्कृतस्य । अस्य = पूर्वोक्तस्य । मधु-
 द्विषः = मधुदेत्यरिपोः श्रीकृष्णस्य । अन्यैव = अपरेव, असदृशी विभिन्ना च ।
 लक्ष्मी = शोभा, पद्मा च । अभूत् = अभवत् । इत्येतद् युक्तमेव = उचितमेव ।
 अवर्णनीयेव कान्तिर्यदभूत्, तद् भूषितत्वाद् युक्तमेवेति भावः । हि = यस्मात् ।
 सा = प्रसाधनरूपा लक्ष्मीः । अशेषे = सम्पूर्ण । वपुषि = शरीरे । वसतीति
 शेषः । किञ्च—अखिललोककान्ता = समग्रलोकप्रिया । भगवत् कृष्णस्य शोभा हि
 सर्वस्यैव मनोहारिणी । सर्व एवास्य देहभूषां कामयते इति भावः । इतरा =

प्रसाधनेतरा पद्मा-रूपा हरेः धर्मपत्नीत्यर्थः । तु = पुनः । अनन्यकान्ता = अनन्यप्रिया । अनन्यकामेति पाठेऽनन्याभिलषणीया, किन्तु तस्यैवेति भावः । उरसि = हृदि । उरस्येव वसतीत्यर्थः । प्रसाधितस्य श्रीकृष्णस्याभाषारिणो शोभा जातेति भावः । अत्र श्लेषेण लक्ष्मीशब्देन वाच्यायाः शोभायाः प्रशंसा मानया श्रिया सहाभेदाध्यवसायादियमन्यैव लक्ष्मीरित्यभेदे भेदरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

कोशः—‘शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरपि गद्यते’ इति विश्वः ।

समासः—मधुं द्वेष्टीति—मधुद्विट् (उपपदसमासः), तस्य मधुद्विषः । अखिलश्चाऽसौ लोकश्च अखिललोकः (क० धा०) तस्य कान्ता अखिललोककान्ता (ष० त०) अन्यस्य कान्ता अन्यकान्ता (ष० त०), सा न भवतीति अनन्यकान्ता (नञ् त० पु०) ।

व्याकरणम्—मधुद्विषः—मधु + द्विष् + क्विप् + इस् ।

हिन्दी—विविध भूषणों से भूषित इन श्रीकृष्ण भगवान् की लक्ष्मी (शोभा, पक्षा०—कमलारूपप्रिया) दूसरी ही हुई यह उचित ही था, क्योंकि यह शोभा सम्पूर्ण शरीर में थी और समस्त लोकों की प्रिया (कान्ता) थी, परन्तु दूसरी तो केवल इनके हृदय में थी और किसी दूसरे की भी (पत्नी) नहीं थी ॥ १२ ॥

अथैनमेवार्थं भङ्गचन्तरेणाह—

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।

आनन्दिताशेषजना वभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥ १३ ॥

अन्वयः—कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य आनन्दिताशेषजना सर्वाङ्गसङ्गिनी लक्ष्मीः अपरा एव वभूव ।

बालबोधिनी—कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य = अरविस्तृतमनोहरवक्षःस्थलस्थितलक्ष्मीप्रियस्य । तस्य = श्रीकृष्णस्य । आनन्दिताशेषजना = हर्षितसकललोका । सर्वाङ्गसङ्गिनी = सम्पूर्ण शरीरव्यापिनी । लक्ष्मीः = शोभा, रमा च । अपरा = अद्वितीया । एवेति निश्चये । वभूव = अभूव । पूर्वोक्तरीत्यातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

कोशः—‘कपाटमररं तुल्ये’ इत्यमरः । ‘सुन्दरं रुचिरं चारु सुयमं शशिशोभनम् । कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्’ इत्यमरः ।

समासः—कपाटमिव विस्तीर्णम्—कपाटविस्तीर्णम् (उपमित समासः), कपाटविस्तीर्णं च तन्मनोरमं च तच्चोरःस्थलं चेति कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः

लम् (क० धा०), तस्मिन् स्थिता श्रीः ललना यस्य स तस्य कपाटविस्तीर्ण-
मोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य (व० व्री०) । आनन्दिताः अशेषजनाः यया
आनन्दिताशेषजना सर्वाङ्गे सर्वाङ्गमिति वा सङ्गिनी सर्वाङ्गसङ्गिनी
(त० पु०) ।

व्याकरणम्—वभूव—भू + लिट्—तिप्—णल् ततो वुगागमः ।

हिन्दी—किवाड़ के समान विस्तृत एवं मनोहर वक्षःस्थल पर विराजमान
रूप पत्नी वाले उन श्रीकृष्ण भगवान् की, सकल व्यक्तियों को आनन्दित
करने वाली तथा सम्पूर्ण शरीर में व्याप्त अन्य ही लक्ष्मी (शोभा, पक्षा०—प्रिया)
हैं ॥ १३ ॥

अथ तरुण्य एनं परिवव्रुरित्याह—

प्राणच्छिदां दैत्यपतेर्नखानामुपेयुषां भूषणतां क्षतेन ।

प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—भूषणताम् उपेयुषां दैत्यपतेः प्राणच्छिदां नखानां क्षतेन प्रकाश-
कार्कश्यगुणौ स्तनौ दधानां तरुण्यः एनं परिवव्रुः ।

बालबोधिनी—भूषणतां = मण्डनताम् । उपेयुषां = प्राप्तवताम् । न तु प्रहरणव-
तामिती भावः । दैत्यपतेः = हिरण्यकशिपोः । प्राणच्छिदां = प्राणमुषाम्, प्राणापहा-
रिणाम् । वज्रादपि कठोराणामिति भावः । नखानां = करजानाम् । क्षतेन = व्रणेन ।
प्रकाशकार्कश्यगुणौ = प्रकटकाठिन्यगुणौ । स्तनौ = कुचौ, स्तनानित्यर्थः । दधानाः =
धारयन्त्यः । तरुण्यः युवतयः, सुन्दर्यः । एनं = श्रीकृष्णम् । परिवव्रुः = पर्यवारयन्,
वेष्टयामासुः । क्वचित् पूर्वार्धे = दैत्याधिपप्राणमुषां नखानामुपेयुषां भूषणतां
क्षतेनेति पाठस्तत्रभूषणतामुपेयुषेति 'क्षतेन' इत्यस्य विशेषणम् । अन्यत्
सुगमम् । 'स्तनौ' इत्यत्र जातावेकवचने प्राप्ते जातिभूयस्सु स्तनादिषु
जातेर्द्वित्वविशिष्टत्वाद् द्विवचनम् । यथाह वामनः—'स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा-
जातिः' इति । अत्र हरिनखानां नरहरिनखभेदेऽप्यभेदोक्त्या, स्तनयोश्च तादृक्काठिन्याऽ-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्ती, तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन स्थितत्वादङ्गाङ्गि
भावसङ्करः ।

कोशः—'स्तनौ कुचौ' इत्यमरः । 'तरुणी युवतिः समे' इत्यमरः ।

समासः—दैत्यानां पतिः दैत्यपतिः (ष० त०), तस्य दैत्यपतेः । प्राणान्
छिनतीति प्राणच्छिद्, ते प्राणच्छिदः, तेषां—प्राणच्छिदाम् । प्रकाशः कार्कश्य-
गुणो ययोस्ती प्रकाशकार्कश्यगुणौ (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—तृणी—तृणशब्दाद् 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति डीप् । प्राणच्छिदाम्—प्राण + छिद्—क्विप् 'सत्सूद्विपद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिद' इति जिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्' (३।२।६१) इति क्विप् ।

हिन्दी—(अब युवतियां भगवान् श्रीकृष्ण के चारों तरफ घिर आईं कहते हैं—) भूषणता को प्राप्त तथा दैत्यराज हिरण्यकशिपु के प्राणों को हारते हैं (अर्थात् वज्र से भी कठोर) नखों के घाव से स्पष्ट रूप से कठोरता को प्रकट करने वाले स्तनद्वय को धारण करती हुई युवतियों ने इन (भगवान् श्रीकृष्ण) के चारों तरफ से घेर लिया ॥ १४ ॥

अथ तृणीनां मध्यं वर्णयति—

आकर्षतेवोर्ध्वमतिक्रशीयानत्युन्नतत्वात्कुचमण्डलेन ।

ननाम मध्योऽतिगुस्त्वभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—अत्युन्नतत्वात् ऊर्ध्वम् आकर्षता इव अतिगुस्त्वभाजा कुचमण्डलेन नितान्तम् आक्रान्त इव अतिक्रशीयान् अङ्गनानां मध्यः ननाम ।

वालवोधिनी—अत्युन्नतत्वाम् = अत्युच्चैस्त्वात् । ऊर्ध्वमाकर्षता = उन्नतमप्युत्प्लावयता । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । अतिगुस्त्वभाजा = अतिस्थूलेन, अतिप्रवृद्धत्वभावात् । कुचमण्डलेन = स्तनमण्डलेन । नितान्त = अत्यर्थम् । आक्रान्त इव = पीडित इव । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । अतिक्रशीयान् = अत्यन्तकृशतरः । मुष्टिग्राह्यक्षीणश्च । अङ्गनानां = सुन्दरीणाम्, कामिनीनाम् । मध्यः = मध्यमः, कटिप्रदेशः । ननाम = नग्रीभूतः, प्रणतश्च । क्वचित् पूर्वादौ 'मपिक्रशीयानभ्युन्नतत्वात्' इति पाठः, तत्र अपीति निरोधे, शेषं सुगमम् । अत्रोत्प्रेक्षयोर्नैरेकत्वे स्थितत्वात्संसृष्टिः । किञ्च—मध्यकुचमण्डलयोर्विशेषणसाम्यादरिविजिगीपुराजप्रतीतिरसमासोक्तिः सा च प्रधाना, उत्प्रेक्षे च तत्पोषकत्पादप्रधाने । एवमनयोरङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः ।

समासः—अतिगुस्त्वं मजतीति अतिगुस्त्वभाक् तेन अतिगुस्त्वभाक् (उपपदसमासः) ।

व्याकरणम्—आकर्षता—आङ् + कृष विलेखने + शतृ । अतिगुस्त्वभाक् अतिगुस्त्व + मज + ण्विः 'मजो ण्विः' (३।२।६२) इति ।

हिन्दी—अत्यन्त ऊँचा होने से ऊपर को खींचते हुए की तरह से स्थित तथा अत्यन्त स्थूल स्तनमण्डल के द्वारा अत्यन्त दबे हुए के समान तथा अत्यन्त कृशियों का मध्य भाग नम्र हो गया ॥ १५ ॥

अथ श्रीकृष्णस्याङ्गनानां च परस्परं प्रेक्षणादिकमाह—

यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव ।

निशङ्कमन्याः सममाहितेर्ष्यास्तत्रान्तरे जघ्नुरमुं कटाक्षैः ॥ १६ ॥

अन्वयः—प्रियः यां यां कातराक्षीं प्रैक्षत, सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव ।

अन्याः आहितेर्ष्याः (सत्यः) तत्रान्तरे निशङ्कं समं कटाक्षैः अमुं जघ्नुः ।

बालबोधिनी—प्रियः = श्रीकृष्णः । यां यां कातराक्षीं = यां यां चञ्चल-

नयनाम् । प्रैक्षत = अद्राक्षीत्, आलोकयत । सा सा = पूर्वोक्ता सा साङ्गना ।

ह्रिया = लज्जया । नम्रमुखी = आनतानना; अधोमुखी । बभूव = सञ्जाता,

बभूव । स्वभाव एवायं स्नेहस्य, यत्प्रियावलोकनेनावनतवदनत्वम् । अनेन कार्य-

द्वारा लज्जासाधवसभावोदय उक्तः । अन्यासामीर्ष्याभावोदयमाह—अन्याः =

अप्रेक्षिताङ्गनाः, अनवलोकितस्त्रियः । आहितेर्ष्याः = समत्सराः, कृताक्षमाः

सत्यः । तत्रान्तरे = तस्मिन्नेवावसरे । निःशङ्कं निर्भयं यथा स्यात् तथा ।

समं = युगपत् । कटाक्षैः = अपाङ्गदर्शने, वक्रदृष्टिभिः । अमुं = श्रीकृष्णम् ।

जघ्नुः = अताडयन्, सरोषमद्राक्षुः । कातराक्षीमित्यस्य स्थाने कातराक्षीति

पाठान्तरे चकितलोचना सतीत्यर्थः । 'आहितेर्ष्या' इत्यस्य स्थाने 'आहितेर्ष्यैः' इति

पाठे समत्सरैरित्यर्थः, कटाक्षैरित्यस्य विशेषणं ज्ञेयम् । 'प्रियः' इत्यस्य स्थाने प्रिया-

मिति पाठान्तरे प्रेयसीमित्यर्थः ।

कोशः—'क्लीवेज्जन्तरे चावकाशे तादर्थ्येज्जसरेज्जघौ' इति वैजयन्ती । 'कटाक्षो-
आङ्गदर्शने' इत्यमरः । 'परोत्कर्षाक्षिमेर्ष्या स्यात्' इति ।

समासः—आहिता ईर्ष्या यामिस्ताः—आहितेर्ष्याः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—यां याम्—इत्यत्र 'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति वीप्सायां
द्विर्भावः, एकपदम् । एवं 'सा सा' इत्यत्रापि वीप्सायां द्विर्भावः ।

हिन्दी—(श्रीकृष्ण तथा अङ्गनाओं के परस्पर प्रेक्षण का वर्णन करते हैं—)
प्रिय श्रीकृष्ण ने जिस-जिस सुन्दरी को देखा, वह लज्जा से नम्रमुखी हो गई, तथा
(जिनको श्रीकृष्ण ने नहीं देखा था वे) दूसरी सुन्दरियाँ ईर्ष्यायुक्त होकर एक
साथ इन्हें निःशङ्क होकर कटाक्षों से आहत करने लगीं (कटाक्ष करती हुई श्रीकृष्ण
को देखने लगीं) ॥ १६ ॥

अथ श्रीकृष्णस्य पञ्चभिः श्लोकैः दिव्यास्त्रसन्निधानं वर्णयन्नादौ चक्र-
धारणमाह—

तस्यातसीसूनसमानभासो भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन ।

चक्रेण रेजे यमुनाजलौघः स्फुरन्महावर्त इवैकवाहुः ॥ १७ ॥

अन्वयः—अतसीसूनसमानभासः तस्य एकवाहुः भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन चक्रेण स्फुरन्महावर्तः यमुनाजलौघ इव भेजे ।

बालबोधिनी—अतसीसूनसमानभासः = अतसीप्रसूनसमानकान्तेः, कुमापुष्प-समकान्तेः । तस्य = श्रीकृष्णस्य । एकवाहुः = एकभुजः । भ्राम्यन्मयूखावलि-मण्डलेन = आवर्तमानकिरणनिकरचक्रवालेन । चक्रेण = सुदर्शनेन । स्फुरन्महावर्तः = भ्राम्यत्कुम्भनीकः, चलन्महाभ्रमः । यमुनाजलौघः = कालिन्दीक-पूरः । इव = यथा । रेजे = शुशुभे । श्रीकृष्णश्चक्रं दधावित्यर्थः । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘अतसी स्यादुमा क्षुमा’ इत्यमरः । सूनं प्रसवपुष्पयोः इति मेदिनी । ‘भुजवाहू प्रवेष्टो दोः’ इत्यमरः । ‘चक्रवालं तु मण्डलम्’ इत्यमरः । ‘स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः’ इत्यमरः । ‘वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी’ इत्यमरः ।

समासः—अतस्याः सूनमिति अतसीसूनम् (ष० त०) तेन समाना यस्य स तस्य अतसीसूनसमानभासः (ब० व्री०) । एकश्चास्ती बाहुश्च एकवाहुः (द्विगु०) । मयूखानाम् आवलयः मयूखावलयः (ष० त०) तान् मण्डलम्—मयूखावलिमण्डलम् (ष० त०), भ्राम्यन्चास्ती मयूखावलिमण्डलम्—भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलम् (क० घा०) तेन—भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन । महान्वाहो आवर्तश्च महावर्तः (क० घा०), स्फुरन्महावर्तो यस्य सः स्फुरन्महावर्तः (ब० व्री०) ।

व्याकरणम्—स्फुरन्—स्फुर + शतृ । भ्राम्यन्—भ्रमु + शतृ + श्यन् ‘सप्तमिषट्ठाणां दीर्घः श्यनि’ (७।३।७४) इति दीर्घः । रेजे—राजूदीप्तौ इति घातो लिट्-त-एश् ‘फणां च सप्तानाम्’ (६।४।१२५) इति विकल्पेन एत्वेऽन्तः सलोपे च ।

हिन्दी—(अव पाँच श्लोकों में कृष्ण के दिव्यास्त्रों के धारण करने का वर्णन करते हुए पहले चक्रधारण को बतलाते हैं—) अतसी अर्थात् तीसी के फूल के समान (श्याम) कान्ति वाले उन श्रीकृष्ण भगवान् की एक भुजा, घूमते हुए किरणसमूह के घेरे वाले सुदर्शन चक्र से, स्फुरित होते हुए महाभँवर वाले यमुना के जलप्रवाह के समान शोभित होता था ॥ १७ ॥

अथास्य गदासन्निधानमाह—

विरोधिनां विग्रहभेददक्षा मूर्तेव शक्तिः क्वचिदस्खलन्ती ।

नित्यं हरेः सन्निहिता निकामं कौमोदकी मोदयति स्म चेतः ॥ १८ ॥

अन्वयः—विरोधिनां विग्रहभेददक्षा, क्वचिदस्खलन्ती, नित्यं हरेः सन्निहिता (अत एव) मूर्ता शक्तिः इव (स्थिता) कौमोदकी हरेः चेतः निकामं मोदयति स्म ।

बालबोधिनी—विरोधिनां = शत्रूणाम् । विग्रहभेददक्षा = शरीरविदारण-

मूर्त्या । अपरं कीदृशी—क्वचित् = क्वापि । अस्खलन्ती = अप्रतिहता, सर्वत्र व्यप्रसरेत्यर्थः । नित्यं = सदैव । सन्निहिता = समीपस्था, करस्थेति भावः (अत एव) मूर्ता = मूर्तिमती, देहधारिणी । शक्तिः = वपुःसामर्थ्यम् । इव स्थितेत्युत्प्रेक्षायाम् अपि शत्रुनाशचतुरा सदा समीपस्था अस्खलिता च । कौमोदकी हरेः गदा । हरेः = कृष्णस्य । चेतः = मनः, चित्तम् । निकामं = अतिशयेन, भृशम् । मोदयति स्म = अतुल्यपदं, तोषयामास । स गदां दधारेति भावः । हरेरस्त्रविषयेऽमरकोषे नमः—

‘शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः ।

कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥

चापः शार्ङ्गम्’ इति ।

कोशः—‘गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्त्म विग्रहः’ इत्यमरः । ‘चित्तं तु चेतोऽदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः’ इत्यमरः ।

समासः—विग्रहस्य भेदः विग्रहभेदः (ष० त०) तत्र दक्षा विग्रहभेददक्षा (ष० त०) । कुमोदको विष्णुः, तस्येयं कौमोदकी ।

व्याकरणम्—मोदयति स्म—इत्यत्र ‘लट् स्मे’ (३।२।११८) इति च् प्रत्ययः ।

हिन्दी—(अब गदा धारण करने का वर्णन करते हैं—) शत्रुओं के शरीर (दक्षा—विरोध) को नष्ट करने में समर्थ, तथा कहीं भी निष्फल न होने वाली, सदा (भगवान् श्रीकृष्ण के) समीप (हाथ में) रहने वाली (अत एव) मूर्तिमती शक्ति के समान ‘कौमोदकी’ नाम की गदा भगवान् कृष्ण के मन को प्रसन्न करती थी (श्रीकृष्णजी ने कौमोदकी नाम की गदा को धारण किया) ॥ १८ ॥

अथास्य नन्दकखड्गसन्निधानमाह—

न केवलं यः स्वतया मुरारेरनन्यसाधारणतां दधानः ।

अत्यर्थमुद्वेजयिता परेषां नाम्नाऽपि तस्यैव स नन्दकोऽभूत् ॥ १९ ॥

अन्वयः—अनन्यसाधारणतां दधानः (तथापि) यः केवलं स्वतया मुरारे-

नन्दकः न (किन्तु—) परेषाम् अत्यर्थम् उद्वेजयिता (सन्) अत एव—नाम्ना

अपि तस्यैव (नन्दकः) स नन्दक अभूत् ।

बालबोधिनी—अनन्यसाधारणतां = भगवदेकविषयत्वम् । दधानः =

विभ्राणः । (तथापि—) यः = खड्गः । केवलम् = इति निर्णीतिव्यप-
स्वतया = आत्मीयत्वेनैव, स्वत्वेनैव । मुरारेः = मुरदैत्यरिपोः, श्रीकृष्णस्य

नन्दकः = आनन्दयिता । न = नहि । (किन्तु—) परेषां = शत्रूणाम् । अत्यर्थम् = अतिशयेन ।

उद्वेजयिता = भीषयिता, खेदजनकः, सन् । अत एव—नाम्नापि नामधेयेनाऽपि ।

नन्दयतीति नन्दक इत्यन्वर्थसंज्ञाबलेनापि । तस्यैव = श्रीकृष्णस्यैव ।

नन्दकः = नन्दयिता । सः = लोकप्रसिद्धः पूर्वोक्तः । नन्दकः = नन्दयिता ।

नामकः खड्गः । अभूत् = अभवत् । सन्निहितो बभूवेत्यर्थः । अनन्यसाधारणतां

परोद्वेजकत्वपदार्थाभ्यां विशेषणगत्या तदीयतासमर्थनात् पदार्थहेतुकं न

लिङ्गमलङ्कारः ।

कोशः—‘निर्णीते केवलं त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः’ इत्यमरः ।

समासः—अन्यस्य साधारणः—अन्यसाधारणः (ष० त०), न

साधारणः अनन्यसाधारणः (नब् त० पु०), तस्य भावस्ताम्—अनन्यसाधारणतां

रणताम् ।

व्याकरणम्—उद्वेजयिता—उत्पूर्वाद् ‘ओविजी भयसंचलनयोः’ इति

तृचि रूपम् ।

हिन्दी—अनन्य साधारणता को धारण करता हुआ (केवल भगवान् श्रीकृष्ण

से ही सम्बन्ध रखता हुआ) भी जो केवल आत्मीय होने से ही कृष्ण का बाहु

नहीं हुआ, परन्तु शत्रुओं का अत्यन्त उद्वेजक होता हुआ, अपने नाम से भी

का ही आनन्ददायक हुआ (श्रीकृष्ण ने अपने नन्दक नामके खड्ग को पाल

रखा) ॥ १९ ॥

अथास्य शार्ङ्गसन्निधानमाह—

न नीतमन्येन नर्तितं कदाचित् कर्णान्तिकप्राप्तगुणं क्रियासु ।

विधेयमस्याभवदन्तिकस्थं शार्ङ्गं धनुर्मित्रमिव द्रवीयः ॥ २० ॥

अन्वयः—अन्येन कदाचित् नर्ति न नीतम्, क्रियासु कर्णान्तिकप्राप्तगुणं, विधेयं
 द्वीयः शार्ङ्गं धनुः मित्रम् इव अस्य अन्तिकस्थम् अभवत् ।

बालबोधिनी—अन्येन=कृष्णवर्जमन्यपुरुषेण; मित्रपक्षे—मित्रद्विष्टेन पुरुषान्तरेण ।
 नर्तिम्=आकर्षणम्; पक्षान्तरे भेदेन स्वानुकूल्यम् । न नीतम्=न प्रापितम् । क्रियासु=
 रणक्रियासु; पक्षान्तरे—हिताहितकृत्येषु । कर्णान्तिकप्राप्तगुणं = कर्णप्रदेशप्राप्तमौर्विकम्;
 पक्षान्तरे—कर्णगोचरप्राप्तौदार्याद्रोहादिकम् । विधेयम्=क्रियासु वक्ष्यम्, भगवता
 कृष्णेनाकृत्यं शक्यम् । पक्षान्तरे—आदेशकरम् । द्वीयः=अमङ्गुरम्, दृढतरम्;
 पक्षान्तरे—सवलम्, अविचलम् । शार्ङ्गं = शृङ्गस्य विकारः, शार्ङ्गं नाम । धनुः =
 चापः । मित्रमिव = सुहृदिव । अन्तिकस्थं—सन्निहितम् । अभवत्=अभूत् । रथस्योपरि
 स्थापितमित्यर्थः । यथा मित्रं मित्रस्यान्तिकस्थं भवति एवमस्य तदमुदिति भावः ।
 पूर्वोपरमालङ्कारः ।

कोशः—‘मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसन्ध्यादिके गुणः’ इत्यमरः । ‘धनु-
 र्वापी धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् । इष्वासः’ इत्यमरः । ‘अथ मित्रं सखा
 सुहृत्’ इत्यमरः ।

समासः—कर्णस्य अन्तिकः कर्णान्तिकः (ष० त०), कर्णान्तिकं प्राप्तो
 गुणो यस्य तत्—कर्णान्तिकप्राप्तगुणम् (ब० व्री०) ।

व्याकरणम्—अभवत्—भू + लङ्—तिप्, अट् । द्वीयः = दृढ + इयसुन्
 ‘ऋतो हलादेर्लघोः’ इति ऋकारस्य रेफादेशः ।

हिन्दी—(कृष्ण से अतिरिक्त) किसी दूसरे से नहीं झुकने वाला (बाण-
 श्रेय के समय) कान तक पहुँची हुई डोरी वाला तथा—रणादि कार्यों में
 वशीभूत एवं दृढतम शार्ङ्ग नामक धनुष; दूसरे किसी के द्वारा भेद डालकर
 जाने अनुकूल नहीं किये जाने वाले तथा कान तक पहुँचे हुए, सत्परामर्शादिगुण
 वाले—अर्थात् सत्-परामर्श देने वाले, एवं कार्य में वशीभूत दृढतम मित्र के
 स्थान, इन श्रीकृष्ण भगवान् के पास में स्थित हुआ (श्रीकृष्ण भगवान् ने
 शार्ङ्ग नाम के धनुष को पास में रखा) ॥ २० ॥

अथास्य पाञ्चजन्यसन्निधानमाह—

प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः कृष्णार्णवाभ्यर्णचरेकहंसः ।

मन्दानिलापूरकृतं दधानो निध्वानमभूयत पाञ्चजन्यः ॥ २१ ॥

अन्वयः—प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः कृष्णार्णवाभ्यर्णचरेकहंसः (तथा) मन्दा-
 निलापूरकृतं निध्वानं दधानः पाञ्चजन्यः अभूयत ।

बालबोधिनी—प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः = दीर्घगम्भीरमेघवद्धीरध्वनिः
 कृष्णार्णवाभ्यर्णचरेकहंसः = श्रीकृष्णसमुद्रसमीपस्थ राजहंसः । (तथा-)
 मन्दानिलापूरकृतं = स्वल्पनिश्वासपवनाध्मातजनितम् । निध्वानं = शब्दम् ।
 दधानः = विभ्राणः सन् । पाञ्चजन्यः = तन्नामकः शङ्खः । अश्रूयत =
 आकर्णितः, श्रूयते स्म । अत्र पाञ्चजन्योत्पन्नशब्दश्रवणादुपचारेण स एवाश्रूय-
 इत्युक्तम् । पाञ्चजन्योऽपि सन्निहितोऽभूदित्यर्थः । क्वचित् 'प्रवृद्धमन्द्राम्बु-
 धीरनादः' इत्यस्य स्थाने 'प्रवृद्धमन्द्राम्बुदनादधीरम्' इति पाठान्तरम्, त-
 पदमिदं निध्वानमित्यस्य विशेषणम्, दीर्घमधुरमेघघोषगम्भीरमित्यर्थः । स-
 'प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः' इत्यत्रोपमालङ्कारः, कृष्णार्णवाभ्यर्णचरेकहंसः' इ-
 च श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ।

कोशः—'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः । स्वाननिर्घोषनिर्हान्ति-
 दनिस्वाननिस्वनाः' इत्यमरः । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णभ्यग्राः' इत्यमरः ।

समासः—धियं रातीति धीरः (मनोहरः), अम्बुदस्य इव धीरः अम्बुद-
 (उपमितसमासः), मन्द्रश्चाजसौ अम्बुदधीरश्चाजसौ नादश्च मन्द्राम्बुदधीर-
 (क० घा०), स प्रवृद्धो येन सः—प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः (व० व्री०)
 कृष्ण एवार्णवः कृष्णार्णव (रूपकसमासः) तस्य अभ्यर्णः कृष्णार्णव-
 (प० त०) तत्र चरतीति—कृष्णार्णवाभ्यर्णचरः, स चाजसौ एक-
 (क० घा०) कृष्णार्णवाभ्यर्णचरेकहंसः । मन्द्रश्चाजसौऽनिलश्च मन्द-
 (क० घा०), मन्दानिलस्य आपूरः मन्दानिलापूरः (ष० त०); तेन
 मन्दानिलापूरकृतः (तृ० त०) तम्—मन्दानिलापूरकृतम् ।

व्याकरणम्—अभ्यर्णः—अभि + अर्द + क्तः अभेश्चाविदूयै' (७।२।१३)
 इतीडभावः, 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' (८।२।४२) इति नल्-
 पञ्चजने भवः पाञ्चजन्यः 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च वक्तव्यम्' इति व्यप्रत्य-
 अश्रूयत—श्रू + कर्मणि लङ्—त ।

हिन्दी—बड़े हुए गम्भीर बादल के समान मधुर ध्वनि वाला, कृष्ण
 समुद्र के समीप रहने वाला, हंस रूप तथा मन्द-मन्द वायु के भरने से
 ध्वनि को धारण करता हुआ पाञ्चजन्य नामक शङ्ख सुनाई पड़ा ॥ २१ ॥

अथ रथारूढस्य कृष्णस्य शोभामाह—

रराज सम्पादकमिष्टसिद्धेः सर्वासु दिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गम् ।

महारथः पुण्यरथं रथाङ्गी क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥ २२ ॥

अन्वयः—महारथः रथाङ्गी इष्टसिद्धेः सम्पादकं सर्वासु दिक्षु अप्रतिषिद्ध-
क्षिप्रं पुण्यरथम् अधिरूढः क्षपानाथ इव रराज ।

बालबोधिनी—महारथः = रथिकविशेषः, सर्वविधयुद्धव्यवहारज्ञः शूरः ।
रथाङ्गी = चक्रपाणिः श्रीकृष्णः । इष्टसिद्धेः = अमिलषितनिष्पत्तेः । साधकं =
सम्पादकम् । उभयत्र समान एवार्थः । पुण्येन्दुयोगे प्रारब्धं कार्यं न निष्फलं
नतीत्यर्थः । उक्तं च—“पुण्यः सर्वार्थसाधकः” इति । सर्वासु = सकलासु ।
दिक्षु = आशासु । अप्रतिषिद्धमार्गम् = अनिवारितपथम्, अनिषिद्धगमनम् ।
कृष्णमपि—‘पुण्यो हस्तो मैत्रमप्याश्विनं चत्वार्याहुः सर्वदिग्द्वाराकाणि’ इति ।
क्षिप्रं = द्रुतगामिनम्, अन्यत्र—क्षिप्रसंज्ञकम् । पुण्यरथं = क्रीडारथम् । अधिरूढः =
रूढः सन्, अन्यत्र—पुण्यनक्षत्रगतः । क्षपानाथः = चन्द्रः । इव = यथा ।
रराज = रेजे, शुशुभे । उपमालङ्कारः । को नाम महारथः ? अत्र ब्रूमः—

आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत यो नरः ।

स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥ इति ।

कोशः—‘असौ पुण्यरथश्चक्रयानं न समराय यत्’ इत्यमरः । ‘क्षिप्रं
आश्विदिनेशपुण्यम्’ इति ।

समासः—इष्टस्य सिद्धिः इष्टसिद्धिः (ष० त०), तस्याः इष्टसिद्धेः । महान्
रथो यस्य सः महारथः (व० ब्री०) । न प्रतिषिद्धः अप्रतिषिद्धः (नञ् त० पु०),
अप्रतिषिद्धो मार्गः यस्य स तम्—(व० ब्री०), पक्षान्तरे—अप्रतिषिद्धः मार्गो
यस्य स तम्—अप्रतिषिद्धमार्गम् । पुण्य इव रथः तम्—पुण्यरथम् । अन्यत्र—पुण्यः रथ
इव पुण्यरथ (उपमितसमासः) ।

व्याकरणम्—रराज—‘राजू दीप्तौ’ इति घातोः लिट्-तिप्-णल ।

हिन्दी—महारथी सुदर्शन चक्रधारी (भगवान् श्रीकृष्ण), मनोरथ सफल
करने वाले तथा सब दिशाओं में बिना रोक-टोक जाने वाले एवं वेग से चलने वाले
पुण्य नामक रथ पर आरूढ होकर ऐसे शोभित हुए जैसे—मनोरथ सफल करने
वाले, सब दिशाओं की यात्रा में प्रशस्त तथा क्षिप्रसंज्ञक पुण्य नक्षत्र पर पहुँचा हुआ
चन्द्रमा शोभित होता है ॥ २२ ॥

अथास्य गरुडसन्निधानमाह —

ध्वजाग्रधामा ददृशेऽथ शौरेः संक्रान्तमूर्तिर्मणिकुट्टिमेषु ।

फणावतस्त्रासयितुं रसायास्तलं विविक्षन्निव पन्नगारिः ॥ २३ ॥

अन्वयः—अथ शौरेः ध्वजाग्रधामा मणिमेदिनीषु संक्रान्तमूर्तिः सन् (सन्)
पन्नगारिः फणावतः त्रासयितुं रसायाः तलं विविक्षन् इव ददृशे ।

बालबोधिनी—अथ = रथारोहणान्तरम् । शौरेः = कृष्णस्य । ध्वजा-
ग्रधामा = पताकास्थानः; पताकाग्रस्थितः । पुनः कीदृशः—मणिमेदिनीषु =
स्फटिककुट्टिमेषु, मणिमयबद्धभूमिषु । संक्रान्तमूर्तिः = प्रतिविम्बितशरीरः सन् ।
पन्नगारिः = नागान्तकः, गरुडः । फणावतः = सर्पान् । त्रासयितुं = भीषयितुम्,
द्रावयितुम् । रसायाः तलम् = पातालम् । विविक्षन् = प्रवेष्टुमिच्छन् । इवेत्यु-
त्प्रेक्षायाम् । ददृशे = जनैः दृष्टः । सोऽपि सन्निहितोऽभूदित्यर्थः । क्वचिदुत्तरार्धे—
'रसातलान्नागकुलानि जित्वाऽप्यथ' प्रयास्यन्निव पन्नगारिः' इति पाठान्तरम् ।
अर्थस्तु सुगमः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । विविक्षन्निव जनैः दृष्टः । गरुडः कृष्णस्य
समीपस्थो जात इति भावः ।

कोशः—'गरुमान् गरुडस्ताक्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः । नागान्तको विष्णुरथ-
सुपर्णः पन्नगाशनः' इत्यमरः 'पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियाम्'
इत्यमरः ।

समासः—ध्वजस्य अग्रं ध्वजाग्रम् (ष० त०), ध्वजाग्रं धाम यस्य सः
ध्वजाग्रधामा (व० ब्री०) । मणीनां मेदिन्यः मणिमेदिन्यः (ष० त०) तामु-
मणिमेदिनीषु । पन्नगानाम् अरिः पन्नगारिः (ष० त०) ।

व्याकरणम्—विविक्षन्—विश् + सन् + लट्—शतृ । ददृशे—दृश् + कर्मात्
लिट्—त—एश् ।

हिन्दी—इस (भगवान् श्रीकृष्ण के रथ पर सवार हो जाने) के बाद,
श्रीकृष्ण भगवान् की ध्वजा के अग्रभाग में रहने वाला, मणियों से रचित (खनि)
फलों में प्रतिविम्बित शरीर वाला, (अत एव—) सर्पों को पीड़ित करने के लिए
पाताल में प्रवेश करते हुए के समान गरुड को मनुष्यों ने देखा (गरुड भी उनके
समीप उपस्थित हुआ) ।

टिप्पणी—जिस देवता की जो सवारी है उसी सवारी का चिह्न उस देवता
की ध्वजा पर रहता है । भगवान् विष्णु की सवारी गरुड है, इसलिए उनकी
ध्वजा पर गरुड का चित्र बना रहता है जिससे उन्हें गरुडध्वज कहते हैं । इसी
प्रकार वृषभध्वजादि का भी अर्थ समझ लेना चाहिये ॥ २३ ॥

प्रस्थितस्य तस्य पटहप्रणादं वर्णयति—

यियासितस्तस्य महीन्द्ररन्ध्रभिदापटीयान् पटहप्रणादः ।

जलान्तराणीव महार्णवौघः शब्दान्तराण्यन्तरयाञ्चकार ॥ २४ ॥

अन्वयः—यियासितः तस्य महीन्द्ररन्ध्रमिदापटीयान् पटहप्रणादः महार्णवोद्यः-
जलान्तराणीव शब्दान्तराणि अन्तरयाञ्चकार ।

बालबोधिनी—यियासितः = यातुमिच्छतः, इन्द्रप्रस्थं जिगमिषतः । तस्य =
श्रीकृष्णस्य । महीन्द्ररन्ध्रमिदापटीयान् = पर्वतविलभेदनसमर्थतरः, गिरिकन्दर-
विदारणसमर्थः । पटहप्रणादः = आनकशब्दः, दुन्दुभिरवः । महार्णवोद्यः = समुद्र-
प्रवाहः । जलान्तराणीव = अन्यानि जलानीव । शब्दान्तराणि = अन्यान् शब्दान्,
ब्रह्मेपितगजगजितरथचीत्कारादीनि । अन्तरयाञ्चकार = अपजुह्वे, आच्छादया-
नसेत्यर्थः । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘आनकः पटहोज्झी’ इत्यमरः । ‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धि-
भेदादर्थ्यं । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि’ इत्यमरः ।

समासः—महीन्द्राणां रन्ध्राणि महीन्द्ररन्ध्राणि (ष० त०) तेषां मिदा
महीन्द्ररन्ध्रमिदा (ष० त०) तत्र पटीयान्—महीन्द्ररन्ध्रमिदापटीयान् (स० त०) ।
पटहस्य प्रणादः पटहप्रणादः (ष० त०) । महार्णवाऽसौ अर्णवः महार्णवः
(क० घा०) तस्य ओद्यः महार्णवोद्यः (ष० त०) । अन्यानि जलानि जलान्त-
राणि (सुप्सुपेति समासः) । एवमेव—अन्यान् शब्दान् शब्दान्तराणि (सुप्सुपा-
समासः) ।

व्याकरणम्—मिदा—षिद्धिदादिभ्योऽङ् (३ । ३ । १०४) इत्यङ्-प्रत्ययः ।
‘अन्तरयाञ्चकार’—अन्तर्धानार्थादन्तरशब्दात्—‘तत्करोति तदाचष्टे (ग० सू०)
इति ण्यन्ताल्लिट् ।

हिन्दी—गमन के लिए इच्छुक उन (भगवान् श्रीकृष्ण) का पर्वतों की
गुफाओं को विदारण करने में समर्थ, नगाड़े के शब्द ने अन्य शब्दों को इस प्रकार
रवा लिया, जिस प्रकार महासमुद्र का जलप्रवाह (ज्वार-भाटा) दूसरे जलों को
रवा लेता है (भगवान् का नगाड़ा बजने लगा, जिसके बजने के शब्द से दवे हुए
अन्य वाजों के शब्द सुनाई नहीं पड़ते थे ॥ २४ ॥

अथ श्रीकृष्णस्य गमनं वर्णयति—

यतः स भर्ता जगतां जगाम धर्त्रा धरित्र्याः फणिना ततोऽधः ।

महाभराभुग्नशिरःसहस्रसाहायकव्यग्रभुजं प्रसन्ने ॥ २५ ॥

अन्वयः—जगतां भर्ता सः, यतः जगाम, ततः अधः धरित्र्याः धर्त्रा फणिना
महाभराभुग्नशिरः सहस्रसाहायकव्यग्रभुजं प्रसन्ने ।

बालबोधिनी — जगतां = लोकानाम् । भर्ता = धारयिता । सः—श्रीकृष्णः ।
 यतः = येन मार्गेण, यस्मिन् प्रदेशे वा । जगाम = अगच्छत । ततः = तेन
 मार्गेण, तस्मिन् प्रदेशे वा । अधः अधो भागे पाताले इत्यर्थः । धरित्र्याः =
 भूमेः । धर्त्रा = धारयित्रा । फणिना = शेषेण । महाभराभुग्नभुजं
 सहस्रसाहायकव्यग्रभुजं = महागौरवकुब्जीभूतफणादशशतसाहाय्यव्याकुलभुजम् ।
 प्रसन्ने = प्रसृतम् । श्रीकृष्णश्चालेति भावः । अत्र विशिष्टप्रसरणाऽस्मन्नेति
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ।

कोशः—‘धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः’ इत्यमरः ।

समासः—महांश्चाऽसौ भरः महाभरः (क० धा०) तेन आभुग्नं यत् निर-
 सहस्रं (तृ० त०) तस्य साहायके व्यग्राः भुजाः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्मृ-
 तथा महाभराभुग्नभुजसहस्रसाहायकव्यग्रभुजम् ।

व्याकरणम्—‘साहायक-’ ‘योपधाद् गुरुपोत्तमाद् बुञ्’ (५।१।१३२) इति
 बुञ् प्रत्ययः । प्रसन्ने—प्र + सृ + भावे लिट्—त—एश् ।

हिन्दी—जगतां (तीनों लोकों) को धारण करने वाले वे श्रीकृष्ण जिन
 भूभाग से चले उसके नीचे पाताल में पृथिवी को धारण करने वाले शेषनाग, महान्
 भार से दबे जाते हुए हजारों शिरों की सहायता में, भुजाओं के व्याकुल होते हुए
 आगे सरके ॥ २५ ॥

अथाऽस्य सैन्यानुगमनमाह—

अथोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गभयावनम्रीकृतकेतनानि ।

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—अथ उच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गभयावनम्रीकृतकेतनानि सैन्यानि
 सोमान्वयं तं सुनीतिभाजं क्रियाफलानीव अन्वयुः ।

बालबोधिनी — अथ = श्रीकृष्णप्रस्थानानन्तरम् । उच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गभया-
 वनम्रीकृतकेतनानि = उन्नतद्वारदारुसम्पर्कविनाशभयावनम्रीकृतपताकानि । सैन्यानि =
 सेनाः । सोमान्वयं = सोमवंश्यम् । तं = श्रीकृष्णम् । सुनीतिभाजं = सुष्ठु नीति-
 मन्तम् । क्रियाफलानीव = कर्तव्यफलानीव । सामाद्युपायप्रयोगजनितहिरण्यमूनिभ्रादि-
 लाभा इव । अन्वयुः = अनुजग्मुः । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘ध्वजिनी बाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः । वरूथिनी बलं त्वं
 चानीकमस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

समासः—उच्चकैः तोरणम्—उच्चकैस्तोरणम् (क० घा०), तेन तस्मिन्
सङ्गः (तृ० त०, स० त०, वा) तेन भङ्गः—उच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गः, तस्माद्
भयम्—(प० त०) तेन अवनम्रीकृतानि केतनानि यैस्तानि (व० व्री०)
(प० त०) । शोभना चाऽसौ नीतिश्च सुनीति (प्रादिसमासः), सुनीति
व्रते इति सुनीतिभाक् (उपपदसमासः) तम्—सुनीतिभाजम् । सोमस्य अन्वयः
सोमान्वयः, तम्—सोमान्वयम् (ष० त०) ।

व्याकरणम्—सुनीतिभाजम्—सुनीति + भज + ण्वि: 'भजो ण्वि: (३।२।६२)
इति । अन्वयुः—अनु + या + लङ्—झि 'लङः शाकटायनस्यैव' (३।४।१११)
इति भेर्जुस् ।

हिन्दी—इस (श्रीकृष्ण भगवान् के चलने) के बाद ऊँचे तोरणों में टकरा-
कर टूटने के भय से पताकाओं को झुकाते हुए सैनिक लोग, चन्द्रवंशी उन
श्रीकृष्ण भगवान् के पीछे इस प्रकार से चले, जिस प्रकार श्रेष्ठ नीति वाले पुरुषों
के पीछे कर्मों के फल चलते हैं ॥ २६ ॥

अथाऽस्य रथैः सुवर्णभूमिरेणुक्षोदनमाह—

श्यामारुणैर्वारणदानतोयैरालोडिताः काञ्चनभूपरागाः ।

आनेमिमग्नैः शितिकण्ठपिच्छक्षोदद्युतश्चक्षुदिरे रथोघैः ॥ २७ ॥

अन्वयः—श्यामारुणैः वारणदानतोयैः आलोडिताः (अत एव) शितिकण्ठ-
पिच्छक्षोदद्युतः काञ्चनभूपरागाः आनेमिमग्नैः रथोघैः चक्षुदिरे ।

वालवोधिनी—श्यामारुणैः = कृष्णलोहितैः । वारणदानतोयैः = करिमद-
जले । आलोडिताः = मिश्रिताः, पङ्क्तिताः, पङ्क्तुत्वं प्रापिता इत्यर्थः ।
(अत एव—) शितिकण्ठपिच्छक्षोदद्युतः = मयूरबर्हचूर्णद्युतयः । काञ्चनभूप-
रागाः = सुवर्णभूमिरेणवः । आनेमि = नेमिपर्यन्तम् । मग्नैः = वृद्धितैः ।
रथोघैः = स्यन्दनसमूहैः । चक्षुदिरे = क्षुण्णाः, पिष्टा इत्यर्थः । चक्षुमिरे' इति
पाठे क्षोभिता इत्यर्थः । 'शितिकण्ठपिच्छक्षोदद्युतः' इत्यत्रोपमालङ्कारः ।
परागाणां विशिष्टपेषणसम्बन्धाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च
महती गजसम्पत्तिर्व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः ।

कोशः—'नेमि स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । 'स्यन्दनो रथः' इत्यमरः ।

समासः—श्यामाश्च ते अरुणाश्च श्यामारुणाः तैः श्यामारुणैः (क० घा०)
सोमस्य तोयानि दानतोयानि (ष० त०), वारणानां दानतोयानि वारणदान-

तोयानि (ष० त०), तैः वारणदानतोयैः । शितिःकण्ठो यस्य स शितिकण्ठः
(व० ब्र०) तस्य यत् पिच्छं तस्य क्षोदाः शितिकण्ठपिच्छक्षोदाः (ष० त०) ते इव
द्योतन्ते इति शितिकण्ठपिच्छक्षोदद्युतः (उपपदसमासः) । काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूः
(ष० त०) तस्याः परागाः काञ्चनभूपरागाः (ष० त०) । नेमिमभिव्याप्येति
आनेमि (अव्ययीभावः) । रथस्य ओघाः रथौघाः (ष० त०) तैः रथौघैः ।

व्याकरणम् — क्षोदद्युतः + क्षोद + द्युत + क्विप् + जस् । द्रुक्षुदिरे—क्षुदिरे
कर्मणि लिट् — झ — इरेच् ।

हिन्दी—श्यामता से युक्त लाल वर्ण वाले हाथियों के मदजल से मिश्रित
तथा—मयूर—पिच्छ के समान कान्ति वाली सुनहरी भूमियों की धूलियां,
नेमिपर्यन्त धँसे हुए रथों के समूहों से पिस गई ॥ २७ ॥

अथ सुवर्णभूरेणोः महाजनशिरोज्ज्वलनमाह—

न लङ्घयामास महाजनानां शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।

अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः, पदाहतो यत् सदृशं गरिम्णः ॥ २८ ॥

अन्वयः—अष्टापदभूमिरेणुः पदाहतः (अपि सन्) महाजनानां शिरांसि न
लङ्घयामास, (किञ्च—) उद्धतिं नैव आजगाम, यत्—गरिम्णः सदृशम्
अचेष्टत ।

बालबोधिनी—अष्टापदभूमिरेणुः = सुवर्णभूधूलिः । पदाहतः = चरणताडि-
तोऽपि सन् । 'खुराहतः' इति पाठान्तरे शफताडित इत्यर्थः । महाजनानां =
बहुजनानाम्, पूज्यानां च । शिरांसि = मस्तकानि । न लङ्घयामास = न लङ्घि-
तवान्, नाधिरुह्येत्यर्थः किञ्च—उद्धतिं = उत्पदनम्, दर्पं च । नैव = नहि ।
आजगाम = ययौ, प्रातवान् । (कुतः—) यत् = यस्मात् कारणात् ।
गरिम्णः = गुरुत्वगुणस्य, माहात्म्यस्य च । सदृशम् = अनुरूपं यथा स्यात्तथा ।
अचेष्टत = चेष्टयामास । अकरोदिति भावः । अलङ्घनव्यापारे गुरुत्वस्योद्धत्य-
प्रतिबन्धकत्वात् । अत्रानीदृत्यादिप्रस्तुतसुवर्णपरागविशेषणसाम्यादप्रस्तुतजन-
प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ।

कोशः—'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयोः रजः' इत्यमरः । 'पद-
पदोऽङ्घ्रिध्वरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्मं कर्बुरम् । चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ।

समासः—अष्टसु धातुषु पदं = प्रतिष्ठा यस्य तद् अष्टापदम्, तस्य भूमिः (५० त०) तस्याः रेणुः अष्टापदभूमिरेणुः (७० त०) । पदैः पद्भिः वा आहतः पदाहतः (४० त०) । महान्तश्च ते जनाश्च महाजनाः (६० धा०), तेषां महाजनानाम् ।

व्याकरणम्—लङ्घयामास—लघि + लिट्—अस्तेरनुप्रयोगः, कास्प्रत्यया-सामन्त्रे लिटि (३।१।३५) इत्याम्प्रत्ययः । आजगाम—आङ् + गम् + लिट्—तिप् + णल् । अचेष्टत—चेष्ट् + लङ्—त + अडागमः ।

हिन्दी—स्वर्णं भूमि की धूलि ने पैरों से ताड़ित होने पर भी बड़े लोगों के मस्तकों को आक्रान्त नहीं किया । (उड़कर मनुष्यों के मस्तक पर नहीं पड़ी) और औद्धत्य को प्राप्त नहीं किया (ऊपर को नहीं उड़ी, पक्षा०—गर्व को प्राप्त नहीं किया, क्योंकि उसने अपने गौरव के अनुरूप ही किया (अर्थात् जो उसके गौरव के अनुरूप था वही किया) ।

टिप्पणी—प्रायः धूलि मनुष्य, घोड़े आदि के पैरों की ठोकर से आहत होकर सिर पर को उड़ा करती है । जैसा कि धूलि के विषय में माघ ने ही कहा है—
'पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति' (२।४६) । परन्तु सुवर्ण की धूलि अति गहरी होने से उड़ नहीं सकती अतः वह सैनिकों के सिरों पर उड़कर नहीं गिरी । इस प्रकार धूलि के व्यवहार से प्रतीत होता है कि जो महान् होते हैं वे दूसरों से अपमानित किये जाने पर भी न उनके सिर पर चढ़ते हैं और न किसी प्रकार से गर्व करते हैं ॥ २८ ॥

अथाऽस्याश्वान् वर्णयति—

निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्मुहुयंदुन्चिक्षिपुरग्रपादान् ।

ध्रुवं गुरुन्मार्गरुधः करीन्द्रानुलङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदीषुः ॥ २९ ॥

अन्वयः—तुरगाः यदुभिः कथञ्चित् निरुध्यमानाः यत् अग्रपादान् मुहुः उच्चिक्षिपुः तत् ध्रुवं मार्गरुधः गुरुन् करीन्द्रान् उल्लङ्घ्य गन्तुम् ईषुः ।

वालवोधिनी—तुरगाः = अश्वाः । यदुभिः = यादवेः, अश्वारूढैरित्यर्थः । कथञ्चित् = महता प्रयत्नेन । निरुध्यमानाः = संयम्यमानाः, बलाकर्षणेन बाधमाणाः । यत् = यस्मात् कारणात् । अग्रपादान् = अग्रचरणान् । मुहुः = शश्वत्, वारं वारम् । उच्चिक्षिपुः = ऊर्ध्वीचक्रुः, उत्क्षिप्तवन्तः । तत् = तस्मात् कारणात् । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । अहमिति शङ्के इत्यर्थः इदं निश्चित-मिति वार्थः । मार्गरुधः = मन्दगमनेन मार्गरोधिनः । गुरुन् = महतः, पूज्यांश्च ।

अलङ्घनपीति भावः । करीन्द्रान् = गजेन्द्रान् । उल्लङ्घ्य = अतिक्रम्य । गन्तुम् = यातुम् । ईपुः = इच्छन्ति स्म । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारेण मार्गरोधका गुरवोऽपि परेरुल्लङ्घ्यन्ते इति वस्तुध्वनिः ।

कोशः—‘मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी’ इत्यमरः । घोड़े वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः’ इत्यमरः ।

समासः—अग्राश्च ते पादाश्च अग्रपादाः (क० धा०) तान्—अग्रपादान् । मार्गं रुन्धन्तीति मार्गरुधः तान्—मार्गरुधः (उपपद समासः) । करिषु करीषां वेन्द्राः करीन्द्राः तान्—करीन्द्रान् (स०, ष० वा त० पु०) ।

व्याकरणम्—उन्चिक्षिपुः—उद् + क्षिप प्रेरणे लिट्—क्षि—उस् । मार्गरुधः—मार्गं + रुध + क्विप् + शस् । ईपु इच्छायाम् + लिट्—क्षि—उस् ।

हिन्दी—(सेना में वर्तमान) घोड़े (अश्वारोही) यादवों के द्वारा किसी प्रकार (बड़े प्रयत्न से) रोके जाते हुए भी जो अगले पैरों को बार-बार ऊपर उठाते थे मानो वह निश्चय ही (मन्द मन्द गमन वाले) विशालकाय गजराजों को लांघकर ही जाना चाहते थे ॥ २९ ॥

अथ मातृभिर्मार्गप्रक्रीडितशावकापसारणमाह—

अवेक्षितानायतवल्गमग्रे तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः ।

प्रक्रीडितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं नित्युर्जनन्यः पृथुकान् पथिभ्यः ॥ ३० ॥

अन्वयः—आयतवल्गम् यत्ननिरुद्धवाहैः तुरङ्गिभिः अग्रे अवेक्षितान् रेणुभिः प्रक्रीडितान् पृथुकान् जनन्यः तूर्णम् एत्य पथिभ्यः निन्युः ।

वालवोधिनी—आयतवल्गम् = आकृष्टरश्मि यथा भवति तथा । यत्ननिरुद्धवाहैः = दुर्वारवेगत्वादतिप्रयत्नधृताश्वैः । तुरङ्गिभिः = अश्वसादिभिः, अश्ववारैः । अग्रे = पुरी देशे । अवेक्षितान् = अवलोकितान् । रेणुभिः = धूलिभिः । प्रक्रीडितान् = विहृतान्, क्रीडाकरानित्यर्थः । पृथुकान् = शिशून् । जनन्यः = मातरः । तूर्णम् = शीघ्रम्, शटिति । पथिभ्यः = मार्गैभ्यः । निन्युः = पपास्थन्, अपसारयान्चक्रुः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

कोशः—‘वाजिवाहावंगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः’ इत्यमरः । ‘शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् । सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च’ इत्यमरः ।

समासः—आयता वल्गा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा आयतवल्गम् । यत्नेन निरुद्धाः वाहाः येस्तैः यत्ननिरुद्धवाहैः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—प्रक्रीडितान्—प्र + क्रीड + कर्तरि + क्तः । तूर्णम्—त्वर + क्त, ऊट्, तस्य नत्वम् । निन्युः—णीञ् प्रापणे + लिट्-झि-उस् ।

हिन्दी—लगाम खींचकर प्रयत्नपूर्वक घोड़ों को रोकने वाले घुड़सवारों के द्वारा देखे गये तथा (मार्ग में) धूलि से खेलते हुए वच्ची को (उनकी) माताएँ आकर झट से रास्ते से उठा ले गई ॥ ३० ॥

अथ श्रीकृष्णदर्शनार्थं जनसमूहागमनमाह—

दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयुर्मुरारिमारादनघं जनौघाः ।

अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा नवं नवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अनघं मुरारिं दिदृक्षमाणाः जनौघाः प्रतिरथ्यम् आराद् ईयुः, अहो अनल्पा प्रीतिः संस्तुतम् अपि नवं नवं करोति ।

बालबोधिनी—अनघं = अकलङ्कम्, पुण्यभाजम् । मुरारिं = मुरनामकदैत्य-शत्रुम् । दिदृक्षमाणाः = द्रष्टुमिच्छन्तः, द्रष्टुकामाः । जनौघाः = जनसमूहाः । प्रतिरथ्यं = प्रतिमार्गम् । आराद् = समीपम् । ईयुः = जग्मुः । क्वचिद् 'ईयुः' इत्यस्य स्थाने 'आयुः' इति पाठान्तरम्, तत्राजग्मुरित्यर्थः । अत्र केचिद् 'आराद्' इत्यस्य दूरमित्यर्थं कुर्वन्ति । ननु सर्वे एव नगरनिवासिनो दिवानिशं भगवन्तमीक्षन्ते, तत्किमिति तेषां तदालोकनकुतूहलमित्याशङ्क्य पूर्वार्धसाधकमर्थान्तरमाह—अहो = चित्रम्, आश्चर्येज्ययमिदम् । अनल्पा = महती । प्रीतिः = प्रेम । अनेकशः = बहुवारम् । संस्तुतमपि = परिचितमपि वस्तु । जनेनेति शेषः । नवं नवं करोति = प्रत्यग्री करोति । आभीक्ष्येन नवं करोतीत्यर्थः । यथा परमप्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्ट-मप्यदृष्टचरमिव प्रतिक्षणं दिदृक्षते तथैव भगवान् श्रीकृष्णोऽप्रीति भावः । अत्र विशेषरूपस्य पूर्वार्धस्य सामान्यरूपेणोत्तरार्धार्थेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासोज्ज्वलः ।

कोशः—'आराद् दूरसमीपयोः' इत्यमरः । रथ्याः प्रतौली विशिखा' इत्यमरः ।

समासः—जनानाम् ओघाः जनौघाः (ष० त०) । रथ्यायाम् रथ्यायामिति प्रतिरथ्यम् (यथार्थेज्ययीभावः) ।

व्याकरणम्—दिदृक्षमाणाः—दृश् + सन् + लट्-शानच् 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' (१ । ३ । ५७) इत्यात्मनेपदम् । ईयुः—इण् + लिट्-झि-उस् 'दीर्घ इणः किति' (७ । ४ । ६६) इत्यभ्यासदीर्घः । अनेकशः—'बह्वल्पर्याच्छिस्कारका-

‘दन्यतरस्याम्’ इति शस् प्रत्ययः । नवं नवम् अत्र नित्यवीप्सयोः’ (५।१।४)
इति द्विर्भावः ।

हिन्दी—निर्दोष भगवान् श्रीकृष्ण को देखने के इच्छुक जनसमुदाय प्रेक्ष-
-गली में (भगवान् श्रीकृष्ण के) समीप में आ गये । आश्चर्य है कि अत्यन्त
प्रेम अनेक बार परिचित वस्तु को भी नवीन बना देता है ॥ ३१ ॥

नीरन्ध्रसेनापरिवृतस्यास्य रथमन्दगमनाज्ञानमाह—

उपेयुषो वर्त्म निरन्तराभिरसौ निरुच्छ्वासमनीकिनीभिः ।

रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षुर्विद्वान् विदामास शनैनं यातम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—विद्वान् (अत एव—) तस्यां पुरि दत्तचक्षुः असौ निरन्तराभि-
अनीकिनीभिः निरुच्छ्वासं वर्त्म उपेयुषः रथस्य शनै यातं न विदामास ।

बालबोधिनी—विद्वान् = अभिज्ञः (अत एव—) तस्यां = पूर्वोक्तया
पुरि = नगर्याम्, द्वारकायामिति भावः । दत्तचक्षुः = निहितलोचनः, द्वारका-
गतहृदय इत्यर्थः । असौ = श्रीकृष्णः निरन्तराभिः = नीरन्ध्राभिः, बहुलभिः
अनीकिनीभिः = सेनाभिः । निरुच्छ्वासं = अतिसङ्कटम्, अतिसङ्कीर्णम् । वर्त्म =
मार्गम् । उपेयुषः = प्राप्तस्य, गतस्य । रथस्य = स्यन्दनस्य । शनैः = मन्दं मन्दम्
यातं = गमनम् । न विदामास = न विवेद । सङ्कटे हि मार्गे शनैर्गच्छन् बाहो यानि
न वेति न बुध्यते । वस्तुतस्त्वत्र व्यासङ्गादेवासंवेदनं न तु तत्त्वज्ञानादिति भावः
‘विद्वान् विदामास’ इत्यत्रानुप्रासः । अत्रावेदने पदार्थस्य व्यासङ्गस्य हेतुत्वात् पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

कोशः—‘अयनं वर्त्म मार्गाच्चपन्थानः पदवी सृतिः । सरणि पद्धतिः पद-
वर्तन्येकपदीति च’ इत्यमरः । ‘ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाजीकिनी च’
इत्यमरः ।

समासः—निर्गतम् अन्तरम् आसामिति निरन्तराः तामिः निरन्तराभि-
(प्रादिसमासः) । निर्गतः उच्छ्वासो यत्र तत् निरुच्छ्वासम् (प्रादिसमासः) ।

व्याकरणम्—विद्वान्-विद् + शतृ-वसुः ‘विदेः शतुर्वसुः’ (७।१।३६)
इति । यातम्—या भावे क्तः । विदामास—विद् + लिट्-तिप्-णल् + लिट्
परतोऽस्तेरनुप्रयोगः । ‘उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्’ (३।१।३८) इति
लिट्यां वा ।

हिन्दी—विद्वान् (अत एव—) उस नगरी द्वारकापुरी (के देखने) के
-लगाये हुए नेत्र वाले अर्थात् सजाई हुई द्वारकापुरी को देखते हुए वे भगवान्

श्रीकृष्ण परस्पर में सटी हुई सेनाओं से ठसाठस भरे हुए मार्ग को प्राप्त रथ की मन्द गति को नहीं जान सके ॥ ३२ ॥

अथैकत्रिंशच्छ्लोकैर्द्वारकां वर्णयति—

मध्ये-समुद्रं ककुभः पिशङ्गीर्या कुर्वती काञ्चनवप्रभासा ।

तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्वालेव भित्त्वा जलमुल्ललास ॥ ३३ ॥

अन्वयः—मध्येसमुद्रम्, काञ्चनवप्रभासा ककुभः पिशङ्गीः कुर्वती, या जलं भित्त्वा तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्वाला इव उल्ललास ।

बालबोधिनी—मध्येसमुद्रम्—समुद्रस्य मध्ये । काञ्चनवप्रभासा = हेम-प्राकारप्रभया; सुवर्णप्राकारदीप्त्या । ककुभः = दिशः । पिशङ्गीः = पिङ्गलवर्णाः; पीताः । कुर्वती = कुर्वाणा । या = या नगरी द्वारका । जलं = समुद्रोदकम् । भित्त्वा = विदार्य । उत्थितेति शेषः । तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्वालेव = वडवानलशिखेव । उल्ललास = उद्वभासे; दिदीपे । उत्प्रेक्षालङ्कारः । ईदृज्वालाया अप्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगात् । तथा चाहात्र दण्डी—

‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ काव्या० २।२३४ ॥

कोशः—‘दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरिताश्च ताः’ इत्यमरः । बहुद्वेयोर्ज्वालकीलालवर्चिहेतिः शिखा स्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

समासः—समुद्रस्य मध्ये इति मध्येसमुद्रम् (अव्ययीभावः) । काञ्चनस्य वप्रम्—काञ्चनवप्रम् (ष० त०), तस्य भाः तया—काञ्चनवप्रभासा (ष० त०) हूयते इति हव्यम्, हव्यम्, हव्यं वहतीति हव्यवाहः=अग्निः (उपपद-समासः), तुरङ्गस्य कान्ता तुरङ्गकान्ता (ष० त०) तस्याः मुखम्—तुरङ्गकान्तामुखम् (ष० त०) तस्मिन् हव्यवाहः (स० त०) तस्य ज्वाला (ष० त०) तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्वाला । केचन तु—तुरङ्गकान्तया तुल्यं मुखं यस्य स चाऽसौ हव्यवाहः तस्य ज्वाला ‘तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्वाला’—इति विग्रहमाहुः ।

व्याकरणम्—मध्ये समुद्रम्—‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ (२।१।१८) इति विकल्पादव्ययीभावः । पिशङ्गी—‘पिशङ्गादुपसङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकेन ङीप् । उल्ललास—उद् + लस + लिट्-तिप्-णल् ।

हिन्दी—(अब इकत्तीस श्लोकों में द्वारकापुरी का वर्णन करते हैं—) समुद्र के बीच अपने सोने के परकोटे की कान्ति से दिशाओं को पीला बनाती

हुई जो द्वारकापुरी (समुद्र) के जल को भेदन करके (ऊपर उठी हुई) वस्तु नल की लपट के समान शोभित हो रही थी ।

टिप्पणी—पिशङ्गी—यहाँ पर म० म० मल्लिनाथ जी ने—‘गोपीत्वान्डीप’ ऐसा लिखा है, जो कि चिन्त्य है । वस्तुतः ‘पिशङ्ग’ शब्द गोपीगण में पठित नहीं है । इसलिए यहाँ ‘डीप्’ भी नहीं होता है । यहाँ ‘वर्णदिनुदात्तात्तोपधात्तो नः’ (४।१।३९) सूत्र पर पठित ‘पिशङ्गानुसङ्ख्यानम्’ इस वार्तिक से डीप् होता है ॥ ३३ ॥

अन्यच्च कीदृश्यसावित्याह—

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रैरुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः ।

अनिर्विदा या विदधे विधात्रा पृथिवी पृथिव्याः प्रतियातनेव ॥ ३४ ॥

अन्वयः—भूमिभृतां सहस्रैः कृतास्पदा तथा उदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः, पृथिवी या अनिर्विदा विधात्रा पृथिव्याः प्रतियातना इव विदधे ।

बालबोधिनी—भूमिभृतां = राज्ञाम्, पर्वतां च । सहस्रैः = सहस्रसङ्ख्याके । कृतास्पदा = कृताधिष्ठाना; विहितावस्थितिः । तथा—उदन्वदम्भः परिवीतमूर्तिः = समुद्रजलपरिवेष्टितस्वरूपा । पृथिवी = विस्तीर्णा; पृथुः । या = द्वारकापुरी । अनिर्विदा = अखिन्नेन । विधात्रा = विश्वसृजा; ब्रह्मणा । पृथिव्याः = भेदिन्याः, भूमेः । प्रतियातनेव = प्रतिकृतिरिव । विदधे = चक्रे; कृता । पृथिवीप्रतिनिधित्वोत्प्रेक्षया नगर्याः वैचित्र्यविस्तारादिवस्तु व्यज्यते ।

कोशः—भूभृद् ‘भूमिधरे नृपे’ इत्यमरः । ‘स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधात विश्वसृड् विधिः’ इत्यमरः । ‘गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिर्मेदिनी मूर्ति इति भूपययिष्वमरः ।

समासः—कृतम् आस्पदं यत्र सा कृतास्पदा (व० ब्री०) । भूमिं विभ्रतीति भूमिभृतः, तेषां भूमिभृताम् (उपपदसमासः) । उदकमस्यास्तीति उदन्वान्, तस्य अम्मांसि उदन्वदम्भांसि (ष० त०) तैः परिवीता मूर्तिः यस्यासा—उदन्वदम्भपरिवीतमूर्तिः (व० ब्री०) । निर्विद्यते इति निर्विद, व निर्वित् अनिर्वित्—तेन अनिर्विदा (नञ् त० पु०) ।

व्याकरणम्—भूमिभृताम्—भूमि + भृञ् भरणे + क्विप् + तुयागम् । अनिर्विदा—न + निर् + विद् + ‘सत्सुद्विष—’ (३।२।६१) इति क्विप् । उदन्वद्—‘उदन्वानुदधौ च’ (८।२।१२) इति निपातनात् साधुः । पृथिवी—

नेत्रेणादिकः धिवन् + 'पिद्गौरादिभ्यश्च' (४।१।४१) इति डीप् । विदधे—
+ दुधाञ् धारणपोषणयोः + कर्मणि लिट्-त-एश् ।

हिन्दी—हजारों राजाओं की निवासभूमि समुद्र के जल से परिवेष्टित स्वरूप
जली (तथा) विशाल जिस द्वारकापुरी को खेदरहित ब्रह्मा ने हजारों पर्वतों से
जुल (अधिष्ठित) तथा समुद्र जल से परिवेष्टित पृथिवी की मानो प्रतिकृति के
मान बनाया था ॥ ३४ ॥

अपरं कीदृशीत्याह—

त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसम्पत्-प्रसरस्य सीमा ।

अदृश्यतादर्शतलामलेषु छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥

अन्वयः—त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा, या आदर्शत-
लामलेषु जलधेः जलेषु स्वः छाया इव अदृश्यत ।

बालबोधिनी—त्वष्टुः = विश्वकर्मणः । सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसम्पत्प्रस-
स्य = निरन्तराभ्यासप्राप्तक्रियाकौशलसम्पत्तिप्रकर्षस्य । सीमा = अवधिः । अप्रति-
मी भावः । ततोऽन्यद् विधात्रा भूतले न किञ्चित् सुन्दरं निर्मितमिति भावः ।
या = द्वारकापुरी । आदर्शतलामलेषु = दर्पणपृष्ठस्वच्छेषु । जलधेः = समुद्रस्य ।
जलेषु = नीरेषु । स्वः = स्वर्गस्य । अव्ययमिदम् । छायेव = प्रतिबिम्बमिव ।
अदृश्यत = दृष्टा, आलोक्यत । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कोशः—'दर्पणे मुकुरादर्शो' इत्यमरः । 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः'
इत्यमरः । 'छाया त्वनातपे कान्ती प्रतिबिम्बार्कजाययोः' इति वैजयन्ती । 'देवशिल्प-
वपि त्वष्टा' इत्यमरः ।

समासः—शिल्पे (शिल्पविषये) शिल्पस्य वा विज्ञानम्-शिल्पविज्ञानं
(स० प० वा त० पु०) तस्य सम्पत् (ष० त०) तस्याः प्रसरः (ष० त०)
शिल्प विज्ञानसम्पत्प्रसरः, सदा अभ्यासः सदाभ्यासः (विशेषणसमासः) तेन
गृहीतः (तृ० त०) स चाऽसौ शिल्पविज्ञानसम्पत्प्रसरः (क० धा०) तस्य
सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसम्पत्प्रसरस्य । आदर्शस्य तलम् (ष० त०)
आदर्शनलमिवामलानि-आदर्शतलामलानि तेषु-आदर्शतलामलेषु (उपमित-
रूपासः) ।

व्याकरणम् — अदृश्यत-दृशिर् प्रेक्षणे + कर्मणि लङ् + यक् + त ।

हिन्दी—विश्वकर्मा के निरन्तर अभ्यास से प्राप्त निर्माणकला की चातुर्य-
सम्पत्ति के उत्कर्ष की चरम अवधि रूप जो द्वारकापुरी, दर्पण के तल के समान
३ शि० त०

स्वच्छ समुद्र के जल में स्वर्ग की मानो छाया के समान दृष्टिगोचर होती थी ।
टिप्पणी—विश्वकर्मा देवताओं के कारीगर हैं ॥ ३५ ॥

अपरं कीदृशीत्याह—

रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवं वराय यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ।

प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्कभाजो रत्नावलीरम्बुधिरावबन्ध ॥ ३६ ॥

अन्वयः—अम्बुधिः पिता इव वराय रथाङ्गभर्त्रे अभिनवं प्रतिपादितायाः ।

अङ्कभाजः यस्याः उपकण्ठं मुहुः प्रेम्णा रत्नावलीः आवबन्ध ।

बालबोधिनी—अम्बुधिः = समुद्रः । पितेव = जनक इव । वराय = श्रेष्ठ, जामात्रे च । अभिनवं = तत्कालं यथा भवति तथा । प्रतिपादितायाः = दत्तायाः । अङ्कभाजः = समीपवर्तिन्याः, पक्षान्तरे—उत्सङ्गवर्तिन्याः । यस्याः = पुर्याः द्वारकायाः । उपकण्ठं = समीपे, पक्षान्तरे—कण्ठे च । मुहुः = वारं वारम् । प्रेम्णा = स्नेहेन । रत्नावलीः = मणिपङ्क्ति । आवबन्ध = व्यरचयत्, बन्धयामास । श्लेषानुप्राणितः पमालङ्कारः ।

कोशः—‘वरो जामातरि श्रेष्ठे’ इति विश्वः । ‘अङ्कः समीपे उत्सङ्गे चिह्नं स्थानापराधयोः’ इति केशवः । ‘उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽप्यन्तः’ इत्यमरः ।

समासः—रथस्य अङ्गम्—रथाङ्गम् (ष० त०) तस्य भर्ता (ष० त०) तस्मै रथाङ्गभर्त्रे । अङ्कं भजते इति अङ्कभाक् तस्याः अङ्कभाजः (उपपदसमासः) । कण्ठस्य समीपे उपकण्ठम् (विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः) ।

व्याकरणम्—आवबन्ध - आङ् + बन्धवन्धने + लिट्—तिप्—णल् ।

उपकण्ठम्—एकत्र (अन्तिके इत्यस्मिन्नर्थे) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अपरं (कण्ठे इत्यस्मिन्नर्थे) विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

हिन्दी—समुद्र, सुदर्शन चक्रधारी भगवान् श्रीकृष्ण के लिए तत्काल दी की तथा समीपवर्तिनी जिस द्वारकापुरी के समीप में प्रेम से रत्नावलियों को इस प्रकार बाँध (विवेर) देता था, जिस प्रकार कि एक पिता, जामाता के लिए तुरन्त ही हुई तथा गोद में रहने वाली कन्या के कण्ठ में प्रेम से रत्नों के हार को बाँध (पहना) देता है ॥ ३६ ॥

पुनः कीदृशीत्याह—

यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन ।

वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥ ३७ ॥

अन्वयः—चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन यस्याः वप्रेण चररोडुचक्रः सुमेखवप्रः अन्वहम् अन्वकारि ।

बालबोधनी—चलद्वारिधिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन = प्रचलज्जल-
परम्परोत्पतकम्बुपूगव्याप्तेन । यस्याः = द्वारकायाः पुर्याः । वप्रेण =
सारणे । पर्यन्तचरोडुचक्रः = निकटवर्तितारकसमूहः । सुमेखवप्रः = हेमाद्रिसानुः ।
अन्वहम् = अहन्यहनि, अहदिवम् । अन्वकारि = अनुकृतः । सुमेखसाम्याद् वप्रस्य
कृत्वा मीनत्वं व्यज्यते ।

कोशः—‘शङ्खः, स्यात्कम्बुरस्त्रियौ’ इत्यमरः । ‘सानुप्राकारयोर्वप्रम्’ इति
अमरः । मेखः सुमेखहेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः’ इत्यमरः ।

समासः—वारिचेः वारयः वारिधिवारयः (ष० त०), तेषां वीचयः
वारिधिवारिवीचयः (ष० त०), चलन्त्यश्च ताः वारिधिवारिवीचयः
चलद्वारिधिवारिवीचयः (क० घा०), तासां छटाः चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटाः
(ष० त०) ताभिः आकुलम् (तृ० त०) तेन—चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटा-
कुलेन । उड्डनां चक्रम्—उडुचक्रम् (ष० त०), पर्यन्ते चरतीति—पर्यन्तचरम्
(उपपदसमासः), पर्यन्तचरम् उडुचक्रं यस्य सः पर्यन्तचरोडुचक्रः (व० व्री०) ।
सुमेखोः वप्रः सुमेखवप्रः (ष० त०) । अहनि अहनीति अन्वहम् (अव्ययीभावः)
व्याकरणम्—अन्वहम्—‘अव्ययं विभक्ति—’ (२ । १ । ६) इत्यादि-
भाव्ययीभावः । ‘अनश्च’ (५ । ४ । १०८), ‘नपुंसकादन्यतरस्याम्’
(१ । ४ । १०९) इति समासान्तो टच् प्रत्ययः । अन्वकारि—अनु + कृ + कर्मणि
हु-त् ।

हिन्दी—चलती हुई समुद्र-जल की तरङ्गों से उछलते हुए शङ्खों के समूहों
के व्याप्त जिस द्वारकापुरी के परकोटे ने चारों तरफ घूमते हुए नक्षत्रों वाले
सुमेख पर्वत का अनुकरण किया ॥ ३७ ॥

अन्यच्च कीदृशीत्याह—

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ।
लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन् रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३८ ॥
अन्वयः—यत्र वणिक्पथे पूगकृतानि अलोलद्युतिभाञ्जि रत्नानि, लोलैः
(अत एव —) भ्रमागतैः अम्बुभिः मुष्णन् अम्बुराशिः रत्नाकरताम् अवाप ।
बालबोधनी—यत्र = यस्यां पुरि, द्वारकामित्यर्थः । वणिक्पथे = आपणे ।
पूगकृतानि = पुञ्जीकृतानि, राशीकृतानि । तथा—अलोलद्युतिभाञ्जि =

स्थिरप्रभावन्ति । रत्नानि = मणीन् । लोलैः = चञ्चलैः । (अत एव—
 भ्रमागतैः = जलनिर्गममार्गागतैः, जलनालकप्रविष्टैः । अम्बुभिः = जलैः
 मुष्णन् = अपहरन् । अम्बुराशिः = अर्णवः, समुद्रः । रत्नाकरतां = मणिनिर्गमनां
 यत्वम् । अवाप = प्राप्तवान्, लेभे । न तु स्वभावतो रत्नाकर इति भावः ।

कोशः—‘भ्रमाश्च जलनिर्गमाः’ इत्यमरः । ‘अम्भोऽर्णस्तोयपानीयानां
 क्षीराम्बुशम्बरम्’ इत्यमरः ।

समासः—वणिजां पन्थाः वणिकपथः (प० त०) तस्मिन्-वणिकपथे
 अपूगाः पूगाः सम्पद्यमानानि कृतानि पूगकृतानि (क० घा०) । अलोल
 चाऽसौ द्युतिश्च अलोलद्युतिः (क० घा०) तां भजन्ते यानि तानि अलो-
 द्युतिमाञ्छि (उपपदसमासः) । भ्रमैः आगतैः भ्रमागतैः (वृ० त०)
 अम्बूनां राशिः (ष० त०) अम्बुराशिः । रत्नानाम् आकरः रत्नाकरः (प० त०)
 तस्य भावस्ताम् रत्नाकरताम् ।

व्याकरणम्—अपूगाः पूगाः सम्पद्यमानानि कृतानि पूगकृतानि—अपूगा-
 कृतादिभिः’ (२।१।५८) इति समासः । अवाप—अव + आप्ल + लि-
 तिप्—णल् ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में बाजारों में ढेर किये हुए, स्थिर कान्ति वाले
 रत्नों को नालियों के द्वारा आये हुए (अपने) चञ्चल जलों से चुराते हुए
 जलराशि समुद्र ने रत्नाकरता (रत्नों का स्थान इस भाव) को प्राप्त
 किया ॥ ३८ ॥

अपरं कीदृशीत्याह—

अम्भश्च्युतः कोमलरत्नराशीनपांनिधिः फेनपिनद्धभासः ।

यत्रातपे दातुमिवाधितल्पं विस्तारयामास तरङ्गहस्तैः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—यत्र अपांनिधिः अम्भश्च्युतः (अत एव—) फेनपिनद्धभासः
 कोमलरत्नराशीन् आतपे दातुमिव अधितल्पं तरङ्गहस्तैः विस्तारयामास ।

वालबोधिनी—यत्र = यस्यां पुरि । अपांनिधिः = समुद्रः । अम्भश्च्युतः =
 जलन्नाविणः (अत एव—) फेनपिनद्धभासः = डिण्डीराच्छादितदीप्तीनः, फेन-
 पिहितकान्तीन् । कोमलरत्नराशीन् = उत्तमरत्नसमूहान् । आतपे = प्रकाशे ।
 दातुं = शोषणार्थं निघातुम् । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । अधितल्पं = तल्पेषु; अट्टं-
 उपतल्पमिति पाठे तल्पस्य समीपे; अट्टसमीपे इत्यर्थः । तरङ्गहस्तैः = वीचिकरैः ।

विस्तारयामास = प्रसारितवान् । 'विस्तारयामास' इति पाठान्तरे विचिक्षेपेत्यर्थः ।
 किञ्च हि वस्तु अवश्यमेवातपे स्थाप्यते इति भावः । अत्रातपे दातुमिवेति फलो-
 न्निर्वाहः । 'तरङ्गहस्तैः' इत्यत्र च रूपकम् । किञ्चात्रातपदानस्य तरङ्गहस्तसाध्यत्वेना-
 तपेतरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कोशः—'डिण्डीरोऽन्धिकफः फेनः' इत्यमरः । तल्पं शय्यादृदारेषु' इत्यमरः ।
 काशो द्योत आतपः' इत्यमरः । 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः' इत्यमरः ।
 शिराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम्' इत्यमरः ।

सनासः—अम्मश्च्योतन्तीति अम्मश्च्युतः, तान्—अम्मश्च्युतः (उपपद-
 नासः) फेनैः पिनद्धा भासो येषां तान्—फेनपिनद्धभासः (व० ब्री०) । कोमलानि
 रत्नानि कोमलरत्नानि (क० धा०), तेषां राशयः कोमलरत्नराशयः
 कोमलरत्नराशीन् (ष० त०) । तल्पेषु इति अधितल्पम् (अव्ययीभावः) ।
 अतल्पमिति पाठे—तल्पस्य समीपे उपतल्पम् (अव्ययीभावः) । तरङ्गा एव
 ज्ञाता, तेः तरङ्गहस्तैः (रूपकसमासः) ।

व्याकरणम्—पिनद्ध—अपिपूर्वाण् 'णहवन्धने' इति धातोः कर्मणि क्तः,
 'विभागुरिरल्लोपमवाप्ययोरुपसर्गयोः' इत्यपेकारलोपः । विस्तारयामास—वि +
 भू + लिट्—तिप्—णल् + अस्तेरनुप्रयोगः ।

हिन्दी—जिस नगरी में समुद्र, जलों को टपकाते हुए तथा फेनों (समुद्रजल
 के भागों) से आच्छादित कान्तिवाले उत्तम रत्नसमूहों को, मानो धूप देने के लिए
 शरिरों के ऊपर अपने तरङ्गरूपी हाथों से फैला देता था ॥ ३६ ॥

पुनः कीदृशीत्याह—

यच्छालमुत्तुङ्गतया विजेतुं दूरादुदस्थीयत सागरस्य ।

महोर्मिभिर्व्याहतवाञ्छितार्थैर्व्रीडादिवाभ्याशगतैर्विलिल्ये ॥ ४० ॥

अन्वयः—सागरस्य महोर्मिभिः यच्छालम् उत्तुङ्गतया विजेतुं दूराद् उदस्थीयत;
 भ्यासगतैः व्याहतवाञ्छितार्थैः व्रीडादिव विलिल्ये ।

बालबोधिनी—सागरस्य = समुद्रस्य । महोर्मिभिः = महातरङ्गैः । यच्छालं =
 त्रिप्रकारम् । उत्तुङ्गतया = औन्नत्येन गुणेन । विजेतुम् = परिमवितुम्; लघूकर्तु-
 मित्यर्थः । फलोत्प्रेक्षा । दूराद् = सुदूरप्रदेशाद् । उदस्थीयत = उत्थितम् ।
 भ्यासगतैः = समीपगतैः । व्याहतवाञ्छितार्थैः = असम्पन्नमनोरथैः; भग्न-
 मनोरथैः । व्रीडाद् = लज्जायाः । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् हेतुत्प्रेक्षात्र । विलिल्ये =

विलीनम् । यः किल केनचिद् गुणेन जिगीषितं न जयति सोऽवश्यमेव हियात्ते
याति । अत्रोभयोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वेन स्थितत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कोशः—‘प्राकारो वरणः शालः’ इत्यमरः । ‘मन्दाक्षं ह्रीन्नापा व्रीडा लज्जा
इत्यमरः ।

समासः—यस्याः शालः यच्छालः तम्—यच्छालम् (ष० त०) । वाञ्छितार्थाः
अर्थाः वाञ्छितार्थाः (क० धा०), व्याहृताः वाञ्छितार्थाः येषां ते व्याहृतार्थाः
तार्थाः (व० व्री०) । अभ्याशं गतैः अभ्यासगतैः (द्वि० त०) ।

व्याकरणम्—उदस्थीयत—उद् + स्था + भावे लङ्-त-यक् अडागम्
विलिल्ये—वि + लीङ् इलेपणे + भावे लिट्-त-एश् ।

हिन्दी—समुद्र की बड़ी-बड़ी तरङ्गें जिस द्वारकापुरी के परकोटे को ऊँचे
में मानो जीतने के लिए दूर से ऊपर की ओर उठीं, परन्तु समीप में आते-
तथा (परकोटे के बहुत ऊँचा होने के कारण) नष्ट अभिलाष वाली वे बड़ी
मानो लज्जा से विलीन हो गयीं ॥ ४० ॥

पुनस्तामेव वर्णयति—

कूतूहलेन जवादुपेत्य प्राकारमित्या सहसा निषिद्धः ।

रसनरोदीद् भृशमम्बुवर्षव्याजेन यस्या वहिरम्बुवाहः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—अम्बुवाहः कूतूहलेन इव जवात् उपेत्य यस्याः प्राकारमित्या सहसा
निषिद्धः वहिः (एव) रसन् अम्बुवर्षव्याजेन भृशम् अरोदीत् ।

बालबोधिनी—अम्बुवाहः = मेघः । कूतूहलेन = कौतुकेन; प्रवेशोक्त
येति भावः । इवेति हेतुत्प्रेक्षायाम् । जवात् = वेगात् । उपेत्य = समीपमागत्य
‘उपेतः’ इति पाठान्तरे समीपं गतं इत्यर्थः । यस्याः = द्वारकायाः पुनः
प्राकारमित्या = शालकुड्येन । सहसा = झटिति; बलात् । निषिद्धः =
निवारितः । वहिः = बहिर्प्रदेशे एव । रसन् = गर्जन्; पक्षान्तरे—दुःखात् क्रन्दन्
अम्बुवर्षव्याजेन = वारिधारावृष्टिच्छलेन । भृशम् = अत्यर्थम् । अरोदीत् =
अश्रूणि मुक्तवान् । यः किल कौतुकादागतः प्रवेशान्निषिध्यते सोऽवश्यमेव पति
मवात् तारस्वरेण रोदिति । अत्राम्बुवर्षव्याजेनोत्पादितस्यापह्लुतेरुक्तश्लेषोक्तिः
सापेक्षत्वात्सङ्करः ।

कोशः—‘कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कूतूहलम्’ इत्यमरः । ‘कपटोक्तिः
व्याजदम्भोपघयश्छद्मकौतवे’ इत्यमरः ।

समासः - अम्बु वहतीति अम्बुवाहः (उपपदसमासः) । प्राकारस्य निषिद्धः

प्राकारमिति: तया प्राकारमित्या (ष० त०) । अम्बुनो वर्षम्—अम्बुवर्षम्, तस्य व्याजेन—अम्बुवर्षव्याजेन (ष० त०) ।

व्याकरणम्—अम्बुवाह—अम्बु + वह + अण् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति । बरोदीत्—रुदिर् + लङ् 'रुदश्च पञ्चभ्यः' (७।३।१८) इतीडागमः ।

हिन्दी—बादल मानो उत्कण्ठापूर्वक वेग से समीप में आकर जिसके परकोटे की दीवार से अचानक रोका हुआ, बाहर ही शब्द करता (गर्जता, पक्षा०—निल्लाता) हुआ, पानी बरसाने के बहाने से रोता था ॥ ४१ ॥

अपरं कीदृशीत्याह—

यदङ्गनारूपसरूपतायाः कश्चिद् गुणं भेदकमिच्छतीभिः ।

आराधितोऽद्वा मनुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—यदङ्गनारूपसरूपतायाः भेदकं कश्चिद् गुणम् इच्छतीभिः अप्सरोभिः, आराधितः मनुः स्वाः प्रजाः सनिमेषचिह्नाः चक्रे अद्वा ।

बालबोधिनी—यदङ्गनारूपसरूपतायाः = द्वारकानगरीमुन्दरीसौन्दर्यसादृश्यात् । रूपं सौन्दर्यमाकारो वा । भेदकं = व्यावर्तकम् । विशेषकारिणम् । कश्चिद् गुणं = यं कमपि धर्मम् । इच्छतीभिः = कामयमानाभिः, अपेक्षमाणाभिः । अप्सरोभिः = स्वर्वेश्याभिः । आराधितः = प्रार्थितः । मनुः = मानुषसृष्टिकर्ता । स्वाः = स्वकीयाः, आत्मीया । प्रजाः = मानुषलक्षणाः सन्ततीः । सनिमेषचिह्नाः = नेत्रसङ्कोचविकासोपलक्षिताः । चक्रे = चकार । अद्वा = निश्चितम्, अवमित्युत्प्रेक्षा । एतेन पुरस्त्रीभ्योऽप्सरसामनिमेषत्वं विशेषो न त्वन्यः कश्चिदिति स्थातिशयस्तासामुक्तः । कटाक्षक्षणादियोगाच्च भङ्ग्या तासामेवाप्सरभ्यो विशेषो ध्वनितः ।

कोशः—'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः' इत्यमरः । 'प्रजा स्यात्सन्तती जने' इत्यमरः । प्रजा लोके च सन्ताने' इति च मेदिनी ।

समासः—यस्याम् अङ्गनाः यदङ्गनाः (स० त०) तासां रूपं यदङ्गनारूपम् (ष० त०) तस्य सरूपता यदङ्गनारूपसरूपता (ष० त०) तस्याः यदङ्गनारूपसरूपतायाः । निमेष एव चिह्नं निमेषचिह्नम् (रूपकसमासः) तेन सह वर्तन्ते याः ताः सनिमेषचिह्नाः (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—सनिमेषचिह्नाः—निमेषचिह्नेन सह वर्तन्ते यास्ताः सनिमेषचिह्नाः 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिसमासः । चक्रे—ङुक् + लिट्—त—एश् ।

हिन्दी—जिस नगरी में (वर्तमान) नारियों के सौन्दर्य के सादर्य के करने वाले किसी धर्म को चाहने वाली अप्सराओं से प्रार्थित (सुष्टिकर्ता) मनु अपनी प्रजा (अर्थात् द्वारका की सुन्दरियों) को नेत्रसङ्कोच-विकास (पञ्च गिराना रूप) चिह्न वाला बना दिया । यह निश्चित ही है ॥ ४२ ॥

अपरं कीदृशीत्याह—

स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैर्विनिहताः स्फाटिकसौधपङ्क्तीः ।

आरुह्य नार्यः क्षणदासु यत्र नभोगता देव्य इव व्यराजन् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—यत्र क्षणदासु नार्यः स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैः विनिहताः स्फाटिकसौधपङ्क्तीः आरुह्य नभोगताः देव्य इव व्यराजन् ।

बालबोधिनी—यत्र = यस्यां पुरि । क्वचिद् यस्यामित्येव पाठः । क्षणदासु = रात्रिषु । नार्यः = स्त्रियः । स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैः = उल्लसच्छिशिरकिरणनिकरेः । विनिहताः = अपहृताः । स्फाटिकसौधपङ्क्तीः = स्फाटिकोपलक्षितसौधमालाः । आरुह्य = अधिरुह्य । नभोगताः = व्योमस्थिताः । देव्य इव = देवाङ्गना इव । व्यराजन् = वभुः । सौधानामग्रहणादभ्रङ्कषत्वाच्च तत्र लक्ष्यमाणा स्त्रियः खेचर्य इव रेजुरित्यर्थः । अत्र विनिहताः = अपहृताः, तदेकरूपतापत्तेरग्रहणा इत्यर्थः । अत एक रूपताग्रहणात्सामान्यालङ्कारः । नभोगतत्वोत्प्रेक्षायां सामान्यसापेक्षत्वात्सङ्करः । सामान्यलक्षणं यथा—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्तुन्तरेकता’ इति ।

कोशः—‘मानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्’ इत्यमरः । क्षणदासु क्षपा’ इत्यमरः । ‘वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी’ इत्यमरः ।

समासः—तुषाराः अंशवो यस्य सः—तुषारांशुः (व० ब्री०), तस्य मरीचिः (ष० त०) तेषां जालानि (ष० त०) तुषारांशुमरीचिजालानि, स्फुरन्ति तानि तुषारांशुमरीचिजालानि (क० घा०) तैः स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैः स्फाटिकानां विकाराः स्फाटिकाः, स्फाटिकाश्च ते सौधाश्च स्फाटिकसौधपङ्क्तीः (क० घा०) तेषां पङ्क्तयः स्फाटिकसौधपङ्क्तयः (ष० त०) ताः स्फाटिकसौधपङ्क्तीः ।

व्याकरणम्—देव्यः—देवशब्दस्य पचादिषु देवडिति पाठात् ‘टिड्ढाणव्’ इत्यादिना ङीप् । व्यराजन्—वि + राज् + लङ्—झि + अडागमः ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में रात्रियों में स्त्रियाँ चमकते हुए चन्द्रमा के किरण समूहों से छिपी हुई (अर्थात् दोनों के समान शुभ्र वर्ण होने से एक

के कारण अभिन्न होती हुई) श्वेत संगमरमर के महलों की श्रेणियों पर
बैठकर मानो आकाशस्थ देवाङ्गनाओं के समान शोभित होती थीं ॥ ४३ ॥

अन्यच्च कीदृशीत्याह—

कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र ।

उच्चैरधःपातिपयोमुचोऽपि समूहमूढः पयसां प्रणाल्यः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—यत्र प्रतिक्षपम् कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु हर्म्यतलेषु उच्चैः प्रणाल्यः

अधःपातिपयोमुचः-अपि पयसां समूहम् ऊढः ।

बालबोधिनी—यत्र = यस्यां पुरि । प्रतिक्षपं = क्षपासु, अनुनिशम् ।

कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु = मनोरमचन्द्रकान्तमणिवद्धभूमिषु । हर्म्यतलेषु =

शेषपृष्ठेषु । उच्चैः = उन्नताः । प्रणाल्यः = जलमार्गाः । अधःपातिपयोमुचः =

अधश्चरमेघाः । अपीति विरोधे । अज्ञःकृतमेघमण्डलत्वादज्ञातवृष्टिपाता अपी-

त्ययः । विरोधाभासोज्ज्वलारः । पयसां = जलानाम् । समूहम् = राशिम,

पयः । ऊढः = वदन्ति स्म, वभ्रुः । अत्र सौधानां प्रणालीनां च तादृगौन्नत्य-

पयःपूरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिः ।

कोशः—‘कुट्टिमं वद्धभूमिः स्यात्’ इति हलायुधः । द्वयोः प्रणाली पयसः

पदव्याम्’ इत्यमरः ।

समासः—क्षपासु इति प्रतिक्षपम् (विभक्त्यर्थेऽज्ययीभावः) । इन्दुकान्ताश्च

ते उपलाश्वेति—इन्दुकान्तोपला (क० घा०) कान्ताश्च ते इन्दुकान्तोपलाः

कान्तेन्दुकान्तोपलाः (क० घा०) तेषां कुट्टिमानि (ष० त०) तानि सन्ति येषु

तेषु—कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु (व० व्री०) । हर्म्याणां तलानि हर्म्यतलानि

तेषु—हर्म्यतलेषु (ष० त०) । पयोमुचन्तीति पयोमुचः (उपपदसमासः) ।

अधःपातन्तीति अधःपातिनः (उपपदसमासः) अधःपातिनश्च ते पयोमुचश्च—

अधःपातिपयोमुचः (क० घा०), अधःपातिपयोमुचो यासां ताः अधःपाति-

पयोमुचः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—पयोमुचः—पयस् + मुच्लृ + क्विप् । ऊढः—वह + लिट्-झि-

उपस् ‘वचिस्वपियजादीनां किति’ (६ । १ । १५) इति सम्प्रसारणम् ।

हिन्दी—जिस द्वारका में प्रत्येक रात्रि में मनोरम चन्द्रकान्त मणि से बने

हुए फलों वाले महलों की ऊपरी छतां पर ऊँची (जल बहाने की नालियों,

नीचे स्थित मेघों वाली (जिनके नीचे मेघ बरसते हैं ऐसी) होती हुई भी जल—

समूहों को धारण करतीं (बहातीं) थीं ।

टिप्पणी — यद्यपि द्वारकापुरी के महल इतने ऊँचे थे कि बादल भी उनमें नहीं
 ही रह जाते थे जिससे वर्षा का जल उनकी छतों पर कभी नहीं गिरता था । परन्तु
 चन्द्रकान्तमणियों से बनी हुई छतों पर चन्द्रमा की किरण निरन्तर पड़ते रहने के
 कारण वे चन्द्रकान्तमणियाँ द्रवित होती रहती थीं जिससे उन छतों के पनाले निर-
 न्तर बहते रहते थे ॥ ४४ ॥

पुनः कीदृशीत्याह—

रतौ ह्रिया यत्र निशाम्य दीपाञ्जालागताभ्योऽधिगृहं गृहिण्यः ।

बिभ्युर्विडालेक्षणभीषणाभ्यो वैदूर्यकुड्येषु शशिद्युतिभ्यः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—यत्र अधिगृहं गृहिण्यः (अत एव—) रतौ ह्रिया दीपान् निजान्
 जालागताभ्यः वैदूर्यकुड्येषु (संक्रान्ताभ्यां, अत एव—) विडालेक्षण-भीषणाभ्यः
 शशिद्युतिभ्यः बिभ्युः ।

बालबोधिनी—यत्र = यस्यां पुरि । अधिगृहं = गृहेषु । गृहिण्यः = कुलङ्गनाः ।
 (अत एव—) रतौ = रतिकाले । ह्रिया = लज्जया । दीपान् = प्रदीपान् ।
 निशाम्य = निर्वीक्ष्य । क्वचित् 'निशाम्य' इत्यस्य स्थाने 'निशम्य' इति पाठान्नस्-
 तच्च समीचीनमेव, शमेर्मित्वाद्घ्रस्वादेशो युक्तः । निशाम्येति तु चिन्त्यमेव । जाल-
 गताभ्यः = गवाक्षविवरप्रविष्टाभ्यः । वैदूर्यकुड्येषु = बालवायजमित्तिषु । सं-
 क्रान्ताभ्य इति शेषः । (अत एव—) विडालेक्षणभीषणाभ्यः = मार्जारनेत्रमयङ्कुराभ्यः ।
 शशिद्युतिभ्यः = चन्द्रकान्तिभ्यः । बिभ्युः = भीताः । मौग्ध्यादिति भावः । अ-
 वैदूर्यविषये महामाष्यमनुसृत्य श्रीमल्लिनाथा आहुः—

विदूरात्प्रभवन्तीति वैदूर्याणि । अत्र विदूरशब्दो बालवायस्यादेशः पर्याप्त-
 वा तत्रोपचरितो वा । तेन बालवायाद् गिरेरसौ प्रभवति न विदूरान्नगरम् ।
 तत्र तु संस्क्रियते इत्याक्षेपः प्रत्युक्तः । यदुक्तम्—बालवायो विदूरं च प्रहृ-
 न्तरमेव वा ।

न वै तत्रैति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ इति ॥

अत्र लज्जावारणाय दोषनिर्वापणे न केवलं तदसिद्धिः प्रत्युत भयं चोत्पन्नमित्य-
 नर्थोत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः । यदुक्तम्—

विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् ।

विरूपघटना या स्याद्विषमालङ्कृतिर्मता ॥ इति ।

कोशः—'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा' इत्यमरः । जालं गवाक्ष आनायः' इति विश्वः । 'स्युः प्रमारुहचिस्त्वद्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः ।

समासः—गृहेषु इति अधिगृहम् (विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः) । जालम् आग-
नाय इति जालागताभ्यः (द्वि० त०) । विदूरात्प्रभवन्तीति वैदूर्याणि, तेषां
कुड्यानि (ष० त०) तेषु—वैदूर्यकुड्येषु । शशिनो द्युतयः शशिद्युतयः (ष० त०)
आयः शशिद्युतिभ्यः ।

व्याकरणम्—विभ्युः—जिभी भये + लिट्-झि-उस् ।

हिन्दी - जिस द्वारकापुरी में घरों में अङ्गनाएँ रतिकाल में लज्जा के कारण
जले हुए दीपकों को बुझाकर गवाक्षों से आई हुई तथा वैदूर्यमणि (इसे वैदूर्य,
जह्मुनियाँ तथा बालवायज भी कहते हैं) से बनी हुई भीतों में संक्रान्त होने से
बिल्ली की आँखों के समान भयङ्कर चन्द्रमा की कान्तियों (किरणों) से
हली थीं ।

टिप्पणी—विदूर शब्द से प्रभव अर्थ में व्युत्पत्त्य 'विदूराञ्ज्यः' (४।३।८४)
से होकर वैदूर्य शब्द निष्पन्न होता है । कुछ लोग विदूर नगर में उत्पन्न या
संस्कृत होने से वैदूर्य कहते हैं जो कि चिन्त्य है । वस्तुतः यहाँ महाभाष्यकार
पतञ्जलि ने जो इसका स्पष्टीकरण किया है वही ग्राह्य है । उनका भाव यह है—
यह बालवाय नामक पर्वत में उत्पन्न होता है । बालवाय को विदूर आदेश होता
है अथवा बालवाय का पर्याय विदूर है । अथवा बालवाय से उत्पन्न मणि को
विदूर नगर में तराशा जाता रहा हो । किसी भी तरह से उसका सम्बन्ध होने
से ही प्रभव अर्थ में प्रत्यय होकर वैदूर्य बनता है । यह कुछ पीले रङ्ग का
रेखादार पत्थर होता है । रोशनदान की जालियों से जब चन्द्रमा की किरणें
वैदूर्य की भित्तियों पर पड़ती हैं तो बिल्ली की आँखों जैसी प्रतीत
होती हैं ॥ ४५ ॥

पुनः कीदृश्यसावित्याह—

यस्यामतिश्लक्ष्णतया गृहेषु विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः ।

चक्रुर्युवानः प्रतिबिम्बिताङ्गा सजीवचित्रा इव रत्नभित्तिः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—यस्यां गृहेषु अतिश्लक्ष्णतया, आलेख्यं विधातुम् अशक्नुवन्तः युवानः
प्रतिबिम्बिताङ्गाः रत्नभित्तिः सजीवचित्रा इव चक्रुः ।

बालबोधिनी—यस्यां = द्वारकायाम् । गृहेषु = वेश्मसु । अतिश्लक्ष्णतया =
अतिमसृणतया । आलेख्यं = चित्रम् । विधातुं = कर्तुम् । अशक्नुवन्तः =

असमर्थाः । युवानः = तरुणाः । प्रतिविम्बिताङ्गाः = प्रतिफलितशरीराः, संक्रान्तपूर्णाः सन्तः । रत्नमिप्ती = मणिकुड्यानि । सजीवचित्राः = सचेतनचित्रवतीरिव, सप्रान्त-लेख्याः । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । चक्रुः = चक्रिरे, विदधुः ।

कोशः—‘गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् । निशान्तवस्त्यसदनं भवन-गारमन्दिरम् । गृहाः पुंसि च भूम्येव निकाय्यनिलयालयाः’ इत्यमरः । ‘आलेख्य-श्चर्ययोश्चित्रम्’ इत्यमरः । मितिः स्त्री कुड्यम्’ इत्यमरः ।

समासः—अत्यन्तं श्लक्ष्णम्—अतिश्लक्ष्णम् (प्रादिसमासः) तस्य भावस्तथा अतिश्लक्ष्णतया । न शक्नुवन्तः अशक्नुवन्तः (नञ् त० पु०) । प्रतिविम्बितमह-येषां, ते (यासु वा ताः) प्रतिविम्बिताङ्गाः (व० व्री०) । रत्नानां मित्य-रत्नमित्तयः (ष० त०) ताः रत्नमिप्तीः । जीवेन सह वर्तमानानि सजीवानि (व० व्री०) तानि च तानि चित्राणि सजीवचित्राणि (क० धा०), तानि सति यासु ताः सजीवचित्राः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—युवानः—युवन् + जस् तत उपधादीर्घः । चक्रुः—ङुक्ङकरणे + लिट्-ङि-उस् ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में महलों (की दीवारों) में अत्यन्त चित्रा होने से चित्र बनाने में असमर्थ होते हुए युवकों (नौजवान चित्रकारों) ने स्वयं प्रतिविम्बित होते हुए रत्नों की दीवारों को प्राणधारी चित्रों वाली बना दिया ॥ ४६ ॥

पुनः कीदृशीत्याह—

सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां लक्ष्यैः स्मरपाण्डुतयाङ्गनानाम् ।

यस्यां कपोलैः कलघौतधामस्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—यस्यां कलघौतधामस्तम्भेषु प्रतिमागतानां सावर्ण्यभाजाम् अङ्गनानां स्मरपाण्डुतया लक्ष्यैः कपोलैः मणिदर्पणश्रीः भेजे ।

बालवोधिनी—यस्यां = द्वारकापुर्याम् । कलघौतधामस्तम्भेषु = सुवर्ण-गारस्थूणेषु । प्रतिमागतानां = प्रतिविम्बितानाम् । सावर्ण्यभाजां = सदृश-वर्णानाम्, तत्सावर्ण्यादगृहीतभेदानामित्यर्थः । अङ्गनानां = कामिनीनाम् । स्मरपाण्डुतया = कन्दर्पपाण्डुरत्वेन । लक्ष्यैः = दृश्यैः । विभिन्नवर्णत्वाद् भेदेन गृह्यमाणैरित्यर्थः । कपोलैः = गण्डैः । मणिदर्पणश्रीः = स्फटिकादंशोभा । भेजे = प्राप्ता । क्वचित् पूर्वार्धे—‘सावर्ण्यभाजः प्रतिमागतायाः लक्ष्यैः स्मरपाण्डु-तया तरुण्याः’ इति पाठान्तरम् । अत्र वचने एव भेदः । कामवशाद् पाण्डुः

कोलाः सुवर्णस्तम्भेषु प्रतिफलिताः सन्तः 'स्फटिकादर्शाः काञ्चनस्तम्भेषु कृता
इति ज्ञायन्ते इत्यर्थः । 'अत्र सावर्ण्यभाजाम्' इत्यत्र सामान्यालङ्कारः ।
सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् । तथा 'मणिदर्पणश्रीः
देव' इत्यत्र कथमन्यस्य श्रियमन्यो भजत्विति तत्सदृशश्रीप्राप्ती पर्यवसानान्नि-
तानालङ्कारः । सा च निदर्शनोक्तसामान्यप्रसादलब्धेति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन
द्वन्द्वः ।

कोशः—'शुक्लशुचिस्वेतविशदश्येतपाण्डराः । अवदातः सितो गौरो बलक्षो
बलोर्जुनः । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः । 'दर्पणे मुकुरादर्श' इत्यमरः ।
'द्वौ कपोलौ' इत्यमरः ।

समासः—कलघौतानां धामानि कलघौतधामानि (ष० त०) तेषां स्तम्भाः
कलघौतधामस्तम्भाः (ष० त०) तेषु कलघौतधामस्तम्भेषु । प्रतिमां गताः प्रति-
मागताः (द्वि० त०) तासाम्—प्रतिमागतानाम् । सावर्ण्यं भजन्तीति सावर्ण्यभाजः
(उपपदसमासः) तासाम्—सावर्ण्यभाजाम् । आ = समन्तात्, पाण्डुः आपाण्डुः,
सरेण स्मराद् वा आपाण्डुः स्मरापाण्डुः (तृ० त०) तस्य भावः तथा—
स्मरापाण्डुतया ।

व्याकरणम्—सावर्ण्यभाजाम्—सावर्ण्य + भज + ण्विः 'भजोण्विः' (३।२।६२)
इति । भजे—भज + कर्मणि लिट्—त—एष् 'तृफलभजत्रपश्च' (६।४।१२२)
इत्येवेभ्यासलोपश्च ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में सुवर्ण के महलों के स्तम्भों में प्रतिबिम्बित
तथा सादृश्यको प्राप्त कामिनियों के कामदेव के कारण स्वेत हो जाने से (स्पष्ट रूप
से पृथक्) दृष्टिगोचर होने वाले कपोलस्थलों ने स्फटिकमणि के दर्पणों की शोभा
को प्राप्त किया ॥ ४७ ॥

अपरं कीदृशीत्याह—

शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां लिसेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥ ४८ ॥

अन्वयः—यस्या मुग्धाङ्गनाः शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां गृहदेहलीनां भासा
लिसेषु अलिन्देषु गोमयगोमुखानि न चक्रुः एव ।

बालबोधिनी—यस्यां = द्वारकायाम् । मुग्धाङ्गनाः = मूढस्त्रियः । न तु तत्त्व-
ज्ञानविचारचतुरा इति भावः । शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां = कीरशरीरवन्नील-
मणिरचितानाम् । मरकतमणिरचितानामित्यर्थः । गृहदेहलीनां = निकेतनद्वारा-

धारशाखादारुणाम् । अथवा—निकेतनद्वाराधारशाखादार्वधःस्थितभूमिमान-
नाम् । भासा = दीप्त्या । लिसेषु = छुप्तेषु । अलिन्देषु = द्वारवहिर्गतेषु
प्रधानेषु । गोमयगोमुखानि = गोपुरीपलेपनानि । न चक्रुः = न विदधुः ।
एवेति निश्चये । नीलोपलप्रभायां विलेपनभ्रान्त्येति भावः । अत्र भ्रान्तिमान्
लङ्कारः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे—‘साम्यादतस्मिस्तद्वुद्धिर्भ्रान्तिमान्
भोत्थितः’ इति ।

कोशः—‘कीरशुकौ समौ’ इत्यमरः ‘उपलः प्रस्तरे मणौ’ इति विश्वः । ‘गृह-
ग्रहणी देहली’ इत्यमरः । ‘प्रघणप्रघाणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके’ इत्यमरः । ‘गोमु-
कुटिलाकारे वाद्यभाण्डे विलेपने’ इति विश्वः ।

समासः—मुग्धाश्च ताः अङ्गनाश्च मुग्धाङ्गनाः (क० धा०) । नीलाश्च
उपलाश्च नीलोपलाः (क० धा०), शुकस्य अङ्गम्—शुकाङ्गम्, शुकाङ्गमिव नीलोपलः
शुकाङ्गनीलोपलः (उपमितसमासः) । गृहाणां देहल्यो गृहदेहल्यः, तासाम्—गृह-
लीनाम् (ष० त०) । गोः पुरीषम्—गोमयम् गोमयस्य गोमुखानि—गोमयगोमुखानि
(ष० त०) ।

व्याकरणम्—गोमय—गो + मयट् ‘गोश्च पुरीषे’ (४।३।:४५) इति ।
चक्रुः—ङुक्कृञ् करणे + लिट्-झि-उस् ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में भोलीभाली स्त्रियों ने तोते के शरीर के
समान हरं वर्ण वाले मरकत मणियों से बनी हुई घर की देहलियों की कान्ति
से लित द्वार के बाहरी भागों को गोवर से नहीं लीपा । यह बात निश्चय
ही है ।

टिप्पणी—घर की देहलियाँ मरकत मणियों की बनी हुई हैं, उनकी हरी
कान्ति से द्वारों का बाहरी भाग भी हरा हो गया है और ऐसा मालूम पड़ता
है कि जैसे वह गोवर से लिपा हो । अतः भोलीभाली स्त्रियाँ उन्हें गोवर से नहीं
लीपती हैं । यहाँ भ्रान्तिमान् अलङ्कार है ॥ ४८ ॥

अन्यच्च कीदृशीत्याह—

गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।

हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैर्गृहाणि नोद्घैरिव यत्र रेजुः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—यत्र गोपानसीषु क्षणम् आस्थितानां चन्द्रकिणाम् आलम्बिभिः कलापैः
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैः नोद्घैः इव रेजुः ।

बालबोधनी—यत्र = यस्यां पुरि । गृहाणि = वेष्टमानि । गोपानसीपु =
क्षणीपु । क्षणं = क्षणमात्रम् । आस्थितानाम् = आसीनानाम्, उपविष्टानाम् ।
मन्त्रकिणां = वह्निणाम्, मयूराणाम् । आलम्बिभिः = लम्बमानैः । कलापैः =
हैः । हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैः = मरकतमणिवच्छ्यामतृणरमणीयैः । हरित-
मयैरित्यर्थः । नीघ्रैरिव = पटलप्रान्तैरिव । रेजुः = वभुः । नीघ्रैरिवेत्यत्र-
अतिस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

कोशः—‘गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि’ इत्यमरः । ‘कलापो
वर्णो वह्ने’ इत्यमरः । ‘गारुमतं मरकतमणमगर्भो हरिन्मणिः’ इत्यमरः । ‘वली-
नीघ्रे पटलप्रान्तोऽथ पटलं छदिः’ इत्यमरः ।

समासः—हरितश्च ते मणयश्च हरिन्मणयः (क० घा०), हरिन्मणय
श्च श्यामानि हरिन्मणिश्यामानि (उपमितसमासः) तानि च तानि तृणानि
च हरिन्मणिश्यामतृणानि (क० घा०) तैः अभिरामैः हरिन्मणिश्यामतृणाभि-
रामैः (वृ० त०) ।

व्याकरणम्—रेजुः—राजू दीप्तौ + लिट्-ञि-उस् ‘फणां च सप्तानाम्’
(१४ । १२५) इत्येत्वाभ्यासलोपौ ।

हिन्दो—जिस द्वारकापुरी में महल, दृजों पर क्षणभर बैठे हुए मयूरों के
लटके हुए पँचों (पिच्छों) से ऐसे शोभित होते थे मानो पन्नामणि के समान
श्याम वर्ण वाले मनोहर छप्परों के कोरों (किनारों) से शोभित हों ॥ ४६ ॥

अपरं कीदृशीत्याह—

बृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितानमालापिनद्वैरपि चावितानैः ।

रेजे विचित्रैरपि या सचित्रैर्गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥ ५० ॥

अन्वयः—या बृहत्तुलैः अपि अतुलैः वितानमालापिनद्वैः अपि अवितानैः
विचित्रैः अपि सचित्रैः विशालैः अपि भूरिशालैः गृहैः रेजे ।

बालबोधनी—या = द्वारकापुरी । बृहत्तुलैः = महादार्वाधारभूतस्तम्भा-
शीठैरपि । अतुलैः = तुलारहितैरिति विरोधः । यत्र हि बृहत्पस्तुला विद्यन्ते
तत्र कथं ता एव न स्युः ? अतुलैरित्यस्यानुपमैरित्यर्थकरणेन तत्समाधानम् ।
च = तथा । वितानमालापिनद्वैरपि = उल्लोचपङ्क्त्याच्छादितैरपि । अवितानैः =
उल्लोचरहितैरिति विरोधः । अवितानैः = अशून्यैरिति विरोधपरिहारः । समस्त-
वस्तुसमृद्धैरित्यर्थः । विचित्रैरपि = चित्ररहितैरपि । चित्रसहितैरिति विरोधः ।
विचित्रैः = अद्भुतैरिति तत्परिहारः । विशालैरपि = शालारहितैरपि । भूरिशालैः =

प्रचुरगृहैकदेशविशिष्टैरिति विरोधः । विशालैः पृथुलेरित्यविरोधः । गृहैः =
वेष्टमभिः । रेजे = शुशुभे । अपीदं सर्वत्र विरोधेऽन्यथम् । सर्वत्र विरुद्धवशात्
साद्विरोधाभासोलङ्कारः । 'विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसी' इति साहित्यदर्पण-
लक्षणात् ।

कोशः—'तुला माने पलशते सादृश्ये राशिभाण्डयोः । गृहाणां दाहवन्धन-
पीड्याम्' इति हैमः । 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । आलेख्याश्चयंयोश्चि-
त्रम्' इत्यमरः । 'शाला गृहे तरुस्कन्धे शाखागारैकदेशयोः' इति विश्वः ।
'विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः ।

समासः—बृहत्यश्च तास्तुलाश्च बृहतुलाः (क० घा०) ताः सन्ति ये
तैः बृहतुलैः (व० व्री०) । नास्ति तुला येषां तैः अतुलैः । वितानानां माला-
नितानमालाः (प० त०) तामिः पिनद्धाः तैः वितानमालापिनद्धैः (तृ० त०) ।
न सन्ति वितानानि येषु तैः अवितानैः (व० व्री०) । पक्षे०—न वितानैः अवि-
तानैः (नब् त० पृ०) । विगताः चित्राः येभ्यस्तैः विचित्रैः (व० व्री०) ।
चित्रैः सह वर्तमानाः सचित्राः (व० व्री०) तैः सचित्रैः । विगताः शालाः
येभ्यस्तैः विशालैः (व० व्री०) । भूरयः । शाला येषु तैः भूरिशालैः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—विशालैः—विशब्दात् 'वेः शालच्छङ्कटचौ' (५ । १ । २८)
इति शालच् प्रत्ययः । रेजे—राजू दीप्तौ + लिट्—त—एण् 'फणां च सप्तानाम्'
(६ । ४ । १२५) इत्येत्वाभ्यासलोपी ।

हिन्दी—जो द्वारकापुरी बृहतुला (खम्भों के ऊपर रखे जाने वाले काष्ठ
(मथला या सरदल) वाले होने पर भी अतुल (तुलाओं = मथलों या सर-
दलों, पक्षा०—अनुपम) वितानों (तम्बुओं, शामियानों) के समूहों से युक्त होते
हुए भी, अवितान (वितानों से रहित, पक्षा०—अशून्य अर्थात् समस्त पदार्थों से
परिपूर्ण) विचित्र (चित्रों से रहित, पक्षा०—अद्भुत) होते हुए भी सचित्र
(चित्रों से युक्त) और विशाल (शालाओं से रहित, पक्षा०—बड़े-बड़े) होते
हुए भी बहुत शालाओं (कमरों) वाले घरों से शोभित होती थी ।

टिप्पणी—तुला—खम्भों के ऊपर लगी हुई और चारों ओर कुछ-कुछ निकजी
हुई उस लकड़ी को कहते हैं जिसपर सैतीर या सरदलादि रखा जाता है ।
यहाँ प्रथम अर्थ करने पर परस्पर विरुद्ध अर्थ होने से विरोध-सा प्रतीत होता
है, जिसका दूसरा अर्थ करने पर समाधान हो जाता है । अतः यहाँ विरोध-
भास या विरोध अलङ्कार है ॥ ५० ॥

हिन्दी—इसके बाद विष्णु भगवान् के शरीर से प्रजाओं के समान तथा
 कूर्जी के जटाजूटसे गङ्गा के जल के समान एवं ब्रह्मा के मुख से वेदों के
 ज्ञान द्वारकापुरी से भगवान् श्रीकृष्ण की सेनाएँ बाहर निकलें ॥ ६५ ॥

अथाश्ववाराणां निष्क्रमणमाह—

द्विलक्ष्यदिभरन्योन्यमुखाग्रसङ्गस्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।

परस्परोत्पीडितजानुभागा दुःखेन निश्चक्रमुरश्चवाराः ॥ ६६ ॥

मन्त्रयः—अन्योऽन्यमुखाग्रसङ्गस्खलत्वलीनं शिल्प्यदिमः विलोलेः हरिमिः
स्ववाराः परस्परोत्पीडितजानुभागाः (सन्तः) दुःखेन निष्पन्नक्रमुः ।

बालबोधिनी—अन्योज्यमुखाग्रसङ्गस्थलत्वलीनं = इतरेतरतुण्डव्यतिकर-
 स्तलत्वकिकं यथा स्यात्तथा । शिल्प्यदिमः = मिलदिमः, सङ्घृष्यदिमः ।
 तिलोले = चञ्चले । हरिभिः = अश्वैः, करणभूतैः । अश्ववाराः = अश्वारोहाः ।
 तत्परोत्पीडितजानुभागाः = अन्योज्यसंपीडितोरुपर्वप्रदेशाः सन्तः । दुःखेन =
 जटेन व्यथया । निश्चक्रमुः = निष्क्रान्ताः, निर्जग्मुः । अत्र स्वभावोक्त्यतिश-
 येत्याः सङ्करः ।

कोशः—‘पीडा तु मानसी व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम्’ इत्यमरः । कविका
तु खलीनोऽस्त्री’ इत्यमरः ।

समासः—मुखानामग्राणि मुखाग्राणि (ष० त०) तेषु सङ्गः, तेन मुखाग्रसङ्गेन (सं० त०), अन्योज्येषां मुखाग्रसङ्गेन स्वलन्तः खलीनाः यस्मिन् कर्मणि वया स्यात्तथा—अन्योज्यमुखाग्रसङ्गस्वलन्तखलीनम् । अश्वान् वारयन्तीति—वद्वाराः (उपपदसमासः) परस्परेण उत्पीडिताः जानुभागाः येषां ते परस्परोत्पीडितजानुभागाः (व० व्री०) ।

• व्याकरणम्—निश्चक्रमुः—निस् + क्रमु पादविक्षेपे + लिट्-झि-उस् ।

हिन्दी—एक दूसरे के मुखग्र के सटने से रगड़ खाती (या खिसकती) हुई
 लामों वाले, रगड़ खाते हुए चञ्चल घोड़ों से परस्पर में दबे (अत्यन्त सटे) हुए
 बैलवाँ वाले धुडसवार कष्टपूर्वक बाहर निकले ॥ ६६ ॥

अथ मार्गे द्विपानां सुखपूर्वकं गमनमाह—

निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने दूरं पथि प्राणभृतां गणेन ।

तेजोमहदिभस्तमसेव दीपैद्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥ ६७ ॥

अन्वयः—तमसा इव प्राणभृतां गणेन (पूर्वं) निरन्तराले अपि पथि
(सम्प्रति) विमुच्यमाने तेजोमहद्भिः द्विपैः दीपैः इव असम्बाधम् अयाम्बभूवे ।

बालबोधिनी—तमसा = अन्धकारेण । इव = यथा । प्राणभृतां = प्राणिनाम् । गणेन = समूहेन । (पूर्वम्—) निरन्तरालेऽपि = पूर्वं स्वेनैवास्ति । टेऽपि । पथि = मार्गे । (सम्प्रति—) दूरं = दूरत एव । विमुच्यमाने = मुक्त्युक्तम् । भयेन त्यज्यमाने सति । एकत्र दीपभयादन्यत्र द्विपभयाच्चेति भावः । तेजो दिभः = बलाधिकैः, अन्यत्र—प्रभासम्पन्नैः । द्विपैः = हस्तिभिः । दीपैर्विप्रदीपैर्वि, दीपकैरिव । असम्बाधम् = असङ्कटम् । अयाम्बभूवे = अयमभूत् । अगामि । न त्वद्वैरिव कृच्छ्रादिति भावः । क्वचित् 'तमसा' इत्यस्य स तमसीति सप्तम्यन्तं पाठान्तरम्, तन्न समीचीनम् ।

कोशः—'तेजो बलं प्रभा तेजः' इति विश्वः । 'दीपः प्रदीपः' इत्यमरः । 'दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः' इत्यमरः ।

समासः—प्राणान् विभ्रतीति प्राणभृतः, तेषाम्—प्राणभृताम् (उक्तं समासः) । तेजसा महान्तः तेजोमहान्तः तैः तेजोमहद्भिः (तृ० त०) ।

व्याकरणम्—अयाम्बभूवे—'अय गतौ' भावे लिट्-त-एश् + भवत्तेरनुप्रसङ्गं द्वित्वादिकार्यं च, 'दयायासश्च' (३ । १ । ३७) इत्याम्प्रत्ययः ।

हिन्दी—ठसाठस भरा हुआ होने पर भी अन्धकार के समान प्राणियों को छोड़े जाते हुए मार्ग में प्रमायुक्त दीपकों के समान महाबलवान् हाथियों सुखपूर्वक गमन किया ।

टिप्पणी—जैसे अन्धकारयुक्त तथा भय के कारण दूर से ही अन्धकार के द्वारा छोड़े हुए मार्ग में दीपक सुखपूर्वक गमन करते हैं उसी प्रकार प्राणियों से ठसाठस भरे हुए तथा भय के कारण प्राणियों के द्वारा ही भय से छोड़े हुए मार्ग में बलवान् हाथी सुखपूर्वक आगे बढ़े ॥ ६७ ॥

अथ हयानां हस्तिनखात्समतलभूमि रथप्रापणमाह—

शनेरनीयन्त रयात्पतन्तो रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदेः ।

सयत्नसूतायतरश्मिभुग्नग्रीवाग्रसंसक्तयुगेस्तुरङ्गैः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—रयात् पतन्तः रथाः सयत्नसूतायतरश्मिभुग्नग्रीवाग्रसंसक्तयुगेस्तुरङ्गैः (अत एव—) अखेदेः तुरङ्गैः हस्तिनखात् शनेः क्षितिम् अनीयन्त ।

बालबोधिनी—रयात् = वेगात् । पतन्तः = धावन्तः । रथाः = स्यन्दकाः ।

सयत्नसूतायतरश्मिभुग्नग्रीवाग्रसंसक्तयुगेः = प्रयत्नशीलसारथ्याकृष्टप्रग्रहकैः ।

भूतकण्धराग्रलग्नयुग्यैः । (अत एव—) अखेदेः = खेदरहितैः, अश्रान्तेः । तुरङ्गैः = अश्वैः ।

हस्तिनखात् = पुरद्वारसमीपात् प्रदेशात् । शनेः = मन्दं मन्दम् । क्षितिम् = स्थितिम् ।

समतलभूमिम् । अनीयन्त = प्रापिताः, नीताः । हस्तिनखविषये कश्चिदाह—
‘पूर्वद्वारं परिकूटं तु सन्तो हस्तिनखं विदुः’ इति । अत्र यथावद्वस्तुवर्णनात्
समावोक्त्यलङ्कारः ।

कोशः—‘नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः’ इत्यमरः । ‘अथ
ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि’ इत्यमरः । ‘कूटं पूर्वद्वारं यद्धस्तिनखस्तस्मिन्’
इत्यमरः । ‘किरणप्रग्रहौ रश्मौ’ इत्यमरः ।

समासः—ग्रीवाणाम् अग्राणि ग्रीवाग्राणि (ष० त०), यत्नेन सह वर्त-
मानाः सयत्नाः (व० व्री०), ते च ते सूताः—सयत्नसूताः (क० घा०), तैः
जायताः सयत्नसूतायताः ते च ते रश्मयः सयत्नसूतायतरश्मयः (क० घा०)
तैः भुग्नानि (वृ० त०) तानि च तानि ग्रीवाग्राणि च (क० घा०) सयत्न-
सूतायतरश्मिभुग्नग्रीवाग्राणि, तेषु संसक्ताः युगाः येषां तैः—सयत्नसूतायतरश्मि-
भुग्नग्रीवाग्रसंसक्तयुगैः (व० व्री०) । न विद्यते खेदो येषां तैः अखेदैः
(व० व्री०) ।

व्याकरणम्—पतन्तः—पत्लु गती + शतृ = जस् । अनीयन्त—णीञ् + कर्मणि
छङ्-ञ ।

हिन्दी—(ढालू भूमि होने से) वेगपूर्वक चलते हुए रथों को प्रयत्नपूर्वक
सारथियोंके द्वारा खींचे गये लगाम से टेढ़ी गर्दन के अग्र भाग में सटे हुए
रथ (रथाग्रभाग में लगे हुए लम्बे काष्ठविशेष) वाले घोड़े बिना श्रम के ही
हस्तिनख (द्वार की ढालू भूमि) से समतल भूमि पर लाये ।

टिप्पणी—नगर के बाहरी फाटक पर शत्रु लोग आसानी से न चढ़ सकें
इसलिए उस फाटक (बहिर्द्वार) की भूमि ढालू बनाई जाती थी, इसी को
‘हस्तिनख’ कहते हैं ॥ ६८ ॥

अथ द्वारकायाः स्वद्वारवतीत्वं नेष्टमासीदित्याह—

वल्लोमिभिस्तत्क्षणहीयमानरथ्याभुजाया बल्यैरिवास्याः ।

प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीद् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—दलोमिभिः बल्यैः इव तत्क्षणहीयमानरथ्याभुजायाः (अत एव—)
अस्याः पुरः, चक्रपाणौ निष्क्रामति (सति) प्रायेण द्वारवतीत्वम् इष्टं न
आसीत् ।

बालबोधिनी—वल्लोमिभिः = सेनातरङ्गैः । बल्यैरिव = कङ्कणैरिव, कट-
कैरिव । तत्क्षणहीयमानरथ्याभुजायाः = हरिनिष्क्रमणकालत्यज्यमानप्रतोली-

बाहोः । (अत एव—) अस्याः = निर्दिष्टायाः । पुरः = पुर्याः, द्वारकायाः
चक्रपाणी = श्रीकृष्णे । निष्क्रामति = निर्गच्छति सति । प्रायेण = श्रुता
द्वारवतीत्वं = द्वारकात्वम् । स्वस्वरूपमिति भावः । इष्टम् = अभीष्टम् । नासीत् =
नाभूत् । श्रीकृष्णविरहे तद्वैफल्यादिति भावः । स धन्यो देशो यत्र देवः श्रीकृष्णः
साक्षात्तिष्ठति तच्छून्यया मया किं क्रियते इत्यवोधीत्यर्थः । अथ च—द्वारवतीत्वम् =
द्वारवत्वम्, बहुद्वारत्वम्, तस्या नेष्टमभूत् । तस्य श्रीकृष्णनिष्क्रमणहेतुत्वात् ।
हि मम बहूनि द्वाराणि नाऽभविष्यन् तत्कथमच्युतो बहिरयास्यत्, इति द्वारवत्
निनिन्द । लोकेऽपि या स्त्री बहुद्वारा भवति सा पुरुषेण त्यज्यते । किञ्च—कस्या
महिलायाः पत्युः देशान्तरं गच्छत आत्मा नैव बहुमतो भवति । अत्रोपमासङ्गी-
त्प्रेक्षा प्रायेणेत्यनेन व्यज्यते ।

कोशः—‘आवापकः परिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘पू-
पुरीनगर्यां वा पत्तनं पुटभेदनम् । स्थानीयं निगमः’ इत्यमरः ।

समासः—वलानि ऊर्मयः इव वलोर्मयः, तैः—वल्लोर्मिभिः (उपमितसमासः)
तत्क्षणे हीयमाना सा चाज्ज्ञौ रथ्या तत्क्षणहीयमानरथ्या (क० घा०) सा मुने-
यस्याः सा तस्याः—तत्क्षणहीयमानरथ्याभुजायाः । (व० व्री०) । चक्रं पाणी
स तस्मिन् चक्रपाणी (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—निष्क्रामति—निस् + क्रमु + शतृ । आसीत्—अस् + क्त्वा
तिप् ।

हिन्दी—कङ्कणों के समान सेना-प्रवाह अर्थात् सेनासमुदाय द्वारा, श्रीकृष्ण
भगवान् के द्वारकापुरी से बाहर निकल जाने पर तत्काल छोड़ी गयी गली-
भुजा वाली (नायिकारूपिणी) द्वारकापुरी की मानो अपना द्वारका
अभीष्ट नहीं हुआ ।

टिप्पणी—जैसे कोई स्त्री घर घर (द्वार-द्वार पर) घूमती फिरती है
उसका पति उसे छोड़ देता है । तब वह कङ्कणों को उतार देती है तथा
बहुत द्वारों पर घूमना फिर अभीष्ट नहीं होता है । तब वह आत्मनिन्दा करती
है । उसी प्रकार जब द्वारकापुरी की गलीरूप भुजा से सेनारूप कङ्कण
श्रीकृष्ण बाहर निकल गये तो उसको अपना द्वारवती (बहुत द्वारों वाली)
होना अभीष्ट नहीं हुआ । अर्थात् उस समय द्वारकापुरी ने सोचा कि यदि मुझे
बहुत से द्वार नहीं होते तो श्रीकृष्ण भगवान् मुझे छोड़कर किस प्रकार
बाहर निकलते । वह स्थान धन्य है जहाँ भगवान् श्रीकृष्ण निवास करते हैं ।

पर द्वारकापुरी को नायिका, गली को उसकी मुजा, श्रीकृष्ण भगवान् को
तथा सेनाप्रवाह को कङ्कण होने की कल्पना की गयी है ॥ ६६ ॥

अथासर्गसमाप्तेः समुद्रं वर्णयति—

पारेजलं नीरनिधेरपश्यन् मुरारिरानीलपलाशराशीः ।

वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः ॥ ७० ॥

अन्वयः—मुरारिः नीरनिधेः पारेजलम् आनीलपलाशराशीः (अत एव—)

उत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः वनावलीः अपश्यत् ।

बालबोधिनी—मुरारिः = श्रीकृष्णः । नीरनिधेः = समुद्रस्य । पारेजलम् =
जलानां पारे, जलानां परतीरे । आनीलपलाशराशीः = ईषत्समन्ताद् वा

सामपत्रनिचयाः हरितपर्णपूर्णा इत्यर्थः । (अत एव—) उत्कलिका—सहस्रप्रति-
क्षणोत्कूलितशैवलाभाः = कल्लोलसमूहप्रतिक्षणतटप्रापितशैवलसमानकान्तीः, तत्सदृशी-

इत्यर्थः । वनावलीः = अरण्यपङ्क्तीः । अपश्यत् = अवलोकयामास, ददर्श ।

वया—वनावलीः शैवलाभाः अपश्यत्, शैवालमित्युत्प्रेक्षां चक्रे । अत्रोपमोत्प्रेक्षयोः
सन्देहसङ्करः ।

कोशः—‘पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्’ इत्यमरः । ‘ऊर्मिरुत्कलि-
कल्लोलकल्लोललहरिस्तथा’ इति हलायुधः । ‘कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं
निपु’ इत्यमरः । ‘वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी’ इत्यमरः । ‘जलनीली तु शेवालं
शैवालः’ इत्यमरः ।

समासः—मुरस्य अरिः मुरारिः (ष० त०) । नीराणां निधिः नीरनिधिः,
तस्य नीरनिधेः (ष० त०) । जलानां पारे इति पारेजलम् (अव्ययीभावः) ।
आनीलाः पलाशानां राशयो यासां ताः—आनीलपलाशराशीः (व० व्री०) ।
उत्कलिकानां सहस्राणि—उत्कलिकासहस्राणि (ष० त०), तैः प्रतिक्षणम्
उत्कूलिताः—‘उत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलिताः (तृ० त०), ते च ते शैवलाः
(क० घा०) तेषाम् आभा इव आभा यासां ताः उत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कू-
लितशैवलाभाः (व० व्री०) । वनानाम् आवलयः वनावलयः (ष० त०)
ताः वनावलीः ।

व्याकरणम्—पारेजलम्—जलानां पारे इति विग्रहे ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’
(२।१।१७) इत्यव्ययीभावसमासः । उत्कूलित—उत्कूलशब्दात् ‘तत्करोति
उदाचष्टे’ (ग०) इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । अपश्यत्—दृशिर् प्रेक्षणे + लङ्—
तिप् ।

हिन्दी—(अब यहाँ सर्ग की समाप्ति (३ । ८२) । तक समुद्र का वर्ण करते हैं) श्रीकृष्ण भगवान् ने समुद्र के जल के पार (दूसरे तट पर) श्यामवर्ण पत्तों के समूहों वाली (अत एव—) सहस्रों जलतरङ्गों से प्रतिक्रिया किनारे पर ढेर किये गये शैवाल के समान कान्ति वाली वनपङ्क्तियों को देखा ॥ ७० ॥

समुद्रवर्णने प्रचलिते तत्र श्रीकृष्णस्य समुद्रतटस्थितद्रुमप्रेक्षणमाह—

लक्ष्मीभृतोऽम्भोधितटाधिवासान् द्रुमानसौ नीरदनीलभासः ।

लतावधूसम्प्रयुजोऽधिवेलं बहूकृतान् स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥

अन्वयः—असौ अधिवेलम् लक्ष्मीभृतः अम्भोधितटाधिवासान् नीरदनीलभासः लतावधूसम्प्रयुजः द्रुमान् बहूकृतान् स्वान् इव पश्यति स्म ।

बालबोधिनी—असौ = श्रीकृष्णः । अधिवेलं = वेलायाम्, समुद्रतटे । लक्ष्मीभृतः = शोभाधारिणः, अन्यत्र—श्रीदेवीधारिणः । अम्भोधितटाधिवासान् = समुद्रतटकृतवसतीन्, समुद्रतटस्थितानित्यर्थः । नीरदनीलभासः = मेघसमानकृष्णकान्तीन् । तथा—लतावधूसम्प्रयुजः = वल्लकीकलत्रसंयुक्तान्, वल्लीसम्भानित्यर्थः । द्रुमान् = वृक्षान् । बहूकृतान् = अनेकीकृतान् । स्वानिव = स्वकीयान् देहानिव पश्यति स्म = विलोकयामास, आत्मतुल्यान् मेने इत्यर्थः । मदीया इवैते बहू देहा इत्यवोधीत्यर्थः । ये भगवदात्मानस्तेज्ज्वल्यमेव वक्षसि श्रीभृतः समुद्रवल्गुशायिनः मेघश्यामाश्च सत्यभामारुक्मिणीप्रभृतिवधूसंयुक्ताश्च । श्लेषसङ्कीर्णोत्प्रेक्षेयम् ।

कोशः—‘लक्ष्मीः सम्पत्तिशोभयोः’ इति मेदिनी । ‘लक्ष्मीः पद्मालया पद्मकमला श्रीहृरिप्रिया’ इति चाञ्चरः । ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिप्वात्मीये स्वोर्जितं धने’ इत्यमरः । ‘वल्ली तु व्रततिलता’ इत्यमरः ।

० समासः—वेलायामित्यधिवेलम् (विभक्त्यर्थेऽज्ययीभावः) । लक्ष्मीं विभ्रतीति लक्ष्मीभृतः (उपपदसमासः) । अम्भोधेः तटम्—अम्भोधितटम् (५० तं) तस्मिन् अधिवासो येषां तान्—नीरदनीलभासः (व० ब्री०) । लताः वध्वः इव लतावध्वः (उपमितसमासः), अन्यत्र—लताः इव वध्वः (शाकपाथिवादिवान्मध्यपदलोपी समासः), ताभिः सम्प्रयुज्यन्ते इति लतावधूसम्प्रयुजः, तान्—लतावधूसम्प्रयुजः (उपपदसमासः) ।

व्याकरणम्—सम्प्रयुजः—सम् + प्र + युज् + त्रिप् । पश्यति स्म—‘दृशिर्
इति धातोः स्मयोगे ‘लट् स्मे’ (३।२।११८) इति भूते लट्-तिप् ।

हिन्दी—उन श्रीकृष्ण भगवान् ने समुद्र तट पर लक्ष्मीयुक्त (शोभावाले,
श्री से युक्त), समुद्रतट पर स्थित, नीलमेघ के समान श्याम कान्ति-
युक्त (पक्षा—नील मेघ द्वारा कान्तिमान्) लतारूपी स्त्रियों से युक्त वृक्षों को
रूप ग्रहण किये हुए अपने शरीर के समान देखा ॥ ७१ ॥

श्रीकृष्णः समुद्रमपस्मारिणमाशशङ्के इत्याह —

आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलदभुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥

अन्वयः—असौ आश्लिष्टभूमिम् उच्चैः रसितारं लोलदभुजाकारवृहत्तरङ्गं
आपगमानम् आपगानां पतिम् अपस्मारिणम् आशशङ्के ।

बालबोधिनी—असौ = श्रीकृष्णः । आश्लिष्टभूमिं = आलिङ्गितभूतलम् ।
उच्चैः = तारम्; तारस्वरेण, अतिशयेन वा । रसितारं = क्रन्दितारम् । लोलद-
भुजाकारवृहत्तरङ्गम् = चञ्चलद्वाहुसदृशमहत्कल्लोलम् । फेनायमानं = डिण्डीर-
मुद्वमन्तम् । आपगानां = नदीनाम् । पतिं = स्वामिनम् । समुद्रमित्यर्थः ।
अपस्मारिणम् = अपस्माररोगिणम् । आशशङ्के = उत्प्रेक्षां चक्रे; तत्कर्मयोगा-
दिति भावः । अपस्मार्यपि भूमिमालिङ्गति, उच्चैः, क्रन्दति, चपलबाहुश्च भवति;
अं श्लेष्माणं चोद्वमति । यथाहुर्नैदानिकाः—

क्रुधैर्घातुमिराहतेऽथ मनसि प्राणी मनः सन्दिशन्दन्तान्,

खादति फेनमुद्गिरति दोः पादौ क्षिपन्मूढधीः ।

पश्यन् रूपमसत्क्षितौ निपतति व्यर्थं करोति क्रियाम्,

विभ्यत्स स्वयमेव शाम्यति गते वेगे त्वपस्मारकम् ॥ इति ॥

कोशः—‘डिण्डीरोऽन्धिकफः फेनः’ इत्यमरः । ‘भुजबाहू प्रवेष्टो दोः’
इत्यमरः ।

समासः—आश्लिष्टा भूमिः येन स तम्—आश्लिष्टभूमिम् (व० ब्री०) ।
लोलन्तश्च ते भुजाश्च लोलदभुजाः (क० घा०) तेषाम् आकार इव आकार
येषां ते—लोलदभुजाकारः (व० ब्री०) ते च ते वृहत्तरङ्गाः (क० घा०), ते
सन्ति यस्य स; तम्—लोलदभुजाकारवृहत्तरङ्गम् (व० ब्री०) । अपां समूहः
आपम्, तेन गच्छन्तीति आपगाः, तासाम्—आपगानाम् ।

व्याकरणम्—फेनायमानाम्—फेन + क्यङ् 'फेनाच्चेति वक्तव्यम्' (वा०)
इति । आशशङ्के—आङ् + शकि शङ्कायां + लिट्-त-एश् ।

हिन्दी—उन श्रीकृष्ण भगवान् ने भूमि का आलिङ्गन करते हुए, (धृति
पर फैले हुए, पक्षा०—पृथिवी पर पड़े हुए), उच्च ध्वनि करते हुए (पक्षा०—
जोर से चिल्लाते हुए), चञ्चल बाहुओं के समान विशाल तरङ्गों वाले, के
युक्त, (पक्षा०—लार युक्त मुख से झागों को गिराते हुए) नदियों के पति मृगी
को मृगी का रोगी समझा ॥ ७२ ॥

श्रीकृष्णः समुद्रतटे मुक्तावलीरपश्यदित्याह—

पीत्वा जलानां निधिनातिगार्ध्याद् वृद्धिं गतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः ।

क्षिता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं मुक्तावलीराकलयाञ्चकार ॥ ७३ ॥

अन्वयः—सः अधिवेलं जलानां निधिना अतिगार्ध्यात् पीत्वा वृद्धिं
आत्मनि नैव मान्तीः, क्षिताः इन्दो रुचः इव मुक्तावलीः आकलयाञ्चकार ।

बालबोधिनी—सः = श्रीकृष्णः । अधिवेलं = अधितीरम्, समुद्रतटे
जलानां = पानीयानाम् । निधिना = आकरेण । समुद्रेणेत्यर्थः । अतिगार्ध्यात् =
'अतिलाम्पट्यात्' तृष्णाभरादित्यर्थः । पीत्वा = पानविषयीकृत्य । वृद्धिः =
विशालताम् । गतेऽपि = प्राप्तेऽपि । चन्द्रोदये समुद्रस्य वृद्धिरित्याह
आत्मनि = शरीरे । नैव = न हि । मान्तीः = वर्तमानाः । अतिरिच्यमान
इत्यर्थः । क्षिताः = उद्गीर्णाः । अतितृष्णयोत्कटं पीत्वाऽन्तरमानाद् बहिर्द्वारा
इत्यर्थः । इन्दोः = चन्द्रस्य । रुचः = मरीचीः । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । मुक्तावलीः =
मौक्तिकानि । आकलयाञ्चकार = आकलयामास; अवोधि । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कोशः—'आत्मा देहे धृती जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः
'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः' इत्यमरः । 'वेला कूलविकारो
इति विश्वः ।

समासः—वेलायामिति अधिवेलम् (विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः) । वक्ति
गार्ध्याम्—अतिगार्ध्याम्, तस्मात्—अतिगार्ध्यात् (प्रादिसमासः) । मुक्तावलीः
आवलयः मुक्तावलयः ताः मुक्तावलीः (ष० त०) ।

व्याकरणम्—पीत्वा—पा पाने + क्त्वा । आकलयाञ्चकार—आङ् क
अख्याने + लिट्—करोतेरनुप्रयोगः ।

हिन्दी—श्रीकृष्ण भगवान् ने समुद्र के द्वारा अत्यन्त लालच से चन्द्रकिरणों
को अधिक मात्रा में पीकर बड़े हुए भी अपने (शरीर अर्थात् मध्य भाग) में

व समाती हुई, अत एव वमन की हुई चन्द्रकिरणों के समान समुद्रतट पर (पड़े हुए) मोतियों को माना ॥ ७३ ॥

अथ श्रीकृष्णस्य मेघदर्शनमाह—

साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।

तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः सोऽम्भांसि मेघान्पिबतो ददर्श ॥ ७४ ॥

अन्वयः—अमी साटोपम् अनिशं नदन्तः यैः उर्वीं समन्ततः प्लावयिष्यन्ति तानि अम्भांसि पयोधेः एकदेशात् निभृतं पिबतः मेघान् स ददर्श ।

बालबोधिनो—अमी = इमे मेघाः । साटोपम् = ससम्भ्रमम्, साडम्बरम् ।

निशम् = अहोरात्रम् । नदन्तः = गर्जन्तः । यैः = यैरम्भोमिः । उर्वीं = पृथिवीम् ।

समन्ततः = सर्वदिक्षु । प्लावयिष्यन्ति = आपूरयिष्यन्ति । पृथिवी जलमग्नां करिष्य-

तीति भावः । तानि = पूर्वोक्तानि । अम्भांसि = जलानि । पयोधेः = समुद्रस्य ।

एकदेशात् = एकभागात्, एककोणात् । निभृतं = निःशब्दं निश्चलं वा यथा भवति

तथा । पिबतः = शृङ्खलतः, पानविषयीकुर्वतः । मेघान् = जलदान् । ददर्श = अपश्यत् ।

वेचलेः पृथिवी पूर्यते स तस्यैकदेशः । एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नरूपत्वं व्यज्यते ।

अन्योऽपि कश्चिन्महाघनः कस्मैचित् स्वल्पमपि एतावद् ददाति न सर्वमपि,

परमदिरङ्गं कुरुते ।

कोशः—‘अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्’ इत्यमरः । अत्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्बलाहकः । धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोम्बुभृत्’ इत्यमरः । ‘ससम्भ्रमाटोपसंरम्भाः’ इत्यमरः ।

समासः—आटोपेन सह वर्तमानं यथा भवति एवम्—साटोपम् ।

व्याकरणम्—नदन्त—णद अव्यक्ते शब्दे + शतृ + जस् । ददर्श—दृशिर् प्रेक्षणे + लिट्—तिप्—णल् ।

हिन्दी—ये बादल दर्प के साथ रात-दिन गर्जते हुए जिन जलों से पृथिवी को सब तरफ से आपूर्ण (प्लावित) कर देंगे । उन जलों को समुद्र के एक भाग से शान्ति से पीते हुए बादलों को श्रीकृष्ण भगवान् ने देखा ॥ ७४ ॥

अथ श्रीकृष्णस्य नदीदर्शनमाह—

उद्धृत्यमेघैस्तत एव तोयमथ मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।

आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—मुनीन्द्रैः तत एव अथम् इव मेघैः तत एव तोयम् उद्धृत्य

सम्प्रणीताः अम्बुराशि पतन्तीः नदीः वेदं पतन्तीः स्मृतीः इव हरिः आलो-
यामास ।

बालबोधिनी—मुनीन्द्रैः = मनुयाज्ञवल्क्यपराशरादिभिर्यतिभिः । ततः =
वेदात् । अर्थमिव = अभिधेयार्थमिव । उद्घृत्य = गृहीत्वा । सम्प्रणीताः =
रचिताः । मेघैः = घनैः । तत एव = अम्बुराशेरिव । तोयं = जलम् । उद्घृत्य =
गृहीत्वा । संप्रणीताः = निष्पादिताः; समुत्पादिताः । अम्बुराशिम् = समुद्रम् ।
पतन्तीः = प्रविशन्तीः । नदीः = सरितः । वेदं = ऋग्वेदादिकम् । प्रविशन्तीः =
अन्तर्भवन्तीः । तेन सहैकार्थं यान्तीः । अर्थसाम्यमेव स्मृतीनां श्रुतिषु निपातः ।
स्मृतीः = मन्वादिसंहिता इव । हरिः = श्रीकृष्णः । आलोकयामास = अद्रासीत् ।
यथा मेघैः समुद्रादेव जलं गृहीत्वा समुत्पादिता नद्यः समुद्रे एव विलीयन्ते तथैव
स्मृतयोऽपि मन्वादिभिः ऋषिभिः वेदार्थमेव गृहीत्वा रचिताः, तत्रैव चान्तर्भवन्ति ।
अर्थसाम्यमेव स्मृतीनां वेदे सम्प्रवेशः । अत्र मेघा मुनिभिरुपमीयन्ते, तोयमर्थं,
नद्यः स्मृतिभिः, उदधिर्वेदेन । तत इवादयोऽनेके एव न्याय्या इत्यभिमुक्ताः ।
अनेकैवेयमुपमा ।

कोशः—‘वाचंयमो मुनिः’ इत्यमरः । ‘अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिः’
इत्यमरः ।

समासः—मुनिषु इन्द्रः मुनीन्द्रः ते—मुनीन्द्राः तैः मुनीन्द्रैः (स० त०) ।
अम्बूनां राशिः अम्बुराशिः तम्—अम्बुराशिम् ।

व्याकरणम्—पतन्तीः—पत्लृ गतो + शतृ + डीप् + शस् । आलोकयामास—
आङ् + लोक्कुदशने + लिट्—तिप्—णल् + अस्तेरनुप्रयोगः ।

हिन्दी—मुनि आदि मुनीश्वरों द्वारा वेद से ही उसके अर्थ को लेकर रच
गयी तथा वेद में ही प्रविष्ट होती (वेदानुसरण करती) हुई स्मृतियों के समाप्त
मेघों द्वारा समुद्र से ही जल को लेकर (वृष्टि द्वारा) बनाई गई तथा पुनः समुद्र
में ही प्रवेश करती हुई नदियों को भगवान् श्रीकृष्ण ने देखा ।

टिप्पणी—यहाँ पर मुनीन्द्र, वेदार्थ, स्मृति और वेद उपमान हैं तथा—मेघ,
समुद्रजल, नदियाँ और समुद्र उनके उपमेय हैं । अतः यहाँ उपमा अलङ्कार
है ॥ ७५ ॥

अथ कृष्णस्य सांयात्रिकप्रशंसनमाह—

विक्रीय दिश्यानि धनान्युरुणि द्वेप्यानसावुत्तमलाभभाजः ।

तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डं सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—दिश्यानि उरूणि धनानि विक्रीय उत्तमलामभाजः, (तथा) तत्रत्यम्
 फल्गु भाण्डं तरीषु आवपतः द्वैप्यान् सांयात्रिकान् असौ अभ्यनन्दत् ।

बालबोधिनी—दिश्यानि=दिगन्तरभवानि, दिगन्तरानि तानीत्यर्थः । उरूणि =
 हानि, महामूल्यानि । धनानि = नानाद्रव्याणि । विक्रीय = मूल्येन दत्त्वा । उत्तम-
 लामभाजः = अधिकलाभवतः । (तथा—) तत्रत्यं = द्वैप्यमित्यर्थः । अफल्गु =
 अवपत, उत्तमम् । भाण्डं = मूलधनम् । पण्यद्रव्यमित्यर्थः । तरीषु = नौषु । आव-
 पतः = आदधतः, निक्षिपतः । अन्यतो भाण्डमानीय तत्र विक्रीयापरं तत्रत्यं वान्यतो
 न्त इत्यर्थः । द्वैप्यान् = समुद्रद्वीपवासिनः । सांयात्रिकान् = पोतवणिजः ।
 असौ = श्रीकृष्णः । अभ्यनन्दत् = प्रशशंस । तानग्रतः शकुनभूतानालोक्य तुतोषे-
 र्यम् ।

कोशः—‘फल्गु तुच्छमसारं च’ इति यादवः । ‘वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं
 व्याश्रमूपयोः’ इति वैजयन्ती । ‘स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः’ इत्यमरः । ‘सांयात्रिकः
 पोतवणिक्’ इत्यमरः ।

समासः—दिशि भवानि दिश्यानि । उत्तमश्चाऽसौ लाभश्च—उत्तमलामः (क०
 भा०) तं भजन्ते इति उत्तमलामभाजः (उपपदसमासः) । तत्र भवं तत्रत्यम् । न
 फल्गु अफल्गु (नञ् त० पु०) । द्वीपे भवाः द्वैप्याः तान् द्वैप्यान् । संयात्रा = सम्भूय
 तत्रा प्रयोजनं येषां तान्—सांयात्रिकान् ।

व्याकरणम्—दिश्यानि—दिश् + यत् ‘दिगादिभ्यो यत् (४।३।५४) । द्वैप्या—
 द्वीप + यञ् ‘द्वीपादनुसमुद्रं यञ्’ (४।३।१०) इति यञ् प्रत्ययः । सांयात्रिकान्—
 संयात्रा + ठञ् ‘प्रयोजनम्’ (५।१।१०९) इति । अभ्यनन्दत्—अभि + टुनदि
 षृद्धौ + लङ्—तिप् अडागमः ।

हिन्दी अनुवाद—विभिन्न दिशाओं में उत्पन्न होने वाले पदार्थों को बेचकर
 अधिक लाभ किये हुए, तथा वहाँ होने वाले बहुमूल्य पदार्थों को (अन्यत्र बेचने
 के लिए) सामुद्रिक जहाजों में रखते हुए, समुद्रद्वीपवासी व्यापारियों का
 श्रीकृष्ण भगवान् ने अभिनन्दन किया (उनके बुद्धि तथा परिश्रम की प्रशंसा
 की) ॥ ७६ ॥

अथ सर्पाणामुच्चैर्जलप्रक्षेपणमाह—

उत्पित्सवोऽन्तर्नदभर्तुश्चैर्गरीयसा

निःश्वसितानिलेन ।

पयांसि भक्त्या गरुडध्वजस्य ध्वजानिवोच्चिक्षिपिरे फणीन्द्राः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—नदभर्तुः अन्तः उत्पित्सवः फणीन्द्राः भक्त्या गरुडध्वजस्य ध्वजान् स गरीयसा निःश्वसितानिलेन पयांसि उच्चैः उच्चिक्षिपिरे ।

बालबोधिनी—नदभर्तुः = समुद्रस्य । अन्तः = अभ्यन्तराद् । उत्पित्सवः = गरुडध्वजस्य = श्रीकृष्णस्य । ध्वजानिव = पताका इव । गरीयसा = अतिमहत् । निःश्वसितानिलेन = मुखमारुतेन । पयांसि = जलानि । उच्चैः = उच्चम् । उच्चिक्षिपिरे = उत्क्षिप्तवन्तः । यतोऽसौ गरुडध्वजः, गरुडस्य चाहिर्भक्ष्यः, अत एव गरुडभयात्ते जलाद् बहिर्न निर्गताः । किन्तु जलाभ्यन्तरादेव श्रीकृष्णं प्रति भक्त्या जलकेतनानीवोच्चैरुत्क्षिप्तवन्तः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कोशः—विष्णुनारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः । दामोदरो हृषीकेशवो माधवः स्वभूः । दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः' इत्यमरः । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः ।

समासः—नदस्य भर्ता नदभर्ता तस्य नदभर्तुः, (प० त०) । उत्पित्सवः, उत्पित्सवः (प्रादिसमासः) । फणिषु इन्द्राः फणीन्द्राः (स० त०) । गरुडध्वजे यस्य सः तस्य—गरुडध्वजस्य (व० व्री०) निःश्वसितस्य अनिलः तस्य निःश्वसितानिलेन (प० त०) । ऊर्ध्वं चिक्षिपिरे—उच्चिक्षिपिरे ।

व्याकरणम्—उत्पित्सवः—उत् + पत्लु गतौ + सन् + उपत्ययः 'सनिमीयन् रभलभशकपतपदामच इस्' (७।४।५४) इति इसादेशः, 'अत्र लोपोऽभ्यासत्' इत्यभ्यासलोपः । उच्चिक्षिपिरे—उत् + क्षिप प्रेरणे + लिट्-झ-इरेच् ।

हिन्दी—समुद्र के भीतर से (बाहर) उछलने की इच्छा करने वाले बड़े सर्पों ने भक्ति से श्रीकृष्ण भगवान् के पताकाओं के समान बहुत बड़ी निःश्वसित वायु से जलों को ऊपर की ओर ऊँचा उछाला ।

टिप्पणी—श्रीकृष्ण गरुडध्वज हैं, और सर्प गरुड के भक्ष्य हैं । अतः लोप इच्छा होते हुए भी गरुड के भय से बाहर नहीं निकले और भीतर से ही वात निःश्वास वायु (फुफकार) से ही जलों को बहुत ऊँचा उछालकर, पताकाओं जैसा बनाकर, श्रीकृष्ण के प्रति भक्ति प्रकट करते हुए उनका स्वागत कर रहे हैं ॥ ७७ ॥

कृष्णे समीपं समागते समुद्रस्य तं प्रति प्रत्युद्गमनमुत्प्रेक्षते—

तमागतं वीक्ष्य युगान्तबन्धुमुत्सङ्गशय्याशयमम्बुराशिः ।

प्रत्युज्जगामेव

गुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः ॥ ७८ ॥

अन्वयः—अम्बुराशिः युगान्तबन्धुम् उत्सङ्गशय्याशयम् आगतं तं वीक्ष्य गुरु-
प्रमोदप्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः प्रत्युज्जगाम इव ।

बालबोधिनी—अम्बुराशिः = समुद्रः । युगान्तबन्धुं = कल्पान्तमित्रम् ।
अम्बुद्वन्द्वमित्यर्थः । उत्सङ्गशय्याशयम् = अङ्कशय्याशयिनम् । आगतं =
आयातम् । तं = श्रीकृष्णम् । वीक्ष्य = अवलोक्य । गुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुङ्ग-
तरङ्गबाहुः = समधिकहर्षदीर्घितोन्नतकल्लोलभुजः । प्रत्युज्जगाम = प्रत्युत्थानं
कार । सम्मेलनार्थमागतवान् । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ।

कोशः—‘मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः’ इत्यमरः । ‘गुरुस्त्रि-
लङ्घ्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान् निषेकादिकरे पित्रादौ सुमन्त्रिणि’ इति
भेदिनी ।

समासः—अम्बूनां राशिः अम्बुराशिः (ष० त०) । युगानाम् अन्तः युगान्तः
(ष० त०) , तत्र बन्धुः तम्—युगान्तबन्धुम् (स० त०) । शेतेऽस्यामिति शय्या,
उत्सङ्ग एव शय्या (रूपकसमासः) , तस्यां शेते यः सः , तम्—उत्सङ्गशय्याशयम्
(उपपदसमासः) । गुरुश्चाऽसौ प्रमोदश्च गुरुप्रमोदः (क० घा०) तेन प्रसारिता
जुङ्गा तरङ्गा एव बाहवो यस्य सः , गुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः
(व० स्त्री०) ।

व्याकरणम्—उत्सङ्गशय्याशयम्—उत्सङ्ग + शय्या + शीङ् + अच् । ‘अधि-
करणे शेते’ (३।२।१५) इत्यच्प्रत्ययः । प्रत्युज्जगाम—प्रति + उद् + गम्लृगतौ +
लिट्—तिप्—णल् ।

हिन्दी—प्रलय काल के सखा तथा गोदीं (समुद्र का मध्य भाग) रूपी शय्या
पर सोने वाले, आये हुए उन श्रीकृष्ण भगवान् को देखकर समुद्र ने बड़े हर्ष से
जैसे तरङ्गरूपी भुजाओं को फैलाते हुए प्रत्युद्गमन किया (श्री भगवान् के अतिथि
परकार के लिए अगवानी की) ॥ ७८ ॥

अथ नभस्वतः श्रीकृष्णस्वेदलवमार्जनमाह—

उत्सङ्गिताम्भःकणको नभस्वानुदन्वतः स्वेदलवान्ममार्जं ।

तस्यानुवेलं व्रजतोऽधिवेलमेलालतास्फालनलब्धगन्धः ॥ ७९ ॥

अन्वयः—उत्सङ्गिताम्भःकणकः एलालतास्फालनलब्धगन्धः उदन्वतः नभस्वान्
अधिवेलं व्रजतः तस्य स्वेदलवान् अनुवेलं ममार्जं ।

बालबोधिनी—उत्सङ्गिताम्भः कणकः = स्वमध्यगृहीतजलबिन्दुः । ‘कणकः’
इत्यस्य स्थाने ‘कणिकः’ इति पाठान्तरेऽपि समास एवार्थः । एलालतास्फालनल-

ध्वगन्धः = एलावल्लरीसङ्घर्षणप्राप्तसौरभः । 'एलालता' इत्यस्य स्थाने 'एला वना' इति पाठान्तरम् । तत्रवनम् = अरण्यमित्यर्थः । उदन्वतः = समुद्रस्य नमस्वान् = वायुः । अधिवेलं = वेलायाम् । समुद्रस्य तीरे । व्रजतः = गच्छतः । तस्य = श्रीकृष्णस्य । स्वेदलवान् = घर्मविन्दून् । अनुवेलं = प्रतिक्षणम् । ममार्जं = स्फोटयामास, जहार । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

कोशः— 'वेला कूले च जलधेर्वेला तीरविकारयोः' इति विश्वः ।

समासः—उत्सङ्गिनः कृताः उत्सङ्गिताः । अम्भसःकणाः अम्भःकणः (ष० त०), उत्सङ्गिताः अम्भःकणाः येन सः—उत्सङ्गिताम्भःकणकः (व्री०) । एलायाः लताः एलालताः (ष० त०) तासाम्—आस्फालनम्—एलालतास्फालनम् (ष० त०) तेन लब्धो गन्धो येन सः—एलालतास्फालनलब्धगन्धः (व० व्री०) । उदकानि सन्ति अस्मिन्निति उदन्वान्, तस्य—उदन्वतः । वेलायामिति अधिवेलम् (विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः) । स्वेदस्य लवाः तान्—स्वेदलवान् (ष० त०) । वेलामनतिक्रम्येति—अनुवेलम्, अथवा—वेलायां वेलायापिति—अनुवेलम् (यथार्थेऽव्ययीभावः) ।

व्याकरणम्—उत्सङ्गित—'तत्करोति—' (ग०) इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । उत्सङ्गिताम्भःकणकः—उत्सङ्गित + अम्भःकण + कप् 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५) इति । ममार्जं—मृजशुद्धौ + लिट्—तिप्—णल् ।

हिन्दी—अपने मध्य में जल कणों को ग्रहण किया हुआ (अत एव शीतल) इलायची की लताओं को कल्पित करने से गन्धयुक्त, समुद्र का वायु समुद्र तट पर चलते हुए उन श्रीकृष्ण भगवान् के पसीने के बिन्दुओं को प्रतिक्षण दूर कर रहा था ॥ ७६ ॥

अथ श्रीकृष्णचमूनां लवणसमुद्रभूमिप्रदेशप्राप्तिमाह—

उत्तालतालीवनसम्प्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः ।

आसेदिरे लावणसैन्धवीनां चमूचरैः कच्छभुवां प्रदेशाः ॥ ८० ॥

अन्वयः—चमूचरैः उत्तालतालीवनसम्प्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः लावणसैन्धवीनां कच्छभुवां प्रदेशाः आसेदिरे ।

बालबोधिनी—चमूचरः = सैनिकैः । उत्तालतालीवनसम्प्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः = उन्नततालवृक्षविशेषकानननिःसृतवायुद्विधाकृतकेतकीलताः । लावणसैन्धवीनां = क्षीरसागरसम्बन्धिनीनाम् । कच्छभुवा = कच्छभूमिवा

अनुपभूमीनाम् । प्रदेशाः = भागाः । आसेदिरे = प्राप्ताः । अत्र स्वभावोक्तिरनुप्रास-
बलङ्कारौ । ओजःश्लेषसौकुमार्याद्यनेकगुणानां सौन्दर्यमत्र विलसति ।

कोशः — 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः ।

समासः—चमूपु चरन्तीति चमूचराः, तैः चमूचरैः (उपपदसमासः) । उता-
द्यानि च तानि तालीवनानि—उत्तालतालीवनानि (क० धा०) तेषु सम्प्रवृत्तः
(ष० त०) स चाऽसौ समीरः (क० धा०) तेन सीमन्तिता केतव्यो यत्र ते-
उत्तालतालीवनसम्प्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः (व० ब्री०) । लवणस्य सिन्धुः
लवणसिन्धुः (प० त०) तस्य इमाः लावणसैन्धव्यः, तासाम्—लावणसैन्धवीनाम् ।
कच्छस्य भुवः कच्छभुवः (ष० त०) तासाम्—कच्छभुवाम् ।

व्याकरणम् — चमूचरैः—चमूचर + ट 'चेरेष्टः' (३।२।१६) इति टप्रत्ययः ।
लावणसैन्धवीनाम्—लवणसिन्धोरिमाः लावणसैन्धव्यः 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण, 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । आसेदिरे—आङ् + षद्लृ
विसरणगत्यवसादनेषु + कर्मणि लिट्-भ्र-इरेच् ।

हिन्दी—श्रीकृष्ण भगवान् के सैनिकों ने ऊँचे-ऊँचे ताड़ के वनों में चलने वाली
वायु से चोटीरूप बन रही हैं केतकी लताएँ जिनमें उन क्षारसमुद्र के जलवाले
(दलदली भूमियों वाले) प्रदेशों को प्राप्त कर लिया ।

टिप्पणी—श्रीकृष्ण के सैनिक उन जलप्राय प्रदेशों में पहुँचे जहाँ पर ऊँचे-
ऊँचे तालवृक्षों के वनों में सुगन्धित वायु बह रहा था, तथा उस वायुसे वृक्षों पर
चढ़ी हुई केतकी लताएँ तथा उनके पुष्प स्त्री के सिर के बालों की चोटी की
तरह बीच से दो भागों में विभक्त हो रहे थे । इस श्लोक में स्वभावोक्ति तथा
अनुप्रास अलङ्कार हैं तथा ओज, श्लेष, सौकुमार्य आदि अनेक गुणों का सौन्दर्य
दमक रहा है ॥ ८० ॥

अथ श्रीकृष्णचमूचराणां समुद्रादतिथिसत्कारप्राप्तिमाह—

लवङ्गमालाकलितावतंसास्ते नारिकेलान्तरपः पिबन्तः ।

आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रादभ्यागतस्य प्रतिपत्तिमीयुः ॥ ८१ ॥

अन्वयः—लवङ्गमालाकलितावतंसा नारिकेलान्तः अपः पिबन्त आस्वादितार्द्र-

क्रमुकाः ते समुद्रात् अभ्यागतस्य प्रतिपत्तिम् ईयुः ।

बालबोधिनी—लवङ्गमालाकलितावतंसाः = सुगन्धिवृक्षकुसुममाल्यग्रथितशेखराः;

लवङ्गमाल्यकृतभूषणाः । नारिकेलान्तः = नारिकेलाम्यन्तरे इत्यर्थः । अपः = जलानि ।

पिबन्तः = पानविषयीकुर्वन्तः । आस्वादितार्द्रक्रमुकाः = भक्षितसरसपूगफलाः ।

ते = चमूचराः । समुद्रात् = सागरात् । अभ्यागतस्य = अतिथेः । प्रतिपत्तिः = गौरवम् सत्कारम् । ईयुः = आपुः । यथाऽऽगन्तुकः-पूज्यते तथा समुद्रेण तेजः चिता इत्यर्थः । क्वचिद् 'ईयुः' इत्यस्य स्थाने 'आपुः' इत्येव पाठः । अर्थस्तुभ्यः समान एव । अत्रातिथिप्रतिपत्तिप्राप्तेर्विशेषणगत्या अवतंसकलनादिपदार्थहेतुत्वात्कल्प- लिङ्गमलङ्कारः । तेन समुद्रचमूचराणां गृहस्थाभ्यागतौपम्यप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कार- च्वनिः ।

कोशः—'घोष्ठा तु पूगः क्रमुकः' इत्यमरः 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तां प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च' इति विश्वः ।

समासः—लवङ्गानां मालः लवङ्गमालाः (ष० त०), ताभिः कलिः अवतंसाः यैस्ते-लवङ्गमालाः कलितावतंसाः (व० व्री०) । नारिकेलस्य अन्तः नारिकेलान्तः (ष० त०) । आर्द्राश्च ते क्रमुकाश्च आर्द्रक्रमुकाः (क० षा०), आस्वादिताः आर्द्रक्रमुकाः यैस्ते-आस्वादितार्द्रक्रमुकाः (व० व्री०) अभितः आपः अभ्यागतः (प्रादिसमासः) ।

व्याकरणम्—पिवन्तः—पा (पिब्) + शतृ + जस् । ईयुः—इण् गतो + लिट्—झि—उस् ।

हिन्दी—लवङ्ग माला से शिरोभूषण बनाये हुए तथा नारियल के भीतर के पानी को पीते हुए तथा कच्ची सुपारी का स्वाद लिये हुए श्रीकृष्ण भगवान् के लक्ष्मीसैनिकों ने समुद्र से अतिथि सत्कार को प्राप्त किया ॥ ८१ ॥

अथ श्रीकृष्णसैन्यस्य समुद्रस्य च परस्परमन्तरमाह—

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः

प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ।

परिचलतो वलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रिय—

श्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाभवदन्तरं महत् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये अष्टादशोऽध्याये

पुरीप्रस्थानो नाम तृतीयः सर्गः ।

अन्वयः—परितः तुरगशताकुलस्य प्रतिपथं प्रमथितभूभृतः सततं धृतश्रियः पुरः परिचलतः वलानुजबलस्य परम् एकतुरङ्गजन्मनः महीभृता भृशं मथितस्य चिरविगतश्रियः जलनिधेः च तदा महत् अन्तरम् अभवत् ।

बालबोधिनी—परितः = समन्तात् । तुरगशताकुलस्य = अश्वसमूह-
व्याप्त्यः । अपरिमिताश्वस्येत्यर्थः । प्रतिपथं = प्रतिमार्गम् । प्रमथितभूभृतः =
भुण्णविपक्षनृपस्य, विदीर्णपर्वतस्य वा । सततं = निरन्तरम्; सर्वदा । धृतश्रियः =
महीकस्य । पुरः = अग्रे, नगराद् वा । परिचलतः = परिगच्छतः, बलानुज-
वस्य = श्रीकृष्णसैन्यस्य । परं = केवलम् । एकतुरङ्गजन्मनः = उच्चैःश्रवोमात्रे-
णाश्वोत्पत्तेः । एकोऽपि जात एव न त्वस्तीति भावः । महीभृता = मन्दराद्रिणा;
राजा च । भृशम् = अत्यन्तम् । मथितस्य = विलोडितस्य । न तु स्वयं
कस्यापि मथितेति भावः । चिरविगतश्रियः = बहुकालनिवृत्तलक्ष्मीकस्य ।
उत्पत्यनन्तरमेवास्याः हरिस्वीकरणादिति भावः । जलनिघेश्व = समुद्रस्य च ।
तदा = प्रस्थानसमये । महत् = अधिकम् । अन्तरं = दूरगमनादिव्यवधानम् ।
अभवत् = अभूत् । समुद्राद् बलं दूरं गतमित्यर्थः । अथवा—अन्तरं = विशेषः,
उत्तरीत्या तारतम्यमित्यर्थः । अत्रोपमेयस्य हरिवलस्योपमानाज्जलधेराधिक्य-
वर्णनाद् व्यतिरेकालङ्कारः । पञ्चकावलीवृत्तम् । 'नभजजजा जरौ नरपते ?
कथिता भुवि पञ्चकावली' इति लक्षणात् । धृतश्रीवृत्तमिति केचित् 'नभजपुस्कृता
वजजरा रचिता भुवि रुद्रदिक्पतिः' इति लक्षणात् । वल्लभदेवस्त्वत्र रुचिरा
वृत्तमाह । वृत्तमिदं वृत्तरत्नाकरादौ नास्ति ।

कोशः—'घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः । वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्य-
वसतयः' इत्यमरः । 'बलं सैन्ये बलो रामे' इत्युभयत्रापि शाश्वतः ।

समासः—तुरगाणां शतं तुरगशतम् (ष० त०) तेन आकुलस्य तुरगशता-
कुलस्य (तृ० त०) । पथि पथि प्रतिपथम् (यथार्थेऽव्ययी भावः) । प्रमथेण
प्रमथिताः भूभृतो येन स तस्य प्रमथितभूभृतः (व० व्री०) । धृता श्रीः येन
स तस्य—धृतश्रियः (व० व्री०) । बलस्य अनुजः बलानुजः (ष० त०)
तस्य—बलस्य—बलानुजबलस्य (ष० त०) । एकबासी तुरङ्गश्च—एक-
तुरङ्गः (क० घा०) एकतुरङ्गस्य जन्म यस्मात् तस्य एकतुरङ्गजन्मनः
(व० व्री०) । चिरं विगता श्रीः यस्य तस्य चिरविगतश्रियः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—अभवत्—भू + लङ्—तिप् ।

हिन्दी—चारों तरफ से सैकड़ों घोड़ों से व्याप्त, प्रत्येक मार्ग में राजाओं
को छिन्नमिन्न करने वाले (उन्हें जीतने वाले) तथा निरन्तर शोभायमान् या
लक्ष्मी से युक्त, नगर से या आगे को जाती हुई श्रीकृष्ण की सेना तथा केवल
एक (उच्चैःश्रवा) घोड़ा को उत्पन्न करने वाले, मन्दराचल के द्वारा बार-

बार मथे गये तथा बहुत समय से लक्ष्मी से रहित समुद्र का उस (प्रस्थान के) समय में बड़ा भारी अन्तर हो गया था। उक्त रीति से समुद्र की अपेक्षा सेना में बहुत अधिक उत्कर्षता थी। परन्तु कथाप्रसङ्ग की दृष्टि से सेना समुद्र से बहुत दूर निकल गयी थी, यह तात्पर्य है।

टिप्पणी—यहाँ व्यतिरेकालङ्कार तथा पञ्चकावली छन्द है ॥ ८२ ॥

इति निखिलशास्त्रनिष्णातानां पण्डितराज-श्री रामलोटन अवस्थिमहोदयानां
 शिष्येण श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठाननिष्ठानां स्वधर्मधुरन्धराणां श्री बाबुराम
 शर्मणां पुत्रेण श्रीवादामीदेवीगर्भसम्भवेन बुलन्दशहरमण्डलान्तर्गत
 खैरपुरग्रामनिवासिना मैनपुरी - मण्डलान्तर्गतशिरसा-
 गञ्जस्थार्यगुरुकुलमहाविद्यालयसाहित्यप्रधानाध्यापकेन
 श्रीरामजीलालशर्मणा विरचितायां शिशु-
 पालवधमहाकाव्यस्य बालबोधिन्यां
 तृतीयः सर्गः ।

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अ		ग		त	
लोचकैस्तोरण	२६	गोपानसीपु	४९	न केवलं यः	१९
मन्दच्युतः	३९	च		न नीतमन्येन	२०
क्षितानायत	३०	चिक्त्रंमया कृत्रिम	५१	न लङ्घयामास	२८
आ		चित्राभिरस्योपरि	४	निरन्तरालेऽपि	६७
रूपतेवोर्ध्व	१५	छ		निख्यमाना	२६
रिल्लभूमि	७२	छन्नेष्वपि स्पष्ट	५६	निषेव्यमाणेन	६२
उ		ज		निसर्गरत्तैर्वलया	७
जालतालीवन	८०	जगत्पवित्रैरपि	२	प	
रित्सवो	७७	त		परस्परस्पर्धि	५८
रज्जिताम्रमः	७९	तमङ्गदे मन्दर	६	पारेजलं नीरनिधे	७०
रूप्य मेघैस्तत	७५	तमागतं वीक्ष्य	७८	पीत्वा जलानां	७३
रूपो वर्त्म	३२	तस्यातसीसून	१७	प्रजा इवाङ्गा	६५
रौ यदि व्योम्नि	८	तस्योल्लसत्काञ्च	५	प्रवृद्धमन्द्रा	२१
क		तामीक्षमाणः	६४	प्रसाधितस्यास्य	१२
आटविस्तीर्णं	१३	तुरगशताकुलस्य	८२	प्राणच्छिदां	१४
कला दधानः	६०	तेनाम्मसांसार	६	व	
अन्तेन्दुकान्तो	४४	त्वष्टुः सदाभ्यास	३५	बलोमिमिस्तत्क्ष	६६
बुहलेनेव	४१	द		बाणाहव्याहत	६१
कृतास्पदा भूमि	३४	दिदक्षमाणाः	६१	बृहत्तलेरप्यतुलै	५०
कौवेरदिग्माग	१	घ		म	
क्षितिप्रतिष्ठोऽपि	५२	ध्वजाग्रधामा	२३	मध्येसमुद्रं ककुमः	३३
धुन्यां यदन्तःकर	५६			मुक्तामयं सारस	१०

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
मृणालमूत्रामल	३	रतां द्विया यत्र	४५	शनेरनीयन्त	३
य		रथाङ्गमत्रैऽभिव	३६	शुकाङ्गनीलोपल	
यच्छालमुत्तुङ्ग	४०	रम्या इति प्रात	५३	श्यामारुणेर्वारण	
यतः स मर्ता	२५	रराज संपादक	२२	शिलप्यद्भिरन्यो	
यदङ्गनारूप	४२	ल		स	
यस्यामजिह्वा	५७	लक्ष्मीभृतो	७१	स इन्द्रनीलस्थल	
यस्यामतिश्लक्ष्ण	४६	लवङ्गमाला	८१	साटोपमुर्वी	
यस्याश्वलद्वारि	३७	व		सावर्ण्यमाज्ञा	
यां यां प्रियः ✓	१६	वणिक्पथे पूग	३८	सुगन्धितामप्र	
यियासतस्तस्य	२४	विक्रीय दिश्यानि	७६	स्निग्धाञ्जनश्या	
र		विरोधिनां विग्र	१८	स्फुरत्तुषारांसु	
रतान्तरे यत्र	५५				

॥ श्रीः ॥

शिशुपालवधम्

चतुर्थः सर्गः

(कुलकम् १-९)

अथ मार्गस्थितं रैवतकं वर्णयितुं चतुर्थ-सर्गमारभमाणो महाकविर्माघो
रैवतकदर्शनं कुलकेनाह—

निःश्वासधूमं सहरत्नभाभिभित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम् ।

नीलोपलस्यूतविचित्रधातुमसौ गिरि रैवतकं ददर्श ॥ १ ॥

अन्वयः—असौ नीलोपलस्यूतविचित्रधातुम् (अत एव—) रत्नभाभिः सह भूमि-
मिव उत्थितम् उरगाणां निःश्वासधूमम् इव स्थितं रैवतकं गिरि ददर्श ।

बालबोधिनी—असौ=श्रीकृष्णः । नीलोपलस्यूतविचित्रधातुम्=इन्द्रनीलमणि-
श्रोतनानावर्णगैरिकमनःशिलादिधातुम् । (अत एव—) रत्नभाभिः = मणि-
शाभिः । सह = सार्धम् । भूमि=भुवम् । भित्त्वा=विदार्य । उत्थितम्=ऊर्ध्वं निर्ग-
तम् । उरगाणां = सर्पाणाम् । निःश्वासधूममिव = फूटकारवाष्पमिव । स्थित-
मिति शेषः । रैवतकं = रैवतकाख्यम् । गिरि = पर्वतम् । ददर्श=अवलोकयामास;
ब्रह्माक्षीत् । उत्प्रेक्षालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे नानावृत्तानि । तत्रादावष्टादशश्लोकेषु
उपजातिवृत्तम् । अत्रासर्गसमाप्तेगिरिवर्णनमेवास्ति ।

कोशः—‘सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ।—उरगः पक्षगो भोगी
विहगः पवनशानः’ इत्यमरः । ‘भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा ।
वरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्याकाश्यपी क्षितिः’ इत्यमरः ।

समासः—नीलाश्च ते उपलाश्च नीलोपलाः (क० घा०) तैः स्यूताः
विचित्राः धातवो यः य स तम्—नीलोपलस्यूतविचित्रधातुम् (ब० त्री०) ।
रत्नानां भाः (ष० त०) ताभिः रत्नभाभिः । निःश्वास एव धूमः तम्—
निःश्वासधूमम् (रूपक-समासः) । अथवा—निश्वासः धूम इव तम् ।

व्याकरणम्—स्यूत—‘षिवु तन्तुसन्ताने’ कर्मणि क्तः ‘च्छ्वोः शूडनुनासिके’
(६।४।१९) इत्युहादेशे यणादेशः । ददर्श—‘दृशिर् प्रेक्षणे’ इति धातोः क्तिप्
तिप् णल् ।

हिन्दी अनुवाद—उन श्रीकृष्ण भगवान् ने, इन्द्रनीलमणियों से समन्त
गेरूमैनसिल आदि अनेकविध विभिन्न वर्ण वाली धातुओं वाले अतः रत्नों के
कान्ति के साथ भूमि को फाड़कर ऊपर निकले हुए सर्पों के निःश्वस वायु
धूँए की तरह स्थित रैवतक पर्वत को देखा ॥ १ ॥

अथ श्रीकृष्णो गिरिं ददर्शेत्युक्तम्, कीदृशमित्याकाङ्क्षायामेकान्वयेनाप्यानि-
स्तमेव गिरिं विशिनष्टि—

गुर्वोरजस्रं दृषदः समन्तादुपर्युपर्यम्बुमुचां वितानैः ।

विन्ध्यायमानं दिवसस्य भर्तुं मार्गं पुनारोद्धुमिवोन्नमद्भिः ॥ २ ॥

अन्वयः—गुर्वीः दृषदः उपरि उपरिसमन्तात् अजस्रम् उन्नमद्भिः (अ-
एव) अम्बुमुचां वितानैः दिवसस्य भर्तुः मार्गं पुनः रोद्धुम् विन्ध्यायमानम्
(गिरिं रैवतकं ददर्शं) ।

बालबोधिनी—गुर्वीः=महतीः । दृषदः=शिलातटीरित्यर्थः । उपरि उर्ज-
दृषदां समीपे, उपरि प्रदेशे इत्यर्थः । समन्तात्=सर्वतः । अजस्रं = निरन्तरम् ।
उन्नमद्भिः = उत्पतद्भिः । (अत एव तैः) अम्बुमुचां=मेघानाम् । वितानैः =
समूहैः । दिवसस्य=दिनस्य । भर्तुः = पत्युः; स्वामिनः । सूर्यस्येत्यर्थः । मार्गः=
पन्थानम् । पुनः = भूयः । रोद्धुं = निवारयितुम्, अवरोद्धुम् । विन्ध्यायमा-
नमिव = विन्ध्यवदाचरन्तमिव; तद्वद्वधमानमिव स्थितमित्यर्थः । (असौ गिरिं
रैवतकं ददर्शेति पूर्वोणान्वयः) केचित्तु इवशब्दस्य वृथात्वं प्रतिपादयन्ति तन्
युक्तम् । इवशब्दाभावे तूत्प्रेक्षायाः प्रतीतिरेव न स्यात्, प्रत्युतोपमैव द्योति-
भविव्यति । अथवा—इव शब्दस्य ‘रोद्धुम्’ इत्यनेन सम्बन्धो विज्ञेयः । अत्र
इवशब्दस्य प्रयोगोऽत्र सर्वथा युक्त एवेत्यवगन्तव्यम् । अत्र निरन्तरमेवोन्नमद-
विन्ध्यायमानत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कोशः—‘पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाशमानः शिला दृषत्’ इत्यमरः । ‘अ-
वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः । सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च’
इत्यमरः ।

समासः—अम्बूनि मुञ्चन्तीति—अम्बुमुचः (उपपदसमासः), तेषाम्—अम्बु-
मुचाम् । विन्ध्यमिवाचरन्तमिति विन्ध्यायमानम् ।

व्याकरणम्—दृषदः उपरि उपरि 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' (ना१।१७)
इति द्विभवि तद्योगाद् द्वितीया । यथाह वामनः—'उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु
द्वितीया' इति ।

हिन्दी अनुवाद—बड़ी-बड़ी चट्टानों के ऊपर चारों तरफ से उठते हुए
(अत एव) मेघ समूहों से सूर्य के मार्ग को फिर से रोकने के लिए मानो
विन्ध्याचल के समान आचरण करते हुए (रैवतक पर्वत को श्रीकृष्ण भगवान्
ने देखा) ।

टिप्पणी—विन्ध्याचल की यह कथा पुराणों में अनेक प्रकार से वर्णित है ।
कहते हैं, एक बार विन्ध्याचल को यह ईर्ष्या हुई कि 'सूर्य' सुमेरु पर्वत की परि-
क्रमा करता है तथा उस पर देवता भी निवास करते हैं । मेरी न तो सूर्य
परिक्रमा करता है और न मुझ पर देवता ही बसते हैं । अतः उसने सूर्य के
मार्ग को रोकने के लिए अपने शरीर को बढ़ाना आरम्भ किया । सूर्य का
प्रकाश रुक जाने से चारों तरफ हाहाकार मच गया । तब देवता काशी
निवासी अगस्त्य ऋषि के पास जाकर बोले—महाराज ! आपका शिष्य
विन्ध्याचल सूर्य के मार्ग को रोक रहा है, आप उसे रोकें । तब प्राणियों के
हित-दृष्टि से अगस्त्य काशी छोड़कर दक्षिण को रवाना हुए और रास्ते में जैसे
ही विन्ध्याचल उनके सामने आया कि उसने ऋषि जी को जमीन पर लेटकर
साष्टाङ्ग प्रणाम किया । तब ऋषि अगस्त्य बोले कि मैं दक्षिण को जा रहा हूँ
जब तक मैं लौटकर न आऊँ इसी तरह पड़ा रहना क्योंकि मैं वृद्ध हो गया हूँ
इसलिए तुम्हारी चोटियों पर चढ़ने में परेशानी होती है । विन्ध्याचल ने
स्वीकार कर लिया और ऋषि दक्षिण को चले गये तथा वहीं रहने लगे फिर
वापिस लौटकर नहीं आये । तभी से विन्ध्याचल भी उसी प्रकार पड़ा हुआ
है । यह लोकोक्ति भी प्रसिद्ध हो गयी है—'न मुनिः पुरायाति न चाऽसौ वर्धते
गिरिः' इति ॥ २ ॥

अपरं कीदृशमित्याह—

क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा नवप्रभाजालभृतां मणीनाम् ।

श्रितं शिलाश्यामलताभिरामं लताभिरामन्वितषट्पदाभिः ॥ ३ ॥

अन्वयः—नवप्रभाजालभृतां मणीनां काञ्चनवप्रभाजा रुचा क्रान्तम् (पुनः)
शिलाश्यामलताभिरामम् (तथा) आमन्वितषट्पदाभिः लताभिः श्रितम्
(असौ गिरि रैवतकं ददर्श) ।

बालबोधिनी—नवप्रभाजालभृतां = नूतनकान्तिसमूहधारिणाम् । मणीनां = गेरिकमनःशिलादिमणीनाम् । काञ्चनवप्रभाजा = सुवर्णतटप्रसृतया; सुवर्णसानुप्रसृतया । रुचा=कान्त्या । क्रान्तम् = व्याप्तम् । पुनः—शिलाश्यामलताभिरामं = मेचकोपलकृष्णतारम्यम्; इन्द्रनीलमणिश्यामतामनोहरं वा । तथा—आमन्त्रितः षट्पदाभिः = आहूतभ्रमराभिः । लताभिः = वल्लीभिः । श्रितं = व्याप्तम् । (असौ=श्रीकृष्णः रैवतकं गिरिं ददर्शेति पूर्वोक्तान्वयः) । यमकालङ्कारः । यदुक्तं मम्मटेन काव्यप्रकाशे—‘अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः । यमकम्’ इति । इतः परं द्वयन्तरं यमकं वक्ष्यति ।

कोशः—‘वल्ली तु व्रततिलता’ इत्यमरः । ‘मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्पुपालिनः । द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्ग-षट्पदभ्रमरालयः’ इत्यमरः ।

समासः—प्रभायाः जालानि प्रभाजालानि (ष० त०); नवानि च तानि प्रभाजालानि नवप्रभाजालानि (क० धा०) तानि विभ्रतीति नवप्रभाजालभृतः (उपपदसमासः) तेषाम्—नवप्रभाजालभृताम् । काञ्चनवप्रं काञ्चनवप्रम् (ष० त०) तत् भजते इति काञ्चनवप्रभाक् (उपपदसमासः) तेन—काञ्चनवप्रभाजा । शिलानां श्यामलता शिलाश्यामलता (ष० त०) तया अभिरामम् (तृ० त०) शिलाश्यामलताभिरामम् । आमन्त्रिताः षट्पदायाभिस्ताभिः—आमन्त्रितषट्पदाभिः (व० त्री०) ।

व्याकरणम्—काञ्चनवप्रभाजा—काञ्चनवप्र + भज + ण्विः ‘भजो ण्विः’ (३।२।६२) इति ण्विः ।

हिन्दी अनुवाद—नवीन प्रभा समूह वाले रत्नों के शिखरों पर फैली हुई कान्ति से युक्त तथा चट्टानों (या इन्द्रनील मणियों) की कृष्णिमा से मनोहर एवं (पुष्प रस से) भ्रमरों को निमन्त्रित (अपनी ओर आकृष्ट) करती हुई लताओं से युक्त (रैवतक पर्वत को श्रीकृष्ण भगवान् ने देखा) ॥ ३ ॥

अन्यत्कीदृशमित्याहु—

सहस्रसङ्ख्यैर्गगनं शिरोभिः पादैर्भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम् ।

विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरं साधु हिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—सहस्रसङ्ख्यैः शिरोभिः गगनं (सहस्रसङ्ख्यैः) पादैः भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम्, विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरम् साधु हिरण्यगर्भम् (असौ गिरि रैवतकं ददर्श) ।

बालबोधिनी—सहस्रसङ्ख्यैः, = सहस्रसङ्ख्याकैः; अनेकसङ्ख्यैरित्यर्थः ।
 विरोभिः = शिखरैः । पक्षान्तरे-शिखरैः=शीर्षैः । गगनं = आकाशम् (तथा-
 सहस्रसङ्ख्याकैः) पादैः = प्रत्यन्तपर्वतैः । पक्षान्तरे-पादैः=चरणैः । भुवं=भूमिम् ।
 व्याप्य=अभिव्याप्य । वितिष्ठमानं=अवतिष्ठमानम्; स्थितम् । विलोचनस्थान-
 गतोष्णरश्मिनिशाकरं = नेत्रस्थानस्थितसूर्यचन्द्रमसम् । पक्षान्तरे-नेत्रीकृताकैन्दु-
 मित्यर्थः । (पुनः कीदृशम्) साधु=सत्यम् । हिरण्यगर्भं=ब्रह्माणमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
 साधुहिरण्यगर्भं=शोभनसुवर्णमध्यम्, ('असौ गिरि रैवतकं ददर्श' इति पूर्वणा-
 न्वयः) । ब्रह्मणो सहस्रं शिरांसि, सहस्रं पादाश्च सन्ति । चक्षुषोः सूर्यचन्द्रमसौ
 बहवः । उक्तं हि वेदे—

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । (यजु० अ० ३, मं० १) इति ।
 तथा—'यथाऽग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा रवं नाभिश्चरणं क्षितिः ।

सूर्यचक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ इति । श्लेषशिलष्टो-
 त्रसालङ्कारः ।

कोशः—'पादो ब्रह्मे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' इति
 भेदिनी ।

समासः—सहस्रम् सङ्ख्या येषां तैः सहस्रसङ्ख्यैः (व० ब्री०) । विलो-
 चनयोः स्थानं विलोचनस्थानम् (ष० त०) तत्र गतौ उष्णरश्मिनिशाकरी
 यस्य स तम्—विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरम् (व० ब्री०) । साधु
 च तत् हिरण्यं च साधुहिरण्यम् (क० धा०) तद् गर्भे यस्य स तम् साधुहि-
 रण्यगर्भम् (व० ब्री०) । अन्यत्र 'साधु' इति पृथक् पदम्, सत्यमित्यर्थोऽव्य-
 यमितम् । अथवा समासे हिरण्यगर्भस्य विशेषणमेव । हिरण्यस्य गर्भः हिरण्यगर्भः,
 तम् हिरण्यगर्भम् (ष० त०) ।

व्याकरणम्—व्याप्य—वि + आङ् + आप्लृ + क्त्वा—ल्यप् । वितिष्ठमानम्—
 वि-स्था—तिष्ठ 'समवप्रविभ्यः स्थः' (१।३।२२) इत्यात्मनेपदे शानच् ।

हिन्दी अनुवाद—सहस्रों शिखरों से आकाश को तथा सहस्रों पादों से
 पृथिवी को व्याप्त करके स्थित तथा सूर्य और चन्द्रमा को नेत्र रूप में धारण
 किये हुए । (अत एव—) सहस्रों मस्तको से आकाश को तथा सहस्रों चरणों से
 पृथिवी को व्याप्त करके स्थित तथा सूर्य-चन्द्र नेत्रवाले हिरण्यगर्भ ब्रह्मा के
 समान, सुवर्ण को खानोंवाले रैवतक पर्वत को भगवान् श्रीकृष्ण ने देखा ।
 तुलना 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति ॥ ४ ॥

पुनः कीदृशमित्याह—

क्वचिज्जलापायविपाण्डुराणि धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि ।

अभ्राणि विभ्राणमुमाङ्गसङ्गविभक्तभस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—क्वचित् जलापायविपाण्डुराणि (अत एव—) धौतोत्तरीयप्रतिम-
च्छवीनि अभ्राणि विभ्राणम् (अत एव—) उमाङ्गसङ्गविभक्तभस्मानं स्मरारिम्
इव (असौ गिरि रैवतकं ददर्श) ।

बालबोधिनी—क्वचित्=कस्मिंश्चित्प्रदेशे । जलापायविपाण्डुराणि=तोष-
पगमशुभ्राणि । (अत एव—) धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि=क्षालितोत्तरासङ्गव-
समानकान्तीनि । अभ्राणि=मेघान् । विभ्राणं=दधानम् । उमाङ्गसङ्गविभक्त-
भस्मानम्=पार्वतीशरीरसम्पर्कदेशस्थितभसितम् । स्मरारिमिव=मदनशत्रुमिव
हरमिवेत्यर्थः । स्थितमिति शेषः (असौ गिरि रैवतकं ददर्शति पूर्वेणान्वयः)
उपामालङ्कारः ।

कोशः—‘द्वौ प्रवारोत्तरसङ्गौ समौ बृहतिका तथा । संव्यानमुत्तरीयं च
इत्यमरः । ‘उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी । शिवा भवानो रूपां
शर्वाणी सर्वमङ्गला । अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकास्विका’ इत्यमरः ।

समासः—जलानाम् अपायः (ष० त०) तेन विपाण्डुराणि जलापायविपा-
ण्डुराणि (तृ० त०) । धौतं च तदुत्तरीयं च धौतोत्तरीयम् (क० धा०) तस्य
प्रतिमा छवियेषां तानि (व० व्री०) धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि । उमाया
अङ्गम् (ष० त०) तेन विभक्तं भस्म यस्य तम् (व० व्री०) उमाङ्गसङ्गविभ-
क्तभस्मानम् । स्मरस्य अरिः (ष० त०) तम्—स्मरारिम् ।

व्याकरणम्—विभ्राणम्—भृञ् + कर्तरि शानच् ।

हिन्दी अनुवाद—किसी-किसी भाग में जलवर्ष जाने से शुभ्र वर्ण वाले
अत एव धुले हुए दुपट्टे के समान (शुभ्र) कान्ति वाले मेघों को धारण करते
हुए (अत एव) पार्वती के स्पर्श से अलग किये हुए भस्म वाले शिवजी के
समान स्थित रैवतक पर्वत को भगवान् श्रीकृष्ण ने देखा ॥ ५ ॥

अपरं कीदृशमित्याह—

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां सदेन किञ्चिच्चटुलालसानाम् ।

कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैर्विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥

अन्वयः—निजस्त्रीचटुलालसानां सदेन किञ्चिच्चटुलालसानां विहङ्गमानां
उत्पिञ्जलजातपत्रैः जलजातपत्रैः छायां कुर्वाणम् (असौ गिरि रैवतकं ददर्श) ।

बालबोधिनी—निजस्त्रीचटुलालसानां = स्वसहचरीप्रियवचनलोलुपानाम् ।
 श्वेन=मकरन्दपानोत्थक्षीवतया । किञ्चिच्चटुलालसानां=ईषच्चपलमन्थराणाम् ।
 विहङ्गमानां हंसादिपक्षिणाम् । उत्पिञ्जलजातपत्रैः=उत्पिञ्जरीभूतदलैः; ऊर्ध्व-
 त्रिपिशोभूतपर्णैः । 'उत्' शब्द ऊर्ध्वाथः । पिञ्जरमेव पिञ्जलम् । रलयोरभेदः ।
 जलजातपत्रैः = कमलच्छत्रैः । छाया=अनातपम् । कुर्वाणं=विदधानम् । (असी
 गिरि रैवतकं ददर्शति पूर्वेणान्वयः) । एतेन महती कमलाकारसमृद्धिर्व्यज्यते ।
 समरूपकयोः सङ्करः ।

कोशः—'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसो च' इति यादवः । 'छाया
 सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः' इत्यमरः । 'खगे विहङ्गविहगविहङ्गम-
 विहायसः । शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः ।

समासः—निजाः च ताः स्त्रियः (क० धा०) तासां चटवः (ष० त०)
 तेषु लालसाः (स० त०) तेषाम्—निजस्त्रीचटुलालसानाम् । चटुलाश्च ते
 अलसाश्च (क० धा०) तेषाम्—चटुलालसानाम् (विशेषणसमासः) । उत्पि-
 ञ्जलानि जातानि—उत्पिञ्जलजातानि (विशेषणसमासः) । जलजैरेव आतपत्रैः
 जलजातपत्रैः (रूपक-समासः) ।

व्याकरणम्—कुर्वाणम्-डुकृञ् करणे + शानच् ।

हिन्दी अनुवाद—अपनी स्त्रियों के प्रिय वचनों में लोलुप तथा मद से कुछ
 चञ्चल तथा अलसाये हुए पक्षियों के ऊपर (मुझसे) पीले पड़े हुए (अथवा
 किसी के मत में पिजड़े बने हुए) पत्तों वाले कमल रूपी छाया करते हुए
 (रैवतक पर्वत को भगवान् श्रीकृष्ण ने देखा) ॥ ६ ॥

पुनः कीदृशमित्याह—

स्कन्धाधिरुढोज्ज्वलनीलकण्ठानुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः ।

प्रनर्तितानेकलताभुजाग्रान् रुद्राननेकानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—स्कन्धाधिरुढोज्ज्वलनीलकण्ठान् अहीन्द्रैः श्लिष्टतनून् प्रनर्तितानेक-
 लताभुजाग्रान् (अत एव) अनेकान् रुद्रान् इव (स्थितान्) उर्वीरुहः धारयन्तम्
 (असी गिरि रैवतकं ददर्श) ।

बालबोधिनी—स्कन्धाधिरुढोज्ज्वलनीलकण्ठान्=प्रकाण्डस्थितमनोज्ञमयूरान् ।

अन्यत्र—स्कन्धाधिरुढोज्ज्वलनीलकण्ठान्=असंस्थितमनोज्ञश्यामकण्ठान् । अहीन्द्रैः=
 सर्पश्रेष्ठैः भुजगेन्द्रैः । श्लिष्टतनून् = व्यासदेहान् । एकत्र तदावासत्वादन्यत्र तद्-

भूषणत्वाच्चेति भावः । प्रनर्तितानेकलताभुजाग्रान् = वायुवशाच्चालितानेकलता-
रीरुपभुजाग्रभागान् । अन्यत्र—प्रनर्तितानेकलताभुजाग्रान्=अभिनयवशाच्चालि-
तलतातुल्यभुजाग्रान् । अनेकान् = बहून् । अनन्तानिति पाठेऽसङ्ख्यानित्यर्थः ।
रुद्रानिव=देवविशेषानिव । स्थितानिति शेषः । उर्वोरुहः = वृक्षान् धारयन्तम् =
उद्वहन्तम् । (असी गिरि रैवतकं ददर्शेति पूर्वणान्वयः) । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।
कोशः—‘अंसप्रकाण्डयोः स्कन्धः’ इति विश्वः । ‘सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गो-
ऽहिर्भुजङ्गमः’ इत्यमरः । ‘भुजवाहू प्रवेशो दोः’ इत्यमरः ।

समासः—स्कन्धम् अधिरूढाः स्कन्धाधिरूढाः (द्वि० त०) । उज्वलाश्च ते
नीलकण्ठाश्च उज्वलनीलकण्ठाः (क० धा०), स्कन्धाधिरूढाः उज्वलनीलकण्ठा-
येषां तान् स्कन्धाधिरूढोज्वलनीलकण्ठान् (व० ब्री०) । अन्यत्र स्कन्धम्
अधिरूढाः उज्वलाः नीलकण्ठाः येषां तान् (व० ब्री०) । श्लिष्टाः तन्वः येषां
तान् श्लिष्टतनून् (व० ब्री०) । लताः एव भुजाः लताभुजाः (रूपकसमासः)
अन्यत्र लताः इव भुजाः लताभुजाः (उपमितसमासः) । अनेकाश्च ते लता-
भुजाः अनेकलताभुजाः (क० धा०), प्रनर्तितानि अनेकलताभुजानाम् अत्रापि
येषां तान् (व० ब्री०) प्रनर्तितानेकलताभुजाग्रान् ।

व्याकरणम्—धारयन्तम्—धृ + णिच् + शतृ ।

हिन्दी अनुवाद—स्कन्धों पर स्थित सुन्दर गले वाले तथा सर्पों से व्याप्त
शरीर वाले एवं अभिनय के कारण प्रकम्पित लता तुल्य भुजाग्र वाले मानो
रुद्रों के समान स्थित (उन) स्कन्धों (कुहों या गुहों) पर बैठे हुए सुन्दर और
वायु के कारण कम्पितलतारूप भुजाग्रवाले वृक्षों को धारण करते हुए (रैवत-
पर्वत को भगवान् श्रीकृष्ण ने देखा) ॥ ७ ॥

पुनः किं भूतमित्याह

विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः कपोलभित्तिरिव लोध्रगौरीः ।

नवोलपालङ्कृतसैकताभाः शुचीरपः शैवलिनीर्दधानः ॥ ८ ॥

अन्वयः—विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः लोध्रगौरीः कपोलभित्तिः इव (स्थिताः,
तथा—) नवोलपालङ्कृतसैकताभाः शुचीः शैवलिनीः अपः दधानम् (असी गिरि
रैवतकं ददर्श) ।

बालबोधिनी—विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः=लम्बमाननीलकमलकर्णभिरणाः ।
लोध्रगौरीः=लोध्ररजोगौरवर्णः । क्वचिद् ‘रोधगौरीः’ इति पाठः, अर्थस्तु समान

व । कपोलभिक्तीः=स्त्रीणां गण्डस्थलीरिव स्थिता इति शेषः । तथा नवोल-
गतङ्कृतसैकताभा = नवीननीलतृणभूषितपुलिनकान्तीः, नूतनवल्बजतृणशोभित-
कैतरुचीः । शुचीः=शुद्धाः । शैवलिनीः=शैवालयुक्ताः । अपः=जलानि । दधानम्=
उद्वहन्तम् । (असौ गिरि रैवतकं ददर्शेति पूर्वोक्तान्वयः) उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘उलपा वल्बजाः प्रोक्ताः’ इति विश्वः । ‘तोयोत्थितं तत्पुलिनं
कृतं सिकतामयम्’ इत्यमरः ।

समासः—विलम्बीनि नीलोत्पलानि एव कर्णपूराः यासां ताः विलम्बिनीलो-
तलकर्णपूराः (व व्री०) । लोघ्रेण गौरीः ताः लोघ्रगौरीः (तृ० त०) ।
नवं च तदुलपं नवोलपम् (क० धा०) तेन अलङ्कृतं यत् सैकतम् (तृ० त०)
तस्य आभा इव आभा यासां ताः नवोलपालङ्कृतसैकताभाः ।

व्याकरणम्—लोघ्रगौरी—लोघ्रगौर + डीष् ‘षिद्गोरादिभ्यश्च’ (४।१।
४१) इति । दधानम्—डुधान् + शानच् ।

हिन्दी अनुवाद—लटकते हुए नीलकमलरूपी कर्णभूषणों वाली, लोघ्र के
पुष्प पराग से गौरवर्ण (स्त्रियों के) कपोलस्थल के समान स्थित और नवीन
रूपों से अलङ्कृत सैकत के समान कान्ति वाले सेवाल युक्त निर्मल जल को
धारण करते हुए रैवतक पर्वत को भगवान् श्रीकृष्ण ने देखा ॥ ८ ॥

अपरं कथम्भूतमित्याह—

राजीवराजीवशलोलभृङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तरुणाम् ।

कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—राजीवराजीवशलोलभृङ्गं तरुणां ततिभिः उष्णं मुष्णन्तम्,
कान्तालकान्ताः सुराणां ललनाः रक्षोभिः अक्षोभितम् उद्वहन्तम् (असौ गिरि
रैवतकं ददर्श) ।

वालवोधिनी—राजीवराजीवशलोलभृङ्गम् = पद्मपङ्क्तिवशीभूतचञ्चलभ्रम-
रम् । तरुणां=वृक्षाणाम् । ततिभिः=पङ्क्तिभिः, समूहैः । उष्णम् = आतपम् ।
मुष्णन्तम्=अपहरन्तम् । कान्तालकान्ताः = मनोरमचूर्णकुन्तलाग्राः । सुराणां=
देवानाम् । ललनाः=स्त्रियः, अप्सरसः । रक्षोभिः=राक्षसैः । अक्षोभितम्=अन-
भिभूतं यथा स्यात्तथा । उद्वहन्तं = विभ्राणम् । केचित्तु ललना उद्वहन्तम् ।
इति । तथा रक्षोभिः=राक्षसैः । अक्षोभितम्=अनुपद्रुतम् । असेव्यमित्यर्थः । एवं
पृथग्विशेषणम् स्वीकृत्यर्थमाविष्कुर्वन्ति । (असौ=श्रीकृष्णः, रैवतकं=रैवतकाख्यं

=तदाख्यम्, गिरि=पर्वतम्, ददर्श=अपश्यत्, इति पूर्वोणान्वयः । यमक-
लङ्कारः । इति कुलकम् ।

कोशः—‘कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जुमञ्जुलम्’ इत्यमरः । ‘वचन-
श्चूर्णकुन्तलाः’ इत्यमरः । ‘राक्षसः कोणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्तप आसतः ।
रात्रिचरो रात्रिचरः कर्वुरो निकषात्मजो, यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातु-
राक्षसी’ इत्यमरः ।

समासः—राजीवानां राजयः इति राजीवराजयः (प्र० त०) तासां
वशाः लोलाः भृङ्गाः यस्मिन् तम्—राजीवराजीवशलोलभृङ्गम् (व० व्री०) ।
कान्ताः अलकान्ताः यासां—ताः—कान्तालकान्ताः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—उद्वहन्तम्—उद् + वह + शतृ ।

हिन्दी अनुवाद—कमल श्रेणियों के वशीभूत तथा चञ्चल भ्रमरों वाले एवं
वृक्षसमूहों से धूप को दूर करते हुए और मनोहर केशाग्र वाली देवाङ्गनाओं से
राक्षसों के उपद्रव से रहित धारण करते हुए (अथवा देवाङ्गनाओं को धारण
करते हुए तथा राक्षसों से अनुपद्रवित अर्थात् राक्षसों से अनाश्रित) रैवतक पर्वत
को भगवान् श्रीकृष्ण ने देखा ॥ ९ ॥

ननु स्वल्पोऽयं रैवतकपर्वतः कथमियद्वर्ण्यते इति शङ्कां निरस्यति—

मुदे मुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।

भवन्ति नोद्दामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः ॥ १० ॥

अन्वयः—मुरारेः मुदे अमरैः सुमेरोः शृङ्गैः आनीय उपचितस्य यस्य
उच्छ्रायसौन्दर्यगुणाः उद्दामगिरां कवीनां मृषोद्याः न भवन्ति ।

बालबोधिनी—मुरारेः=श्रीकृष्णस्य । मुदे=सन्तोषाय, हर्षाय । अमरैः=
देवैः । सुमेरोः=हेमाद्रेः । शृङ्गैः=शिखरैः । आनीय = समानीय । शृङ्गाणीति
भावः । उपचितस्य = वर्धितस्य । आनीतैः, शृङ्गैरुपचितस्येत्यर्थः । उपद्रव-
करणानां शृङ्गाणामर्थादानयकर्मत्वम् । यस्य = रैवतकपर्वतस्य । उच्छ्रायसौन्दर्य-
गुणाः=आनन्दरामणीयकविशेषाः । उद्दामगिरां = प्रगल्भवाचाम् । कवीनां=
काव्यकर्तृणाम् । मृषोद्याः=मिथ्यावाच्याः, मिथ्याकथनीयाः । न भवन्ति=
जायन्ते । कविभिरलीका नोच्यन्ते । मेरुशृङ्गेषु सर्वगुणसम्भवादिति भावः ।
अत्र सुमेरुशृङ्गासम्बन्धेति तत्सम्बन्धवर्णनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

कोशः—‘मेरुः सुमेरुः हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः’ इत्यमरः ।

समासः—उच्छ्रायश्च सौन्दर्यं चेति-उच्छ्रायसौन्दर्यं (इतरेतरद्वन्द्वः), तयोः
 मृषाः (व० त०) उच्छ्रायसौन्दर्यगुणाः । मृषां उद्यन्ते इति मृषोद्याः ।

व्याकरणम्—मृषोद्याः—‘राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः’ (३।१।
 १४) इत्यनेन वदेः कर्मणि क्यधन्तो निपातः । उच्छ्रायः—उत् + श्रि + घञ्
 श्रिणी भुवोऽनुपसर्गे (३।३।२४) इति घञ् । कवीनामिति कर्तरि षष्ठी ।

हिन्दी अनुवाद—भगवान् श्रीकृष्ण की प्रसन्नता के लिए देवताओं के द्वारा
 नुमेरु पर्वत के शृङ्गों को लाकर उनसे बढ़ाये गये जिस रैवतक पर्वत के ऊँचाई
 तथा सौन्दर्य की विशेषताएँ प्रगल्भ वक्ता कवियों के द्वारा झूठे ही नहीं
 (किन्तु यथार्थ ही) कही जाती हैं ॥ १० ॥

अथ रैवतकस्य रत्नप्राचुर्यमाह—

यतः परार्ध्यानि भूतान्यनूनैः प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छिखानि ।

आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रं जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥

अन्वयः—लोकः परार्ध्यानि अनूनैः भूरिभिः प्रस्थैः भूतानि उच्छिखानि
 विमतानि रत्नानि यतः आढ्यप्रापणिकात् इव अजस्रं जग्राह ।

बालबोधिनी—लोकः = जनः । परार्ध्यानि = श्रेष्ठानि । परार्ध्यानीत्यस्य
 स्थाने ‘महार्घाणि’ इति पाठे बहुमूल्यानीत्यर्थः । अनूनैः महार्द्धैः, महाप्रमाणैः ।
 भूरिभिः = प्रभूतैः । प्रस्थैः = सानुभिः । अन्यत्र—प्रस्थैः = लोहमयैर्मानविशेषैः ।
 भूतानि = सम्भूतानि, ऊढानि । अन्यत्र—भूतानि = मितानि । उच्छिखानि = उद्ग-
 र्गमिनी । अमितानि = अपरिमितानि । रत्नानि = मणीन् । यतः = रैवतकपर्वतात् ।
 आढ्यात् = धनिकात् । प्रापणिकात् = वणिजः । इव = यथा । अजस्रं = मुहुः ।
 जग्राह = आददे । उपमालंकारः ।

कोशः—‘प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु । पुष्कूः पुर भूयिष्ठं स्फारं
 भूयश्च भूरि च’ इत्यमरः । ‘बलीवे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः । मुख्यवर्यव-
 ष्याश्च प्रवर्होऽनवराध्यवत् । परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्रयाग्रयाग्रीयमग्रियम्’ ।
 इत्यमरः । ‘प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः’ इत्यमरः । ‘इभ्य आढ्यो धनी’ इत्यमरः ।
 पण्याजीवा; प्रापणिका वैदेहा नैगमाश्च ते’ इति वैजयन्ती ।

समासः—उद्गताः शिखाः येषां तानि उच्छिखानि (व० व्री०) । प्रपणः =
 व्यवहारः प्रयोजनमस्येति प्रापणिकः । न मितानि अमितानि (नञ् त० पु०) ।

व्याकरणम्—प्रापणिकः—प्रपण + ठन् 'प्रयोजम्'

(५।१।१०९)

जग्राह—ग्रह उपादाने + लिट्-तिप्-णल् ।

हिन्दी अनुवाद—(रैवतक पर्वत के समीप रहने वाले) मनुष्य वहाँ से बहुमूल्य बड़ी-बड़ी चोटियों के द्वारा धारण किये हुए, ऊपर को निकलती हुई कान्तियों वाले अपरिमित रत्नों को उस प्रकार बार-बार (या सदा) प्राप्त करते थे, जिस प्रकार बहुमूल्य बड़े-बड़े पत्थरों (तोलने के पात्र विशेषों) को तोले गये, ऊपर निकलती हुई प्रभाओं वाले, असंख्य रत्नों को धनिक व्यापारियों से ग्राहक लोग बार-बार प्राप्त करते हैं ॥ ११ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं रविं दधानेऽरविन्दधाने ।

भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥

अन्वयः—आसन्नम् (अत एव) उदग्रतापं रविं दधाने अपि अरविन्दधाने यस्य तटे निपीतरसा नमत्तामरसा (अत एव) मत्ता भृङ्गावलिः न अखिद्यता

बालबोधिनी—आसन्नं=सन्निहितम्, निकटस्थम् । (अत एव-) उदग्रतापं=दुःसहातपम्; उल्वणभासम् । रविं=सूर्यम् । दधाने=विभ्रति । अपीति विरोधे । अरविन्दधाने=रविं न दधाने इति विरोधः । अरविन्दधाने=पद्मनिधाने, इत्यर्थकरणेन तत्समाधानम् । यस्य=रैवतकस्य=पर्वतस्य । तटे=रोधसि । निपीतरसा=नितरां पीतमकरन्दा । नमत्तामरसा=नमदरविन्दा । (अत एव-) मत्ता=श्रीवा । भृङ्गावलिः=भ्रमरपङ्क्तिः । नाखिद्यतं=न खिन्ना । अत्यन्तसूर्यसन्निधानेऽपि कलाकरविहारान्मधुकरास्तापं नापुरित्यर्थः शब्दश्लेषमूलविरोधालङ्कारः ।

कोशः—'वा पुंसि पदमं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् । सहस्रपत्रं कर्णशतपत्रं कुशेशयम् । पङ्केरुहं तामरसं सरसीरुहम्' इत्यमरः ।

समासः—उदग्रः तापः यस्य सः (व० ब्री०) तम्—उदग्रतापम् । अरविन्दानां धानम् (ष० त०) तस्मिन्—अरविन्दधाने (ष० त०) । नमति तामरसानि यया सा नमत्तामरसा (व० ब्री०) । नितरां पीतो रसो यया सा निपीतरसा (व० ब्री०) । भृङ्गानाम्—आवलिः भृङ्गावलिः (ष० त०) ।

व्याकरणम्—धीयते अस्मिन् इति धानम्—अधिकरणे ल्युट् । अखिद्यत—दैन्यार्थकात् देवादिकात् खिद धातोः कर्तरि लङ् त ।

हिन्दी अनुवाद—(इस पर्वत के अत्यन्त ऊँचा होने से) समीप में स्थित (अत एव) तीव्र सन्ताप वाले सूर्य का धारण करने वाले, तथा कमलों के

वने (उत्पत्ति स्थान) जिस रैवतक पर्वत के तट पर पुष्प रस को पीये हुए
रा अपने भार से कमलों को झुकानेवाले (अतएव) मदोन्मत्त भ्रमरसमूह
सूर्य के तीक्ष्ण सन्ताप से भी) खिन्न नहीं होते थे ॥ १२ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चैरुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा ।

सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां दधौ राजतगण्डशैलः ॥ १३ ॥

अन्वयः—यत्र राजतगण्डशैलः उन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा अधिरूढेन उच्चैः
महीरुहा सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां दधौ ।

बालवोधिनी—यत्र=रैवतकपर्वते । राजतगण्डशैलः=रूप्यस्थूलगलितपाषाणः ।
उन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा=विकसितप्रभूननेत्रदशशतयुक्तेन । अधिरूढेन=उपरि

रुतेन । उच्चैः=उन्नतेन । महीरुहा=वृक्षेण । सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां=
अधिरूढैरावतशोभाम् । दधौ=बभार । ऐरावतस्य धावत्यादिति भावः । इह

हस्तिमल्लो राजतगण्डशैलस्य, सुराधिपः (शक्रः) महीरुहस्य, पुष्पाणि चाक्षि-
सहस्रमुपमानम् । अत्रान्यस्य लीलां कथमन्यो दधाविति हस्तिमल्लस्य लीलामिव

लीलामिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ।

कोशः—‘गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः’ इत्यमरः । ‘हस्तिमल्लो-
पमातङ्गे हस्तिमल्लो विनायके’ इति विश्वः ।

समासः—रजतस्य विकारो राजतः, राजतश्चाऽसौ गण्डशैलश्च राजत-
गण्डशैलः (क० धा०) । उन्निद्राणि च तानि पुष्पाणि उन्निद्रपुष्पाणि

(क० धा०) तानि अक्षीणि इव (उपमितसमासः) उन्निद्रपुष्पाक्षीणि तेषां
‘हृत्’ भजतीति (उपपद-समासः) तेन—उन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा ।

सुराधिपेन अधिष्ठितः सुराधिपाधिष्ठितः (तृ० त०) स चासौ हस्तिमल्लः (क०
धा०) सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्लः, तस्य लीला (व० त०) ताम् सुराधिपा-
धिष्ठितहस्तिमल्ललीलाम् ।

व्याकरणम्—राजत्—रजत + अञ् ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ (४।३।१५४)
इति । दधौ—डुधाञ् धारण-पोषणयोः इति धातोः लिट् तिप्-णल् ‘आत औ
फल्’ (७।१।३४) इति । णल् औकारादेशः ।

हिन्दी अनुवाद—जिस रैवतक पर्वत पर पहाड़ से गिरे हुए रुपहले चट्टान
से खिले हुए पुष्परूपी सहस्र नेत्रवाले तथा (अपने) ऊपर स्थित ऊँचे वृक्ष से

सहस्र नेत्रधारी इन्द्र से अधिष्ठित ऐरावत हाथी की शोभा को धारण किया (अर्थात् खिले हुए फूलोंवाले वृक्ष से वह चट्टान, इन्द्र जिसपर विराजमान है उस ऐरावत हाथी के समान शोभित होता था) ॥ १३ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनयंत्र रचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥

अन्वयः—गरुडाग्रजेन विभिन्नवर्णाः सूर्यस्य रथ्याः यत्र वंशकरीरनीलैः रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रचा पुनः स्वां रुचम् आनिन्यिरे ।

बालबोधिनी—गरुडाग्रजेन=अरुणेन । विभिन्नवर्णाः=अन्यथाकृतवर्णाः ।

अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः । सूर्यस्य=सूर्यसम्बन्धिनः रथ्याः=अश्वाः । रैवतकपर्वते । वंशकरीरनीलैः=वंशाङ्कुरश्यामैः । रत्नैः=मणिभिः । मत्तैः इत्यर्थः । परितः=सर्वतः । स्फुरन्त्या=व्यापिन्या । रचा=स्वप्रभया । पुनः=पुनः आनिन्यिरे=आनीताः, प्रापिताः । अत्र विभिन्नवर्णा इत्येकस्तद्गुणः । रथ्याः स्वगुणपरित्यागेन गरुडाग्रजगुणग्रहणात् । पुनस्तत्त्यागेन मरकतगुणग्रहणात् । स्तद्गुणस्तदुपजीवीति संजातीययोः सङ्करः । तद्गुणस्य स्वरूपं साहित्यस्तत् इत्थं प्रतिपादितम्—‘तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः’ इति । तेन रैवतकस्य सूर्यमण्डलपर्यन्तमौन्नत्यं वस्तु व्यज्यते’ इति ।

कोशः—‘वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री’ इत्यमरः । ‘सूरसूतोऽरुणोऽनूरा काशः गरुडाग्रजः’ इत्यमरः ।

समासः—गरुडस्य अग्रजः (व० त०) तेन—गरुडाग्रजेन । विभिन्नाः वर्णेषां ते विभिन्नवर्णाः (व० ब्री०) । वंशकरीराणि एव नीलानि तैः वंशकरीरनीलैः (उपमितसमासः) ।

व्याकरणम्—रथ्याः—रथं वहन्तीति रथ्याः, रथ + यत् ‘तद्वहति रथ्युः प्रासङ्गम्’ (४।४।७६) इति । आनिन्यिरे—आङ् + णीप् प्रापणे इति घाञ् कर्मणि लिट् । नयते द्विकर्मकात् प्रधाने कर्मणि लिट् । ‘प्रधानकर्मण्याल्ये लार्त्ताहुर्द्विकर्मणाम्’ इति वचनात् ।

हिन्दी अनुवाद—सूर्य के सारथि अरुण के द्वारा परिवर्तित रत्न (अर्थात् लालिमा को प्राप्त हुए) सूर्य के घोड़े, जिस रैवतक पर्वत पर बौनों के कोपलों के समान श्यामवर्ण मरकत (पन्ना) मणियों से अपनी कान्ति बढ़ा

विष्णु (हरे रङ्ग) को पुनः प्राप्त करा दिये गये । अर्थात्—सूर्य के छोड़े पुनः हो गये ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव वर्णयति—

यत्रोज्जिताभिर्मुहुरम्बुवाहैः समुन्नमद्भिः न समुन्नमद्भिः ।

वनं ववाधे विषपावकोत्था विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—यत्र समुन्नमद्भिः अम्बुवाहैः उज्जिताभिः अद्भिः मुहुः समुन्नम् विषपन्नगानां नगानां वनं विषपावकोत्था विपत् न ववाधे ।

बालबोधिनी—यत्र = यस्मिन् रैवतकपर्वते । समुन्नमद्भिः = समुत्पतद्भिः ।

अम्बुवाहैः = मेघैः । उज्जिताभिः = त्यक्ताभिः, वर्षिताभिः । अद्भिः = जलैः । मुहुः =

बार बारम्; पुनः पुनः । समुन्नम् = क्लिन्नम्, आर्द्रीकृतम् । सितमित्यर्थः । अवि-

पन्नगानाम् = अविगतसर्पाणाम्, सर्पयुक्तानाम् । नगानां = वृक्षाणाम् । वनं =

वनम्, समूहं वा । विषपावकोत्था = विषाग्निसमुत्थाः विषाग्निसमुद्भवा ।

विपत् = आपत् दाह इत्यर्थः । न ववाधे = न पीडयामास । नित्यं वृष्टिसम्बन्धा-

द्विषाग्निकोभो वृक्षाणामकिञ्चित्कर इति भावः । 'समुन्नमद्भिः न समुन्नमद्भिः

तथा विपन्नगानाम् अविपन्नगानाम्' इत्यत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

कोशः—'शैलवृक्षौ नगावगौ' इत्यमरः ।

समासः—उ० ऋ० नमद्भिः, उन्नमद्भिः सम्यक् उन्नमद्भिः समुन्नमद्भिः

(प्रादिसमासः) । सम्यक् उन्नम् (समासः) । विगताः पन्नगाः येभ्यस्ते

विपन्नगाः (व० व्री०) । विपन्नगाः न भवन्तीति अविपन्नगाः । विषमेव

पावकः विषपावकः (रूपकसमासः) तस्मादुत्तिष्ठतीति विषपावकोत्था ।

व्याकरणम्—समुन्नम्—सम् + 'उन्दीक्लेदने' इति धातोः कर्मणि क्तः, 'नुद-

विदोन्दन्नाघ्राह्नीभ्योऽन्यतरस्याम्' (८।२।५६) इति निष्ठानत्वम् । ववाधे—

'वाधु प्रतिघाते' इति धातोः कर्तरि लिट्-त-एष् ।

हिन्दी अनुवाद—जिस रैवतक पर्वत पर ऊपर को उमड़ते हुए बादलों के

द्वारा बरसाये गये जल से बार-बार भिगोये हुए सपों से युक्त वृक्षों के वन को

विष की अग्नि से उत्पन्न विपत्ति (दाह) ने पीड़ित नहीं किया ॥ १५ ॥

अन्यच्च कीदृश इत्याह—

फलद्भिः खण्डांशुकराभिमर्शत्कार्शानिवं घाम पतङ्गकान्तैः ।

प्रशदांस यः पात्रगुणाद्गुणानां संक्रान्तिमाक्रान्तगुणातिरेकाम् ॥ १६ ॥

अन्वयः—यः उष्णांशुकराभिमर्शात् कार्शानवम् धाम फलदिभः पतङ्गकान्तैः गुणानां संक्रान्तिम् पात्रगुणात् आक्रान्तगुणातिरेकाम् शशंस ।

बालबोधिनी—यः=यो रैवतकः । उष्णांशुकराभिमर्शात्=सूर्यकिरणसम्पर्कात्, रविकिरणसंस्पर्शात् । कार्शानवम्=आग्नेयम् । धाम=तेजः । फलदिभः=वमदिभः, उद्गिरदिभः । पतङ्गकान्तैः=सूर्यकान्तैः । दृष्टान्तभूतैरिति भावः । गुणानां=विशेषाणाम् । संक्रान्तिम्=अन्यत्र संक्रमणम् । संक्रान्तगुणानित्यर्थः । पात्रगुणात्=आधारगुणसहकारात् । आक्रान्तगुणातिरेकाम्=प्राप्तकार्यविशेषाधानरूपगुणोत्कर्षाम् । शशंस=प्रतिपादयामास । क्वचित्तु—‘शशंस यः पात्रगुणाद् गुणानां संक्रान्तिराक्रान्तगुणान्तरेति’ उत्तरार्धे पाठः । तत्र—गुणानां=विशेषाणाम् । या संक्रान्तिः=स्थानान्तरगमनम् । सा पात्रगुणात्=आधारविशेषाद्वेतोः । आक्रान्तगुणान्तरा=अधिष्ठितविशेषान्तरा । भवतीति शेषः । इति शशंस=प्रतिपादयामास । सूर्यतेजसां सर्वत्र संक्रमण-समानेऽपि सूर्यकान्तमणिष्वेव ज्वलनजननदर्शनात् सर्वत्रापि संक्रान्तिकारिणां गुणानामाधारगुणसहकारात् कार्यविशेषाधायकत्वमिति निश्चयोऽत्रैव जायते इत्यर्थः । तत्र सहकारशक्तिविरहिणी सहजशक्तिरनुपकारिणीति भावः । उक्तं च भारविणा—

प्राप्यते गुणवताऽपि गुणानां व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः ।

तत्तथा हि दीयताननदत्तं व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ इति ।

वृत्यनुप्रासोऽलङ्कारः ।

कोशः—‘पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः’ इति मेदिनी ।

समासः—उष्णाः अंशवः यस्य स उष्णांशुः (व० ब्री०), तस्य कः उष्णांशुकराः (ष० त०), तेषाम्—अभिमर्शः (ष० त०) तस्मात् उष्णांशुकराभिमर्शात् । कृशानोरिदं कार्शानवम् । पतङ्गः (सूर्यः) कान्तः (पतिः) येषां तैः पतङ्गकान्तैः (व० ब्री०) । पात्रस्य गुणः पात्रगुणः (ष० त०) तस्मात् पात्रगुणात् । आक्रान्तः गुणातिरेकः यस्याः सा ताम्—आक्रान्तगुणातिरेकात् (व० ब्री०) । ‘आक्रान्तगुणान्तरा’ इति पाठान्तरे आक्रान्तः गुणान्तरो यस्याः सा—आक्रान्तगुणान्तरा (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—शशंस—‘शंसु स्तुवी’ इति घातोः लिट्—तिप्—णल् ।

हिन्दी अनुवाद—जो रैवतक पर्वत सूर्य की किरणों के सम्पर्क से अग्नि की उगलते हुए (दृष्टान्त भूत) सूर्यकान्तमणियों के द्वारा, ‘गुणों का संक्रमण

अन्वय उत्पत्ति) आधार के गुण के साहचर्य से अधिक उत्कर्ष को प्राप्त करता इस बात को कहता था ॥ १६ ॥

सम्प्रति रैवतकमेव विशेषयन् तस्यापूर्वं सौन्दर्यमाह—

दृष्टोऽपि शैलः स मुहुर्मुरारेरपूर्ववद्विस्मयमाततान ।

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥

अन्वयः—मुहुः दृष्टः अपि स शैलः मुरारेः अपूर्ववत् विस्मयम् आततान ग्राहि—) यत् क्षणे क्षणे नवताम् उपैति तदेव रमणीयतायाः रूपम् ।

बालबोधिनी—मुहुः = असकृत्, पुनः-पुनः । दृष्टोऽपि=अवलोकितोऽपि । पूर्वोक्तः । शैलः=पर्वतः । मुरारेः=श्रीकृष्णस्य । अपूर्ववत्=अदृष्टपूर्ववत् ।

स्मयं=कौतुकम् । आततान=अवर्धयत् । अतिरमणीयत्वादिति भावः । ग्राहि—वस्तु) क्षणे-क्षणे=प्रतिक्षणम् । वोप्सायां द्विर्भावः । नवताम्=नूतन-

म् । उपैति=उपगच्छति, प्राप्नोति । यत्, तदेव=नवत्वोपगमनमेव । रमणीय-
तायाः=रामणीयकस्य । रूपम्=स्वरूपम्, लक्षणम् स्वभावो वा । अत्र रमणीयत्व-

स्य वाक्यार्थस्य विस्मये—हेतुत्वसमर्थनाद् वाक्यान्हेतुकं काव्यलिङ्गम-

कोशः—‘मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः’ इत्यमरः ।

समासः—अपूर्वेण तुल्यम्—अपूर्ववत् ।

व्याकरणम्—अपूर्ववत्—अपूर्व + वतिः, ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद् वातः’ १।१।१५) इति । आततान—‘तनु विस्तारे’ इति धातोः लिट्-तिप्-णल् ।

हिन्दी अनुवाद—(श्रीकृष्ण के द्वारा पहले) अनेक बार देखे हुए भी उस वत ने, पहले कभी नहीं देखे हुए के समान भगवान् श्रीकृष्ण के आश्चर्य को ग्राया (यह ठीक ही है क्योंकि—) वस्तु, प्रतिक्षण जो नवीनता को प्राप्त होती है, उसका वह नवीनता का प्राप्त करना ही, रमण यता का स्वरूप ॥ १७ ॥

अथ कृष्णसारथिदारुकस्तमुवाचेत्याह—

उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधानमुच्चारणत्पक्षिगणास्तटीस्तम् ।

उत्कं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिमुत्कन्धरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥

अन्वयः—अथ गिराम् उच्चारणज्ञः दारुकः उच्चारणत्पक्षिगणः तटीः दधानं धरं द्रष्टुम् उत्कम् (अत एव—) उत्कन्धरं शौरिम् अवेक्ष्य इति उवाच ।

२ शि० च०

बालबोधिनी—अथ = श्रीकृष्णविस्मयानन्तरम् । गिरां=वाणीनाम्, वाक्
नाम् । उच्चारणज्ञः=उक्तिकुशलः, वाग्मी । दारुकः=कृष्णसारथिः । उच्चारण
त्पक्षिगणाः=उन्नतकूजद्विहगश्रेणीः, उन्नतशब्दायमानविहगसमूहाः । तटाः=
रोधांसि । दधानं=विभ्राणम् । तं=पूर्वोक्तम् । धरं=रैवतकपर्वतम् । द्रुपुः=
अवलोकयितुम् । उत्कं=उत्सुकम् । (अतएव—) उत्कन्धरम्=उद्ग्रीवम् । शोभि
श्रीकृष्णम् । अवेक्ष्य = दृष्ट्वा । इति = एवम्, वक्ष्यमाणप्रकारेण । उवाच=उवा
जगाद । न हीङ्गितज्ञोऽवसरे प्रसीदतीति भावः । यमकालङ्कारः ।

कोशः—‘महीध्रे शिखरि क्षमाभृदहार्यधरपर्वताः । अद्रिगोत्रगिरिशावाच
शैलशिलोच्चयाः’ इत्यमरः । ‘स्यादुत्क उन्मनाः’ इत्यमरः ।

समासः—उच्चारणं जानातीति उच्चारणज्ञः (उपपद-समासः) । उच्चा
रणन्तः पक्षिगणाः यासु ताः उच्चारणत्पक्षिगणाः (व० त्री०) । ऊर्ध्वं कन्ध
यस्य स तम्-उत्कन्धरम् (व० त्री०) ।

व्याकरणम्—उच्चारणज्ञः—उच्चारण + ज्ञ-कः ‘आतोऽनुपसर्गे
(३।२।३) इति कप्रत्ययः । उत्कः—‘उत्क उन्मनाः’ (५।२।८०) इति नि
नात् साधु । उवाच—‘वचपरिभाषणे’ इति धातोः लिट्-तिप्-णल् ।

हिन्दी अनुवाद—इस (श्रीकृष्ण भगवान् के रैवतक पर्वत को देख
आश्चर्यान्वित होने) के बाद बोलने में चतुर, भगवान् श्रीकृष्ण का सारथि
दारुक, उच्च स्वर से कूजते हुए पक्षिसमूहवाली तटियों को धारण करते
उस रैवतक पर्वत को देखने के लिए उत्कण्ठित, अतएव ऊपर को गर्दन उठा
हुए भगवान् श्रीकृष्ण को देखकर (उनसे) इस प्रकार (३।१९-६८) इति
लगा ॥ १८ ॥

किमुवाचेत्याह—

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गामाक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृङ्गम् ।

मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिमेनमुद्बोक्ष्य को भुवि न विस्मयते नगेशम् ॥

अन्वयः—आच्छादितायतदिगम्बरम्, उच्चकैः गाम् आक्रम्य संस्थित
उदग्रविशालशृङ्गम् मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिम् एनं नगेशम् उद्बोक्ष्य
कः न विस्मयते ।

बालबोधिनी—आच्छादितायतदिगम्बरम् = आवृतदीर्घकाष्ठाकारम् ।

अन्यत्र—आच्छादितायतदिगम्बरम् = वासितदीर्घकाष्ठारूपवत् । उच्चकैः

ताम् । गां=भुवम् । आक्रम्य=व्याप्य । संस्थितं=स्थितम् । (तथा-)
 विशालशृङ्गं=उन्नतविस्तीर्णशिखरम् । अन्यत्र—उदग्रविशालशृङ्गम् =
 तप्यु विषाणम् । उच्चकैः=उन्नताम् । गां=वृषभम् । आक्रम्य—अधिष्ठाय ।
 तम्=उपविष्टमित्यर्थः । मूर्ध्नि=शिखरे । अन्यत्र—मूर्ध्नि=शिरसि । स्फुरत्तु-
 दीधितिकोटिं=देदीप्यमानचन्द्रकिरणम् । अन्यत्र—देदीप्यमानचन्द्रकलम् ।
 तम्=स्फुरदित्यस्य स्थाने स्खलदिति पाठान्तरम् । तत्र—स्खलत्तुहिनदीधिति-
 टिम्=परिष्वजच्चन्द्रकलामित्यर्थः । एनं=पुरो दृश्यमानम् । नगेशम्=पर्वत-
 म् । रैवतकमित्यर्थः । अन्यत्र—नगेशं=कैलासनाथं शिवं च । उद्वीक्ष्य=समव-
 तप्य । भुवि=पृथिव्याम् । कः=को जनः । न विस्मयते । न चित्रीयते । सर्वोऽपि
 स्मयते इत्यर्थः । अत्र प्राकरणिकार्थमात्रपर्यवसिताभिधाव्यापारेणापि शब्दे-
 रान्तरधीकृद्भवनिरित्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यनियन्त्रिते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥ इति ।

वसन्ततिलका वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ’
 इति ।

कोशः—‘शृङ्गं विषाणे शिखरे’ इति विश्वः । ‘गीः स्वर्गे वृषभे रश्मौ’
 चन्द्रमसि स्मृतः । अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता’ इति विश्वः ।
 शृङ्गं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् बडोरुविपुलम्’ इत्यमरः ।

समासः—दिशोऽम्बरं चेति दिगम्बराणि (इतरेतरद्वन्द्वः) आच्छादितानि
 दिग्बराणि येन स तम्—आच्छादितदिगम्बरम् । (व० ब्री०) । अन्यत्र—दिगेव
 दिगम्बरम् (रूपकसमासः) । आच्छादितं दिगम्बरं येन स तम्—
 आच्छादितदिगम्बरम् (व० ब्री०) । सम्यक् स्थितः संस्थितः तम्—संस्थितम्
 प्रादिसमासः) । उदग्राणि विशालानि च शृङ्गाणि यस्य स तम्—उदग्रविशाल-
 शृङ्गम् (व० ब्री०) । अन्यत्र—उदग्रे विशाले च शृङ्गे यस्य स तम्—उदग्र-
 विशालशृङ्गम् (व० ब्री०) । तुहिनाः दीधतयः यस्य स तुहिनदीधितिः
 य इति (व० ब्री०), स्फुरन्ती तुहिनदीधितेः कोटिः यस्य स तम्—स्फुरत्तुहिनदीधिति-
 टिम् (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—विस्मयते—वि + ष्मिङ् ईषद् हसने + लट्-त ।

हिन्दी अनुवाद—विशाल दिशाओं तथा आकाश को आच्छादित करनेवाले

तथा ऊँची तथा विशाल चोटियोंवाले तथा जिसके शिखर पर चन्द्रकिरण चमक रही हैं, इस प्रकार के पर्वतराज रैवतक को पृथिवी पर देखकर कौन व्यक्ति आश्चर्य नहीं करता है ? (अर्थात् सभी व्यक्ति आश्चर्य करते हैं) ।

दूसरा अर्थ—द्वितीय अर्थ 'नगेशम्' को द्व्यर्थक मानकर होता है— जिन्होंने विशाल दिशारूपी वस्त्र को धारण कर लिया है और ऊँचे तथा विशाल सींगोंवाले (अपने सवारी रूप) बैल पर आरुढ़ होकर स्थित हैं, एवं जिन्होंने मस्तक पर चन्द्रमा की कला चमक रही है उन कैलासनाथ शिवजी महादेव को पृथिवी पर देखकर कौन विस्मित नहीं होता है ? अर्थात् सभी व्यक्ति विस्मित हो जाते हैं ॥ १६ ॥

पुनः कीदृशोऽयं शैलराज इति वदति—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्ज्वाह्रिमरुचौ हिमधाम्नि याति चाऽस्तम् ।

वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारित-वारणेन्द्रलीलाम् ॥ २० ॥

अन्वयः—विततोर्ध्वरश्मिरज्ज्वा अहिमरुचौ उदयति (तथा विततोर्ध्वरश्मिरज्ज्वा) हिमधाम्नि च अस्तं याति अयं गिरिः विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारित वारणेन्द्रलीलां वहति ।

बालबोधिनी—विततोर्ध्वरश्मिरज्ज्वा=अतिदीर्घोन्नतकिरणरूपरज्ज्वा । बहिर्मुखी=सूर्ये । उदयति=उदयमाने सति (तथा विततोर्ध्वरश्मिरज्ज्वा) हिमधाम्नि=चन्द्रमसि चेति समुच्चये । अस्तं याति=अस्तमयमाने । अयं पुरो हस्तमानः । गिरिः=रैवतकपर्वतः । विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलां विलम्बमानकिङ्किणीयुगलवेष्टितगजराजशोभाम् । वहति = धारयति । अत्र-विततोर्ध्वरश्मिरज्ज्वा उपमानम्, सूर्यचन्द्रयोर्घण्टाद्वयम्, रश्मीनां च रज्जवः अनेनैव कतिपयकाले लीलां वहति । 'घण्टामाघ' इति नाम लब्धम् । अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याक्षेपान्वितं नालङ्कारः । एवं सूर्यचन्द्रावस्य कुक्षिसमानकक्षां वहत इति महदौन्नत्यं व्यज्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ।

कोशः—'लीलाकेलिविलासयोः' इति मेदिनी । 'अस्तमदर्शने' इत्यमरः ।

समासः—वितता ऊर्ध्वाश्च रश्मिरज्ज्वो यस्य तस्मिन्-विततोर्ध्वरश्मिरज्ज्वा (व० ब्री० । न हिमाः अहिमाः (नञ् त० पु०), अहिमाः रश्मी यस्य तस्मिन्-अहिमरुचौ (व० ब्री०) हिमानि धामानि यस्य स तस्मिन् हिमधाम्नि (व० ब्री०) । विलम्बि च तद् घण्टाद्वयम्-विलम्बिघण्टा

(क० धा०) तेन परिवारितः (तृ० त०) स चाऽसी वारणेन्द्रः ।
 (क० धा०) तस्य लीला (ष० त०) ताम्—विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारित-
 वारणेन्द्रलीलाम् ।

व्याकरणम्—उदयति—उद् + अय गती + शतृ + डि । याति—या प्रापणे +
 लट् + डि । वहति—वह प्रापणे + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—लम्बी-लम्बी तथा ऊपर को रस्सी के समान फैलती हुई
 किरणोंवाले सूर्य के उदय होने पर तथा इसी प्रकार के चन्द्रमा के अस्त होते
 पर यह रैवतक पर्वत नीचे की ओर लटकते हुए दो घण्टाओं से वेष्टित
 राज की शोभा को धारण करता है ।

टिप्पणी—रैवतक पर्वत इतना ऊँचा है कि प्रातःकाल जब एक ओर सूर्य
 उदय होता है और दूसरी ओर चन्द्रमा अस्त होता है, तो उस समय दोनों की
 ओर को उठती हुई किरणें रस्सी जैसी प्रतीत होती हैं, तब यह पर्वत उस
 सूर्य के समान शोभित होता है जिसके दोनों ओर दो घण्टियाँ लटक
 रही हों ॥ २० ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

वहति यः परितः कनकस्थलीः सह्रिता लसमाननवांशुकः ।

अचल एव भवानिव राजते स हरितालसमाननवांशुकः ॥ २१ ॥

अन्वयः—लसमाननवांशुकः यः सह्रिताः कनकस्थलीः परितः बिभ्रति, स

अचलः हरितालसमाननवांशुकः भवान् इव राजते ।

वालवोधिनी—लसमानसमाननवांशुकः=द्रुतनशोलवृत्तनकिरणः । यः=यः

सर्वतः । सह्रिताः=सदूर्वाः कनकस्थलीः=काञ्चनभूमिः । परितः=सर्वतः ।

वहति=घारयति । सः=पूर्वोक्तगुणविशिष्टः । हरितालसमाननवांशुकः=कर्चूर-

वृत्तनूतनवासः; आकाशलतासमानवृत्तनाम्बरो वा । पीताम्बर इति भावः ।

भवान्=श्राद्धगुणः । इव=यथा । राजते=शोभते । यमकोपमयोः सङ्करः । द्रुत-

विलम्बितवृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरी' इति लक्षणात् ।

कोशः—'हरितेति च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽप्यवत्' इति विश्वः । 'हरितालं

पातुमेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः' इति मेदिनी ।

समासः—हरितया सह वर्तमाना सह्रिताः ताः सह्रिताः (ब० व्री०) ।

लसमानाः नवाः अंशव यस्य सः हरितालसमाननवांशुकः (ब० व्री०) । कन-

कस्य स्थल्यः (ष० त०) ताः कनकस्थलीः ।

व्याकरणम्—वहसि-वह-लट्-तिप् । कनकस्थलीः—कनक-स्थल+लोट्
 'जानपदकुण्डगोणस्थल' (४।१।४२) इति डीष् । लसमान-नवांशुकः—लसमान
 नवांशु+कप् 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति । राजते-राजू दीप्ति-
 लट्-तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—चमकती हुई नवीन प्रभावाला जो रैवतक पर्वत
 युक्त, सुवर्णमयी भूमि को चारों ओर धारण करता है, वह यह पर्वत हरिज
 के समान (अर्थात् पीतवर्ण) नवीन वस्त्रवाले आपके समान शोभ
 होता है ।

टिप्पणी—हरिताल—यह एक प्रकार की पीले वर्ण की धातु होती है ।
 (२) एक वेल (लता) जो कि ग्रीष्म ऋतु, प्रायः वैशाख, ज्येष्ठ मास (म
 जून) में ववूल के वृक्ष पर अधिकतर देखने को मिलती है जो कि एकदम पीली
 होती है, जिसको कहीं अमरवेल तथा कहीं सरगवेल एवं आकाशवेल भी कहते
 हैं । धातु को भी हरिताल के नाम से पुकारा जाता है । यहाँ दोनों अर्थों में
 किसी को भी माना जा सकता है, क्योंकि हरिताल के समान अर्थात् पीतवर्ण
 नवीन वस्त्र (पीताम्बर) वाले श्रीकृष्ण भगवान् को बताना मात्र अभीष्ट है ।
 धातु या लता को नहीं ॥ २१ ॥

अन्यच्च कीदृश इत्याह—

पाश्चात्यभागमिह सानुषु सन्निषण्णाः पश्यन्ति शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम् ।
 सम्पूर्णलब्धललनालपनोपमानमुत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य मृगाङ्गमूर्तेः ॥ २२ ॥

अन्वयः—इह सानुषु सन्निषण्णाः (जनाः) शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम्
 सम्पूर्णलब्धललनालपनोपमानम् उत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य मृगाङ्गमूर्तेः पाश्चात्यभा
 गमिह पश्यन्ति ।

बालबोधिनी—इह = रैवतकाद्री । सानुषु = शिखरेषु । सन्निषण्णाः =
 स्थिताः, सन्निविष्टाः । जना इति शेषः । शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम् = निष्क
 ङ्कातिसघनकिरणनिकरम् । सम्पूर्णलब्धललनालपनोपमानम् = परिपूर्णप्रासङ्ग
 मुखसादृश्यम् । उत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य = अङ्कस्थितमृगस्य । मृगाङ्गमूर्तेः = चन्द्र
 पाश्चात्यभागं = पृष्ठभागम् । पश्यन्ति = अवलोकयन्ति । पाश्चात्यभागदर्शनं कि
 शयोक्त्या शैलस्य तादृगौन्नत्यं वस्तु व्यज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

कोशः—‘वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्’ इत्यमरः । ‘अब्जो
प्रातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः’ इत्यमरः ।

समासः—शान्तं मलं यस्य तत्-शान्तमलम् (व० व्री०), शान्तमलमत
तु सान्द्रतरमंशुजालं यस्य सः (व० व्री०), तम्-शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम् ।
ललनायाः लपनम् (ष० त०) तस्य उपमानम् (ष० त०) ललनालपनोप-
मानम्; सम्पूर्णं लब्धं ललनालपनोपमानं येन सः (व० व्री०) तम्-सम्पूर्ण-
ललनालपनोपमानम् । उत्सङ्गं सङ्गच्छते इति-उत्सङ्गसङ्गी, उत्सङ्गसङ्गी
रिणो यस्य (व० व्री०) तस्य उत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य । मृगाङ्का मूर्तिर्यस्य
(व० व्री०) तस्य मृगाङ्कमूर्तेः ।

व्याकरणम्—पाश्चात्य—‘दक्षिणापश्चात् पुरसस्त्यक्’ (४।२।१८) इति
सचाच्छब्दात्यक्, ‘किति च’ (७।२।११८) इति वृद्धौ । पश्यन्ति—दृशिर्
प्रेक्षणे + लट्-भि ।

हिन्दी अनुवाद—यहाँ (रैवतक पर्वत पर) शिखरों पर बैठे हुए लोग,
लङ्कारहित अतएव सघन किरणसमूहवाले तथा पूर्ण रूप से ललनाओं के मुख
के उपमाओं को प्राप्त करनेवाले गोद (मध्य भाग) में स्थित-हरिणवाले
कामा के पिछले भाग को देखते हैं ॥ २२ ॥

पुनश्च कीदृशोऽयमित्याह—

कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निर्भरौघाः ।

कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्मरार्तस्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्माणमत्र ॥ २३ ॥

अन्वयः—अत्र निर्भरौघाः पुंवत् उच्चैः भृगुभ्यः ग्राव्णां मूर्ध्नि पातं कृत्वा
(अतएव) जर्जराः सन्तः द्याम् (प्रति) उत्पतन्तः स्मरार्तस्वर्लोकस्त्रीगात्र-
निर्माणं कुर्वन्ति ।

बालबोधिनी—अत्र=रैवतकपर्वते । निर्भरौघाः=भरसमूहाः, पतञ्जलपूराः
पुंवत्=पुस्मिस्तुत्यम् । उच्चैः=उच्चैःभ्यः । भृगुभ्यः=अतटेभ्यः । ग्राव्णां=
दृपदाम्, शिलानाम् । मूर्ध्नि=शिरसि । शिलानामुपरीत्यर्थः । पातं कृत्वा=
पतित्वा । (अतएव—) जर्जराः=शकलीभूताः द्यां=स्वर्गम् । उत्पतन्तः=
उद्गच्छन्तः । स्मरार्तस्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्माणं = कामपीडितदेवाङ्गनाशरीर-
शान्तिम् । कुर्वन्ति=विदधति । अत्र विहितभृगुपातिनामत एव स्वर्गगामिनां
पुंसामुपमानता । उक्तमपि—

अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः ।

भृग्वग्निजलसम्पातैर्मरणं प्रविधीयते ॥ इति ।

उपमालङ्कारः । उत्प्रेक्षेति केचित् । शालिनी वृत्तम् । 'शालिन्युक्ता तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति ।

कोशः—'वारिप्रवाहो निर्भरो भरः' इत्यमरः । 'प्रपातस्त्वतदो भृगु' इत्यमरः । पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाशमानः शिला दृषत् इत्यमरः ।

समासः—निर्भराणाम् ओघाः निर्भरौघाः (ष० त०) । ऊर्ध्वं पतन् उत्पतन्तः—(प्रादिसमासः) । स्वर्लोकस्य स्त्रियः स्वर्लोकस्त्रियः (ष० त०) स्मरार्ताश्च ताः स्वर्लोकस्त्रियः स्मरार्तस्वर्लोकस्त्रियः (क० धा०) तासां गात्राणि (ष० त०), तेषां निर्वाणम् (ष० त०) तत्—स्वर्लोकस्त्रीणां निर्वाणम् ।

व्याकरणम्—कृत्वा—डुकृञ् + क्त्वा । निर्वाणम्—निर् + वा + क्त्वा 'निर्वाणोऽवाते' (८।२।५०) इति नत्वम् । कुर्वन्ति—डुकृञ् करणे + लट्-भि ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर भरनों के समूह पुरुषों के समान ऊँचे तटरहित भागों से पत्थरों के ऊपर गिरकर छिन्न-भिन्न होकर स्वर्ग को उछलते (पक्षा० जाते) हुए, कामपीड़ित देवाङ्गनाओं के शरीर के सन्ताप को शान्त करते हैं ।

टिप्पणी—इस रैवतक पर्वत पर ऊँचे तटरहित भागों से चट्टानों के ऊपर गिरकर तथा छिन्न-भिन्न होकर ऊपर की ओर उछलते हुए जलप्रवाह, कामपीड़ित देवाङ्गनाओं के शरीर के सन्ताप को शीतल जलकणों से उस प्रकार शान्त करते हैं जिस प्रकार अपने वानप्रस्थ धर्म को पालने में असमर्थ पुत्र किसी ऊँचे पर्वत भाग से चट्टान के ऊपर गिरकर छिन्न-भिन्न शरीरवाज होकर स्वर्ग में जाता है तथा स्वर्ग में देवाङ्गनाओं के कामपीड़ित शरीर के सन्ताप को सम्भोगादि के द्वारा शान्त करता है । 'वानप्रस्थ धर्म के पालन करने में असमर्थ मनुष्य को पर्वत से गिरकर या अग्नि में जलकर अथवा पानी में डूबकर मरने का, आत्महत्याजन्य पाप नहीं लगता है और वह पुरुष मरने के बाद स्वर्ग को प्राप्त करता है ।' ऐसा धर्मशास्त्रकारों का मत है ।

यहाँ पर किसी व्याख्याकार ने मल्लिनाथकृत व्याख्या की आलोचना करते हुए लिखा है—'इसी प्रकार 'पुंवत्पातम्' का जो वानप्रस्थ की आत्महत्या

अर्थ उन्होंने (मल्लिनाथजी ने) किया है, यदि यही कवि का अभिप्राय रहा हो तो इस बीभत्सता को कोई भी सहृदय ग्राह्य नहीं कर सकता है । वास्तव में यदि यहाँ 'पुंवत्' शब्द न होता तो अविक अच्छा होता । रहने पर भी उसका भाव यही है कि ऊँचे झरनों से गिरते हुए जलसमूह मनुष्य जैसे पिण्डाकार दिखाई दे रहे हैं...' इत्यादि ।

अब यहाँ यह विचार करना है कि क्या मल्लिनाथ वस्तुतः ऐसे असहृदय हैं जो कि कवि के अभिप्राय को बिना जाने चाहे जिस बीभत्स अर्थ को निकालने उगते हैं, या ऐसा अर्थ कवि को ही अभिप्रेत है—'पुंवत्' में महर्षि पाणिनि के तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः' (५।१।११) इस सूत्र से क्रिया की समानता होने पर वति प्रत्यय होता है । अतः झरनों के जल के पत्थरों पर गिरकर छिन्न-भिन्न होकर जो आकाश गमन एवं देवाङ्गनाओं के कामाग्निसन्तप्त शरीर की शान्ति का उल्लेख किया है वह निश्चय हो वानप्रस्थी के अपने धर्म का पालन करने में असमर्थ होकर ऊँचे शिखर से पत्थर आदि पर गिरकर आत्महत्या करके स्वर्ग गमन एवं देवाङ्गनाओं की कामाग्नि शान्त करने के समान है । अतः यहाँ 'पुंवत् पातम्' शब्द से यह जो वानप्रस्थी की आत्महत्या रूप अर्थ मल्लिनाथ ने किया है वह नितान्त सङ्गत है । इसके विपरीत कतिपय विद्वानों ने जो झरनों के जल को मनुष्य जैसा पिण्डाकार बताया है वह उनकी व्याकरण एवं साहित्य-विषयक अज्ञानता का ही परिचायक है । उन्हें यहाँ यह भी नहीं सूझा कि 'पुंवत्' शब्द में वतिप्रत्यय ही क्रिया की समानता में हो रहा है, कर्ता की समानता में नहीं । दूसरे झरनों का आकार भी मनुष्य जैसा नहीं होता है । हम अन्य विस्तार के भय से आलोचना के चक्कर में नहीं पड़े हैं ॥ २३ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वरा जलदास्तडिततुलितकान्तकार्तस्वराः ।

जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः सवितुः क्वचित्कपिशयन्ति चामीकराः ॥२४॥

अन्वयः—इह क्वचित् च अमूः जगतीः शमितचातकार्तस्वराः (किञ्च—) तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः जलदाः स्थगयन्ति, क्वचित् च स्फुरितचारुचामीकराः अभी सवितुः कराः कपिशयन्ति ।

बालबोधिनी—इह=अस्मिन् पर्वते । क्वचित् = कस्मिंश्चिद्=भागे । अमूः=पुरो दृश्यमानाः । जगतीः = भूमीः, स्थलीः । शमितचातकार्तस्वराः=निवर्तित-

सारङ्गतृषादीनशब्दाः । 'सर्वसहाप्रतितमम्बु न चातकानाम्' इति । भूमिगतस्य
 तेषां विषतुल्यत्वादभौमजलदानेनोज्जीवयन्तीत्यर्थः । (किञ्च—) तडित्तुलित-
 कान्तकार्तस्वराः = विद्युत्समीकृतोज्ज्वलसुवर्णाः । तडित्स्फुरणे तेषामपि
 तद्वत्स्फुरणादिति भावः । जलदाः = वारिदाः, मेघाः । स्थगयन्ति = आच्छाद-
 यन्ति । क्वचिच्च—अपरस्मिन् भागे । स्फुरितचारुचामीकराः = देदीप्यमान-
 सुन्दरकनकाः । अमीं = पुरो दृश्यमानाः । सवितुः = सूर्यस्य । कराः = किरणाः ।
 कपिशयन्ति=कपिशिताः कुर्वन्ते; पिञ्जरयन्ति । क्वचिद् वृष्टिः क्वचिदातपश्चेति
 महदाश्चर्यमिति भावः । अमूरिति स्त्रियाम् । अमोति पुंसि । यमकालङ्कारः
 पथ्या वृत्तम् । 'सजसा यलौ च सह गेन पथ्या मता' इति लक्षणात् ।

कोशः—'जगती भुवने भूमौ' इति विश्वः । सारङ्गः स्तोककश्चातकः समा-
 इत्यमरः । 'वलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः ।

समासः—शमताः चातकानाम् आर्तस्वराः यैस्ते शमितचातकार्तस्वराः
 (व० ब्री०) । तडिदिभः तुलितानि कान्तानि कार्तस्वराणि यैस्ते—तडित्तुलि-
 तकान्तकार्तस्वराः (व० ब्री०) । स्फुरितानि चारुचामीकराणि यैस्ते—स्फुरि-
 तचारुचामीकराः (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—आर्त—आङ् पूर्वाद् 'ऋ गतौ' इति धातोः क्तः, उपसर्गादिति
 धातौ' (६।१।९१) इति वृद्धिरेकादेशः । स्थगयन्ति 'स्थग आच्छादने' इति
 चौरादिकाल्लट्—म्भि । कपिशयन्ति—कपिश् + लट्—म्भि ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर कहीं पर चातकों के दीन वचनों से
 (जलप्रदान कर) शान्त करनेवाले तथा विजन्ती के द्वारा मनोहर सुवर्णों से
 समता करनेवाले मेघ इन भू-भागों को आच्छादित कर रहे हैं; तथा कहीं पर
 सुन्दर सुवर्णों को चमकानेवाली ये सूर्यकिरणें इन भू-भागों को पीला बना रही
 हैं (अथवा ये सूर्यकिरणें सुवर्णवाले भूभागों को पिङ्गल बना रही हैं, ऐसा भी
 इसका कुछ विद्वान् अर्थ करते हैं) ॥ २४ ॥

अन्यच्च कीदृश इत्याह—

उत्क्षिप्तमुच्छ्रितसितांशुकरावलम्बैस्तम्भितोडुभिरतीवतरा शिरोभिः ।

अद्वेयनिर्भरजलव्यपदेशमस्य विष्वक् तटेषु पतति स्फुटमन्तरिक्षम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—उच्छ्रितसतांशुकरावलम्बैः उत्तम्भितोडुभिः शिरोभिः अतीवतरा
 उत्क्षिप्तम् अन्तरिक्षं अद्वेयनिर्भरजलव्यपदेशम् अस्य तटेषु विष्वक् पतति (इति)
 स्फुटम् ।

बालबोधनी—उच्छ्रितसितांशुकरावलम्बैः = उत्क्षिप्तचन्द्रकिरणरूपहस्ताव-
लम्बैः । ऊर्ध्वमुखशशिकरस्पृष्टैरित्यर्थः । उत्तम्भितोडुभिः=उत्तोलितनक्षत्रैः ।
उडूनि चावष्टभ्येत्यर्थः । शिरोभिः=शिखरैः । अतीवतराम्=भृशतरम् । उत्क्षि-
प्तम् = उद्यम्य धृतम् । अन्तरिक्षम् = आकाशम् । श्रद्धेयनिर्भरजलव्यपदेशं =
आदृश्याद्विश्वसनीयनिर्भरवारिव्यवहारम् । दृढतरां निर्भरजलबुद्धिं
बुद्धिदित्यर्थः । अस्य=रैवतकाद्रेः । तटेषु=रोधस्सु । विष्वक्=सर्वतः । पतति=
अधोगच्छति । इति=इदम् । स्फुटम्=सत्यम्, निश्चितम् । निर्भरजलव्याजेना-
न्नाशमेवाधः पततीत्यर्थः । एतेन तोयस्योच्चत्वं प्राच्यं चोक्तम् । चन्द्रकिरण-
रूपकिरणरूपहस्तावलम्बेनाद्रेस्तसेधविस्तारौ व्यज्येते । उत्प्रेक्षालङ्कारः । वसन्त-
तिलका वृत्तम् ।

कोशः—‘समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि’ इत्यमरः । ‘नभोऽन्तरिक्षं
गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् । वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी’ इत्यमरः ।

समासः—सितांशोः कराः सितांशुकराः (ष० त०) उत्क्षिप्ताश्च ते
सितांशुकराः उत्क्षिप्तसितांशुकराः (क धा०) अवलम्बो येषां तैः (व० व्री०)
उत्क्षिप्तसितांशुकरावलम्बैः । उत्तम्भितानि उडूनि यैस्तैः उत्तम्भितोडुभिः
(व० व्री०) । ऊर्ध्वं क्षिप्तम्—उत्क्षिप्तम् (प्रादि-समासः) । श्रद्धेयः निर्भरजल-
मिति व्यपदेशो यस्य तत् श्रद्धेयनिर्भरजलव्यपदेशम् ।

व्याकरणम्—उत्तम्भितः—उत् + स्तम्भु + स्वार्थे णिच् + क्तः । पतति—
पल्लु गती + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—ऊपर को उठते हुए चन्द्रकिरणरूपी हाथों के अवलम्बन-
वाले तथा ताराओं को ऊपर ही उठाये हुए शिखररूपी मस्तकों से ऊपर उठा-
कर धारण किया हुआ आकाश, समान वर्ण होने से भरने के जल के समान
प्रतीत होता हुआ, इस रैवतक पर्वत के तटों पर चारों ओर मानो गिर रहा
है, यह निश्चय है ॥ २५ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसोऽपरत्र ।

कालिन्दीजलजनितश्रियः श्रयन्ते वैदग्धीमिव सरितः सुरापगायाः ॥ २६ ॥

अन्वयः—एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा, अपरत्र नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसः
सरितः इह कालिन्दीजलजनितश्रियः सुरापगायाः वैदग्धीं श्रयन्ते ।

बालबोधिनी—एकत्र=एकस्मिन् भागे । स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः = सूर्यो-
पलरोधोरश्मिच्छुरितजलाः । शुभ्रजला इत्यर्थः । अपरत्र = अपरस्मिन् भागे ।
नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसः = इन्द्रनीलमणिदीधितिर्विशेषिततोयाः । नीलजला
इत्यर्थः । सरितः = नद्यः । इह=अस्मिन्नदौ । कालिन्दोजलजनितश्रियः=यमुना-
जलोत्पादितशोभायाः । तत्सङ्गताया इत्यर्थः । सुरापगायाः = गङ्गायाः ।
वैदग्धीं=शोभाम्; विचित्रच्छायाविच्छित्तिम् । सादृश्यमित्येके । श्रयन्ते=
भजन्ति । अत्र श्वेतनीलमणिगुणग्रहणात् सरितां यमुनासङ्गतगङ्गाशोभासादृश्या-
क्षेपात् तद्गुणोत्थापिता निदर्शनालङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् । 'मनौ जौ गस्त्रि-
दशयति प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ।

कोशः—कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः ।

समासः—स्फटिकस्य तटं स्फटिकतटम् (ष० त०) तस्य अंशवः
(ष० त०) तैः भिन्नानि नीराणि यासां ताः (व० ब्रौ०) स्फटिकांशु-
भिन्ननीराः । नीलानि च तानि अश्मानि (क० घा०) तेषां द्युतिभिः भिदुरापि
अम्भांसि यासां ताः (व० ब्रौ०) नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसः । कलिन्दस्य
अद्रेः अपत्यं स्त्री कालिन्दी, तस्याः जलानि (ष० त०) तैः जनिता श्रीः यस्याः
(व० ब्रौ०) तस्याः कालिन्दोजलजनितश्रियः । सुराणामापगाः सुरापगाः
(ष० त०) तस्याः सुरापगायाः । विदग्धस्य भावो वैदग्धी, ताम्—वैदग्धीम् ।

व्याकरणम्—वैदग्धीम्—विदग्धशब्दात्—ब्राह्मणादित्वात् 'गुणवचनब्राह्मणा-
दिभ्यः कर्मणि च' (५।१।१२४) इति व्यञ्-प्रत्ययः, ततः 'विदग्गौरादिभ्यश्च'
इति डीप् । श्रयन्ते—श्रिब् सेवायाम् + लट्-भ्र ।

हिन्दी अनुवाद—एक ओर स्फटिक मणि के किनारे की कान्ति से मिश्रित
अर्थात् श्वेत, जलवाली तथा दूसरी ओर इन्द्र नील मणि की कान्ति से मिश्रित
होने से नीले जलवाली नदियाँ, इस रैवतक पर्वत पर यमुना के नीले जल से
उत्पादित शोभावाली (श्वेत जलवाली) गंगा को शोभा को धारण करती
हैं अर्थात् तीर्थराज प्रयाग में हुए गंगा-यमुना के संगम के समान शोभित
होती हैं ।

टिप्पणी—ऋषि सम्प्रदाय में यमुना का जल नीला एवं गंगा का जल श्वेत
प्रसिद्ध है ॥ २६ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

इतस्ततोऽस्मिन् विलसन्ति मेरोः समानवप्रे मणिसानुरागाः ।

स्त्रियश्च पत्न्यौ सुरसुन्दरीभिः समा नवप्रेमणि सानुरागाः ॥ २७ ॥

अन्वयः—मेरोः समानवप्रे (अतएव—) अस्मिन् इतस्ततः मणिसानुरागाः विलसन्ति (किञ्च—) नवप्रेमणि पत्न्यौ सानुरागाः सुरसुन्दरीभिः समाः स्त्रियः च इतस्ततः विलसन्ति ।

बालबोधिनी—मेरोः=सुमेरोः । समानवप्रे=तुल्यप्रस्थे; सदृशतटे । अतएव—अस्मिन्=रैवतकाद्रौ । इतस्ततः=अत्रामुत्र । मणिसानुरागाः = रत्नतटकान्तयः । विलसन्ति = प्रसरन्ति । किञ्च—नवप्रेमणि=नूतनस्नेहे; अनन्यगतचित्ते । पत्न्यौ=महर्षि । सानुरागाः=प्रीतिमत्तयः । सुरसुन्दरीभिः = देवाङ्गनाभिः । समाः=समानाः; सरूपाः । स्त्रियः = अङ्गनाः नायः । चेति समुच्चयेऽव्ययम् । इतस्ततो विलसन्ति = अत्रामुत्र क्रीडन्ति । परस्परमनुरागिणोऽनुरूपाश्चेह विलासिनस्तदनुरूपाणि च विहारस्थलानि सन्तीति भावः । यमकालङ्कारः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

कोशः—‘मेरुः सुमेरुः हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः’ इत्यमरः । ‘धवः प्रियः पतिर्भर्ता’ इत्यमरः । ‘वप्रस्ताते पुमानस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे’ इति मेदिनी ।

समासः—समानं वप्रं यस्य तस्मिन्—समानवप्रे (व० ब्रा०) । मणिमयाः सानवः मणिसानवः तेषां रागाः मणिसानुरागाः (ष० त०) । नवं प्रेम यस्य तस्मिन्—नवप्रेमणि (व० ब्रा०) । अनुरागेण सह वर्तमानाः सानुरागाः (व० ब्रा०) । सुराणां सुन्दर्यः (ष० त०) ताभिः सुरसुन्दरीभिः ।

व्याकरणम्—विलसन्ति—वि + लस + लट्—झि ।

हिन्दी अनुवाद—सुमेरु के समान वप्रवाले इस रैवतक पर्वत पर मणिमय शिखरों की कान्तियाँ इधर-उधर छिटक रही हैं, और बनीन प्रेमवाले पति में अनुरागयुक्त एवं देवाङ्गनाओं के समान सुन्दर स्त्रियाँ भी इधर-उधर क्रीडा कर रही हैं ॥ २७ ॥

अपि च—

उच्चैर्महाम्रजतराजिविराजिताऽसौ दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रमुधासवर्णा ।

अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारेखद्वहिलोचनललामललाटलीलाम् ॥ २८ ॥

अन्वयः—इह सान्द्रमुधासवर्णा महारजतराजिविराजिता असौ उच्चैः दुर्वर्णभित्तिः भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारेः उद्वहिलोचनललामललाटलीलाम् अभ्येति ।

बालबोधिनी—इह=अस्मिन्नद्रौ । सान्द्रसुधासवर्णा = सघनलेपविशेषसमान-
वर्णा; दीप्तामृतसमानवर्णा वा । महारजतराजिविराजिता=सुवर्णरेखाशोभिता ।
असौ = पुरोवर्तिनी । उच्चैः=उन्नता । दुर्वर्णभित्तिः = रूप्यकुड्यम्; रजत-
भित्तिः । भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारेः=भस्मधवलितहरस्य । उद्वल्लिलोचनललाम-
ललाटलीलाम्=साग्निनेत्रभूषणललाटशोभाम्; साग्निनयनभूषणकपालकान्तिम् ।
अभ्यति=भजति; आभिमुख्येन प्राप्नोति । निदर्शनालङ्कारः । वसन्ततिलका-
वृत्तम् ।

कोशः—‘लेपभेदेऽमृते सुधा’ इति वैजयन्ती । ...‘चामीकरं जातह्वं
महारजतकाञ्चने’ इति सुवर्णपर्यायिष्वमरः । ‘दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खजूरं श्वेत-
मित्यपि’ इत्यमरः । ‘ललामं पुच्छपुण्ड्राश्चभूषाप्राधान्यकेतुषु’ इत्यमरः ।

समासः—सान्द्रा सा चाऽसौ सुधा सान्द्रसुधा (क० धा०) तथा समानो-
वर्णो यस्याः सा (व० ब्री०) सान्द्रसुधासवर्णा । महच्च तद् रजतं चेति
महारजतम् (क० धा०), तस्य राजिः (ष० त०) तथा विराजिता
(तृ० त०) महारजतराजिविराजिता । (सुवर्णपिक्षया) दुष्टो वर्णो यस्य
तत् दुर्वर्णम् (व० ब्री०) तस्य भित्तिः (ष० त०) दुर्वर्णभित्तिः । भस्मना
परिपाण्डुरितः (तृ० त०) भस्मपरिपाण्डुरितः, स चाऽसौ स्मरारिः भस्म-
परिपाण्डुरितस्मरारिः (क० धा०) तस्य भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारेः । उदगतो
वह्निर्यस्मात् तत् उद्वल्लिः (व० ब्री०) तच्च तत् लोचनं (क० धा०)
उद्वल्लिलोचनम् तद् ललामं यस्य (व० ब्री०) तच्च तलललाटम् । (क० धा०)
तस्य लीला (ष० त०) ताम्—उद्वल्लिलोचनललामललाटलीलाम् ।

व्याकरणम्—सवर्णा—‘ज्योतिर्जनपद.....’ (६।३।८५) इत्यादिना
समानस्य सादेशः । अभ्येति—अभि + इण् गतौ + लट्-तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर सघन चूने के समान शुभ्र वर्ण
तथा सोने की रेखा से सुशोभित ऊँची चाँदी की दीवार (भित्ति), भस्म से
श्वेतवर्ण शङ्कर जी के, अग्नि निकलते हुए नेत्र से सुन्दर (देदीप्यमान)
ललाट की शोभा को धारण कर रही हैं, अर्थात् सोने की रेखा से सुशोभित
शुभ्रवर्ण चाँदी की भित्ति भस्म धूसरित शिव के अग्नि ज्वाला वाले तृतीय नेत्र
से युक्त ललाट के समान शोभती है ॥ २८ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।

सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिवकरिकास्तटीविभर्ति ॥ २६ ॥

अन्वयः—अयम् अतिजरठाः प्रकामगुर्वीः अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः; सततम् असुमताम् अगम्यरूपाः परिणतदिवकरिकाः तटीः विभर्ति ।

बालबोधिनो—अयं=रैवतकपर्वतः । अतिजरठाः=अतिकठिनाः; पक्षान्तरे—अतिजरटीश्च । प्रकामगुर्वीः=श्रेष्ठाः; पक्षान्तरे—स्थौल्याद् दुर्भराः । अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः=बृहद्विलम्बमानमेघावृताः; पक्षान्तरे—बृहद्विलम्बमानस्तननिबद्धाः । सततं=सर्वदा । असुमतां=प्राणभृताम् । अगम्यरूपाः=अत्युन्नत्त्वाद् दुरारोहस्वरूपाः । अन्यत्र—वृद्धत्वाद् गमनानर्हविग्रहाः । 'त्यजेदन्त्यकुलोत्पन्नां वृद्धां स्त्रीं कन्यकां तथा' इति गमननिषेधादिति भावः । परिणतदिवकरिकाः=तिर्यग्दन्तप्रहारिदिग्गजाः; वृद्धकुमारीतुल्या इति केचित् । अन्यत्र—परिणतदिवकरिकाः=किणीभूतदन्तक्षतविशेषनखघ्राणाः । तटी=रोधांसि; तीराणि । विभर्ति=धारयति । अत्र प्रकृततटीविशेषणमहिम्ना अप्रकृतवृद्धाङ्गनाप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः पुष्पिताग्रावृत्तम् । लक्षणन्तूक्तमेव ।

कोशः—'जरठः कठिने जीर्णे' इति वैजयन्ती । 'गुरुस्तु गीष्पती श्रेष्ठे गुरो पितरि दुर्भरे' इति शब्दार्णवः । 'स्त्रीस्तनावदौ पयोधरी' इत्यमरः । 'तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः' इति हलायुधः । 'दिग्दष्टे वर्तुलाकारे करिका नखरेखिका' इति वैजयन्ती ।

समासः—अतिशयेन जरठाः अतिजरठाः (प्रादिसमासः) । प्रकामं गुर्व्यं इति—प्रकामगुर्व्यं ताः प्रकामगुर्वीः । न लघवः अलघवः (नञ् त० पु०); अलघवश्च ते विलम्बिनः ते च ते पयोधराः (क० घा०) तैः उपरुद्धाः (तृ० त०) ताः—अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः न गम्याः अगम्याः (नञ् त० पु०) ताः—सुष्ठु अगम्याः इति अगम्यरूपाः । अथवा—अगम्यं रूपं यासां ताः अगम्यरूपाः (व० व्री०) । परिणताः दिग्गजाः यासु ताः परिणतदिवकरिकाः (व० व्री०) । अन्यत्र—परिणताः दिशः करिकाश्च यासु ताः परिणतदिवकरिकाः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—परिणतदिवकरिकाः—'इनः स्त्रियाम्' (५।१।१५२) इति समासान्त कप्रत्ययः । प्रकामगुर्वीः—'मयूरव्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति

समासः । विभक्ति—डुभृज भरणे + लट्-तिप् शप्-श्लु-‘भृजामित’ (७।१।६)
इत्यभासस्येत्वे ।

हिन्दी अनुवाद—यह रैवतक पर्वत अत्यन्त कठोर (पक्षा०—अत्यन्त बूढ़ी)
अत्यन्त उन्नत (पक्षा०—अत्यन्त मोटी), अत्यन्त नीचे लटके हुए मेवों से घिरी
हुई (पक्षा०—वृद्धावस्था के कारण बहुत नीचे लटकते हुए स्तनों वाली), अत्यन्त
ऊँचा एवं दुरारोह होने से सर्वथा जीवधारियों से अगम्य अर्थात् जहाँ कोई
जीव नहीं पहुँच सकता है, ऐसी, (पक्षा०—अत्यन्त बृद्धा होने से जीवनेच्छुक
पुरुषों के सम्भोग करने के अयोग्य) तथा तिरछे दन्त प्रहार करने वाले हाथियों
से युक्त (पक्षा०—जिसके पुरुषकृत-दन्त एवं नखक्षत पक गये हैं ऐसी बृद्धा
स्त्रियों के समान) तटियों को धारण कर रहा है ।

टिप्पणी—परिणत उस हाथी को कहते हैं जो दाँतों से तिरछा प्रहार
करता है । दाँत के घाव को दिक् तथा नाखूनों से की हुई खरोंच को करिक्
कहते हैं ॥ २९ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

धूमाकरं दधति पुरः सौवर्णे वर्णेनान्नेः सदृशि तटे पश्यामी ।

श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनां लीनामालीमिह तरवो विभ्राणाः ॥ ३० ॥

अन्वयः—इह पुरः वर्णेन अग्नेः सदृशि सौवर्णे तटे कुसुमसमूहे लीनाम्
अलीनाम् आलीं विभ्राणाः (अत एव—) श्यामीभूताः अमी तरवः धूमाकारं
दधति (इति त्वं) पश्य ।

बालबोधिनी—इह = अस्मिन्नदौ । पुरः=अग्रे । वर्णेन=कान्त्या । अग्नेः=
पावकस्य । सदृशि=तुल्ये । अग्निसमानवर्णे इत्यर्थः । सौवर्णे = काञ्चनमये ।
तटे = तीरे । कुसुमसमूहे = पुष्पगुच्छे । लीनां = संलग्नाम्; स्थिताम् ।
अलीनां = भ्रमराणाम् । आलीम् = आवलीम्, आवलिम्; पङ्क्तिम् । आली-
मित्यस्य स्थाने श्रेणीमिति पाठेऽपि समान एवार्थः । विभ्राणाः = दधानाः,
धारयन्तः । अत एव—श्यामीभूताः = कृष्णत्वं प्राप्ताः, कृष्णीभूताः । अमी =
पुरो दृश्यमानाः । तरवः = वृक्षाः । धूमाकारं = धूमसादृश्यम् । दधति =
धारयन्ति । इति त्वं, पश्य = विलोक्य । सौवर्णं तटमग्निवद् भाति, श्यामा-
स्तरवो धूमवद् भान्तीत्युपमालङ्कारः । जलधरमाला वृत्तम् । ‘अन्वयः
स्याज्जलधरमाला स्मी स्मी’ इति लक्षणात् ।

अपरं कीदृशीत्याह—

चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोलपालीषु निकेतनानाम् ।

मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥ ५१ ॥

अन्वयः—यस्यां निकेतनानां कपोतपालीषु कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः चिक्रंसया अप्यायतनिश्चलाङ्गं मार्जारम् अपि कृत्रिमम् एव मेने ।

बालवोधिनी—यस्यां = यत्र द्वारकापुर्याम् । निकेतनानाम् = वेष्टनानाम् । कपोतपालीषु = विटङ्केषु । कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः = दारुमयपक्षिमालायाः । अत्र क्रीणि षष्ठी । चिक्रंसया = क्रमितुमिच्छया, जिघृक्षयेत्यर्थः । आयत-निश्चलाङ्गं = दीर्घनिश्चलशरीरम् । वचचिद् 'आनतनिश्चलाङ्गम्' इति पाठस्तत्र-आनतम् = नञीभूतमित्यर्थः । मार्जारम् = विडालम् । अपीत्याश्चर्यं । जनः = जत्रयो लोकः, प्रेक्षक लोक इति भावः । कृत्रिमं = क्रियया निवृत्तम् । एवेति नश्ये । मेने = अज्ञासीत् । न तु वास्तवमित्यर्थः । अनेन कृत्रिमाकृत्रिमभेदो दुर्ग्रह इति शिल्पविज्ञानातिशयोक्तिः । अत्र कविकल्पितसादृश्यातिशयान्मार्जारजनयोः कृत्रिमाकृत्रिमेपुविपरीतमतित्ववर्णनाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः । छादनस्याधः तद्धार-मव कुटिलानि काष्ठानि क्रियन्ते, येषु तक्षणा सिंहादयः पक्षिणश्च निर्मायन्ते । कपोतपालीति भण्यते । लोके 'सिंहवाटिका' इति प्रसिद्धिः ।

कोशः—'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । ओतुविडालो मार्जारः' इत्यमरः । 'दीर्घमायतम्' इत्यमरः ।

समासः—कपोतान् = पक्षिणः, पालयन्तीति-कपोतपाल्यः (उपपद समासः) । कृत्रिमाश्च ते पत्रिणश्च कृत्रिमपत्रिणः (क० घा०), तेषां पङ्क्तिः (प० त०) तस्याः कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः । क्रमितुमिच्छा चिक्रंसा तया-चिक्रं-श्या । आयतं च निश्चलं चाङ्गं यस्य स तम्-आयतनिश्चलाङ्गम् । (व० त्रि०) ।

व्याकरणम्—कृत्रिमम्—डुकृन् + क्त्रिः + मप् 'डिवतः क्त्रिः' (३ । ३ । ८८) 'त्रेभन्तित्यम्' (वा०) इति मप् प्रत्ययः । मेने-मन ज्ञाने + लिट्-त-एश् 'त एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' (६ । ४ । १२०) इत्येवाभ्यासलोपी ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में घरों की कपोतपालिकाओं (कबूतर पालने के राजों) पर बने हुए (चित्रित) पक्षिसमूह पर आक्रमण करने (अर्थात् पक्षिसमूह को पकड़ने) की इच्छा से भुके हुए तथा निश्चल शरीर वाले बिलोव (विल्ली) को भी लोगों ने कृत्रिम (चित्रित) ही समझा ।

टिप्पणी—यहाँ दो भ्रान्तियाँ हैं (१) काठ के बने हुए या पत्थरों के खोदकर बनाये हुए पक्षियों को विलाव ने वास्तविक समझा । जब विलाव ने उनको वास्तविक समझकर उन्हें पकड़ने की इच्छा से अपने अङ्गों को मुकाबिले में तथा स्थिर करके बैठा तो दर्शक लोगों ने उसे पक्षियों के समान चित्रित समझा । कहने का तात्पर्य यह है कि वहाँ पर शिल्पियों की शिल्पकला इतनी उत्कृष्ट थी कि कृत्रिम तथा वास्तविक में भेद की प्रतीति कठिन थी ॥ ५१ ॥

पुनः कीदृशीत्याह—

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दैर्वधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।

अतीतनक्षत्रपथानि यत्र प्रासादशृङ्गाणि वृथाध्यरुक्षत् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—यत्र वधूजनः क्षितिप्रतिष्ठः अपि चन्द्रं मुखारविन्दैः अधश्चकार । अतीतनक्षत्रपथानि प्रासादशृङ्गाणि वृथा अध्यरुक्षत् ।

बालबोधिनी—यत्र = यस्यां पुरि । वधूजनः = कामिनीलोकः । क्षितिप्रतिष्ठोऽपि = भूमिस्थितोऽपि । चन्द्रं = शशिनम् । दिवि स्थितमिति भावः । (तत्रापि—) मुखारविन्दैः = वदनकमलैः । अधश्चकार = अधःकृतवार्तिकविरोधः । यो हि भूमिस्थः स कथं खस्थमिन्दुमधः कुर्यात् । स्वलावण्यमहिम्नश्चरीचकार, तिरश्चकारेति भावः, इति विरोधसमाधानम् : अतीतनक्षत्रपथानि = उल्लङ्घिततारकमार्गाणि । प्रासादशृङ्गाणि = हर्म्यशिखराणि । वृथा = निरर्थकमेव । अध्यरुक्षत् = अध्यरोहत् । 'वृथाध्यरुक्षत्' इत्यस्य स्थाने 'मुधा' रोहत्' इति पाठान्तरेऽपि तुल्य एवार्थः । द्वारकापुर्यां कामिनीजनमुखानि यत्र दपि सुन्दरतराणि प्रासादाश्च नक्षत्रेभ्योऽपि समधिकोन्नता आसन्निति भावः । अत्राधःकरणवाक्यार्थस्य श्लेषविरोधवैयर्थ्यं हेतुत्वात्सङ्कीर्णः काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

कोशः—'कूटोऽन्नो शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकं' 'पुटुं वा क्षियम्' इत्यमरः । 'व्यर्थं तु वृथा मुधा' इत्यमरः ।

समासः—वधूरेव जनः वधूजनः (रूपकसमासः) । क्षितौ प्रतिष्ठा सः (व० व्र०) क्षितिप्रतिष्ठः । मुखानि एव अरविन्दानि मुखारविन्दानि । मुखारविन्दैः (रूपकसमासः) । अतीतानि नक्षत्रपथम्—अतीतनक्षत्रपथानि (द्वि० त०) । प्रासादानां शृङ्गाणि प्रासादशृङ्गाणि (व० त०) ।

व्याकरणम्—अध्यरुक्षत्—अधि + रुह् + लुङ्—तिप् अडागमः, 'शल हु' षधादनिटः कसः' इति च्लेः क्सादेशः ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में स्त्रियों ने भूमि पर स्थित रहते हुए भी (अपने)
 कमलों से (आकाशस्थ) चन्द्रमा को नीचा कर दिया (अपने मुख को
 चन्द्रमा से चन्द्रमा को भी तिरस्कृत कर दिया, अत एव वे) नक्षत्रों के मार्ग
 अतिक्रान्त करने वाले अर्थात् नक्षत्रों से भी ऊँचे महलों के शिखरों (ऊपरी
 महलों) पर व्यर्थ चढ़ीं ॥ ५२ ॥

अन्यच्च कीदृशीत्याह—

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—यस्यां युवानः रम्याः इति पताकाः प्राप्तवतीः, विविक्ताः इति रागं
 वर्धयन्तीः, नमद्वलीकाः वलभीः वधूभिः समम् असेवन्त ।

बालबोधिनी—यस्यां = यत्र द्वारकापुर्याम् । युवानः = तरुणाः । रम्याः =
 रमणीयाः । इति = अस्मात् कारणात् । पताकाः = वैजयन्तीः । प्राप्तवतीः =
 प्राप्ताः । तथा—विविक्ताः = विजनाः । इति = अस्माद्घेतोः । रागं = कामम् ।
 वर्धयन्तीः = वृद्धिं नयन्तीः । (तथा—) नमद्वलीकाः = नम्रनीघ्राः, कुटिलछाद-
 नाः । वलभीः = चन्द्रशालाः, कूटागाराणि । वधूभिः = कामिनीभिः । समं =
 सह । वधूसहाया इत्यर्थः । असेवन्त = भेजिरे । अथ च वधूभिः समं वलभीः
 विधेविरे वधूरपि भेजिरे इत्यर्थान्तरप्रतीतिः । कीदृशीः वधूः—रम्याः = सुन्दरी,
 मनोहराः । इति = अस्मात् । पताकां = प्रसिद्धिम्, कीर्तिम् । प्राप्तवतीः = प्राप्ताः ।
 विविक्ताः = विमलाः, रूपवेषान्विता वा । इति = अस्मात् । रागम् = अनुरागम्,
 उल्लेखम् । वर्धयन्तीः = वृद्धिं नयन्तीः । (तथा—) नमद्वलीकाः = नमस्त्रिवल्याख्य-
 मध्यरेखाः । अर्थवशाद् विभक्तिविपरिणामः । अत्र वधूनां वलभीनां च प्रकृतानां
 केवलं धर्मसाधर्म्येणोपम्यावगमात् तुल्ययोगितालङ्कारः । 'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां
 वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता' इति साहित्यदर्पणकार-
 इति लक्षणात् ।

कोशः—'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्येर्ज्ज्वजेऽपि च' इति विश्वः ।
 'इति हेतौ प्रकरणे प्रकारादिसमाप्तिषु' इति विश्वः । 'विविक्तौ पूतविजनौ'
 इत्यमरः । 'वली मध्यमरेखोर्मिजीणत्वगृहदाख्यु' इति वैजयन्ती 'कूटागारं तु
 वलभी' इत्यमरः ।

समासः—नमन्त्यः वलीकाः यासां ताः नमद्वलीकाः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—नमद्वलीकाः—नमद्वली + कप् 'नद्यतश्च' (५।४।१५३) इति
कप् प्रत्ययः । असेवन्त-सेवृ + लङ्-भ्र + अडागमः ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में युवक लोग रमणीय होने से पताकाओं से युक्त
(पक्षा० सुन्दरी होने से प्रसिद्धि को प्राप्त) एकान्त होने से राग को बढ़ाती
(पक्षा० शुद्ध होने से स्नेह को बढ़ाती हुई) झुकी हुई वलियों (छज्जों के
घोड़मुहों) वाली (पक्षा० लटकती हुई त्रिवलियों वाली) स्त्रियों के साथ वलियों
(महलों की छतों पर बने हुए हवादार छोटे कमरों, बँगलों या अट्टालिकाओं
का सेवन (स्त्रियों के साथ विहार) करते थे ॥ ५३ ॥

पुनः कथंभूतेत्याह—

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वा विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ।

मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्मव्यतिहारमीयुः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—यत्र अप्रतियत्नपूर्वा सुगन्धितां विभ्रन्ति मधूनि कामिनीनां वक्त्राणि
च यूनां प्रमदाय आमोदकर्मव्यतिहारम् ईयुः ।

बालबोधिनी—यत्र = यस्यां द्वारकायाम् । अप्रतियत्नपूर्वा = असंस्कारपूर्वा
अकृत्रिमा । स्वाभाविकीमित्यर्थः । सुगन्धिताम् = सौरभ्यम् । विभ्रन्ति = वहमानानि ।
मधूनि = मद्यमैरेयादीनि । कामिनीनां = युवतीनाम् । वक्त्राणि = मुखानि । चेति
समुच्चयेऽव्ययम् । यूनां = तरुणानाम् । प्रमदाय = प्रीत्यै । आमोदकर्मव्यतिहारम् =
विभावनक्रियाविनिमयम्, वासनाधानपरस्परकरणम् । ईयुः = जग्मुः, प्रापुरित्यर्थः ।
अत्रापि मधूनां वक्त्राणां च धर्मसाधर्म्यात्तुल्ययोगितालङ्कारः । तेन यूनां मधुवासि-
वधूवदनपानं वदनवासितमधुगण्डूषपानं च वस्तु व्यज्यते । तेन च निरातङ्कभोगो-
पोरा इति गम्यते ।

कोशः—'प्रतियत्नस्तु संस्कारः' इति वैजयन्ती । 'वयस्थस्तरुणो युवा'
इत्यमरः । 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्' इत्यमरः । 'इष्ट गन्धः सुगन्धि-
स्यात्' इत्यमरः ।

समासः—न विद्यते प्रतियत्नः = संस्कारः, पूर्वः = कारणं यस्याः सा ताम्-
अप्रतियत्नपूर्वाम् (व० व्री०) । शोभनश्चाज्ज्ञौ गन्धः सुगन्धिः, अथवा—इष्टो
गन्धः सुगन्धिः (प्रादिसमासः), सुगन्धेः भावस्तत्ता ताम्-सुगन्धिताम् । आमो-
दस्य कर्म आमोदकर्म (प० त०) तस्य व्यतिहारः (ष० त०) तम्—आमोद-
कर्मव्यतिहारम् ।

व्याकरणम्—सुगन्धिताम्-सु + गन्ध 'गन्धस्येदुत्पूतिसु सुरभिभ्यः' (५।

१३५) इतीकारान्तादेशः, ततो भावे तल् । ईयुः = इण् + लिट् +

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में स्वाभाविक सुगन्ध को धारण करते हुए मद्य
कामिनियों के मुखों ने पुरुषों के हर्ष के लिए परस्पर में सुवासित करने के
का आदान-प्रदान किया ॥ ५४ ॥

अपरं च कीदृशीत्याह—

रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीडः ।

स्तानि शृण्वन् वयसां गणोऽन्तेवासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—यत्र गृहान्तरेषु वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीडः वयसां गणः अङ्गनानां
तरे स्तानि शृण्वन् स्फुटम् अन्तेवासित्वम् आप ।

बालबोधिनी—यत्र = यस्यां पुरि । गृहान्तरेषु = गृहमन्त्रेषु । वितर्दिनिर्यूह-
ङ्कनीडः = वेदिकामत्तवारणकपोतपालिकाकुलायः; वेदिकानिर्गन्तदारुविशेषोन्नत-
तालयः । वयसां = पक्षिणाम् । गणः = समूहः । अङ्गनानां = सुन्दरीणाम् । रता-
न्तरे = निवृटनावसरे । स्तानि = रतिकूजितानि सीत्कारादीनि । शृण्वन् = आकर्ण-
न् । स्फुटं = स्पष्टम्, अखण्डं वा । अन्तेवासित्वं = शिष्यत्वम् । आप = लेभे ।
प्रतिशब्दं यथाश्रुतमुच्चारणाद् गृहे निवासाच्चैवमुत्प्रेक्ष्यते । यो हि शिष्यः स
यथायाच्छृणोति तद्गृहे वसति च ।

कोशः—‘स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका’ इत्यमरः । ‘निर्यूहो मत्तवारणः’ इति वेज-
सो । ‘कुलायो नीडमल्लियाम्’ इत्यमरः ।

समासः—गृहाणाम् अन्तराः गृहान्तरा, तेषु गृहान्तरेषु (ष० त०) । वितर्दीनां
(वेदिकानाम्) निर्यूहाः (निर्गन्ता दारुविशेषाः) वितर्दिनिर्यूहाः (ष० त०),
ये विटङ्काः (उन्नतभागाः, अग्रभागाः वा, कपोतपालिका इति भावः ;
वितर्दिनिर्यूहविटङ्काः (ष० त०) ते एव तेषु वा नीडाः (कुलायाः) यस्य सः
वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीडः (ब० व्री०) । रतानामन्तरः, रतान्तरः, तस्मिन्-रतान्तरे
(ष० त०) । अन्ते समीपे वसतीति अन्तेवासी तस्य भावस्तत्त्वम्—अन्तेवासित्वम्
उपपदसमासः) ।

व्याकरणम्—अन्तेवासित्वम्—अन्ते + वस + णिनिः + भावे त्वः, ‘आवश्य-
यमप्यण्योणिनिः’ (३।३।१७०) इति णिनिः, ‘शयवासवासिष्वकालात्’
(३।३।१८) इति डेरलुक् । आप-आप् + लिट्-तिप्-णल् ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में भवनों के भीतर विहारवेदियों के घोड़पुष्टों (कङ्कूरों या गुम्बजों) पर बनी हुई कपोतपालिकाओं में घोंसला (बनाकर रहने) वाले पक्षियों का समूह, रतिकाल में अङ्गनाओं के (सीत्कारादि) ध्वनियों को सुनता हुआ स्पष्टतया (उन स्त्रियों के) शिष्यत्व को प्राप्त हुआ अर्थात् उनका शिष्य बन गया।

टिप्पणी—जैसे शिष्य गुरु के घर पर रहता हुआ, गुरु से सुने हुए शब्दों को पुनः स्वयं उच्चारण करके दोहराता है, इसी प्रकार पक्षीगण घरों में रहते थे, तथा रतिकाल में स्त्रियाँ जो शब्द करती थीं, उन्हीं का अनुकरण करते थे। यह भाव है ॥ ५५ ॥

अन्यच्च कथंभूतेत्याह—

छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु।

आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५६ ॥

अन्वयः—यत्र छन्नेषु अपि स्पष्टतरेषु नारीकुचमण्डलेषु स्वच्छानि अम्बराणि केवलं नामतः न, अर्थतः अपि आकाशसाम्यं दधुः।

बालबोधिनी—यत्र = यस्यां पुरि। छन्नेष्वपि = आच्छादितेष्वपि। स्पष्टतरेषु = स्फुटतरं लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः। नारीकुचमण्डलेषु = अङ्गनास्तनभारेषु। स्वच्छानि = सूक्ष्माणि; निर्मलानि च; अतिरोधायकानीति भावः। अम्बराणि = वस्त्राणि। केवलं नामतः। अम्बरमिति नाम्नैव। न = आकाशसाम्यं न दधुः। (किन्तु—) अर्थतोऽपि = क्रिययाऽपि; कार्यतोऽपि। अन्यत्र समुच्चये। आकाशसाम्यं = गगनसादृश्यम्। दधुः = दधिरे। स्वयमतिसूक्ष्मत्वादव्यवधायकत्वं दृष्ट्यादेर्मूर्तान्तरगत्यविधातित्वं चेत्यादिनाऽपि साम्यं दधुरित्यर्थः। उपमालङ्कारः।

कोशः—‘अम्बरं व्योम्नि वाससि’ इत्यमरः। ‘अपि सम्भावनाप्रश्नशङ्कागर्हं समुच्यते। तथा युक्तपदार्थेऽपि कामकारक्रियासु च’ इति मेदिनी।

समासः—नारीणां कुचमण्डलानि नारीकुचमण्डलानि (ष० त०) तेषु—नारीकुचमण्डलेषु। आकाशस्य साम्यम्—आकाशसाम्यम् (ष० त०)।

व्याकरणम्—दधुः—डुघाञ् धारणपोषणयोः + लिट्—झि—उस्।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में आच्छादित होने पर भी स्पष्ट दृष्टिगोचर होने वाले स्त्रियों के स्तनमण्डलों पर सूक्ष्म एवं स्वच्छ वस्त्रों ने केवल नाम (‘अम्बर’ शब्द) से ही नहीं, किन्तु (स्त्रियों के स्तनों को करने पर भी उनके

रूप से दृष्टिगोचर होने के कारण) अर्थ से भी आकाश की समानता को
रूप किया ।

टिप्पणी—‘अम्बर’ शब्द के आकाश तथा वस्त्र दोनों अर्थ होते हैं । वस्त्रों
आकाश में—नाम अर्थात् ‘अम्बर’ शब्द का सादृश्य तो है ही ।
—निर्मल होने से तथा तिरोधायक न होने से क्रिया की भी दोनों में
मानता है ॥ ५६ ॥

अपरम्कथभूतेत्याह—

यस्यामजिह्वा महतीमपङ्काः सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।

जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुञ्चन्त विनीतमार्गाः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—यस्याम् अजिह्वाः अपङ्काः महतीं सीमानम् अत्यजन्तः अत्यायतयः
अपि विनीतमार्गाः, अजातस्खलनैः जनैः जातु न अमुच्यन्त ।

बालबोधिनी—यस्याम् = यत्र द्वारकापुर्याम् । अजिह्वाः = अवक्राः, सरलाः,
अपङ्काः—अकपटाः, दम्भरहिता इत्यर्थः । अपङ्का = कर्दमरहिताः, पक्षान्तरे—
विषयापाश्च । महतीं = बृहतीम् । सीमानं = विस्तारम्, अन्यत्र—कुलागताचारपद्धतिम् ।
अत्यजन्तः = अमुच्यन्तः । अत्यक्तमर्यादा इत्यर्थः । अत्यायतयः = दीर्घदीर्घाः,
अन्यत्र—दीर्घोत्तरकालाश्च । द्वयेऽपि = द्विरूपा अपि । विनीतमार्गाः = सुरचितपुरवी-
र्यः, अन्यत्र—सदाचारमार्गाः, सुशिक्षिताचारपद्धतयः । अजातस्खलनैः = अजात-
गणपादिप्रतिघातैः, अन्यत्र—अजातविरुद्धाचरणैः । जनैः = लोकैः । जातु =
नैवाचिदपि । नामुच्यन्त = न त्यक्ताः । ‘आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा’
इति स्मरणादिति भावः । अत्र मार्गशब्दस्य साधर्म्यादिकवृन्तावलम्बिफलद्वयवदेक-
मन्वेदनार्थद्वयप्रतीतिः । द्वयानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतविषयोऽर्थश्लेषः,
विशेषस्यापि श्लिष्टत्वात् ।

कोशः—‘जिह्वाः कपटवक्रयोः’ इति विश्वः । ‘पङ्कोऽप्ये कर्दमे’ इति हैमः ।
‘आयतिस्तूत्तरे काले संयमायामयोरपि’ इति विश्वः ।

समासः—द्वौ अवयवौ येषां ते द्वये । न जिह्वाः अजिह्वाः (नञ् त० पु०) ।
अन्यत्र न विद्यते जिह्वाः = कपटम्, यत्र ते—अजिह्वाः (व० व्री०) । न विद्यते
पङ्कं येपु ते—अपङ्काः (व० व्री०) । न त्यजन्तः अत्यजन्तः (नञ् त० पु०) ।
वतिमात्रा आयतिः येषां ते—अत्यायतयः (व० व्री०) । विनीताश्च ते मार्गाश्च
विनीतमार्गाः (क० धा०) । अन्यत्र—विनीतानां मार्गाः विनीतमार्गाः (व० त०) ।
न जातं स्खलनं येषां ते—अजातस्खलनैः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—द्वौ अवयवौ येषां ते द्वये—‘द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा’ (५।२।४३)
 इति तयस्य स्थानेऽयजादेशः, ‘प्रथमचरमतयाल्पाधकतिपयनेमाश्च’ (१।१।३३)
 इति जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । अमुच्यन्त—मुच्लु + कर्मणि लङ्—अ +
 यक् ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में सीधे (पक्षा०—निष्कपट), कीचड़ से रहित
 (पक्षा०—दोषरहित), बड़ी सीमाओं (सरहदों, पक्षा०—मर्यादाओं अर्थात्
 कुलाचारों) को नहीं छोड़ते हुए, अत्यन्त लम्बे (पक्षा०—अत्यधिकोत्तरकाल-
 वाले) दोनों प्रकार के सुपरिचित मार्गों (पक्षा०—सम्यक् प्रकार से शिक्षितों के
 सदाचारों) को, प्रस्तरादि से ठोकर नहीं खाने वाले (विरुद्धाचरण नहीं करते
 वाले) लोगों ने कभी नहीं छोड़ा ॥ ५७ ॥

अन्यच्च कीदृशीत्याह—

परस्परस्पर्धिपराध्वरूपाः पौरस्त्रियों यत्र विधाय वेधाः ।

श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यमलं समार्ज ॥ ५८ ॥

अन्वयः—यत्र परस्परस्पर्धिपराध्वरूपाः पौरस्त्रियः विधाय, वेधाः श्रीनिर्मिति-
 प्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यम् अलं समार्ज ।

बालबोधिनी—यत्र = यस्यां पुरि । परस्परस्पर्धिपराध्वरूपाः = अन्योऽन्यस्पर्धा-
 शीलोऽकृष्टसौन्दर्याः, अन्योऽन्यसङ्घर्षशीलश्रेष्ठसौन्दर्याः । पौरस्त्रियः = नागरिक-
 नायिकाः, पौराङ्गनाः । विधाय = निर्माय, निष्पाद्य । वेधाः = ब्रह्मा । श्रीनिर्मिति-
 प्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यम् = लक्ष्मीनिर्माणलब्धवज्रकीटोत्कीर्णकाक्षरसाम्यापवादम् ।
 अलम् = अत्यन्तम् । वाच्यमेव मलमिति केचित् । समार्ज = प्रक्षालयत्, अनीनशत् ।
 वेधसो हि लोकेऽयं नित्यमेवापवादः—यच्छोभनं वस्तु निर्मातुमसौ न शक्तः,
 या तु श्रीः सा घुणाक्षरन्यायेन । घुणोऽपि काष्ठमुल्लिखन् कदाचिदेकं वर्णं निष्पाद-
 यति । श्रीनिर्माणेन प्राप्तं घुणाक्षरोपमापवादं सकलनगरवनितासौन्दर्यविधाताद-
 नीनशदित्यर्थः । अनया चाजतिशयोक्त्या पौरस्त्रीणां लक्ष्मीसमानसौन्दर्यं वस्तु
 व्यज्यते ।

कोशः—‘रूपं स्वरूपे सौन्दर्ये’ इति विश्वः । ‘निर्माणां निर्मितौ’ इति मेदिनी ।
 ‘अलं भूषणपर्याप्ति-शक्तिवारणवाचकम्’ इत्यमरः ।

समासः—परस्परस्पर्धीनि पराध्वीनि रूपाणि यासां ताः—परस्परस्पर्धि-
 पराध्वरूपाः (व० व्री०) । पुरे भवाः पौराः, तेषां स्त्रियः ताः पौरस्त्रियः
 (ष० त०) । एकस्याऽसौ वर्णश्च एकवर्णः (क० धा०), घुणेन क्षतः

ततः (तृ० त०), घुणक्षतश्चाज्जी एकवर्णश्च घुणक्षतैकवर्णः (क० धा०),
उपमा तथा वाच्यम्—घुणक्षतैकवर्णोपमात्राच्यम् (तृ० त०); श्रियो
मितिः श्रीनिर्मितिः (प० त०) तथा प्राप्तम्—श्रीनिर्मितिप्राप्तम्, श्रीनिर्मिति-
त च तद् घुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यम् (क० धा०) श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैक-
पमावाच्यम् ।

व्याकरणम्—ममार्ज—मृजूष् शुद्धी + लिट्—तिप्—णल् ।

हिन्दी—जिस द्वारकापुरी में आपस में स्पर्धा करनेवाले रूपोंवाली नगर की
को बनाकर ब्रह्मा ने घुणाक्षर न्याय के सादृश्य से उत्पन्न लक्ष्मी की
ना से प्राप्त (अर्थात् घुणाक्षर के समान लक्ष्मी की रचना से प्राप्त) निन्दा
सम्यक् प्रकार से दूर कर दिया ।

टिप्पणी—जब ब्रह्मा ने परम सुन्दरी लक्ष्मी का निर्माण किया, तो लोग
की यह निन्दा करने लगे कि ब्रह्मा इस प्रकार की परम सुन्दरी की रचना
हैं कर सकते हैं । यह जो लक्ष्मी की रचना है वह तो घुणाक्षर न्याय से
लायास हो गयी है । परन्तु द्वारकापुरी में एक से एक बढ़कर सुन्दर स्त्रियों को
कर ब्रह्मा ने अपनी इस निन्दा का सम्यक्तया परिमार्जन कर दिया ॥ ५८ ॥

तत्रापूर्वधनसम्पत्तिमाह—

क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।

अध्यधुषो यामभवज्जनस्य याः सम्पदस्ता मनसोऽप्यगम्याः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—यत् अन्तःकरणेन क्षुण्णम्, कल्पोपपदा वृक्षाः तदेव फलन्ति, यान्
अध्यधुषः जनस्य याः सम्पदः अभवन् ताः मनसः अपि अगम्याः ।

बालबोधिनी—यत् = यद् वस्तु । अन्तःकरणेन = हृदयेन, मनसा । क्षुण्णम् =
क्षयस्तम् । ममेदं भूयादिति भूयोभूयः सङ्कल्पितमित्यर्थः । कल्पोपपदाः =
क्षयव्यावर्तकाः । वृक्षाः = तरवः । कल्पवृक्षा इत्यर्थः । तदेव = मनसा
सङ्कल्पितमेवार्थम् । फलन्ति = निष्पादयन्ति । मनसा पर्यालोचितमेवार्थं
दिशन्ति न त्वधिकम् । (परन्तु—) यां = द्वारकानगरीम् । अध्यधुषः = अधिव-
धुषः । जनस्य = लोकस्य । याः सम्पदः = याः लक्ष्म्यः । अभवन् = आसन्,
अभूवन् । ताः = पूर्वोक्ताः सम्पदः । मनसोऽपि = चित्तस्यापि । अगम्याः =
अविषयाः, अगोचराः । वाचामभूमय इति तु किमु वक्तव्यमिति भावः । प्राथिजा-
नधिकं यत्र घटते मनसाऽप्यभिलषितुं न शक्यते इति तात्पर्यम् । 'अभूमिः' इति
शब्दान्तरे समान एवार्थः । अत्र गृहे गृहे कल्पवृक्षसम्बन्धातिशयोक्त्या पौराणां

देवेन्द्रमोगो व्यज्यते । इह कल्प इत्युपपदं स्वसंज्ञैकदेशो येषामिति व्याख्याने
हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यादिवदवाच्यवचनदोषावकाशः ।

कोशः—‘अथ संपदि । सम्पत्तिः श्रीश्चलक्ष्मीश्च’ इत्यमरः । ‘चित्तं तु चेतो
हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः’ इत्यमरः ।

समासः—अन्तश्चाऽसौ करणम् (इन्द्रियम्) च—अन्तःकरणम्, तेन—अन्तःकरणेन
(क० धा०) । कल्पयन्ति (निष्पादयन्ति) सङ्कल्पितार्थान् ये ते—कल्पाः, कल्पा
इत्युपपदं (व्यावर्तकम्) येषां ते कल्पोपपदाः (व० व्री०) । केचित्तु—‘कल्पशब्दः’
उपपदे पूर्वं येषां ते—कल्पोपपदा इति विग्रहं कुर्वन्ति ।

व्याकरणम्—‘फलन्ति—‘फलनिष्पत्तौ’ इति धातोर्लट्-ञि । याम्—‘उपा-
न्वध्याङ्वसः’ (१ । ४ । ४८) इति कर्मत्वम् । अद्युपुषः—‘भाषायां सद-
सश्रुवः’ (३ । २ । १०८) इति क्वसुप्रत्ययः । अभवन्—भू + लट्-ञि ।

हिन्दी—जो वस्तु मनसे सङ्कल्पित (वाञ्छित) होती है, कल्पवृक्ष उसी
वस्तु को देते हैं परन्तु द्वारकापुरी में रहने वाले मनुष्यों की जो सम्पत्तियाँ
थीं, वे मन की कल्पना से भी परे थीं ॥ ५९ ॥

पुनः कीदृशीत्याह—

कला दधानः सकलाः स्वभाभिर्दुद्भासयन् सौधसिताभिराशाः ।

यां रेवतीजानिरियेष हातुं न रोहिणेयो न च रोहिणीशः ॥ ६० ॥

अन्वयः—सकलाः कलाः दधानः सौधसिताभिः स्वभाभिः आशाः उद्भासयन्,
रेवतीजानिः रोहिणेयः यां हातुं न इयेष; रोहिणीशः च (यां हातुम्) न
(इयेष) ।

बालबोधिनी—सकलाः = समग्राः । कलाः = गीतवाद्यादिचतुःषष्टिकलाः
अन्यत्र—कलाः = लेखाः, षोडशभागांश्च । दधानः = विभ्राणः । सौधसिताभिः =
घवलगृहघवलाभिः । उभयत्र विशेषणमिदं समानम् । स्वभाभिः = आत्मीय-
चिभिः । आशाः = दिशः । उद्भासयन् = दीपयन् । रेवतीजानिः = रेवती-
भार्यः । (रेवती = ककुदमिकन्या, तन्नाम तारा च जाया यस्य सः) । रोहि-
णेयः = रोहिणीपुत्रः, वलभद्रः । याम् = द्वारकापुरीम् । हातुं = त्यक्तुम् । न
इयेष = न चकमे, नेच्छति स्म रोहिणीशः = चन्द्रः । चेति समुच्चये । (यां
हातुं) न (इयेष = वाञ्छति स्म) । बलरामचन्द्रौ यत्र नित्यमूषतुरित्यर्थः । अत्र
रोहिणेयरोहिणीशयोः परोत्कर्षावहत्वेन द्वयोः प्रकृतत्वाद्विशेषस्याश्लिष्टत्वाच्च
केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता ।

कोशः—‘कला शिल्पे कालभेदे’, ‘कला तु षोडशो भागः’ इति चामरः ।

समासः—सुधया अवलिप्तम् = सौधम्, सौधमिव सिताः सौधासिताः
सौधसिताभिः (उपमित समासः) । रेवती जाया यस्य सः—रेवतीजानिः
(१० व्री०) । रोहिण्याः अपत्यं पुमान् रोहिणेयः । रोहिण्याः ईशः रोहिणीशः
(१० त०) ।

व्याकरणम्—रेवतीजानिः—रेवती + जाया ‘जायाया निङ्’ (५।४।१३४)
समासान्तो निङादेशः, ‘लोपो व्योर्वलि’ (६।१।६६) इति यलोपः ।
रोहिणेयः—रोहिणी + ढक् ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) इति । हातुम्—
हाक् त्यागे + तुमुन् । इयेष-इपु इच्छायाम् + लिट्-तिप्-णल् ।

हिन्दी—सम्पूर्ण (चौंसठ, पक्षा०—सोलह) कलाओं को धारण करते हुए
जा घूने से लीपे गये भवन के समान शुभ्रवर्ण अपनी कान्ति (गौरवर्ण शरीर
को शोभा, पक्षा०—चाँदनी) से दिशाओं को प्रकाशित करते हुए रेवती (बल-
राम की स्त्री, पक्षा०—रेवती नामकी तारा) के पति, रोहिणीपुत्र बलरामजी
जो रोहिणी तारा के पति चन्द्रमा जिस द्वारकापुरी को छोड़ना नहीं चाहते थे,
सर्वज्ञ—उस द्वारकापुरी में सदा निवास करते थे ।

टिप्पणी—यहाँ केवल विशेषणों के द्रिष्ट होने से एवं बलराम तथा चन्द्रमा
जनों के प्रस्तुत होने से तुल्ययोगिता अलङ्कार है ॥ ६० ॥

बाणाहवव्याहतशम्भुशक्तेरासत्तिमासाद्य जनार्दनस्य ।

शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

अन्वयः—यत्र बाणाहवव्याहतशम्भुशक्तेः जनार्दनस्य आसत्तिम् आसाद्य
शरीरिणा जैत्रशरेण मकरध्वजेन निःशङ्कम् ऊषे ।

बालबोधिनी—यत्र = यस्यां नगर्याम् । बाणाहवव्याहतशम्भुशक्तेः =
बाणासुरयुद्धनिर्वर्तितशिवसामर्थ्यस्य; हरविजयिन इत्यर्थः । जनार्दनस्य =
शोकघ्णस्य । आसत्तिम् = प्रत्यासत्तिम् ; सामीप्यमिति भावः । आसाद्य = प्राप्य ।
शरीरिणा = विग्रहवता; न त्वनङ्गेनेति भावः । जैत्रशरेण = अमोघबाणप्रसरेण ।
मकरध्वजेन = कामेन; मनसिजेन, प्रद्युम्नरूपेणेति भावः । निःशङ्कम् = निर्भयम् ।
ऊषे = उषितम् । अत्र शम्भुसामर्थ्यव्याघातपदार्थस्य विशेषणगत्या निःशङ्क-
निवासहेतुत्वेनोक्तेः काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पुरा किल भक्तवत्सलो भगवान् हरो

वाणासुरप्रेम्णा वाणासुराभियोधिनं हरिमभियुज्य निर्जित इति पौराणिकी कथानु-
सन्धेया ।

कोशः--'शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः । पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज
आत्मभूः' इत्यमरः । 'शङ्का वितर्कमययोः' इति विश्वः ।

समासः--शम्भोः शक्तिः शंभुशक्ति (ष० त०); वाणस्य आहवः वाणाहव
(ष० त०), वाणाहवे व्याहता शंभुशक्तिः येन सः तस्य-वाणाहवव्याहृत-
शम्भुशक्तेः (व० ब्री०) । मकरो ध्वजे यस्य सः तेन मकरध्वजेन (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्--ऊषे--वस निवासे + भावे लिट्-त-एश्, 'वचिस्त्रपियजादीनां
किति' (६ । १ । १५) इति संप्रसारणम् ।

हिन्दी--वाणासुर के साथ होने वाले युद्ध में शिवजी की शक्ति को नष्ट
करने वाले श्रीकृष्ण भगवान् के सामीप्य को पाकर विजयशील वाणों वाला,
शरीरधारी कामदेव जिस द्वारकापुरी में निर्भयतापूर्वक रहता था ।

टिप्पणी--एक बार वाणासुर की कन्या ऊषा ने स्वप्न में श्रीकृष्ण के पाँव
अनिच्छद को सबसे सुंदर देखकर उसे अपना पति बनाने के लिए अपहरण कर
लिया । भगवान् श्रीकृष्ण को जब पता लगा तो वे अनिच्छद को लेने के लिए
वाणासुर की नगरी शोणितपुर में पहुँचे । वहाँ वाणासुर के साथ युद्ध के समय
भक्तवत्सल शिवजी महाराज भी वाणासुर की तरफ से लड़ने लगे, लेकिन उनकी
एक न चली और वे श्रीकृष्ण से पराजित हो गये । तब श्रीकृष्ण वाणासुर की
कन्या के साथ अनिच्छद को लेकर वापिस आये । कहते हैं कामदेव अपने शत्रु
शिवजी से सदा भयभीत रहता था । परन्तु वाणासुर का पक्ष लेकर श्रीकृष्ण से
युद्ध करने वाले शिवजी को जब पराजित कर दिया, तब कामदेव इन श्रीकृष्ण का
(पुत्र प्रद्युम्न रूप में) सामीप्य प्राप्त करके सदा इनके साथ रहने लगा ।
(कवि का अभिप्राय यह है कि उस द्वारकापुरी में कामिनियों का कामदेव सदा
उद्दीप्त रहता था ॥ ६१ ॥

अपरं कथम्भूतेत्याह--

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भिरध्यास्यमाना हरिणा चिराय ।

उद्रश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि सिन्धावाह्वास्त मेरावमरावतीं या ॥ ६२ ॥

अन्वयः--शिवैः मरुद्भिः (चिराय) निषेव्यमाणेन हरिणा चिराय
अध्यास्यमाना उद्रश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि सिन्धौ (स्थिता-) या मेरी (स्थिता-)
अमरावतीम् आह्वास्त ।

बालबोधिनी—शिवैः = शीतलमन्दसुगन्धैः । मरुद्भिः = वायुभिः । अन्यत्र—
 शिवैः = एकादशरुद्रैः । मरुद्भिः = मरुद्गणैः देवैश्च । (चिराय = चिरकालम्—)
 सेव्यमाणेन = सेव्यमानेन । हरिणा = श्रीकृष्णेन । अन्यत्र—हरिणा = इन्द्रेण ।
 चिराय = चिरकालम् । अव्यास्यमाना = अधिष्ठीयमाना । उद्गरश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि=
 उद्गरकिरणमणिशलाकास्थाने । एकत्र रत्नाकरत्वादप्यत्र रत्नसानुत्वाच्चेति भावः ।
 सिन्धौ = समुद्रे । स्थितेति शेषः । या = द्वारकापुरी । मेरौ = सुमेरौ । स्थितामिति
 शेषः । अमरावतीम् = इन्द्रनगरीम् । आह्लास्त = स्पर्धयाऽऽहूतवती, स्पर्धापूर्वमाकार-
 दित्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे श्लेषेऽपि सिन्धौ मेरौ स्थितेति प्रतिबिम्बभावेन साधर्म्योक्तेः
 लेपानुप्राणितेयमुपमा । आह्लास्तेति सादृश्यप्रतिपादकः शब्दः । स्पर्धते ह्वयते
 इत्यनुशासनात् ।

कोशः—‘यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषुहरिर्ना
 म्रिले त्रिषु’ इति विश्वः । ‘मेरु सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः’ इत्यमरः । ‘नगरी
 अमरावती’ इत्यमरः ।

समासः—रत्नानाम् अङ्कुराः रत्नाङ्कुराः (ष० त०), उद्गताः रश्मयः
 रेषान्ते—उद्गरश्मयः (व० व्री०), उद्गरश्मयश्च ते रत्नाङ्कुराश्च उद्गरश्मिरत्ना-
 ङ्कुराः (क० धा०) तेषां धाम, तस्मिन्—उद्गरश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि (ष० त०) ।
 अमराः सन्ति यस्यां सा अमरावती, ताम्—अमरावतीम् ।

व्याकरणम्—आह्लास्त—ह्वयतेर्लुङ्—त ‘स्पर्धायामाङः’ (१।३।३१) इत्यात्म-
 नेपदम्, ‘लिपि सिचि [ह्वश्च]’ (३।१।५३) इति, आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’
 (३।१।५४) इति च्लेरङभावपक्षे सिजादेशः ।

हिन्दी—शीतल-मन्द-सुगन्ध हवाओं (पक्षा०—रुद्रों तथा देवों) से चिरकाल
 तक सेवित, श्रीकृष्ण भगवान् (पक्षा०—इन्द्र) से अधिष्ठित, जिनकी किरणें ऊपर
 को निकल रही हैं, इस प्रकार के रत्नाङ्कुरों के स्थान समुद्र में स्थित जो द्वारका-
 पुरी, ऊपर को उठने वाली किरणों वाले रत्नाङ्कुरों के स्थान सुमेरु पर स्थित
 इन्द्रपुरी को स्पर्धा से ललकार रही थी ।

टिप्पणी—इन्द्रपुरी में रुद्र तथा देवगणों से सेवित इन्द्र निवास करते हैं
 और वह देदीप्यमान किरणों वाले रत्नाङ्कुरों से युक्त सुमेरु पर्वत पर स्थित
 है । इस द्वारकापुरी में शीतल-मन्द-सुगन्ध वायुओं से सेवित श्रीकृष्ण निवास
 करते हैं तथा यह निकलती हुई किरणों वाले रत्नाङ्कुरों से युक्त समुद्र में स्थित
 है । अतः यह द्वारकापुरी इन्द्र की नगरी अमरावती को ललकारती थी कि मैं

तुमसे कम नहीं हूँ । यदि तुम्हें हमारी इस बात पर विश्वास नहीं हो और अब भी तुम्हें श्रेष्ठ होने का गर्व हो तो मेरे पास आकर श्रेष्ठता का मिलान कर लो । लोक में भी समान या अधिक सम्पत्ति वाला अपने प्रतिद्वन्द्वी को इसी प्रकार स्पर्धापूर्वक ललकारता है ॥ ६२ ॥

पुनः कथम्भूतेत्याह—

स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो वध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः ।

विशेषको का विशिष्टो यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ६३ ॥

अन्वयः—स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तः त्रिलोकीतिलकः स एव विशेषकः ।
अध्वंसितवर्णकान्तेः वध्वा इव यस्याः श्रियं विशिष्टो ।

बालबोधिनी—स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः = अरुक्षकज्जलवत्कृष्णशोभा ।
अन्यत्र—अरुक्षकज्जलेन कृष्णकान्तिः । सुवृत्तः = सद्वृत्तिः, सदाचारः । अन्यत्र—
सुवृत्तः = वर्तुलः । त्रिलोकीतिलकः = लोकत्रयभूषणभूतः । स एव = श्रीकृष्ण एव ।
विशेषकः वा = तिलक इव । ‘इववद् वा यथाशब्दाः’ इत्यनुशासनात् । अध्वंसित-
वर्णकान्तेः = असङ्कीर्णब्राह्मणादिवर्णशोभायाः, अविनष्टब्राह्मणक्षत्रियविदशो-
भायाः, निजतेजोयुक्तचतुर्वर्णाया इति भावः (अयं नगरीपक्षेऽर्थः) । अन्यत्र—
अनष्टगौरादिवर्णलावण्यायाः (इति नायिकापक्षेऽर्थः) । वध्वा इव = नायिका इव ।
यस्याः = द्वारकायाः । श्रियं = शोभाम् । विशिष्टो = विशेषितवान् । अधिकं
चकार । अनेकशब्देयमुपमेत्येके । शब्दमात्रसाम्याच्छ्लेष इत्यन्ये । श्लेषोपमेत्या-
चार्यं दण्डी ।

कोशः—‘वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतो वर्णं तु वाक्षरे’ इत्यमरः । ‘तमा-
पत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्’ इत्यमरः ।

समासः—स्निग्धश्चाञ्जो अञ्जनश्च स्निग्धाञ्जनः (क० धा०), स इव
तेन वा श्यामा रुचिः यस्य सः—स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः (व्र० व्री०) । शोभनं
वृत्तं यस्य स सुवृत्तः (व० व्री०) । अन्यत्र—शोभनश्चाञ्जो वृत्तश्च सुवृत्तः
(प्रादि त० पु०) । त्रयाणां लोकानां समाहारः—त्रिलोकी, तस्याः तिलकः—
त्रिलोकीतिलकः (द्विगुगर्भषष्ठीतत्पुरुष) । न ध्वंसिता वर्णानां कान्तिः यस्याः
तस्याः—अध्वंसितवर्णकान्तेः (व० व्री०) । अन्यत्र—अध्वंसितो वर्णः (गौरादि-
वर्णः) कान्तिश्च यस्याः सा तस्याः—अध्वंसितवर्णकान्तेः (व० व्री०) । विशेष-
यतीति विशेषकः ।

व्याकरणम्—‘त्रिलोकी—’ त्रयाणां लोकानां समाहरः त्रिलोकी—‘तद्वि-
र्वांतरपदसमाहारे च’ (२।१।५०) इति समासः, ‘संख्यापूर्वो द्विगुः’
(२।१।५२) इति द्विगु-संज्ञा, ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिव्यते’
इति स्त्रीत्वे ‘द्विगोः’ (४।१।२१) इति ङीप् । विशिष्य—‘विपूर्वात्-
ङ्लृ विशेषणे’ इति धातोः लिट्-तिप्-णल् ।

हिन्दी—चिकने काजल से श्याम वर्ण वाला सम्यक् प्रकार से गोलाकार
(मस्तक का) तिलक जिस प्रकार, जिसके गौरादि वर्ण तथा शरीर लावण्य
नहीं हुए हैं, उस सुन्दरी की शोभा को बढ़ाता है, उसी प्रकार चिकने
काजल के समान श्याम वर्ण वाले, सदाचारी तथा तीनों लोकों के भूषणभूत
ज श्रीकृष्ण भगवान् ने ही ब्राह्मणादि वर्णों की मर्यादा को नष्ट नहीं करने
वाली जिस द्वारकापुरी की शोभा को बढ़ाया (३।३३ श्लोक से चला हुआ
द्वारकापुरी का वर्णन यहाँ इकत्तीस श्लोकों में समाप्त हुआ) ॥ ६३ ॥

अथ कृष्णस्य प्रतोलीप्राप्तिमाह—

तामोक्षमाणः स पुरं पुरस्तात्प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः ।

वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्रीयां देवसेनेव परैरलङ्घ्या ॥ ६४ ॥

अन्वयः—अतुलप्रतापः सः तां पुरम् ईक्षमाणः पुरस्तात् प्रतोलीं प्रापत्,
वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्रीः या देवसेना इव परैः अलङ्घ्या ।

बालबोधिनी—अतुलप्रतापः = अनुपमवीर्यः । सः—श्रीकृष्णः । तां =
पूर्वाक्ताम् । पुरं = नगरीम्, द्वारकामित्यर्थः । ईक्षमाणः = अवलोकमानः ।
पुरस्तात् = पूर्वस्यां दिशि, अथवा—अग्रे । प्रतोलीं = रथ्याम् । प्रापत् = प्राप,
आससाद । वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्रीः = तोरणप्रासादादिगतहीरकादिमणि-
कान्तिदेदीप्यमानेन्द्रधनुःशोभा । या = या प्रतोली । देवसेनेव = सुरचमूरिव ।
परैः = शत्रुभिः । अलङ्घ्या = दुष्प्रधर्ष्या, जेतुमशक्या । उपमालङ्कारः ।

कोशः—‘रथ्या प्रतोली विशिखा’ इत्यमरः । ‘आयुधं तु प्रहरणं शस्त्र-
मलम्’ इत्यमरः । ‘वज्रोष्णी हीरके पवौ’ इत्यमरः ।

समासः—न विद्यते तुला (उपमानम्) यस्य सः—अतुलः (ब० व्री०),
अतुलः प्रतापो यस्य सः—अतुलप्रतापः (ब० व्री०) । सुरस्य (इन्द्रस्य)
आयुधम्—सुरायुधम् (ष० त०), तस्य श्रीः सुरायुधश्रीः (ष० त०), वज्राणां
(हीरकादीनाम्) प्रभा—वज्रप्रभा (ष० त०) तयोद्भासिनी सुरायुधश्रीः
यस्यां यया वा—वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्रीः (ब० व्री०) । अन्यत्र—सुराणाम्

इलावृतं सौमेरवं सुमेरोः परितो हि तत् । इति ।

उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

कोशः—‘कलघौतं रौप्यहेम्नोः’ इति विश्वः । ‘वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इयं लोकं च भारतम्’ इति भारविः । ‘लोकोऽयं भारतं वर्षम्’ इत्यमरश्च ।

समासः—व्योम स्पृशन्तीति व्योमस्पृशः ताः व्योस्पृशः (उपपदसमासः) । उन्निद्राणि च तानि पुष्पाणि उन्निद्रपुष्पाणि (क० धा०) तैः वित्ताः उन्निद्र-पुष्पचणाः, ते च ते चम्पकाः उन्निद्रपुष्पचणचम्पकाः (क० घा०) तैः तेषामिव वा पिङ्गाः भासो यासां ताः (व० व्री०) उन्निद्रपुष्पचणचम्पकपिङ्ग-भासः । कलघौतस्य भित्तयः कलघौतभित्तयः (ष० त०) ताः कलघौतभित्तिः । सुमेरोः इयं सौमेरवी, ताम्—सौमेरवीम् । नितम्बस्य शोभा नितम्बशोभा (ष० त०) ताम्—नितम्बशोभाम् । इलावृत्तेन तुल्यम्—इलावृतवत् ।

व्याकरणम्—उन्निद्रपुष्पचणाः उन्निद्रपुष्प + चणप् ‘तेन क्तिश्चुञ्चुपचणपो’ (५।२।२६) इति वित्तेऽर्थे चणप् प्रत्ययः । अधिगतेन अधि + गम् + कर्तरि क्तः, ‘गत्यर्थकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यन्तिभ्यश्च’ (३।४।७२) इति क्तः । विभाति—वि + भा दीप्तौ + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—आकाश स्पर्शी तथा विकसित पुष्पों वाले चम्पकों के समान पीली कान्ति वाली स्वर्णमयी तटियों को प्रकट (विस्तृत करता हुआ) अत एव सुमेरु पर्वत के मध्य भाग को शोभा को प्राप्त इस पर्वत से यह भारत वर्ष, इलावृत (सुमेरुपर्वत के चारों तरफ स्थित देवभूमि विशेष) के समान शोभित हो रहा है ।

टिप्पणी—यह भारतवर्ष जम्बूद्वीप का नवम भाग है । वर्ष नौ हैं— (१) भारत, (२) क्रि पुरुष, (३) हरिवर्ष ये तीन हिमालय के दक्षिण में, तथा— (४) रम्य, (५) हिरण्य, (६) क्रुह, ये तीन हिमालय के उत्तर में तथा (७) भद्राश्व, हिमालय के पूर्व में, एवं (८) केतुमाल हिमालय के पश्चिम में और इलावृत हिमालय के मध्य भाग में स्थित है । जैसा की वाचस्पति मिश्र जी ने कहा है—

स्याद् भारतं किम्पुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः ।

रम्यं हिरण्यकुरु हिमाद्रेस्तत्तत्तयः ॥

भद्राश्वकेतुमाली तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमौ ।

इलावृत्तं तु मध्यस्थं सुमेरुयंत्र तिष्ठति ॥ इति ।

इसी इलावृत्त के मध्य भाग में सुमेरु पर्वत स्थित है । पुराणों में प्रसिद्ध है सम्पूर्ण इलावृत्त वर्ष सुवर्णमय है । इसीलिए सुमेरु को भी हेमाद्रि कहते हैं । भारत की सीमा बताते हुए कहा है—

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।

वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ इति ॥ ३१ ॥

अस्य प्रियकमृगैः शोभामाह—

रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिर्विचलितैः परितः प्रियकव्रजैः ।

विविधरत्नमयैरभिभात्यसावयवैरिव जङ्गमतां गतैः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—असी रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः परितः प्रचलितैः प्रियकव्रजैः जङ्गमतां गतैः विविधरत्नमयैः अवयवैः इव अभिभाति ।

बालबोधिनी—असी = एधोऽद्रिः । रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः = उज्ज्वल-
तावर्णलोमयुक्तैः । परितः = सर्वतः । विचलितैः = प्रसरद्भिः । 'विचारितैः'
इति पाठान्तरेऽपि समान एवार्थः । प्रियकव्रजैः = मृगविशेषयूथैः । जङ्गमतां =
चरिष्णुताम् । गतैः = प्राप्तैः । विविधरत्नमयैः = विविधरत्ननिर्मितैः; विविध-
लविकारभूतैरित्यर्थः । अवयवैः = स्वाङ्गैः । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । अभिभाति =
तिभाति । उत्प्रेक्षालङ्कारः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

कोशः—'तनूरुहं रोमलोम' इत्यमरः । 'प्रियको रोमभिर्युक्तो मृदुच्चम-
वर्णनैः' इति वैजयन्ती ।

समासः—रुचिराणि चित्राणि च तानि तनूरुहाणि रुचिरचित्रतनूरुहाणि
(० घा०) तैः शालन्ते (उपपदसमासः) तैः रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः विविधानि
तानि रत्नानि विविधरत्नानि (० घा०) तेषां विकारैः विविधरत्नमयैः ।

व्याकरणम्—अभिभाति—अभि + भा दीप्ती + लट्-तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—मनोहर तथा अनेक वर्णों के रोम वाले चारों ओर घूमते
हुए 'प्रियक' नामक मृगविशेषों से जङ्गमता को प्राप्त हुए, मानो अनेक रत्नमय
वस्त्रों के द्वारा चारों तरफ से शोभित हो रहा है ।

टिप्पणी—'प्रियक' उन मृगविशेषों को कहते हैं जिनके बालों के कम्बल
बनते हैं ॥ ३२ ॥

अन्यच्च कीदृशोऽयं शैल इति वदति—

कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।

प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषितामुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—अत्र जलाशयोषिताः कलभाः विकस्वरैः कुशेशयैः मुदा रमन्ते, कलभाविकस्वरैः सिद्धगणैः च योषिताम् अन्ते प्रगीयते ।

बालबोधिनी—अत्र रैवताद्रौ । जलाशयोषिताः = ह्रदेषु वसन्तः, सद्यः स्थिताः । कलभाः = करिपोतकाः; त्रिशद्वर्षकरिणः । विकस्वरैः = विकसनशीलैः । कुशेशयैः = कमलैः । मुदा = हर्षेण; प्रीत्या । रमन्ते = क्रीडन्ति । करि-विहाराणां कमलाकराणामयमाकर इति भावः । कलभाविकस्वरैः = अव्यक्त-मधुरोद्दीपकषड्जादिस्वरैः । सिद्धगणैः = देवविशेषसङ्घैः । चेति समुच्चये । योषितां = स्त्रीणाम् । अन्ते = समीपे । प्रगीयते = सुष्ठु गानं क्रियते । भूस्वर्गोऽयमिति भावः । वंशस्थवृत्तम् ।

कोशः—‘त्रिशद्वर्षस्तु कलभः’ इति वैजयन्ती । ‘सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्’ इत्यमरः ।

समासः—जलाशयेषु उषिताः जलाशयोषिताः (स० त०) । विकाराः (मानसा भावः) प्रयोजनं येषां ते भाविकाः, कलाः भाविकाश्च स्वराः येषां तैः कलभाविकस्वरैः (व० ब्री०) ।

व्याकरणम्—विकस्वरैः—वि + कस गती + वरच् ‘स्थेशभासपिसकलो वरच्’ (३।२।१७५) इति ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर जलाशयों में प्रविष्ट, तीस वर्ष की अवस्था वाले हाथी के बच्चे खिले हुए कमलों से आनन्दपूर्वक क्रीड़ा करते हैं । तथा अव्यक्त मधुर एवं उद्दीपक स्वर वाले सिद्धगण (अपनी) स्त्रियों के समीप में उच्च स्वर से मधुर गान करते हैं ।

टिप्पणी—कलाः—अव्यक्तमधुर । भाविकाः—उद्दीपक ॥ ३३ ॥

अपरं कीदृशोऽयमित्याह—

आसादितस्य तमसा नियतेनियोगावाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ।

पत्युस्त्विषामिह महौषधयः कलत्रस्थानं परैरनभिभूतममूर्वहन्ति ॥ ३४ ॥

अन्वयः—इह अमूः महौषधयः नियतेः नियोगात् तमसा आसादितस्य पुनः अपक्रमेण कालम् आकाङ्क्षतः त्विषां पत्युः परैः अनभिभूतं कलत्रस्थानं वहन्ति ।

बालबोधिनी—इह = रैवतकाद्री । अमूः=पुरो दृश्यमानाः । महौषधयः =
 वृत्तसखीवनीप्रभृतय ओषधयः । नियतेः = विधेः । नियोगात् = शासनात् ।
 तस्मिन् काले इदं भावीति दैवशासनादित्यर्थः । तमसा=अन्धकारेण, अन्यत्र-
 अन्धकारप्रायेण व्यसनेन । आसादितस्य=आक्रान्तस्य । पुनः=भूयः । अपक्रमेण=
 स्वावलगमनेन, आवृत्या वा । कालं = समागमसमयम् । आकाङ्क्षतः =
 इच्छतः । पुनरागत्य सङ्गन्तुमिच्छत इत्यर्थः । त्विषां=तेजसाम् । पत्युः = भर्तुः,
 तस्मिन् । सूर्यस्येति भावः । परैः=तेजोऽन्तरैः, अन्यत्र-पुरुषान्तरैः । अनभि-
 क्षम्=अतिरस्कृतम्, अन्यत्र—अनुपहतम् । कलत्रस्थानं = वामाश्रयत्वम् ।
 कलत्रभूतानां त्विषामाश्रयत्वमित्यर्थः । वहन्ति = निर्वहन्ति । 'वहन्ति' इत्यस्य
 भावे 'भजन्ते' इति पाठान्तरे श्रयन्तीत्यर्थः । स्त्रीणां स्त्रीष्वेव रक्षणं कार्यमिति
 भावः यथा केनचिदापि न्यासीकृतानि कलत्राणि संरक्ष्य कालान्तरे साधव-
 त्समं प्रयच्छन्ति तद्वदोषधयोऽपि त्विषः सूर्याभ्यापयतीत्यर्थः । इदं च तासां
 वास्तवसमये प्रज्वलनादुदयकाले विपर्ययादुपचर्यते । अत्र विशेषणसाम्यात्
 वादीनामापन्नादि साम्यप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।
 कोशः—'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिः विधिः' इत्यमरः । 'विभाव-
 र्हपतिस्त्विषाम्पतिरहर्पतिः' इति सूर्यपर्यायेष्वमरः ।

समासः—महत्यश्च ताः ओषधयः महौषधयः (क० घा०) तिष्ठन्ति
 तस्मिन्निति स्थानम् (आश्रयः); कलत्राणां स्थानम् कलत्रस्थानम् (ष० त०) ।

व्याकरणम्—वहन्ति-वह प्रापणे + लट्-भि ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर ये महौषधियाँ दैव के नियम से
 (दैववशात्) अन्धकार से घिरे हुए तथा पुनः उससे छूटकर निकल जाने से
 भय की प्रतीक्षा करते हुए, प्रभाओं के स्वामी सूर्य के, दूसरों से अनाक्रान्त,
 तपों (सूर्य प्रभाओं) के आश्रय स्थान को धारण कर रही हैं ।

टिप्पणी—दैव दुर्विपाक से रात्रि में सूर्य अन्धकार से आक्रान्त हो गये हैं,
 भा फिर अन्धकार से छूटकर अपनी पत्नी प्रभा से युक्त होने की इच्छा करते
 हैं तब तक उनकी पत्नी इस प्रभा को ये महौषधियाँ घरोहर के रूप में धारण
 कर रही हैं । जिस प्रकार आपत्ति में पड़े हुए तथा कालान्तर में फिर अपनी
 पत्नी से समागम की इच्छा करते हुए किसी पुरुष की स्त्रियों की रक्षा कोई
 पुरुष व्यक्ति करता है और उस आपद् ग्रस्त व्यक्ति के लौटने पर फिर उन

स्त्रियों को उसे वह पुरुष वापिस लौटा देता है, वैसे ही ये औषधियाँ कर रही हैं । इस रैवतक पर्वत पर अमृतसञ्जीवनी आदि महौषधियाँ उत्पन्न होती हैं जो कि रात्रि में अपने तेज से चमकती रहती हैं । उसी से कवि ने यहाँ इस प्रकार की कल्पना की है । यहाँ समासोक्ति अलङ्कार है ॥ ३४ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

वनस्पतिस्कन्धनिषण्णबालप्रवालहस्ताः प्रमदा इवात्र ।

पुष्पेक्षणैर्लम्भितलोचकैर्वा मधुव्रतव्रातवृत्तैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—अत्र वनस्पतिस्कन्धनिषण्णबालप्रवालहस्ताः मधुव्रतव्रातवृत्तैः (अत एव—) लम्भितलोचकैः पुष्पेक्षणैः (उपलक्षिताः) व्रतत्यः प्रमदा इव (लक्ष्यन्ते) ।

बालबोधिनी—अत्र = रैवतकाद्री । वनस्पतिस्कन्धनिषण्णबालप्रवालहस्ताः = वृक्षप्रकाण्डसक्तनूतनपल्लवकराः । मधुव्रतव्रातवृत्तैः = मधुपवृन्दच्छन्नैः । (अत एव—) लम्भितलोचकैर्वा = प्रापितकज्जलैरिव; प्रापितग्रास्यनारीशिरोवस्त्रैश्च वा स्थितैरित्यर्थः । लोचकः = तारकं, कज्जलं वा, ग्रास्यनारीशिरोवस्त्रं वा सर्वेषु निर्दिष्टेष्वर्थेषु कोऽपि ग्राह्यः । वाशब्द इवार्थे प्रयुक्तः । इवार्थे वाशब्दस्तद्वदुत्प्रेक्षायां चोक्तः । पुष्पेक्षणैः = कमलनेत्रैः । उपलक्षिता इति शेषः । व्रतत्यः = लताः । प्रमदा इव = अङ्गनातुल्या इव । लक्ष्यन्ते इति शेषः । न प्रसिद्धा क्रियाध्याहारदोषः इति वामनः । लिङ्गाध्याहारवदिति । क्वचिद् ‘वनस्पति-इत्यस्य स्थाने ‘पुरःपति-’ इति पाठान्तरम् । तत्र पुरः = अग्रे । पतिः = वृक्षः । इत्यर्थो ज्ञेयः । ‘लम्भितलोचकैर्वा’ इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः । अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रमिश्रणादुपजातिवृत्तम् ।

कोशः—‘वनस्पतिवृक्षमात्रे विनापुष्पफलद्रुमे’ इति विश्वः । लोचको मांसपिण्डे स्यादक्षितारे च कज्जले’ इति विश्वः । ‘लोचको मांसपिण्डेऽक्षिताकायां च कज्जले । ललाटाभरणे स्त्रीणां कदली नीलवस्त्रयोः । निर्वुद्धी कर्णयोश्च मौर्व्यां भूश्लथचर्मणि’ इति मेदिनी ।

समासः—बालाश्च ते प्रबालाश्च बालप्रवालाः (क० घा०) । वनस्पतीनां स्कन्धाः वनस्पतिस्कन्धाः (ष० त०), तेषु निषण्णाः (स० त०) वनस्पतिस्कन्धनिषण्णाः ते च ते बालप्रवालाः (क० घा०) ते हस्ताः इव यासां तास्तथोक्ताः वनस्पतिस्कन्धनिषण्णबालप्रवालहस्ताः (व० व्री०) । मधूनि व्रतवर्ति

(मुञ्जते) इति मधुव्रताः (उपपदसमासः) तेषां व्रातः (ष० त०) तेन वृत्तः (तृ० त०) मधुव्रतव्रातवृत्तैः । पुष्पाणि ईक्षमाणानीव पुष्पेक्षणानि उपमितसमासः) तैः पुष्पेक्षणैः । लम्बिताः लोचकाः यैस्तैः लम्बितलोचकैः (व० त्री०) ।

व्याकरणम्—निषण्ण—नि + षद्लृ गती + क्तः 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य व दः' (ना२।४२) इति निष्ठातकारस्य नकारो दस्य च ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर वृक्षों कुद्दे (प्रकाण्ड) पर स्थित नवीन पत्ते रूपी हाथों वाले भौरों के समूह में ढके हुए अत एव कज्जलयुक्त पुष्परूपी नेत्रों से युक्त लताएँ छियों के समान दृष्टिगोचर हो रही हैं ।

टिप्पणी—जिस प्रकार स्त्रियाँ पतियों के कन्धों पर नवपल्लव के समान हाथों को रखती हैं तथा भ्रमरयुक्त पुष्पों के समान काजल से शोभित नेत्रों को हाथों से विकसित कर लेती हैं उसी प्रकार वनस्पतियों के स्कन्धों पर हाथ के समान नवपल्लवों को रखे हुई तथा भ्रमर समूह से आच्छादित अत एव लोचक युक्त पुष्परूपी नेत्रों से ये लताएँ इस रैवतक पर्वत पर शोभ रही हैं ।

लोचक—लोचक शब्द संस्कृत में अनेक अर्थों में प्रयुक्त होता है, परन्तु यहाँ तीन अर्थों में ठीक बैठ जाता है—(१) आँख का काला तारा, (२) काजल, (३) ग्रामीण स्त्रियों के मस्तक ढकने का काला कपड़ा (अर्थात् काली ओढ़नी या काली चुन्नी, भी जिसे कहते हैं) । हमारे विचार से यहाँ यह शब्द पिछले दो अर्थों में से किसी भी अर्थ में माना जा सकता है । क्योंकि आँखें पूर्णतया काजल या काले कपड़े से हो आच्छादित हो सकती हैं । परन्तु आँख की काली पुतली आँख को न ढक सकेगी । जिस प्रकार भौरों से पुष्प आच्छादित हैं उसी प्रकार आँखें काली चुन्नी या काजल से आच्छादित हैं, यह अर्थ है । ग्रामीण नारी के मलिन शिरोवस्त्र अर्थ में लोचकशब्द का निम्नांकित पद्य में प्रयोग हुआ है—

यो गोपीजनवल्लभः कुचतटव्याभोगलब्धास्पदम्,
छाया वात्रविरक्तको बहुगुणश्चारुचतुर्हस्तकः ।
कृष्णः सोऽपि हताशयाप्यपहतः सत्यं कयाप्यद्य मे,
किं रावे ? मधुसूदनो नहि नहि प्राणप्रियो लोचकः ॥ ३५ ॥

पुनः कं दृश इत्याह—

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।

भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—कदम्बसुरभी इह विहगाः अनुक्षणम् अनेकलयं गाः कलयन्ति च धूतनवनीपवनः अयं पवनः मुहुः अभ्रं भ्रमयन् उपैति ।

बालबोधिनी—कदम्बसुरभी=कदम्बसुगन्धे; नीपसुगन्धौ । इह=रैवतकाद्रौ । विहगाः=पक्षिणः । अनुक्षणं=प्रतिक्षणम्; वारं वारमित्यर्थः । अनेकलयं=बहुविधविच्छेदम्; द्रुतमध्यविलम्बितभेदेन त्रिविधो लयो गुणो वा यस्मिन् कर्मणि तद् यथास्यात्तथा । गाः=वाचः, शब्दानित्यर्थः । कलयन्ति=उच्चारयन्ति, गायन्तीत्यर्थः, च = किञ्च । धूतनवनीपवनः = कम्पितनूतनकदम्बकुसुमसमूहः । इति सौरभोक्तिः । अयम्=एषः । पवनः=वायुः । मुहुः=पुनः पुनः । अभ्रं=मेघम् । भ्रमयन्=प्रेरयन् । इति शैत्यमृदुत्वोक्तिः । उपैति=समीपमागच्छति, वातोत्यर्थः । अत्र 'पवनः पवनः' इत्यत्र यमकालङ्कारः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् । 'प्रमिताक्षरा सजसैरुदिता' इति लक्षणात् ।

कोशः—'अजुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गीर्मता' इति विश्वः । 'नीपप्रिय-कदम्बास्तु हलिप्रियः' इत्यमरः ।

समासः—कदम्बैः सुरभिः कदम्बसुरभिः (तृ० त०) तस्मिन् कदम्बसुरभी । विहायसा गच्छन्तीति विहगाः । क्षणं क्षणमिति अनुक्षणम् । अनेके लयाः यस्मिन् कर्मणि तद् यथास्यात्तथा अनेकलयम् । नवानि तानि नीपवनानि नवनीपवनानि (क० घा०) धूतानि नवनीपवनानि येन स धूतनवनीपवनः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—कलयन्ति—कल सङ्ख्याने + लट्—ङि । उपैति उप + इण् + लट्—ङिप् ।

हिन्दी अनुवाद—कदम्ब पुष्पों से सुरभित इस रैवतक पर्वत पर पक्षिण प्रतिक्षण अर्थात् सदा, अनेक लयों के साथ कूजते रहते हैं और यह नये (विकसित एवं पल्लवित) कदम्ब वनों को कम्पित करती हुई तथा बादलों को बार-बार उड़ाती हुई वायु समीप में आ रही है ॥ ३६ ॥

अपरं कथंभूत इत्याह—

विद्वद्भिरागमपरैर्विवृतं कथञ्चिच्छ्रत्वाऽपि कुग्रंहमनिश्चितधीभिरन्यैः ।

श्रेयान्विजातिरिव हन्तुमघानि दक्षं गूढार्थमेव निधिमन्त्रगणं विभर्ति ॥ ३७ ॥

अन्वयः—एषः श्रेयान् द्विजातिः इव आगमपरैः विद्वद्भिः कथञ्चित् विवृतम्
निश्चितधीभिः अन्यैः श्रुत्वा अपि दुर्ग्रहम् अघानि हन्तुं दक्षं गूढार्थं निधिमन्त्र-
विमर्ति ।

बालबोधिनी—एषः=पुरो दृश्यमानः । अयं रैवतकपर्वत इत्यर्थः । श्रेयान्=
द्विजातिः=ब्राह्मणः । इव=यथा । आगमपरैः=तालशास्त्रप्रवीणैः ।
अन्यत्र=आगमपरैः=शास्त्रसिद्धान्तनिष्ठैः । विद्वद्भिः=प्राज्ञैः । कथञ्चित्=अति-
शयेन । विवृतं=स्वरूपतः प्रकाशितम् । अनिश्चितधीभिः=अतालज्ञैः । अन्यत्र-
निश्चितधीभिः=अशास्त्रज्ञैः । अन्यैः=अपरैः । श्रुत्वाऽपि=‘अत्र निधिरस्ति,
महिमाऽसौ मन्त्र’ इति चाऽसमुखादाकर्ण्यपि । दुर्ग्रहं=दुःसाधनम्, दुष्प्रापम् ।
अघानि=दुःखानि । अन्यत्र=अघानि=एनांसि । हन्तुं=विनाशयितुम् । दक्षं=
अर्थम् । गूढार्थं=गुप्तधनम् । अन्यत्र=गूढार्थम्=संवृताभिधेयम् । निधिमन्त्रगणं=
निधिमन्त्रसमूहम् । विमर्ति=धारयति । द्विजातिमन्त्रगणमिव निधिगणमेष
विमर्तित्यर्थः । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

कोशः—‘दुःखेनो व्यसनेष्वधम्’ इति वैजयन्ती । ‘निधिर्ना शेवधिः’ इत्यमरः ।
समासः—आगमः एव परं प्रधानं येषां तैः आगमपरैः (व० व्री०) ।
नास्ति निश्चिता (इदमित्थमिति—निश्चयात्मिका) धीर्येषां तैः अनिश्चित-
धीभिः (व० व्री०) । दुःखेनापि ग्रहीतुमशक्यं दुर्ग्रहम् । निधयो मन्त्रा इव
निधिमन्त्राः (उपमितसमासः), अन्यत्र—निधय इव मन्त्राः निधिमन्त्राः, तेषां
गणम् निधिमन्त्रगणम् (ष० त०) ।

व्याकरणम्—विमर्ति—डुभृञ् धारणपोषणयोः + लट्-तिप्-‘भृवामि’
(७।४।७६) इत्यभ्यासस्येत्वे ।

हिन्दी अनुवाद—यह रैवतक पर्वत श्रेष्ठ ब्राह्मण के समान भूगर्भविद्या
(पक्षा० मन्त्रशास्त्र) में तत्पर विद्वानों के द्वारा बड़ी कठिनाई से बतलाये गये;
(एवं) सुनकर भी चञ्चल बुद्धियों से अगम्य, दरिद्रता (पक्षा०-पापों) को
दूर करने में समर्थ तथा जिसमें धन छिपा है (पक्षा० गम्भीर अभिप्रायवाले)
मन्त्रसमूह के समान निधियों (खजानों—निधिरूप मन्त्रसमूहों) को धारण
करता है ।

टिप्पणी—जिस प्रकार कोई श्रेष्ठ ब्राह्मण शास्त्रीय सिद्धान्तों के अनुष्ठान
में तत्पर विद्वानों के द्वारा बड़ी कठिनाई से प्रकाशित एवं चञ्चल बुद्धिवाले

व्यक्तियों के सुनने पर भी समझ में न आनेवाले तथा पापों को विवृंस करने में समर्थ और गूढ अभिप्रायवाले मन्त्रसमूह को धारण करता है, उसी प्रकार यह रैवतक पर्वत भी भूगर्भविद्या को जाननेवाले विद्वानों के द्वारा वतलाये हुए तथा अस्थिर बुद्धिवालों के द्वारा दुष्प्राप्य एवं दारिद्र्यादि दुःखों को दूर करने में समर्थ गुप्त धनों के खजानों को धारण करता है ॥ ३७ ॥

अपरं कथंभूत इत्याह—

विम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्रश्चुम्बन्तं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः ।

श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्रीमुत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—इह तुरङ्गवक्त्रः विम्बोष्ठं प्रियायाः मुखं चुम्बन्तं किन्नरं बहु मनुते । इतरः अपि उत्तुङ्गस्तनभरभीरुमध्यां निजस्त्रीं मुहुः श्लिष्यन्तं तं (बहुमनुते) ।

बालबोधिनी—इह = अस्मिन् रैवतकपर्वते । तुरङ्गवक्त्रः = अश्वमुखो देव-योनिविशेषः । विम्बीफलरक्ताधरम् । प्रियायाः = स्वभार्यायाः । मुखम् = आननम् । चुम्बन्तं = पिवन्तम् । किन्नरं = मानुषमुखमश्वाङ्गं देवयोनिविशेषम् । बहु = गुरु यथा स्यात्तथा । मनुते = अवबुध्यते । तुरङ्गवक्त्रस्य चुम्बनाऽसम्भवादिति भावः । इतरः = अश्वशरीरो मानुषमुखः किन्नरः । अपीति समुच्चये । उत्तुङ्गस्तनभरभीरुमध्याम् = उच्चकुचभारवस्तोदराम् । निजस्त्रीं = स्वभार्याम् । मुहुः = वारं वारम् । श्लिष्यन्तं = आलिङ्गन्तम् । तम् = अश्वमुखं मानुषाङ्गं देवयोनिविशेषम् । बहुमनुते = गुरु यथा स्यात्तथावबुध्यते । द्विधा हि किम्पुरुषाः । केचिद्—अश्वमुखाः पुरुषशरीराः; केचिच्च—मनुष्यमुखा अश्वदेहाश्च । तत्रान्योऽयं सामिलावो तावित्यर्थः । किन्नराणां निवासस्थानमयं पर्वत इति भावः । विम्बोष्ठमित्यत्रोप-मालङ्कारः । मध्यस्याभङ्गेऽपि भङ्गोक्तेरतिशयोक्तिरुपमया संसृज्यते इत्यङ्गा-ङ्गिभावसङ्करः । प्रहर्षिणी वृत्तम् । लक्षणन्तूक्तमेव ।

कोशः—‘स्यात्किन्नरः किं पुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः’ इत्यमरः । ‘गर्ह-समुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि’ इत्यमरः ।

समासः—तुरङ्गस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य स तुरङ्गवक्त्रः (ब० व्री०) । विम्बमिव ओष्ठं यस्य तत्—विम्बोष्ठम् (ब० व्री०) उत्तुङ्गी च तौ स्तनौ उत्तुङ्गस्तनौ (क० धा०) तयोः भरेण भङ्गः तस्माद् भीरुः मध्यो यस्याः

ताम्—उत्तुङ्गस्तनभरभीरुमध्याम् (तत्पुरुषगर्भवहुव्रोहिः) । निजा स्त्री
निजस्त्री ताम्—निजस्त्रीम् (क० धा०) ।

व्याकरणम्—विम्बोष्ठम्—विम्ब + ओष्ठ—‘ओत्वोष्ठयोः समासे वा’ इति
विकल्पेन विकल्पेन पररूपे । निजस्त्रीम्—‘वाऽम्शसोः’ (६।४।८०) इति
विकल्पादियङादेशाभावः । मनुते—‘मनु अवबोधने’ इति घातोः लट्—तङ् ।

हिन्वी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर घोड़े के समान मुख वाला किन्नर
विम्बाफल (रामकचरिया) के समान ओष्ठ वाले, (अपनी) प्रिया के मुख
को चूमते हुए (अश्व के समान घड़ तथा मनुष्य के समान मुख वाले) किन्नर
को श्रेष्ठ समझता है, तथा दूसरा (घोड़े के समान घड़ तथा मनुष्य के समान
मुख वाला किन्नर) ऊँचे-ऊँचे स्तनों के भार से भययुक्त कटिवाली अर्थात्-
घटस्तनी एवं कृश कटिवाली अपनी स्त्री का आलिङ्गन करते हुए उसको (घोड़े
के समान मुख तथा मनुष्य के समान घड़ वाले किन्नर को) श्रेष्ठ मानता है ।
(यह पर्वत किन्नरों का भी निवास स्थान है, यह भाव है) ।

टिप्पणी—विम्बोष्ठम्—विम्बफल के समान ओष्ठ वाला । यह फल
(विम्बाफल) मई-जून में एक जङ्गली बेल, जो प्रायः किसी वृक्ष या झाड़ी
आदि पर चढ़ जाती है, पर लगता है । यह जङ्गली फल है जो कच्चा होने
पर हरा और पकने पर एकदम लाल वर्ण का हो जाता है । यह खाने में कुछ
खट्टा-मिट्ठा होता है । पश्चिमी भारत में इसको रामकचरिया बोलते हैं, कहीं-
कहीं इसे कुंदरु भी कहते हैं ।

किन्नर—यह देवयोनि विशेष है । यह दो प्रकार के होते हैं, एक तो मनुष्य
समान मुख एवं घोड़े के समान घड़ वाले तथा दूसरे घोड़े के समान मुख एवं
मनुष्य के समान घड़ वाले । वस्तुतः गन्धर्व एक दूसरी देवयोनि है, जो कि
गानविद्या में निपुण मानी जाती है । इन्हें तुमरु भी कहते हैं । देवयोनियाँ दस
प्रकार की कही जाती हैं—(१) विद्याधर, (२) अप्सरसः, (३) यक्ष, (४)
राक्षस, (५) गन्धर्व, (६) किन्नर, (७) पिशाच, (८) गुह्यक, (९)
सिद्ध, (१०) भूत । जैसा कि अमरकोश में लिखा है—

विद्याधरोऽप्सरसो यक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ इति ॥ ३८ ॥

अन्यच्च कीदृशोऽयमित्याह—

यदेतदस्यानुतटं विभाति वनं ततानेकतमालतालम् ।

न पुष्पिताञ्ज स्थगितार्करश्मावनन्तताने कतमा लताऽलम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—अस्य अनुतटं ततानेकतमाल तालं यत् एतत् वनं विभाति, स्थगितार्करश्मी अनन्तताने अत्र कतमा लता अलं न पुष्पिता ।

बालबोधिनी—अस्य = रैवतकपर्वतस्य । अनुतटं = तटेषु । ततानेकतमाल-
तालं = विस्तृतबहुतापिच्छतृणराजम् । यदेतत् = यदिदम् । वनं = काननम् ।
विभाति = शोभते । स्थगितार्करश्मी = पिहितरविकिरणे, तिरोहितात्पे ।
अनन्तताने = अपारविस्तारे । अत्र = अस्मिन् वने । कतमा = का । लता =
वल्ली । अलम् = अत्यन्तम्; अत्यर्थम् । न पुष्पिता = न सञ्जातपुष्पा । भवतीति
शेषः । सर्वाऽपि पुष्पिता इत्यर्थः । यमकालङ्कारः, उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

कोशः—‘कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि’ इत्यमरः । ‘तृणराजा
ह्वयस्तालः’ इत्यमरः ।

समासः—तटेषु अनुतटम् (वभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः) । तमालाश्च तालाश्च
तमालतालाः (इतरेतर-द्वन्द्वः), अनेके तमालतालाः अनेकतमालतालाः (क०
धा०) तताः अनेकतमालतालाः यत्र तत् ततानेकतमालतालम् (व० व्री०)
अर्कस्य रश्मयः अर्करश्मयः (ष० त०), स्थगिताः अर्करश्मयः यत्र तस्मिन्
स्थगितार्करश्मी (व० व्री०) । अनन्तः तानः (विस्तारः) यस्मिन् तस्मिन्
अनन्तताने (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—विभाति—वि + भा + लट्-तिप् । पुष्पिता—पुष्पाणि अस्याः
सञ्जातानोति पुष्पिताः, पुष्पशब्दात् ‘तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्’
(५।२।३६) इति इतच्-प्रत्ययः ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत के तटों पर जो यह वन शोभित हो
रहा है उसमें विस्तृत (या ऊँचे) अनेक तमाल एवं ताल के वृक्ष हैं । सूर्य की
किरणों जिसमें तिरोहित हो रही हैं उस प्रकार के इस वन में ऐसी कौन-सी लता
है जो पुष्पित नहीं है ? अर्थात् इसमें प्रत्येक लता पुष्पित हो रही है ॥ ३६ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

दन्तोज्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्ताः सद्रत्नचित्रकटकासु बृहन्निर्म्भाः ।

अस्मिन् भजन्ति घनकोमलगण्डशैला नार्योऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥ ४० ॥

अन्वयः—अस्मिन् दन्तोज्ज्वलासु सद्रत्नचित्रकटकासु अधित्यकासु विमलोपल-
खलान्ताः बृहन्नितम्बाः घनकोमलगण्डशैलाः नार्यः अनुरूपम् अधिवासं भजन्ति ।

बालबोधिनी—अस्मिन् = रैवतकाद्रौ । दन्तोज्ज्वलासु = निकुञ्जरुचिरासु
अन्यत्र—दन्तोज्ज्वलाः = दशनरुचिरा इति विभक्तिविपरिणामेनार्थो ज्ञेयः ।

अन्यत्रेऽपि बोध्यम् । सद्रत्नचित्रकटकासु = परार्ध्यमणिनानारूपसानुषु । अन्यत्र—

सद्रत्नचित्रकटकाः = श्रेष्ठमणिविचित्रवल्याः । अधित्यकासु = ऊर्ध्वभूमिषु ।

विमलोपलमेखलान्ताः = उज्ज्वलमणिकाञ्चीरम्याः । अन्यत्र—विमलोपलमेखला-

नासु = उज्ज्वलशिलानितम्बभूमिरम्यासु । बृहन्नितम्बाः = पीवरजघनाः,

अथवा—विस्तृतकटिपश्चाद्भागाः । अन्यत्र—बृहन्नितम्बासु = विस्तृतशिख-

ासु । घनकोमलगण्डशैलाः = विपुलश्लक्ष्णकपोलभित्तयः । अन्यत्र—घनकोमल-

गण्डशैलासु = निविडसुस्पर्शंगलितपाषाणसु (अधित्यकासु) । नार्यः = सुन्दर्यः ।

अनुरूपं = योग्यम्, श्रेष्ठम्, आत्मसदृशं वा । अधिवासं = स्थानम् । भजन्ति =

निवन्ते । अत्र नारीणामधित्यकानां च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचराश्लेषानु-

प्राणिता तुल्ययोगिता नामालङ्कारः । अत एवोभयविशेषणान्युभयत्र संस्कृत-

व्याख्यायां योजितानि विभक्ति-विपरिणामेनाऽस्माभिः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

कोशः—‘दन्तो निकुञ्जे दशने’ इति विश्वः । ‘कटकं वलये सानी’ इति

विश्वः । ‘उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिरूध्वमधित्यका’ इत्यमरः । ‘मेखला खड्गवन्धे

स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः’ इति विश्वः । ‘मृत्तावसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते’

इति शब्दार्णवः ।

समासः—दन्तैः उज्ज्वलाः दन्तोज्ज्वलाः, तासु दन्तोज्ज्वलासु (तृ० त०) ।

सन्ति च तानि रत्नानि सद्रत्नानि (क० घा०) तैः चित्राणि कटकानि यासां

तासु—सद्रत्नचित्रकटकासु (व० व्री०) । विमलाः उपलाः यासां ताः विमलो-

पलाः (व० व्री०), ताश्च ताः मेखलाः (क० घा०) विमलोपलमेखलाः, ताभिः

बन्ताः (रम्याः) विमलोपलमेखलान्ताः (तृ० त०) । बृहन्तो नितम्बाः यासां

ताः बृहन्नितम्बाः (व० व्री०) । घनाः कोमलाश्च गण्डशैलाः यासां ताः

घनकोमलगण्डशैलाः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—अधित्यकासु—अधि + त्यक् + सुप् ‘उपाधिभ्यां त्यक्त्वाऽन्ता-

ल्लयोः’ (५।२।३४) इति अधिशब्दात्यक् प्रत्ययः । भजन्ति—भज सेवायाम् +

लट्—भि ।

हिन्दी अनुवाद—इस पर्वत पर उज्ज्वल निकुञ्जों वाली श्रेष्ठ रत्नों से चित्र-विचित्र (रङ्ग-विरङ्गे) शिखरों (या मध्यभाग) वाली पर्वत की ऊपरी भूमियों पर, स्वच्छ मणियों वाली कर्धनियों से रमणीय तथा बड़े-बड़े नितम्बों (चूतड़ों) वाली और निबिड तथा कोमल कपोलस्थलों वाली सुन्दरियाँ अपने योग्य (या सदृश) आवास को प्राप्त करती हैं ।

टिप्पणी—यहाँ पर नारियों तथा अधित्यकाओं दोनों के प्रस्तुत होने से श्लेषानुप्राणित तुल्ययोगिता अलङ्कार है । अतः श्लोक में पठित अधित्यकाओं तथा नारियों के विशेषण परस्पर एक दूसरे के साथ संलग्न कर लेना चाहिए जैसा कि संस्कृत व्याख्या 'बालबोधिनी' में किया गया है । ऐसा कर लेने पर हिन्दी में अर्थ इस प्रकार होगा—इस पर्वत पर उज्ज्वल निकुञ्जों वाली, श्रेष्ठ रत्नों से रङ्ग-विरंगे शिखरों वाली तथा निर्मल चट्टानों वाले मध्य भाग से रमणीय एवं बड़े-बड़े शिखरों वाली और सघन तथा चिकने चट्टानों वाली, ऊपर की भूमियों (पठारों) पर, उज्ज्वल दाँतों वाली, उत्तम रत्न जडित विचित्र कङ्कणों वाली निर्मल मणियों से युक्त कर्धनियों से रमणीय बड़े-बड़े नितम्बों (चूतड़ों) वाली अत्यन्त कोमल कपोल स्थलों वाली स्त्रियाँ अपने अनुरूप (योग्य वा सदृश) निवास स्थान को प्राप्त करती हैं ॥ ४० ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुबुदबुदस्य पयसोनुकृतिम् ।

विरलविकीर्णवज्रशकला सकलामिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ ४१ ॥

अन्वयः—विरलविकीर्णवज्रशकला धौतकलधौतमही जलदेन अनतिचिरो-ज्झितस्य चिरस्थितबुदबुदस्य पयसः सकलाम् अनुकृतिं विदधाति ।

बालबोधिनी—इह=अस्मिन् पर्वते । विरलविकीर्णवज्रशकला = असघन-विक्षिप्तहीरकखण्डा; तनुप्रसरणशीलंहीरकखण्डा । धौतकलधौतमही = निर्मल-रजतभित्तिः । जलदेन = मेघेन । अनतिचिरोज्झितस्य = तत्कालमुक्तस्य । बुध्न-स्येति भावः । चिरस्थितबहुबुदबुदस्य = चिरस्थायिवहुजलस्फोटस्य । पयसा = जलस्य । सकलां = समग्राम् । अनुकृतिं = सादृश्यम्, सारूप्यम् । विदधाति = करोति । अत्र मेघत्यक्तजलस्य स्थिरबुदबुदाऽसम्बन्धेऽपि सम्भावनया सम्बन्धो-क्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः । कुररीवृतम् । 'कुररीरुता नजभजैलंगयुक्' इति लक्षणात् ।

कोशः—'कलघौतं रूप्यहेम्नोः' इति विश्वः । 'पेलवं विरलं तनु' इत्यमरः ।

समासः—विरलं यथा तथा विकीर्णाः वज्रशकलाः यस्यां सा विरलविकीर्ण-
वज्रशकला (व० व्री०) । कलघौतस्य मही कलघौतमही (व० त०), घौता
मही कलघौतमही—घौतकलघौतमही (क० धा०) । त अतिचिरम्—अनति-
चिरम् (नञ् त०); अनतिचिरम् उज्जिभूतम्—तस्य अनतिचिरोज्जिभूतस्य ।
स्थिताः चिरस्थिताः । चिरस्थिताः बहवो बुदबुदाः यस्मिन् तस्य—
स्थितबुदबुदस्य (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—विदधाति—वि + डुधाञ् धारण-पोषणयोः + लट्-तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—इस पर्वत पर अलग-अलग विखरे हुए हीरकों के टुकड़ों
की शुभ्र चाँदी की भूमि बादलों के द्वारा तुरन्त गिराये हुए तथा चिरकाल
स्थित रहने वाले पानी के बुलबुलों वाले पानी की पूर्ण समानता को धारण
रही है, अर्थात् रजतमयी शुभ्र भूमि पर फैले हुए हीरे के टुकड़े भेष से
जैसे हुए पानी के चिरस्थायी बुलबुलों के समान शोभते हैं ॥ ४१ ॥

अन्यच्च कीदृश इत्याह—

वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्ततस्तर्कयन्त्या सुखं सङ्गमेकान्ततः ।

योषयैष स्मरासन्नतापाङ्गया सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥

अन्वयः—एकान्ततः कान्ततः सङ्गमे (सति) सुखं तर्कयन्त्या (अत एव)
जनैः सङ्गम् वर्जयन्त्या (कुतः) स्मरासन्नतापाङ्गया सन्नतापाङ्गया अनेकया
योषया एष सेव्यते ।

बालबोधिनी—एकान्ततः = एकान्ते; रहसीत्यर्थः । कान्ततः = कान्तेन,
प्रियेणेत्यर्थः । उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः । सङ्गमे = सङ्गे सति । सुखम् =
मानन्दम् । तर्कयन्त्या = उत्प्रेक्षमाणया । विस्रब्धं विहारमाकाङ्क्षन्तीत्यर्थः ।
(अत एव) जनैः = लोकैः । सङ्गं = सम्पर्कम् । वर्जयन्त्या = निवारयन्त्या ।
परिहरन्त्या । (कुतः) स्मरासन्नतापाङ्गया = मदनप्राप्तज्वरशरीरतया,
मदननिमित्तनिकटज्वरशरीरावयवया । सन्नतापाङ्गया = नम्रनेत्रप्रान्तया,
अनेकया योषया = अनेकाभिः योषाभिरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । एषः =
वयमद्विः । सेव्यते = उपभोगविषयीक्रियते । इच्छाविहारस्थानानीह सन्तीति
भावः । यमकालङ्कारः । स्रग्विणीवृत्तम् । 'रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता'
इति लक्षणात् ।

कोशः—‘स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः’ इत्यमरः ।
 ‘अङ्गम् प्रतीकोऽवयवोऽपघनः’ इत्यमरः ।

समासः—स्मरेण आसन्नतापानि अङ्गानि यस्याः सा तया स्मरासन्नतापाङ्गया (व० ग्री०) । सन्नतौ अपाङ्गौ यस्याः सा तया सन्नतापाङ्गया (व० ग्री०) ।

व्याकरणम्—एकान्ततः—एकान्त + सार्वविभक्तिकस्तसिप्रत्ययः ।
 ‘कान्ततः’ इत्यत्रापि बोध्यम् । सेव्यते—सेव + कर्मणि लट्—त ।

हिन्दी अनुवाद—एकान्त में पति के साथ सम्भोग में सुखको चाहती हुई, अतः लोगों के साथ सम्पर्क को छोड़ती हुई, काम-सन्ताप से युक्त अङ्गों वाली तथा नम्र नेत्रप्रान्तों वाली अर्थात् सम्भोग के लिए नेत्रप्रान्तों को सङ्कुचित कर सङ्केत करने वाली बहुत-सी स्त्रियाँ इस रैवतक पर्वत का सेवन (भोग) करती हैं ॥ ४२ ॥

अपरं कथंभूत इत्याह—

सङ्कीर्णं-कीचकवनस्थलितैकबाल-

विच्छेदकातरधियश्चलितुं चमयः ।

अस्मिन् मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्र-

निर्यत्स्वनश्रुतिसुखादिव नोत्सहन्ते ॥ ४३ ॥

अन्वयः—अस्मिन् सङ्कीर्णंकीचकवनस्थलितैकबालविच्छेदकातरधियः चमयः मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्रनिर्यत्स्वनश्रुतिसुखात् इव चलितुं न उत्सहन्ते ।

बालबोधिनी—अस्मिन्=रैवतकाद्रौ । सङ्कीर्णंकीचकवनस्थलितैकबालविच्छेदकातरधियः=परस्परसंहतसच्छिद्रवंशकाननसंलग्नैकलोमत्रुटनत्रस्तबुद्धयः । जाति-स्वभावात्, आमरणमप्यङ्गीकुर्वते न बालभङ्गम् । चमयः=बालप्रियाः । मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्रनिर्यत्स्वनश्रुतिसुखात्=मन्दमारुतमध्यकीचकविवरनिर्गच्छच्छब्दश्रवणानन्दात् । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् चलितुं=गन्तुम् । नोत्सहन्ते=नेच्छन्ति । लोकेऽपि यो हि सरसः स जिगमिषुरपि गेयवाद्याद्याकर्णनेन न याति । अस्तुतश्चमयस्तु बालप्रियत्वात्तत्रुटनभयादेव न गन्तुमिच्छन्तीति भावः । ‘निर्यत्स्वन-’ इत्यस्य स्थाने निर्यत्स्वर’ इति पाठान्तरम् । तत्र, स्वरः=शब्दः, स्वराः षड्जादयो वार्थः । हेतूप्रेक्षालङ्कारः वसन्ततिलका वृत्तम् ।

कोशः—‘वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः’ इत्यमरः ।

समासः—सङ्कीर्णाश्च ते कीचकाश्च सङ्कीर्णकीचकाः (क० घा०) तेषां वनम् (ष० त०) तत्र स्थलितः (स० त०) स चाऽसौ एकबालश्च क० घा०) तस्य विच्छेदः (ष० त०) तस्मात् कातरा धीर्यासां ताः व० व्री०) सङ्कीर्णकीचकवनस्थलितैकबालविच्छेदकातरधियः । तस्य इमानि धीर्यानि तानि च तानि रन्ध्राणि—तदीयरन्ध्राणि (क० घा०), मृदुश्चासौ वसनः मृदुश्चसनः (क० घा०) स गर्भे येषां (व० व्री०) तानि च तानि रन्ध्राणि तदीयरन्ध्राणि (क० घा०) तेभ्यः निर्यन् (प० त०), स चाऽसौ स्वनः क० घा०) तस्य श्रुतिः (ष० त०) तया यत् सुखम् (वृ० त०) तस्मात्-दुस्स्वनगर्भतदीयरन्ध्रनिर्यन्स्वनश्रुतिसुखात् ।

व्याकरणम्—चलितुम्—चल + तुमुन् । उत्सहन्ते—उत् + सह मर्षणे + ट्—क ।

हिन्दी अनुवाद—इस पर्वत पर सघन कीचकों (सन्छिद्र होने से हवा के प्रविष्ट होने पर स्वयं बजनेवाले बाँसों) के वन में (पूँछ के) एक बाल के (भी) हिलगकर (फँसकर) टूट जाने के भय से खिन्न चित्तवाली चमरी गायें मन्द वायु से पूर्ण कीचकों के विवरों से निकलती हुई ध्वनि के सुनने से उत्पन्न आनन्द से मानो (वहाँ से अन्यत्र) जाने का साहस नहीं कर रही हैं ॥ ४३ ॥

अपरं कोटश इत्याह—

मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवाभ्रैर्वापीष्वन्तर्लीनमहानीलदलासु ।

शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भश्छायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

अन्वयः—इह अन्तर्लीनमहानीलदलासु वापीषु अभ्रैः मुक्तं मुक्तागौरम् (अत एव) क्षीरम् इव (स्थितम्) शस्त्रीश्यामैः अंशुभिः आशु द्रुतं नीलीसलिलस्य अच्छां छायाम् ऋच्छति ।

बालबोधिनी—इह = अस्मिन्नद्वी । अन्तर्लीनमहानीलदलासु = मध्य-श्लिष्टेन्द्रनीलदीर्घिकासु । अभ्रैः=मेघैः । मुक्तम्=त्यक्तम्, वृष्टमित्यर्थः । मुक्तागौरं=मौक्तिकशुभ्रम् । (अत एव) क्षीरमिव = दुग्धमिव स्थितम् । शस्त्रीश्यामैः = छुरिकावत्कृष्णवर्णैः । अंशुभिः = अन्तर्गतेन्द्रनीलमरीचिभिः । आशु=तत्क्षणमेव । द्रुतं = छुरितम् । नीलीसलिलस्य = नीलाख्योषधिपत्ररसस्य,

अथवा—नीलीनामकौषधिविशेषविभावितजलस्य । अच्छा=निर्मलम् । छाया=निर्मलम् । कान्तिम् । ऋच्छति = गच्छति, तत्सदृशीं शोभां प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एव=अन्तर्लीनमहानीलदलासु वापीष्विति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तेनोत्थापितेनांशुभिः द्रुतमिति तद्गुणोत्थापित इत्याङ्गिभावेन सङ्करः । क्षीरमिवेत्यनेनेन्द्रनीलानां श्रेष्ठता सूचिता । यतो हि सितं गुणं दुग्धं यन्नीलयति तदुत्कृष्टं महानीलमित्यभिप्रायः । उक्तमपि—

‘क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत् ।

इन्द्रनीलमिति ख्यातम्—’ इति ।

मत्तमयूरवृत्तम्—‘वेदै रन्ध्रैर्भर्ता यसगा मत्तमयूरम्’ इति लक्षणात् ।

कोशः—‘सिंहलस्याकरोद्भूता महानीलाश्च ते मताः’ इत्यगस्त्यः । ‘नीली काला क्लीतकिका’ इत्यमरः । ‘अथ मौक्तिकं मुक्ता’ इत्यमरः ।

समासः—अन्तः लीनानि महानीलदलानि यासु तासु—अन्तर्लीनमहानीलदलासु (व० व्री०) । मुक्ता इव गौरम्—मुक्तागौरम् (उपमितसमासः) । शस्त्री इव श्यामैः शस्त्रीश्यामैः (उपमितसमासः) नील्या सलिलम् (व० त०) तस्य—नीलीसलिलस्य ।

व्याकरणम्—ऋच्छति—ऋगती + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—इस पर्वत पर भीतर डूबे हुए इन्द्रनील (नीलम) मणियों के टुकड़ों वाली बावड़ियों में बादलों के द्वारा बरसाया गया मोती के समान शुभ्र (अत एव) दूध के समान स्थित पानी कटारी के समान श्यामवर्ण की (इन्द्रनीलमणियों की) किरणों से शीघ्र ही मिश्रित हुआ नीली (नील नामक औषधि विशेष) के रस की स्वच्छ कान्ति को प्राप्त कर लेता है ॥ ४४ ॥

पुनः कथंभूत इत्याह—

या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः सारतरागमना यतमानम् ।

तेन सहेह विभति रहः स्त्री सा रतरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—अन्यवधूभ्यः सारतगमना या यतमानं प्रियं न ययौ, सा स्त्री इह रहः तेन सह अनायतमानं रतरागं विभति ।

बालबोधिनी—अन्यवधूभ्यः=स्त्र्यन्तरेभ्यः । सारतरागमना=श्रेष्ठागमना । श्लाघ्यसङ्गमेत्यर्थः । या=स्त्री । यतमानम्=स्वप्राप्त्यै प्रयतमानम् । प्रार्थन-

नित्यर्थः । प्रियं=कान्तम् । न ययौ = नाभिससार । सा स्त्री = सैव नारी ।
 अस्मिन् पर्वते । रहः=रहसि; एकान्ते । तेन=पूर्वोक्तप्रियेणैव । सह=सार्धम् ।
 आयतमानम् = अदीर्घरोषं यथा स्यात्तथा । निर्मानमित्यर्थः । रतरागं =
 तामिलाषम् । विभर्ति=धारयति । अयमतिमानवतीरपि सद्य उद्दीपयति, येन
 त्विन्योऽपि ताः शीघ्रं मानं मुक्त्वा सुरतामिलाषुका भवन्तीत्यर्थः । यमका-
 रः । दोधकवृत्तम् । दोधकमिच्छति भञ्जितयाद् गौ' इति लक्षणात् ।
 कोशः—'विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः । रहश्चोपांशु
 लिङ्गे' इत्यमरः ।

समासः—अन्याश्च ताः वध्वः अन्यवध्वः, ताम्यः—अन्यवधूम्यः
 ५० धा०) । सारतरम् आगमनं यस्याः—सारतरागमना (व० व्री०) ।
 विद्यते आयतं मानं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा—अनायतमानम् ।
 स्य रागः (ष० त०) तम्—रतरागम् ।

व्याकरणम्—विभर्ति—डुभृञ् धारणपोषणयोः + लट्-तिप् ।
 हिन्दी अनुवाद—दूसरी अङ्गनाओं से श्रेष्ठ गतिवाली (अत एव मानवती)
 स्त्री प्रयत्न करने पर भी पति के पास सम्भोगार्थ नहीं गयी (मानवती
 ने से छठी रही), वही स्त्री रैवतक पर्वत पर एकान्त में उस पति के साथ
 न को हलका करके सम्भोग के आनन्द को प्राप्त कर रही है ॥ ४५ ॥

अपरं कथंभूत इत्याह—

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवहेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषाऽपि नूनमहिमांशुरसौ किलेति

व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—इह इन्दोः किरणेषु उच्चावचैः रत्नकिरणैः भिन्नेषु (अत एव)
 सहस्रसंख्याम् उपगतेषु नलिन्यः असौ नूनम् अहिमांशुः किल इति दोषा अपि
 व्याकोशकोकनदतां दधते ।

बालबोधिनी—इह=अस्मिन् पर्वते । इन्दोः=चन्द्रस्य । किरणेषु=रश्मिषु ।
 उच्चावचैः=अनेकविधैः, नानाविधैः । रत्नकिरणैः=मणिमयूखैः । भिन्नेषु=
 विभ्रतेषु । (अत एव) सहस्रसंख्या=सहस्रत्वम् । उपगतेषु = प्राप्तेषु । सत्सु ।
 नलिन्यः = पद्मिन्यः । असौ = प्रकाशमानः सः । नूनं = वस्तुतः । नून-
 मत्युपप्रेक्षायाम् । अहिमांशुः=सूर्यः । किलेति सम्भावनायाम् । इतीति हेतौ ।

सहस्रकिरणत्वात्सूर्य एवेति सम्भावनाबुद्ध्येत्यर्थः । दोषाऽपि = रात्रावपि । प्र
म्यर्थेऽव्ययमिदम् । व्याकोशकोकनदतां = विकचपद्मत्वम् । दधते = विप्रति
स्वीकुर्वन्ति । इह देवभूमित्वन्नित्यपद्मा नलिन्य इति भावः । इह नलिनो
दोषातनविकाऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धरूपातिशयोक्त्या तस्य च सम्बन्धस्येन्द्राव
भ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यज्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

कोशः—‘उच्चावचं नैकविधम्’ इत्यमरः । ‘नलं पद्मं नलं तृणम्’ इति स
शाश्वतः । वार्तासम्भाव्ययोः किल’ इत्यमरः । ‘दिवाऽह्नीत्यथ दोषा च नक्तं
च रजनी’ इत्यमरः । ‘अथ रक्तसरोरुहम् । रक्तोत्पलं कोकनदम्’ इत्यमरः
‘दिवाऽह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनी’ इत्यमरः । ‘अथ रक्तसरोरुहम्
रक्तोत्पलं कोकनदम्’ इत्यमरः । ‘व्याकोशविकचस्फुटाः’ इत्यमरः ।

समासः—उदञ्च अवाञ्च तैः—उच्चावचैः (मयूरव्यंसकादित्वा
तत्पुरुषसमासः) । रत्नानां किरणाः रत्नकिरणाः तैः रत्नकिरणैः (ष० त०)
सहस्रपरिमिता संख्या सहस्रसंख्या ताम्—सहस्रसंख्याम् । न विद्यन्ते हि
अंशवो यस्य सः—अहिमांशुः । व्याकोशं चाऽसौ कोकनदं च व्याकोशकोकनद
(क० घा०) तस्य भावस्ताम्—व्याकोशकोकनदताम् ।

व्याकरणम्—दधते—डुधाब् धारणोषणयोः + लट्—भ ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर चन्द्रमा की किरणों के अनेक प्रकार
की रत्नकिरणों से मिश्रित होने पर सहस्र संख्या को प्राप्त हो जाने पर
निश्चित रूप से सूर्य है, ऐसा मानकर कमलिनियाँ रात्रि में भी विकसित कमल
वाली हो जाती हैं ॥ ४६ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

अपशङ्कमङ्गपरिवर्तनोचिताश्चलिताः पुरः पतिमुपैतुमात्मजाः ।

अनुरोदितो व करुणेन पत्रिणां विस्तेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—अपशङ्कम् अङ्गपरिवर्तनोचिताः पतिम् उपैतुं पुरः चलिता
आत्मजाः निम्नगाः करुणेन पत्रिणां विस्तेन एष वत्सलतया अनुरोदिति इव ।

बालबोधिनी—अपशङ्कं = निःशङ्कं यथा स्यात्तथा । अङ्गपरिवर्तनोचिताः
उत्सङ्गलुण्ठनपरिचिताः । पतिम्=भर्तारम् । उपैतुं = प्राप्तुम् । पुरः = अगे
चलिताः=प्रयाताः । आत्मजाः = स्वसम्भवाः, दुहितृश्च । निम्नगाः =
नदीः । करुणेन = दीनेन । पत्रिणां = पक्षिणाम् । विस्तेन = क्रोशनेन ।
अनुरोदितो व = अनुक्रोशतो व । यथा किल वत्सलः पिता स्वसुतां पतिवत्

प्रवृत्ता अनुरोदिति तथाऽयमपि नदीरित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । मञ्जु-
विणीवृत्तम् । 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् । इयमेव
'नन्दिनी', 'सुमङ्गला' इति भण्यते ।

कोशः—श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्त-
द्विजाः । पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः' इत्यमरः ।

समासः—अपगता शङ्का यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा अपशङ्कम् ।
परिवर्तनानि—अङ्कपरिवर्तनानि (स० त०) तेषु उचिताः (स० त०)
परिवर्तनोचिताः । आत्मनः जाताः आत्मजाः ताः आत्मजाः (उपपद-
मासः) । निम्नं गच्छन्तीति निम्नगाः ताः निम्नगाः (उपपदसमासः) ।
वाद्, रोदिति अनुरोदिति ।

व्यकरणम्—वत्सलतया—वत्स + लच् 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८)
लच् प्रत्ययः । अनुरोदिति—अनु + रुदिर् अश्रुविमोचने + लट्-तिप्
पञ्चभ्यः' (७।३।६८) इति गुणः, 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (७।२।७६)
लोट् ।

हिन्वी अनुवाद—निःशङ्क होकर गोद में लोट-पोट करने (खेलने) में
अप्यस्त, पति (समुद्र) को प्राप्त करने (समुद्र में मिलने) के लिए सामने
होई अपने से समुत्पन्न नदियों के निमित्त पक्षियों के करुण कूजन द्वारा
गो यह पर्वत रो रहा है ।

टिप्पणी—जिस प्रकार बचपन से गोद में खेलनेवाली पुत्रियाँ जब अपने
पति के घर जाने लगती हैं तो पिता स्नेहवश रोने लगता है, उसी प्रकार से ये
नदियाँ भी पर्वत के मध्य में बहनेवाली हैं और जब समुद्र से मिलने के लिए
गो मैदान में चलती हैं, तब जो पक्षिगण कलरव करते हैं तो उससे ऐसा
लगीत होता है कि मानो यह रैवतक पर्वत ही बिछुड़ी हुई उन नदीरूपिणी
पुत्रियों के लिए अनुरोदन कर रहा है ॥ ४७ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

मधुकरविटपानमितास्तरुपङ्क्तीबिभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

परिपाकपिशङ्गलतारजसा रोधश्चकास्ति कपिशं गलता ॥ ४८ ॥

अन्वयः—मधुकरविटपानम् इताः विटपानमिताः तरुपङ्क्तीः बिभ्रतः

स्य रोधः गलता परिपाकपिशङ्गलतारजसा कपिशं चकास्ति ।

बालबोधिनी—मधुकरविटपानं = भ्रमरविटचुस्वनम् । इताः=प्राप्ताः । विट-
पानमिताः=प्रकाण्डेषत्कुटिलीभूताः; शाखाविस्तारनञ्जीभूताः । तरुपङ्क्तीः = वि-
वृक्षश्रेणीः । विभ्रतः = धारयतः । अस्य = रैवतकपर्वतस्य । रोधः = तटम्
नितम्ब इत्यर्थः । गलता=पतता । परिपाकपिशङ्गलतारजसा = परिणामपील-
वल्लीरेणुना । कपिशं = पिशङ्गम् । चकास्ति = शोभते । मात्रावृत्तेष्वियमार्या-
गीतिरष्टगणा । 'अर्थे वसुगणा आर्यागीतिः' इति पिङ्गलनागः (४।३१) ।

कोशः—'विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'कडारः कपिलः पिङ्ग-
पिशङ्गी कद्रुपिङ्गलौ' इत्यमरः । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः ।

समासः—मधुकराः एव विटाः मधुकरविटाः (रूपकसमासः) तेषां पानम्
(ष० त०) तत्—मधुकरविटपानम् । विटपैः आनमिताः विटपानमिताः
(तृ० त०) । तरुणां पङ्क्तयः (ष० त०) ताः तरुपङ्क्तीः । परिपाकेन
पिशङ्गाः (तृ० स०) ताश्च ताः लताः (क० धा०) तासां रजः (ष० त०)
तेन—परिपाकपिशङ्गलतारजसा ।

व्याकरणम्—चकास्ति—चकासृ दीप्तौ + लट्-तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—भ्रमररूपी विटों द्वारा पान की हुई तथा कुदों (वृक्ष-
शाखाओं या टहनियों) से झुकी हुई वृक्षों की श्रेणियों को धारण करते हुए
इस पर्वत का तट, गिरते हुए, पक जाने से पीले वर्ण की लताओं की धूल से
पिङ्गल वर्ण का शोभित हो रहा है ।

टिप्पणी—यदि आर्या के पूर्वार्द्ध में अन्त में एक गुरु अधिक रख दिया
जाय, अर्थात् सात गणों के अनन्तर चार मात्रा का आठवाँ भी गण हो और
उत्तरार्द्ध जिसका पूर्वार्द्ध के सर्वथा समान हों, अर्थात् यति, चरण, समाधि
आदि पूर्वार्द्ध के समान हों, तो उसे आर्यागीति छन्द कहते हैं । यह अर्धसम
छन्द है । इसके पूर्वार्द्ध तथा उत्तरार्द्ध समान होते हैं तथा प्रत्येक में बत्तीस-
वत्तीस मात्राएँ होती हैं । वृत्तरत्नाकर में इसका लक्षण इस प्रकार है—

आर्या पूर्वार्द्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् ।

इतस्तदवन्निखिलं दलं यदीयमुदितेयमार्यागीतिः ॥ ४८ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

प्राग्भागतः पतविहेदमुपत्यकासु शृङ्गारितायतमहेभकराभमम्भः ।

संलक्ष्यते विविधरत्नकरानुविद्धमुष्वं प्रसारितसुराधिपचापचार ॥ ४९ ॥

अन्वयः—इह प्राग्भागतः उपत्यकासु पतत् शृङ्गारितायतमहेभकराभम्, विधरत्नकरानुविद्धम् इदम् अम्भः, ऊर्ध्वप्रसारितसुराधिपचापचारः संलक्ष्यते ।
 बालबोधिनी—इह = अस्मिन्नद्वी । प्राग्भागतः = ऊर्ध्वप्रदेशात् । 'प्राग्भागतः' यस्य स्थाने 'प्राग्भारतः' इति पाठान्तरम् । तत्र प्राग्भारतः = शिखरसमीपा-
 त्पर्यन्तः । उपत्यकासु = अधःप्रदेशेषु । पतत् = निपतत् । शृङ्गारितायतमहेभ-
 राभम् = सुधागैरिकादिरञ्जितदीर्घविशालहस्तिगुण्डादण्डशोभम् । विविधरत्ना-
 नुविद्धम् = अनेकवर्णमणिकिरणच्छुरितम् । इदम् = पुरो दृश्यमानम् । अम्भः =
 जलम् । ऊर्ध्वप्रसारितसुराधिपचापचारः = ऊर्ध्वीकृतशक्रधनुःरमणीयम् । संलक्ष्यते =
 विलोक्यते । अत्र सुराधिपचापस्योर्ध्वत्वाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ।
 श्रुतोपमेति केचित्, उपमोत्प्रेक्षेति बल्लभदेवः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

कोशः—'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूध्वमधित्यका' इत्यमरः । शृङ्गारः
 भुक्ते नाट्ये रसे दिग्गजमण्डने' इति विश्वः । 'अयास्त्रियो । धनुश्चापौ धन्व-
 रासनकोदण्डकार्मुकम् । इष्वासः' इत्यमरः ।

समासः—शृङ्गारोऽस्य सञ्ज्ञात इति शृङ्गारितः स चाऽसौ आयतश्च
 (क० धा०) शृङ्गारितायतः, महाश्चाऽसौ इभश्च महेभः (क० धा०) तस्य
 करः (ष० त०) महेभकरः, शृङ्गारितायतश्च स चाऽसौ महेभकरश्च (क०
 धा०) तस्य आभा इव आभा यस्य (व० व्री०) तत् शृङ्गारितायतमहेभ-
 कराभम् । विविधानि च तानि रत्नानि विविधरत्नानि (क० धा०) तेषां कराः
 (ष० त०) तैः अनुविद्धम् (तृ० त०) विविधरत्नकरानुविद्धम् । सुराणाम्
 अधिपः (ष० त०) सुराधिपः, तस्य चापः (ष० त०) सुराधिपचापः, ऊर्ध्व
 प्रसारितः स चाऽसौ सुराधिपचापश्च (क० धा०) स इव चारु (उपमित-
 समासः) तत्-ऊर्ध्वप्रसारितसुराधिपचापचारः ।

व्याकरणम्—उपत्यका उप + त्यक्त्वा 'उपाधिभ्यां त्यक्त्वा सन्नारूढयोः'
 (१।२।३४) इति । संलक्ष्यते—सम् + लक्ष् + यक् + लट्-त् ।

हिन्दी अनुवाद—इस पर्वत पर ऊपर की ओर से (गैरिकादि धातुओं से
 मिश्रित होकर) उपत्यकाओं (पहाड़ों के निचले भागों) में गिरता हुआ, अत एव
 सिन्दूरादि से मण्डित गजराज के लम्बे सूड़ के समान अनेक रत्न-किरणों से
 अनुरञ्जित यह जल, ऊपर की ओर फैलाये हुए इन्द्रधनुष के समान सुन्दर
 दिखाई देता है ॥ ४९ ॥

अन्यच्च कीदृश इत्यादि—

दधति च विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानिवैताः ।

क्षणमलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥ ५० ॥

अन्वयः—च अमुष्य एताः शिखरशिखाः विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितान् इव (स्थितान्) अलघुविलम्बिलपिच्छदाम्नः शिखिशेखरान् क्षणं दधति ।

बालबोधिनी—च=किञ्च । अमुष्य=अस्याद्रेः । एताः=अग्रे दृश्यमानाः । शिखरशिखाः=शृङ्गचूडाः, शिखररूपकेशपाशयः । विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमैः=विकसन्नानावर्णकल्पवृक्षपुष्पैः । अभिगुम्फितान् = ग्रथितान् । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । स्थितानिति शेषः । अलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः = विशाललम्बमानवर्हमाला-गुणान्, विशाललम्बमानवर्हस्रजः । शिखिशेखरान् = मयूररूपापीडान् । क्षणं=क्षणमात्रम् । दधति = विभ्रति । अत्र कुसुमगुम्फेनोत्प्रेक्षालिङ्गेन पिच्छादीनां दामादिरूपकसिद्धिस्तदुत्थापिता चोत्प्रेक्षेति सङ्करः । पुष्पिताग्रावृतम् ।

कौशः—‘शिखा चूडा केशपाशी’ इत्यमरः । ‘मयूरो वह्निषो वही नीलकण्ठो भुजङ्गभृक् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि’ इत्यमरः । ‘शिखा-स्वापीडशेखराः’ इत्यमरः ।

समासः—शिखराणि एव शिखाः (रूपकसमासः) कल्पद्रुमस्य कुसुमानि कल्पद्रुमकुसुमानि (५० त०) विकसन्ति च तानि विचित्राणि च तानि कल्पद्रुम-कुसुमानि (क० घा०) तैः विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमैः । अभितः गुम्फितान् (प्रादिसमासः) अभिगुम्फितान् । अलघूनि च विलम्बीनि च तानि पिच्छानि अलघुविलम्बिपिच्छानि (क० घा०) तान्येव दामानि येषु तान् (व० ब्री०) अलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः । शिखिनः एव शेखराः तान्—शिखिशेखरान् (रूपकसमासः) ।

व्याकरणम्—दधति—डुधाब् धारणपोषणयोः + लट्—भि—अत् ।

हिन्दी अनुवाद—और—इस पर्वत की ये शिखर रूपी चूड़ाएँ खिले हुए रंगविरंगे कल्पवृक्ष के फूलों से मानो गुथे हुए के समान, विशाल लटकते हुए मयूर पिच्छ की माला वाले मयूर रूपी शिरोभूषणों को धारण करती हैं ।

टिप्पणी—यहाँ पर्वत के शिखर, चूडा (जूडा या बँधी हुई चोटी) के समान तथा मयूर, शिरोभूषण (वह फूलों की माला जिसे स्त्रियाँ अपने जूड़े के

अमर भूषण के रूप में पहनती हैं) के समान, और मयूरपिच्छ, खिले हुए
रूपवृक्ष के फूलों के समान हैं ॥ ५० ॥

अन्यच्च कीदृश इत्याह—

सवधूकाः सुखिनोऽस्मिन्ननवरतममन्दरागतामरसदृशः ।

नासेवन्ते रसवन्न नवरतममन्दरागतामरसदृशः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—अस्मिन् अनवरतममन्दरागतामरसदृशः, अमन्दरागतामरसदृशः

सुखिनः सवधूकाः रसवत् नवरतं न आसेवन्ते इति न ।

बालबोधिनी—अस्मिन्=अस्मिन् पर्वते । अनवरतममन्दरागतामरसदृशः=

अमन्दरागतामरसदृशः । अथवा—‘अनवरतम्’ इति पृथक् पदम् ।

अमन्दरागताः = मन्दराचलानायाताः ते च ते अमरसदृशः=देवतुल्याः । भूस्था

अपि देवतुल्या इत्यर्थः । अथवा—अमन्दरागता ये अमराः तत्सदृशा इति

योज्यम् । अमन्दरागतामरसदृशः=अतिरक्तपद्मसमाननेत्राः । सुखिनः=भोगिनः ।

सवधूकाः=वधूभिः सह वर्तमानाः । रसवत्=सानुरागम् । नवरतम्=नूतन-

पुरतम्; अपूर्वनिधुवनम् । नासेवन्ते इति न, किन्त्वासेवन्ते एवेत्यर्थः । अत्र

‘नासेवन्ते इति न’ इति निषेधस्य निषेधात् प्रतिज्ञारूपो विधिरत्र प्रतीयते ।

तदुच्यते—‘द्वौ प्रतिषेधौ सन्तौ स्वयं प्रकृतार्थं ब्रूतः’ इति । उपमालङ्कारः ।

वार्त्ता गीतिः ।

कोशः—‘पङ्केरुहं तामरसं सारसं सारसोरुहम्’ इत्यमरः । शृङ्गारादौ विषे

वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः’ इत्यमरः । ‘सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ’

इति वामनः ।

समासः—मन्दराद् आगताः मन्दरागताः (प० त०) ते च ते अमराः

(क० घा०) तैः सदृशः (तृ० त०) मन्दरागतामरसदृशः, अनवरतमाश्च ते

मन्दरागतामरसदृशश्च (क० घा०) अनवरतममन्दरागतामरसदृशः । अमन्द-

रागाणि च तानि तामरसानि (क० घा०) अमन्दरागतामरसानि, तानीव

दृशी येषां ते—अमन्दरागतामरसदृशः (व० व्री०) । वधूभिः सह सवधूकाः

(व० व्री०) । नवं च तद् रतम् नवरतम्-तत्-नवरतम् (क० घा०) ।

व्याकरणम्—सवधूकाः—वधूभिः सहेति—‘तेन सहेति तुल्ययोगे’

(२।२।२८) इति बहुव्रीहिः, ‘नद्यृतश्च’ (५।४।१५३) इति कप् । आसे-

वन्ते—आङ्—षेवृ सेवने + लट्-भ ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर श्रेष्ठतम तथा मन्दराचल से आये हुए देवताओं के समान एवं अत्यन्त रक्तवर्ण कमल के समान नेत्रवाले भोगि-लोग, (अपनी) स्त्रियों के साथ अनुराग युक्त नवीन सुरत का सेवन नहीं करते हैं, यह बात नहीं है, परन्तु नवीन सुरत का सम्यक् प्रकार से सेवन करते ही हैं ॥ ५१ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

आच्छाद्य पुष्पपटमेष महान्तमन्तरावर्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः ।

स्वाङ्गानि धूमरुचिमागुरवीं दधानैर्धूपायतीव पटलैर्नवनीरदानाम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—एषः महान्तं पुष्पपटम् आच्छाद्य, अन्तः आवर्तिभिः गृहकपोत-शिरोधराभैः आगुरवीं धूमरुचि दधानैः नवनीरदानां पटलैः स्वाङ्गानि धूपायति इव ।

वालवोधिनी—एषः = अयं पर्वतः । महान्तं = सुदीर्घम्, विशालम् । पुष्पपटं = कुसुमवस्त्रम् । आच्छाद्य = परिधाय । अन्तः = पटाम्यन्तरे । आवर्तिभिः = अभीक्ष्णं भ्रमद्भिः । गृहकपोतशिरोधराभैः = गृहपारावतकण्ठवन्नीलैः । आगुरवीं = कालागुरसम्बधिनीम् । धूमरुचि = धूमकान्तिम् । तत्सदृशीं कान्तिमित्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । दधानैः = धारयद्भिः । नवनीरदानां = नवीनमेवानाम् । पटलैः = समूहैः । स्वाङ्गानि = आत्मीयावयवान् । धूपायतीव = धूपैरिवाधि-वासयतीव । अन्योऽपि त्रिलासी महान्तं पुष्पवासितं पटं वासविशेषं वा परिधाय, अन्तर्वर्तिनं वाऽगुरुधूपं कृत्वात्मानं धूपायति । अत्र धूपायतीवेत्युत्प्रेक्षा, रूपको-पमानिदर्शनाभिरङ्गभूतैः सङ्कीर्यते । वसन्ततिलकावृतम् ।

कोशः—‘पारावते कपोतः स्यात्’ इति विश्वः । ‘कालागुर्वगुरुः स्यात्’ इत्यमरः ।

समासः—पुष्पाणि एव पटः (रूपकसमासः) तम्—पुष्पपटम् । गृहे पालितः कपोतः गृहकपोतः तस्य शिरोधरायाः आभा इव आभा येषां तैः गृह-कपोतशिरोधराभैः (तत्पुरुषगर्भवहुव्रीहिः) अगुरोः इयम्—आगुरवी, ताम्—आगुरवीम् । धूमस्य रुचिः (ष० त०) ताम्—धूमरुचिम् । नीरं ददातीति नीरदाः (उपपदसमासः) नवाश्च ते नीरदाः (क० घा०) तेषाम्—नव-नीरदानाम् । स्वस्य अङ्गानि स्वाङ्गानि (ष० त०) तानि—स्वाङ्गानि ।

व्याकरणम्—आवर्तिभिः—अङ् + वृत्तु वर्तने + णिनिः ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ (३।१।८१) इति णिनिः । धूपायति—धूपसन्तापे, गुपुधूपविच्छिन्नपणिपनिभ्य आंयः’ (३।२।२८) इत्यायप्रत्ययः + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—यह रैवतक पर्वत विशाल पुष्प रूपी वस्त्र को आच्छादित कर, अर्थात् पुष्पों रूपी वस्त्रों से अपने को ढककर (फूलों रूपी वस्त्र के) नीतर चक्कर काटते हुए घर में पाले हुए कवूतर की गर्दन के समान नील कान्ति वाले तथा अगर की शोभा को धारण करने वाले नवीन बादलों के समूहों से अपने अङ्गों को धूप से सुवासित (धूपित) कर रहा है ।

टिप्पणी—यह पर्वत बहुत ऊँचा है और इस पर जो वृक्ष हैं वे फूलों से लदे हुए हैं जिससे ऐसा प्रतीत होता है जैसे कि इस पर्वत ने फूलों की चादर ओढ़ रखी हो । पर्वत की ऊँचाई इतनी है कि बादल पहाड़ के ऊपरी भाग में फूलों से नीचे चक्कर काट रहे हैं । उन कालागुरु के समान कान्ति वाले बादलों को देखकर ऐसा प्रतीत होता है मानो पर्वत अपने अङ्गों को धूप का धूआँ देकर सुवासित कर रहा हो ॥ ५२ ॥

अपरं कथम्भूत इत्याह—

अन्योऽन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रैरत्रस्यन्नवमणिजन्मभिमयूखैः ।

विस्मेरान् गगनसदः करोत्यमुष्मिन्नाकाशे रचितमभित्तिचित्रकर्म ॥ ५३ ॥

अन्वयः—अमुष्मिन् अन्योन्यव्यतिकरचारुभिः (अत एव) विचित्रैः अत्रस्यन्नवमणिजन्मभिः मयूखैः आकाशे रचितम् अभित्ति चित्रकर्म गगनसदः विस्मेरान् करोति ।

बालबोधिनी—अमुष्मिन् = अस्मिन् पर्वते । अन्योऽन्यव्यतिकरचारुभिः = परस्परमयूखसम्बन्धरम्यैः । अत एव—विचित्रैः = नानावर्णैः । अत्रस्यन्नवमणिजन्मभिः = निर्दोषनूतनरत्नोत्पत्तिभिः, अस्फुटितरत्नजातैः । मयूखैः = किरणैः । आकाशे = गगने । रचितं = निर्मितम् । अकुड्यम्, कुड्यरहितम् । अनाधारमित्यर्थः । चित्रकर्म=आलेख्यकृत्यम् । गगनसदः=खेचरान्, देवान् । विस्मेरान् = विस्मयशीलान् । करोति = विधत्ते । 'विस्मापयते इत्यर्थः । अत्र मणिमयूखेषु गगने चित्रकर्मभ्रान्तिमतामेवाभित्तिचित्रकर्मैत्यकारणकार्योत्पत्तिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलङ्करोत्थापिता विभावनेति सङ्करः । 'विभावना विना हेतुं कायोत्पत्तिर्यदुच्यते' इति विभावनालक्षणात् । प्रहर्षणी वृत्तम् । 'मनो ज्ञौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम्' इति लक्षणात् ।

कोशः—'त्रासो भीमणिदोषयोः' इति विश्वः । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः ।

समासः—अन्योऽन्येषां व्यतिकरः (ष० त०), तेन चारुभिः (तृ० त०) अन्योऽन्यव्यतिकरचारुभिः । नवाश्च ते मणयः नवमणयः (क० घा०)

अत्रस्यन्तवमणयः, तेष्यो जन्म येषां तैः अत्रस्यन्नवमणिजन्मभिः (व० ब्री०) ।
चित्रं च तत् कर्म च—चित्रकर्म (क० धा०) गगने सीदन्ति (सञ्चरन्ति) इति
इति गगनसदः (उपपदसमासः) तान्—गगनसदः ।

व्याकरणम्—विस्मेरान्—ष्मिङ् ईषद् हसने + र-नमिकस्मिप्स्म्यजसकर्महि-
सदीपो रः' (३।२।१६७) इति र-प्रत्ययः । करोति—डुकृञ्करणे—लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—इस पर्वत पर मिलने से सुन्दर (अत एव) अनेक रङ्ग
वाले निर्दोष मणियों से उत्पन्न होने वाली किरणों द्वारा आकाश में बिना भीत
के ही बनाई गयी चित्रकारी, आकाशगामियों (देव-देवाङ्गनाओं) को विस्मित
करती है ॥ ५३ ॥

अन्यच्च कीदृश इत्याह—

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ।

विभति जनयन्नयं मुदमपामपायधवला बलाहकततीः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—समीरशिशिरः शिरःसु वसतां निकामसुखिनां सतां मुदं जनयन्
अयम् अपाम् अपायधवलाः बलाहकततीः जवनिकाः विभति ।

बालबोधनी—समीरशिशिरः = वायुशीतलः । शिरःसु=शिखरेषु । वसतां=
वासं कुर्वताम्, स्थितानाम् । निकामसुखिनां=अत्यन्तसुखिनाम् । सतां = पुण्य-
वताम्, साधूनाम् । मुदं=हर्षम् । जनयन् = उत्पादयन् । अयं = रैवतकपर्वतः ।
अपां = जलानाम् । अपायधवलाः = अपगमसिताः, तोयवृष्ट्या श्वेता
इत्यर्थः । बलाहकततीः = मेघपङ्क्तिः, मेघमालाः । जवनिकाः । तिरस्करिणीः ।
विभति = धारयति । अनावृतेष्वपि शिखरेषु क्रीडने मेघैरेवावरणतां सम्पाद्य
मुदं जनयतीत्यर्थः । अत्र बलाहकततिष्वारोप्यमाणानां जवनिकानां मुदं जन-
यन्निति प्रकृतोपयोगिवर्णनात् परिणामालङ्कारः । 'विषयात्मतयारोप्ये प्रकृ-
तार्थोपयोगिनि । परिणामो भवेत्' इति लक्षणात् । जलोद्धतगतिवृत्तम् । रस-
जसजसा जलोद्धतगतिः ।' इति लक्षणात् ।

कोशः—'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः' इत्यमरः । 'प्रतिसीर्य
जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा' इत्यमरः । 'अभ्रं मेघो वास्त्रिहः स्तन-
यित्नुर्बलाहकः' इत्यमरः ।

समासः—समीरेण शिशिरः समीरशिशिरः (तृ० त०) निकामं सुखिना
निकामसुखिनः, तेषाम्—निकामसुखिनाम् अपायेन धवलाः, अपायधवलाः ।

(तृ० त०) । बलाहकानां ततयः बलाहकततयः (ष० त०) ताः बलाह-
कततीः ।

व्याकरणम्—विभक्ति—डुभृञ् धारणपोषणयोः + लट्-तिप्, 'भृवामित्'
(७।४।७६) इत्यभ्यासस्येत्वे ।

हिन्दी अनुवाद—वायु से शीतल तथा (अपनी) चोटियों पर रहने वाले
अत्यन्त सुखी सज्जनों को यह रैवतक पर्वत, जल के बरस जाने से श्वेत वर्ण
वाले मेघों के समूह रूपी पदों को धारण कर रहा है ॥ ५४ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय क्लेश-

प्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः ।

ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य वाञ्छन्ति

तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—इह समाधिभृतः मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदः (अत एव) क्लेश-
प्रहाणं विधाय (अतः) लब्धसबीजयोगाः (सन्तः) सत्त्वपुरुषान्यतया ख्यातिं
च अधिगम्य (अथ) ताम् अपि निरोद्धुम् वाञ्छन्ति ।

बालबोधिनी—इह=अस्मिन् पर्वते । समाधिभृतः = योगिनः । मैत्र्यादि-
चित्तपरिकर्मविदः = मैत्र्यादिचित्तशोधकभाजः । मैत्र्यादिभिः क्षोणान्तःकरण-
मला इत्यर्थः । (अत एव—) क्लेशप्रहाणम् = अविद्यादिपञ्चक्लेशक्षयम् ।
विधाय=कृत्वा । क्लेशान् हित्वेत्यर्थः । अतः लब्धसबीजयोगाः=प्राप्तसालम्बन-
योगाः । सत्त्वपुरुषान्यतया = प्रकृतिपुरुषभिन्नत्वेन । ख्यातिं = ज्ञानम् । चेति
समुच्चये । अधिगम्य = प्राप्य । प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वेत्यर्थः । 'प्रकृति-
पुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः । विवेकाग्रहणान्मुक्तिः' इति सांख्याः । (अथ)
ताम् = ख्यातिम् । अपीति समुच्चये । निरोद्धुम् = निवर्तयितुम् । वाञ्छन्ति =
अभिलषन्ति । वृत्तिरूपां तां निवर्त्य स्वयंप्रकाशतयैव स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः ।
'प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिः' इति सांख्यसिद्धान्तः । न केवलं
भोगभूमिरियं, किन्तु मोक्षक्षेत्रमपीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अथ
योगादयः पारिभाषिकाः शब्दाः योगशास्त्रानुसारं व्याख्यायन्ते—'योगश्चित्त-
वृत्तिनिरोधः' (यो० सू० १।१), 'योगः समाधिः' (व्यासभाष्यम्—सूत्र १।१)
इति चित्तवृत्तीनां निरोधः = बहिर्मुखतया परिणतिविच्छेदादन्तर्मुखतया
प्रितलोमपरिणामेन स्वकारणे लयो योग इत्याख्यायते । स च योगोऽष्टाङ्गः ।

‘यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि’ (यो० सू० १।२९) । पञ्चवृत्तयश्च—‘प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः’ (यो० सू० १।६) इति । ‘प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि’ (यो० सू० १।७) । ‘विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्’ (यो० सू० १।८) ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः’ (यो० सू० १।९) । ‘अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिनिद्रा’ (यो० सू० १।१०) ‘अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः’ (यो० सू० १।११) । आसां वृत्तीनामभ्यासवैराग्याभ्यां निरोधो भवति । परमत्र व्याधिस्त्यानप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपा विघ्नस्वरूपा भवन्ति । अत एषां विक्षेपाणां दूरीकरणाय चेतसः प्रशोधनमावश्यकम् । अत्र मैत्र्यादीनि चत्वारि चित्तस्य परिशोधकानि । सुखितेषु मैत्री = सौहार्दम् । दुःखितेषु करुणा = कृपा । पुण्यवत्सु मुदिता = हर्षः । पापिषु उपेक्षा = औदासीन्यम् । किञ्च—पञ्चक्लेशा अपि योगशास्त्रे इत्थं प्रतिपादिताः—‘अविद्या-ऽस्मिता-रागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः’ (यो० सू० २।३) इति । तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादावात्मधीरित्यादिविभ्रमोऽविद्या । अस्मिता अहङ्कारः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः । द्वेषोऽभिमतेषु रोषः । अभिनिवेशः कार्याकार्येष्वग्रहः । ते हि पुरुषं क्लिश्यन्तीति क्लेशाः = क्लेश-हेतवः । सत्त्वं=प्रकृतिः । पुरुषः=आत्मा ।

समासः—समाधिं विभ्रतीति समाधिभूतः (उपपदसमासः) । चित्तस्य परिकर्माणि चित्तपरिकर्माणि (ष० त०), मैत्री आदिर्येषां तानि मैत्र्यादीनि (व० ब्रौ०), मैत्र्यादीनि च तानि चित्तपरिकर्माणि (क० धा०), मैत्र्यादि चित्तपरिकर्माणि, तानि विदन्ति (उपपदसमासः) ते—मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म-विदः । क्लेशानां प्रहाणम् तत्-क्लेशप्रहाणम् (ष० त०) लब्धः सबीजः योगः यैस्ते—लब्धसबीजयोगाः (व० ब्रौ०) । सत्त्वं च पुरुषश्च सत्त्वपुरुषौ (इतरेतरद्वन्दः) तयोः अन्यता (ष० त०) तथा सत्त्वपुरुषान्यतया ।

व्याकरणम् — वाञ्छन्ति—वाञ्छि इच्छायाम् + लट्—क्लि ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर समाधि को धारण करने वाले योगी लोग, मैत्र्यादि चित्त के शोधकों को प्राप्त करने वाले अर्थात्—मैत्र्यादि चित्त परिशोधकों से निर्मल हुए अत एव—अविद्यादि पञ्चक्लेशों को नष्ट कर, सम्प्रज्ञात समाधि को प्राप्त हुए, प्रकृति तथा पुरुष के परस्पर भिन्न होने के ज्ञान को प्राप्त करके उसे भी रोकने के लिए, अर्थात् उससे भी आगे बढ़कर स्वयं प्रकाश रूप से स्थित होने के लिए ब्रह्मा कर रहे हैं ।

टिप्पणी—योग को ही समाधि कहते हैं। यह योग चित्तवृत्तियों के पूर्वथा रुक जाने का नाम है। जिसके—यम-नियम-आसन प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधि, ये आठ अङ्ग होते हैं। प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा तथा स्मृति ये पाँच वृत्तियाँ कही जाती हैं। इन्हीं के रोकने से योग सिद्ध होता है। प्रत्यक्ष, अनुमान और आगम (शब्द) ये तीन प्रमाण कहलाते हैं। जो उस वस्तु के स्वरूप में स्थित नहीं है ऐसा मिथ्या ज्ञान विपर्यय कहलाता है। जो ज्ञान, शब्द-ज्ञान के साथ-साथ होने वाला है तथा जिसका विषय वास्तव में नहीं है वह विकल्प कहाता है। अभाव के ज्ञान अवलम्बन करने वाली वृत्ति का नाम निद्रा है। अनुभव किये हुए विषय का न छिपना अर्थात्-प्रकट हो जाना स्मृति कहाता है। व्याधि, स्त्यान, प्रमाद, आलस्य, अविरति, भ्रान्ति दर्शन, अलब्ध, भूमिकत्व, अनवस्थितत्व ये आठ, योग सिद्धि में चित्त को विक्षिप्त करने वाले विघ्न स्वरूप हैं। अतः इन चित्त विक्षेपों को दूर करके चित्तशुद्धि आवश्यक होती है। वह चित्त शुद्धि—मैत्री, करुणा, मुदिता और उपेक्षा से होती है। इनमें संसार के सुखी व्यक्तियों से प्रेम करना मैत्री, दुखियों के प्रति दयाभाव रखना करुणा तथा पुण्यात्माओं के प्रति हर्ष प्रकट करना मुदिता और पापियों के प्रति उदासीन होना उपेक्षा कहलाता है। इनकी भावना से चित्त शुद्ध हो जाता है। अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेश ये पाँच क्लेश कहे जाते हैं। इनमें अनित्य सांसारिक पदार्थों में नित्यत्वकी भावना तथा शरीरादि बनावटों में आत्म-ज्ञान होना अविद्या कहाता है। परम पुरुष तथा बुद्धि को धर्मतः तथा स्वरूपतः एक मानना ही अहङ्कार या अस्मिता कहाता है। अभीष्ट पदार्थों की इच्छा रखना, राग तथा—अनभिमत पदार्थों के प्रति द्वेष कहाता है। कर्तव्य तथा अकर्तव्य कार्यों में आग्रह (हठ) करना अभिनिवेश कहाता है। ये पाँच, मनुष्यों को क्लिष्ट करते अर्थात् सताते हैं, अतः क्लेश कहलाते हैं। प्रकृति तथा पुरुष का भेद-ज्ञान न होने से सांसारिक बन्धन तथा इन दोनों के भेद ज्ञान से मुक्ति होती है। उस समय प्रकृति, पुरुष से उपरत हो (हट) जाती है और शुद्ध स्वरूप पुरुष ही प्रकाश भाव से स्थित रहता है। इन सब बातों से ज्ञात होता है कि यह पर्वत केवल भोगियों का ही विहार-स्थान नहीं है किन्तु योगियों का भी निवास स्थान है ॥ ५५ ॥

अन्यच्च कीदृश इत्याह—

मरकतमयमेदिनीषु भानोस्तरुविटपान्तरपातिनो मयूरवाः ।

अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीमिह दधति स्फुरितानुरेणुजालाः ॥ ५६ ॥

अन्वयः— इह मरकतमयमेदिनीषु तरुविटपान्तरपातिनः स्फुरितागुरेणुजालाः भानोः मयूखाः अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीं दधति ।

बालबोधिनी—इह=अत्रादौ । मरकतमयमेदिनीषु = गारुत्मयभूमिषु । तरुविटपान्तरपातिनः = वृक्षपल्लवावकाशसञ्चारिणः । स्फुरितागुरेणुजालाः = विलसितसूक्ष्मरजःसमूहाः । भानोः = सूर्यस्य । मयूखाः = किरणाः । अवनत-शितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीम् = आनम्रमयूरगलशोभाम् । दधति = बिभ्रति । निदर्श-नालङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

कोशः—‘विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्भशाखयोः’ इति विश्वः । ‘गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः’ इत्यमरः । किरणोऽस्त्रमयूखांशुगमस्ति-धृणिरश्मयः’ इत्यमरः । ‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये’ इत्यमरः ।

समासः—मरकतानां विकाराः मरकतमय्यः ताश्च ताः मेदिन्याः (क० घा०) तासु—मरकतमेदिनीषु । तरुणां विटपाः तरुविटपाः (ष० त०) तेषाम् अन्तराणि (ष० त०) ; तैः पतन्तीति तथोक्ताः—तरुविटपान्तरपातिनः । अणवश्च ते रेणवः अणुरेणवः (क० घा०) तेषां जालानि (ष० त०) अणुरेणुजालानि, स्फुरितानि अणुरेणुजालानि येषु ते स्फुरितागुरेणुजालाः (व० त्री०) । शितिः कण्ठो यस्य सः—शितिकण्ठः (व० त्री०), तस्य कण्ठः शितिकण्ठकण्ठः (ष० त०), अवनतश्चाऽसौ शितिकण्ठकण्ठः (क० घा०) तस्य लक्ष्मीः (ष० त०) ताम्—शितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीम् ।

व्याकरणम्—दधति—डुआल् धारणपोषणयोः + लट् - भि ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर मरकत मणि की भूमियों पर वृक्षों के पत्तों के मध्य (छिद्रों) से गिरने वाली तथा जिनमें सूक्ष्म धूलिकण चमक रहे हैं ऐसी किरणें, नीचे की ओर झुकी हुई मयूर की गर्दन की शोभा को धारण कर रहे हैं, अर्थात् उनके समान शोभित हो रही हैं ॥ ५६ ॥

अपरं कथंभूत इत्याह—

या बिभ्रति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया ।

नात्र कान्तमुपगीतया तया स्वानमा नमति कालिमालया ॥ ५७ ॥

अन्वयः—अत्र अतिकालिमा अलया या कलवल्लकीगुणस्वानमानम् बिभ्रति, उपगीतया तया अलिमालया स्वानमा का कान्तं न नमति ।

बालबोधिनी—अत्र=अस्मिन् पर्वते । अतिकालिमा=अत्यन्तश्यामा । अलया=बल्लाला; भ्रमन्तीत्यर्थः । अत एव सस्वनेति भावः । या=अलिमाला । कलवल्लकीगुणस्वानमानम्=अव्यक्तमधुरवीणातन्त्रीशब्दोपमानम् । विभर्ति=धारयति । मन्त्रीवद् ध्वनतीत्यर्थः । उपगीतया = समीपे गातुं प्रवृत्तयैव । न तु पूर्वं गान्त्येति भावः । तया = पूर्वोक्तया । अलिमालया = भ्रमरपङ्क्त्या, भृङ्गा-लया । स्वानमा = सुखेनाक्रष्टुं शक्या । का = का वा स्त्री; का वा नारी । गान्तं = स्ववल्लभम् । न नमति = स्वयं न प्रणमति । सर्वाऽपि मानं विहाय गान्तं सद्यः प्रणमत्येव । गानस्य तथोद्दीपकत्वादिति भावः । अत्रोपमायमकयोः द्वन्द्वः । रथोद्धतावृत्तम् । 'रान्नराविहरथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ।

कोशः—'मधुव्रतो मधुकरो मधुलिङ्गमधुपालिनः । द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गषट्-दभ्रमरालयः' इत्यमरः ।

समासः—अत्यन्ता कालिमा यस्याः सा—अतिकालिमा (ब० व्री०) । वल्लक्याः गुणः वल्लकीगुणः (ष० त०) तस्य स्वानः (ष० त०) वल्लकी-गुणस्वानः, कलश्चाऽसौ वल्लकीगुणस्वानः (क० घा०) तस्य मानम् तत-कलवल्लकीगुणस्वानमानम् । समीपे गीता उपगीता; तया—उपगीतया (प्रादि-समासः) सुखेन आनमयितुं शक्या स्वानमा (प्रादिसमासः) ।

व्याकरणम्—उपगीतया—उप + गै शब्दे + क्तः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति । विभर्ति—ङुभृन्धारणपोषणयोः + लट्—तिप् । नमति—णम् + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर अत्यन्त श्याम वर्णवाली तथा बल्ल (अत एव गूँजती हुई) जो भ्रमरश्रेणी अव्यक्त मधुर वीणा-तन्त्र की ध्वनि को धारण करती है, अर्थात् वीणा तन्त्री के समान गूँजती है । समीप में गान करती (गूँजती) हुई उस भ्रमर श्रेणी के द्वारा सुखपूर्वक नम्र करने योग्य गीत स्त्री (अपने मान को छोड़कर) पति को प्रणाम नहीं करती है, अर्थात् भ्रमर श्रेणी का गुञ्जन कामोद्दीपक होने से सभी स्त्रियाँ मान त्यागकर पति के समीप नम्र हो जाती हैं ॥ ५७ ॥

अपरं कथंभूत इत्याह—

सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः ।

अर्कोपलोलसितवह्निभिरह्नि तप्तास्तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—इह वप्राः सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः अह्नि अर्कोपलोलसितवह्निभिः तप्ताः तीव्रं महाव्रतम् इव चरन्ति ।

बालबोधिनी—इह=अस्मिन् पर्वते । वप्राः=सानवः । सायं = सायङ्काले । रात्राविति भावः । शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिनीरनिकरेण = चन्द्रश्मिस्पृष्टचन्द्रकान्तमणिप्रस्राविजलपूरेण । 'निस्यन्दि' इत्यस्य स्थाने—'निस्यन्द-' इति पाठान्तरम् । तत्र—निस्यन्देन=स्रुतेनेत्यर्थः । कृताभिषेकाः = कृतस्नानाः । अह्नि = दिवसे । अर्कोपलोलसितवह्निभिः = सूर्यकान्तोत्थिताग्निभिः । तप्ताः= सन्तप्ताः । 'दीप्ताः' पाठान्तरेऽपि तुल्य एवार्थः । तीव्रम्=उग्रम् । महाव्रतं = महातपः । चरन्ति=तपन्ति । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । वसन्ततिलकावृत्तम् । अन्योऽपि यः किल व्रतमाचरति स रात्रौ जले स्नात्वोषित्वा वा दिवसे पञ्चाग्निमध्ये व्रतमाचरति ।

कोशः—'वप्रोऽस्त्री सानुमानयोः' इत्यमरः । 'नियमो व्रतमस्त्री' इत्यमरः ।

समासः—नीरस्य निकरः नीरनिकरः (ष० त०), शशाङ्कस्य किरणाः (ष० त०) तैः आहताः (तृ० त०) ते च ते चन्द्रकान्ताः (क० घा०) तेभ्यः निस्यन्दी (प० त०), स चाऽसौ नीरनिकरश्च (क० घा०) तेन—शशाङ्ककिरणहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिनीरनिकरेण । कृतः अभिषेको यैस्ते कृताभिषेकाः (व० ब्री०) । अर्कोपलेभ्यः उल्लसिताः (प० त०) ते च ते वह्नयः (क० घा०) तैः—अर्कोपलोलसितवह्निभिः । महांश्चाऽसौ व्रतश्च महाव्रतः (क० घा०) तम्—महाव्रतम् ।

व्याकरणम्—चरन्ति—चर गति-मक्षणयोः + लट्—भि ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर रात्रि में चन्द्रकिरणों से स्पृष्ट (स्पर्श किये हुए) चन्द्रकान्तमणियों से बहने वाले जलप्रवाह से स्नान किये हुए तथा दिन में सूर्यकान्त मणियों से निकली हुई अग्नियों से सन्तप्त चोटियाँ मानो महान् तप कर रही हैं ॥ ५८ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

एतस्मिन्नधिकपयःश्रियं वहन्त्यः संक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः ।

वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—एतस्मिन् अधिकपयःश्रियं वहन्त्यः पवनभुवा जवेन संक्षोभं नीताः (अरहितरामलक्ष्मणाः) महासरस्यः (अधिकपीनां श्रियं वहन्तीनां पवनभुवा जवेन संक्षोभं नीतानाम्) अरहितरामलक्ष्मणानां वाल्मीकेः गिरां साधर्म्यं दधति ।

बालबोधिनी—एतस्मिन् = अत्र पर्वते । अधिकपयःश्रियं = बह्वीजल-
 द्विम् । वहन्त्यः = धारयन्त्यः । पवनभुवा = वायुजन्येन । जवेन = वेगेन ।
 शोभं=चलनम् । नीताः = प्रापिताः । वायुना कम्पिता इत्यर्थः । (अरहित-
 लक्ष्मणाः = अवियुक्तरमणसारसयोषिताः) । महासरस्यः = महासरांसि;
 तडागाः । [अधिकपीनां=अधिकवानराणाम् । श्रियं=गुणालङ्कारादिशोभाम् ।
 नीतां=धारयन्तीनाम् । पवनभुवा = हनूमता । जवेन=समुद्रलङ्घनाग्नि-
 त्पदिना वेगेन । अथवा—‘जवेन = जविना, वेगवता ।’ इति ‘पवनभुवा’
 स्य विशेषणत्वेन योजनीयम् । संक्षोभं = औद्धत्यम् । नीतानां = प्रापिता-
 न् । हनूमद्वेगवर्णनया प्रागल्भ्यं नीतानामित्यर्थः] । अरहितरामलक्ष्मणानां=
 विद्यमानदाशरथीनाम् । वर्णनीयत्वेन सदोपस्थितरामलक्ष्मणनामकदशरथ-
 णाम् । वाल्मीकेः=वल्मीकजन्मनो मुनेः । गिरां=वाणीनाम्; रामायणरूपाणा-
 मर्थः । साधर्म्यं = साम्यम् । दधति = धारयन्ति । अत्र पवनभुवा जवेने-
 नैकवृन्तावलम्बितफलद्वयवदभग्नैकपादगतत्वेनार्थद्वयप्रतीतिरर्थश्लेषः । अन्यत्र
 लङ्गेनार्थद्वयप्रतीतिर्जंतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव मिथः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः इत्यु-
 त्साहित्यादुभयश्लेषोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः । उपमा त्वङ्गमिति सङ्करा-
 द्युक्तः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । लक्षणन्तूक्तमेव । अत्रोभयविशेषणानामुभयत्र विभ-
 विपरिणामेन सङ्गतिः कर्त्तव्या; अन्यथा साधर्म्यस्य प्रतीतिरेव न स्यात् ।

कोशः—‘हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा’ इत्यमरः । ‘लक्ष्मणीष-
 णारस्योः’ इति विश्वश्च । ‘श्रीर्वेशरचना-शोभाभारती-सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां
 रणसम्पत्तिविधोपकरणेषु च’ इति मेदिनी ।

समासः—पयसः श्रीः पयःश्रीः (ष० त०) अधिका चाऽसौ पयःश्रीः
 (ष० धा०) ताम्—अधिकपयःश्रियम् । अन्यत्र—अधिकृताः (वर्णनीयत्वेन
 तृताः) कपयो यासु ताः—अधिकपयः, तासामिति विग्रहेऽपि अर्थानुसारं
 कृतिविपरिणामः कर्त्तव्यः । एवमग्रेऽपि । पवनाद् भवतीति पवनभूः, तेन—
 पवनभुवा—(उपपदसमासः) । रामैः अरहिताः अरहितरामाः, अरहित-
 णाश्च ताः लक्ष्मणाश्च (क० धा०), ताः सन्ति यासु ताः—अरहितराम-
 लक्ष्मणाः । अन्यत्र—अरहिती रामलक्ष्मणी याभिस्तासाम्—अरहितरामलक्ष्मणा-
 म् । समानो धर्मो येषां ते सधर्मा, तेषां भावः साधर्म्यम् ।

व्याकरणम्—दधति—डुधान् धारणपोषणयोः + लट्-क्ति ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर अधिक जल सम्पत्ति (जलाधिक्य) को धारण करने वाली तथा वायुजन्य वेग से संक्षुब्ध (कपाड़ गई और सपत्नीक सारसों वाली बड़ी-बड़ी भीलें, अधिक वानरों वाली तथा गुणालङ्कार की शोभा को धारण करने वाली एवं वेग वाले हनूमान् के द्वारा औद्यत्य को प्राप्त अर्थात् वेगवान् हनूमान् का वर्णन करने से प्रगल्भ बनी हुई और राम तथा लक्ष्मण (की चर्चा) से युक्त वाल्मीकि मुनि का वाणियों की समानता को धारण करती हैं ।

टिप्पणी—यहाँ दोनों सरसियों तथा वाणियों के विशेषण दोनों में विभक्ति विपरिणाम से सङ्गत कर लेना चाहिये । जैसा कि संस्कृत टीका तथा तदनुशासित हिन्दी अनुवाद में किया गया है । अन्यथा साधर्म्य की प्रतीति ही नहीं होगी । भाव यह है कि इस पर्वत पर बड़ी-बड़ी भीलें हैं जिनमें अत्यधिक जल की शोभा विराजमान है । वे हवा के वेग से तरङ्गित हो रही हैं । उनमें सारसियाँ कभी सारसों से वियुक्त नहीं होती हैं । इसी प्रकार वाल्मीकि के रामायण रूपी वाणियाँ भी बहुत वन्दरों (की कथा) वाली एवं गुणालङ्कार की शोभा से युक्त और वेगवान् हनूमान् जी से क्षोभ को प्राप्त तथा रामलक्ष्मण की चर्चा से जो युक्त हैं । इन दोनों की परस्पर समानता लक्षित हो रही है ॥ ५९ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

इह मुहुर्मुदितैः कलभै रवः प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ।

स्फुरति चानुवनं चमरीचयः कनकरत्नभुवां चमरीचयः ॥ ६० ॥

अन्वयः—इह मुदितैः कलभैः प्रतिदिशं कलभैरवः रवः मुहुः क्रियते । अनुवनं चमरीचयः स्फुरति च कनकरत्नभुवां मरीचयः (स्फुरन्ति) ।

बालबोधिनी—इह = अस्मिन् पर्वते । मुदितैः = इच्छाविहारसन्तुष्टैः । कलभैः = करिशावकैः । प्रतिदिशं = दिशिदिशि; सर्वदिक्षु । कलभैरवः = मधुराभीषणः । रवः = बृंहितम् । मुहुः = वारं वारम् । क्रियते = विधीयते । अनुवनं = वने वने । चमरीचयः = चमरीमृगसङ्घः । स्फुरति = परिभ्रमति । च = किं च । कनकरत्नभुवां = सुवर्णरत्नभूमीनाम् । मरीचयः = किरणाः (स्फुरन्ति = विद्योतन्ते) । अत्र समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारे यमकस्याभ्युच्चयः । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ।

कोशः—‘कलभः करिशावकः’ इत्यमरः ।

समासः—दिशि दिशि प्रतिदिशम् (यथार्थेऽव्ययीभावः) । कलशचाऽसी
रवश्च कलभैरवः (विशेषणसमासः) । वने वने अनुवनम् (अव्ययीभावः) ।
चमरीणां चयः चमरीचयः (ष० त०) । कनकरत्नानां भुवः (ष० त०),
साम्—कनकरत्नभुवाम् ।

व्याकरणम्—प्रतिदिशम्—‘अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः’ (५।४।१०७)
समासान्तोऽच्प्रत्ययः । क्रियते—ङुकृन् करणे + कर्मणि लट्—त—यकागमः ।
कुरति—स्फुर् सञ्चलने + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर (इच्छानुसार विहार करने से)
सुखित, हाथी के तीस वर्ष के बच्चे प्रत्येक दिशा में अर्थात् चारों ओर अस्पष्ट
मृग एवं भीषण शब्द कर रहे हैं, तथा प्रत्येक वन में चमरी मृगों का समूह
क्रीड रहा है (या उछल-कूद कर रहा है) और सुवर्णमयी एवं रत्नमयी
सुगंधियों की किरणें प्रकाशित हो रही हैं ॥ ६० ॥

अन्यच्च कीदृश इत्याह—

त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिरस्मिन्नसी मृदितपक्ष्मलरत्नकाङ्क्षः ।
कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः ॥ ६१ ॥
अन्वयः—अस्मिन् त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः मृदितपक्ष्मलरत्नकाङ्क्षः,
कस्तूरिकामृगविमर्दविषयेषु अधिकां शक्तिम् एति ।

बालबोधिनी—अस्मिन् = इह पर्वते । त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः =
वंशच्छिद्रव्यापनप्राप्तगानसुखः । क्वचिद् ‘लब्धगीतिः’ इत्यस्य स्थाने—‘रक्त-
गीतिः’ इति पाठान्तरम् । तत्र—रक्ता = मधुरा, इत्यर्थः । उभयत्रापि
विशेषणमिदं समानम् । मृदितपक्ष्मलरत्नकाङ्क्षः = सम्मृष्टलोमशकम्बल-
मृगशरीरः । अन्यत्र—मृदितपक्ष्मलरत्नकाङ्क्षः = सम्मृष्टलोमशकम्बल-
शरीरः अथवा—सम्मृष्टरागवश्याशरीरः । कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिः =
कस्तूरिकायोनिहरिणसङ्घर्षशोभनगन्धः । असी = एवंभूतः । वायुः = पवनः ।
रागीव = कामीव । विषयेषु = प्रदेशेषु; अन्यत्र—रूपादिविषयेषु । अधिकां =
समधिकाम् । सक्तिम् = व्यासक्तिम्; सम्बन्धम् । एति = गच्छति, प्राप्नोती-
त्यर्थः । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

कोशः—‘वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणवृज्याः’ इत्यमरः । ‘रत्नक-
कम्बलमृगे कम्बले परिकीर्तितः’ इति वैजयन्ती । ‘विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे
जनपदेऽपि च’ इति विश्वः ।

समासः—त्वचि सारो येषां ते—त्वक्सारः (व० व्री०) । तेषां रन्ध्राणि (ष० त०) तेषां परिपूरणम् (ष० त०) तेन लब्धाः गीतिः येन स (व० व्री०) त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः । मृदितानि पक्ष्मलानि रत्नकानाम् अङ्गानि येन सः (व० व्री०) मृदितपक्ष्मलरत्नकाङ्गः । कस्तूरिकामृगाणां विमर्दः (ष० त०) तेन सुगन्धिः (वृ० त०) कस्तूरिकाविमर्दसुगन्धिः ।

व्याकरणम्—एति—इण् गतौ + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर बाँस के छिद्रों को पूर्ण कर देने से गान सुन्न को प्राप्त, रोमयुक्त कम्बल (पक्षा० - कम्बलों) के अङ्गों का मर्दन करने वाला तथा कस्तूरी मृग के संसर्ग से सौरभ युक्त यह वायु रागी के समान (शब्द-स्पर्श-गन्धादि) विषयों में अधिक आसक्ति को प्राप्त कर रहा है ।

टिप्पणी—यहाँ रागी के पक्ष में—त्वक्सार अर्थात् बाँस के बने हुए वेणु (बाँसुरी) आदि वाद्यों के ध्वनि से श्रवणेन्द्रिय के विषय शब्द की रत्नक-कम्बल से स्पर्शेन्द्रिय के विषय स्पर्श की, और कस्तूरी मृग से घ्राणेन्द्रिय के विषय गन्ध की प्राप्ति व्यक्त होती है ॥ ६१ ॥

अन्यच्च कीदृश इत्याह—

प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।

दोषामन्यं विदधति सुरतक्रीडायासश्रमशमपटवः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—इह यूनां प्रीत्यै व्यवहिततपनाः (अत एव—) सुरतक्रीडायास-श्रमशमपटवः जलदाः प्रौढध्वान्तं दिनं दोषामन्यं विदधति ।

बालबोधिनी—इह = अस्मिन् पर्वते । यूनां = तरुणानाम् । प्रीत्यै = प्रमोदाय । व्यवहिततपनाः = तिरोहितार्काः । क्वचिद् 'व्यवहिततपना' इत्यस्य स्थाने 'व्यवहिततपनम्' इति पाठान्तरम् । तत्र—व्यवहिततपनमिति 'दिनम्' इत्यस्य विशेषणम्, आच्छादितरविमिति चार्थः । अत एव—सुरत-क्रीडायासश्रमशमपटवः = निधुवनकेलिव्यायामखेदवारणसमर्थाः । जलदाः = मेघाः । प्रौढध्वान्तं = गाढान्धकारम्, बहुलान्धकारयुक्तम् । दिनं = दिवसम् । दोषामन्यं = रात्रिमानिनम् । विदधति = कुर्वन्ति । मेघावरणमहिम्ना दिवसा स्वयमप्यात्मानं रात्रि मन्यते किमुतान्य इत्यर्थः । इह यूनां दोषावद् दिवाऽपि विलम्बं विहाराः सम्भवन्तीति भावः । भ्रमरविलसितं वृत्तम् । 'स्मीन्लौ ग स्याद् भ्रमरविलसितम्' इति लक्षणात् ।

कोशः—‘श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः’ इति (दशरूपके ४।१२) । ‘मानुर्हंसः
सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः’ इत्यमरः । ‘दोषा च नक्तं च रजनावपि’
इत्यमरः । ‘घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवस-वासरी’ इत्यमरः । ‘अन्धका-
रोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः’ इत्यमरः ।

समासः—युवतयश्च युवानश्च, तेषां-यूनाम् । व्यवहितः तपनः यैस्ते—
व्यवहिततपनाः (व० ब्री०) । सुरतानि एव क्रीडाः (रूपकसमासः) तामिः
यः आयासः (वृ० त०) तेन यः श्रमः (वृ० त०) तस्य शमः (ष० त०)
तत्र पटवः (स० त०) ते—सुरतक्रीडायासश्रमशमपटवः । प्रौढं ध्वान्तं
यस्मिन् तत्—प्रौढध्वान्तम् (व० ब्री०) । दोषा आत्मानं मन्यते इति दोषा-
मन्यम् (उपपदसमासः) ।

व्याकरणम्—दोषामन्यम्—दोषा + मन ज्ञाने + खश् ‘आत्ममाने खश्च’
(३।२।८३) इति । विदधति—वि + डुधाब् धारण-पोषणयोः + लट्-फि ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर युवक लोगों की प्रसन्नता के लिए,
सूर्य को ढकनेवाले तथा रतिक्रीडा में उत्पन्न थकावट को दूर करने में समर्थ
वादल, घने अन्धकार वाले दिन को, अपने को रात्रि मानने वाला बना रहे हैं,
अर्थात्—दिन में भी वादल सूर्य को ढककर इतना अँधेरा कर देते हैं कि दिन
अपने को रात्रि मानने लगता है । दिन रात्रि के समान अन्धकार से युक्त हो
जाता है ॥ ६२ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

भग्नो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः सदानतो येन विषाणिनाऽगः ।

तीव्राणि तेनोज्ज्वलि कोऽपितोऽसौ सदानतोयेन विषाणि नागः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—इह अस्य निवासः सदा पुष्पैः आनतः अयम् अगः सदानतोयेन
येन विषाणिना भग्नः तेन कोपितः असौ नागः तीव्राणि विषाणि उज्ज्वलि ।

बालबोधिनी—इह = अस्मिन्नद्वी । अस्य = एतस्य नागस्य । निवासः =
आश्रयः । सदा = सर्वदा । पुष्पैः = कुसुमैः । आनतः = नम्रः । अयम् =
पुरो दृश्यमानः । अगः = वृक्षः । सदानतोयेन = समदजलेन; मत्तेनेत्यर्थः ।
येन विषाणिना = येन दन्तिना । भग्नः = उन्मूलितः । तेन = तेन विषाणिना ।
कोपितः = कोपं प्रापितः । असौ = पूर्वोक्तः । नागः = सर्पः । तीव्राणि =

दुःसहानि । विषाणि = गरलानि; क्ष्वेडान् । उज्झति = उद्धमति । परप्रतिका-
राक्षमस्य क्रोधः स्वाश्रयमेव व्याहन्तीति भावः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रजयोर्मिश्रणादु-
पजातिः छन्दः ।

कोशः—‘नागं नपुंसके रङ्गे सीसके कारणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्गकूरा-
चारिषु तोयदे’ इति मेदिनी । ‘शैलवृक्षौ नगावगी’ इत्यमरः ।

समासः—दानतोयेन सह वर्तते इति सदानतोयः (व० व्री०) तेन सदा-
नतोयेन ।

व्याकरणम्—उज्झति—उज्झ उत्सर्गे + लट्-तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर, इस सर्प के स्थान; (तथा) पुष्पों
(के भार) से झुके हुए इस वृक्ष को जिस मदोन्मत्त हाथी ने तोड़ डाला, उस
हाथी से क्रोधित किया हुआ वह सर्प तीव्र विषों को उगल रहा है ।

टिप्पणी—इसका तात्पर्य यह है कि शत्रु से बदला लेने में असमर्थ व्यक्ति
अपने ही आश्रय को ही—हानि पहुँचाता है ॥ ६३ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

प्रालेयशीतमचलेश्वरमीश्वरोऽपि सान्द्रेभचर्मवसनावरणोऽधिशेते ।

सर्वतुंनिवृत्तिकरे निवसन्नपैति न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥ ६४ ॥

अन्वयः—ईश्वरः अपि सान्द्रेभचर्मवसनावरणः सन् प्रालेयम् अचलेश्वरम्
अधिशेते । सर्वतुंनिवृत्तिकरे इह निवसन् अकिञ्चनः अपि किञ्चिद् अपि द्वन्द्व-
दुःखं न उपैति ।

बालबोधिनी—ईश्वरोऽपि = शिवोऽपि । किमुतान्यः । सान्द्रेभचर्मवसना-
वरणः = धनगजकृत्तिपरिधानः सन् । न त्वनावरणो नापि शिथिलावरण इति-
भावः । प्रालेयशीतं = हिमशीतलम् । अचलेश्वरं = हिमालयम् । अधिशेते =
तस्मिन् स्वपतीत्यर्थः । सर्वतुंनिवृत्तिकरे = सदा सुखकरे, सर्वदायिनि । इह =
अस्मिन् रैवतके । निवसन् = वसन् । अकिञ्चनोऽपि = दरिद्रोऽपि । किञ्चि-
दपि = स्वल्पमपि । द्वन्द्वदुःखं = शीतोष्णकष्टम् । न उपैति = न प्राप्नोति ।
सदा सन्निहितानामृतनान्योऽप्यदोषनिवारकत्वादिति भावः । अत्रोपमानाद्
हिमाचलादुपमेयस्याधिक्यवर्णनाद् व्यतिरेकालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

कोशः—‘अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् । प्रालेयं मिहिका
व’ इत्यमरः । ‘द्वन्द्वं युग्महिमोष्णादिमिथुनं कलहो रहः’ इति वैयाज्यन्ती ।

समासः—प्रलयाद् आगतं प्रालेयम्—तेन शीतम्—प्रालेयशीतम् (तृ० त०) ।
अचलानाम् ईश्वरस्तम्—अचलेश्वरम् (ष० त०) । सान्द्रं च तद् इभचर्म—
सान्द्रेभचर्म (क० धा०) तदेव वसनम् (रूपकसमासः) तदेवावरणं यस्य सः
(व० व्री०), सान्द्रेभचर्मवसनावरणः । निवृत्तिं करोतीति निवृत्तिकरः
(उपपदसमासः) । सर्वे च ते ऋतवः सर्वर्तवः (क० धा०) तैः निवृत्तिकरः
(तृ० त०) तस्मिन्—सर्वर्तुनिवृत्तिकरे । नास्ति किञ्चन अस्य—अकिञ्चनः
(निपातनात्तत्पुरुष-समासः) ।

व्याकरणम्—प्रालेयम्—प्रलयशब्दात् ‘तत् आगतः’ (४।३।७३) इत्यणि
कृते, ‘केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः’ (७।३।२) इति यशब्दस्येयादेशः ।
अचलेश्वरम्—अचलेश्वर + अम् ‘अधिशीङ्स्थासां कर्म’ (१।४।४६) इत्या-
धारस्य कर्मत्वम् । अधिशेते—अधि + शीङ् स्वप्ने + लट्-त । उपैति—उप +
इण् गतौ + लट्-तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—शिवजी (पक्षा० ऐश्वर्यवान्) भी मोटे गजचर्मरूपी
वसन को ओढ़े हुए, बर्फ से शीतल कैलाश पर सोते हैं अर्थात् ऐश्वर्य सम्पन्न
एवं समर्थ शिवजी भी ठंडक के भय से उसके निवारण के लिए मोटे गज चर्म
को पहनते तथा ओढ़ते हैं । किन्तु सब ऋतुओं में सुख देने वाले इस रैवतक
गर्वत पर निवास करता हुआ दरिद्र भी जरा सा भी शीतोष्ण रूप दुःख को
प्राप्त नहीं करता है ॥ ६४ ॥

अन्यच्च कथंभूत इत्याह—

नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः,

स्फटिककटकभूभिर्नाटयत्येष शैलः ।

अहिपरिकरभाजो भास्मनैरङ्गरागै-

रधिगतधवलिम्नः शूलपाणेरभिस्थाम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—एषः शैलः नवनगवनलेखाश्याममध्याभिः आभिः स्फटिककटक-
भूभिः अहिपरिकरभाजः भास्मनैः अङ्गरागैः अधिगतधवलिम्नः शूलपाणेः अभि-
स्थायो नाटयति ।

बालबोधिनी—एषः=अयम् । शैलः=पर्वतः । नवनगवनलेखाश्याममध्याभिः= अभिनववृक्षवनश्रेणिनीलान्तराभिः । आभिः=अग्रे दृश्यमानाभिः । स्फटिककटकभूमिः= असितमणिनितम्बभूमिभिः । अहिपरिकरभाजः=वासुकिपर्यस्तिकाधारिणः । भास्मनैः= भस्ममयैः । अङ्गरागैः= समालम्भनैः, अनुलेपनैः । अधिगतधवलिम्नः= प्राप्तधावत्यस्य । शूलपाणैः=शूलिनः । अभिख्यां= शोभाम् । नाटयति= अभिनयति; अनुकरोति । निदर्शनालङ्कारः । मालिनी-वृत्तम् ।

कोशः—‘भवेत्परिकरो घ्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढे गान्त्रिकावन्ने विवेकारम्भयोरपि’ इति विश्वः । ‘शैलवृक्षौ नगावगी’ इत्यमरः । ‘अभिख्या नामशोभयोः’ इत्यमरः ।

समासः—नगानां वनम् नगवनम् (ष० त०), तस्य लेखा (ष० त०) नवा चाऽसौ नगवनलेखा च (क० धा०) नवनगवनलेखा, तथा श्यामो मध्यो यासां (व० व्री०) ताभिः—नवनगवनलेखाश्याममध्याभिः । अहिरेव परिकरः अहिपरिकरः (रूपक-समासः) तं भजतीति—अहिपरिकरभाक् (उपपदसमासः) तस्य—अहिपरिकरभाजः । भस्मनो विकाराः भास्मनाः तैः भास्मनैः । अङ्गस्य रागः अङ्गरागः (ष० त०) तैः अङ्गरागैः । अधिगतः धवलिमा येन तस्य अधिगतधवलिम्नः (व० व्री०) । शूलं पाणी यस्य स तस्य शूलपाणैः (व० व्री०) ।

व्याकरणम्—परिकरभाजः—परिकर + भज + ण्वि + डस् ‘भजो ण्वि’ (३।२।६२) इति । अभिख्याम्—अभि + ख्या + अङ् + अम्—‘आतश्चोपसर्ग’ (३।३।१०६) । नाटयति—नट अवस्यन्दने (नाट्ये) + णिच् + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—यह रेवतक पर्वत नवीन वृक्षों के वनों की पङ्क्तियों से श्याम वर्ण (अन्धकारयुक्त) मध्यभाग (तट-प्रदेश) वाली इन स्फटिकमयी (श्वेत संगमरमर पत्थर की बनी हुई) तट प्रदेश की भूमियों से, वासुकी स्त्री परिकर को धारण करने वाले, तथा भस्म के अनुलेपनों (अङ्गरागों) से शुभ्र वर्ण को प्राप्त हुए, शूलपाणि भगवान् शङ्कर की शोभा का अनुकरण कर रहा है ॥ ६५ ॥

पुनः कीदृश इत्याह—

दधद्भिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बू नदै—

विनोदितविनवलमाः कृतकः जाम्बूनदैः ।

निषेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरं

हरन्ति रतये रहः प्रियतमाङ्गकादम्बरम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—अत्र माधवाः विकचवारिजाम्बू तटौ अभितः दधद्भिः नदैः विनोदितदिनक्लमाः च जाम्बूनदैः कृतरुचः (सन्तः) सरसं कादम्बरं मधु निषेव्य रतये रहः प्रियतमाङ्गात् अम्बरं हरन्ति ।

बालबोधिनी—अत्र = अस्मिन् रैवतके । माधवाः = यादवाः । विकच-
वारिजाम्बू = प्रफुल्लपद्मजलौ । तटौ = पुलिने । अभितः = उभयतः । दधद्भिः =
धारयद्भिः । नदैः = जलप्रवाहैः । 'प्राक् स्रोतसो नद्यः, प्रत्यक् स्रोतसो नदाः
नर्मदां विनेत्याहुः ।' विनोदितदिनक्लमाः = अपनीतदिवसपरिश्रमाः; विहाराप-
नीताल्लिक्सन्तापा इत्यर्थः । च = किं च । जाम्बूनदैः = सुवर्णाभरणैः, कनक-
भूषणैः । कृतरुचः = जनितशोभाः सन्तः । सरसं = रसवत्; स्वादवत् । कादम्ब-
रम् = ऐक्षवम् । 'पनसं द्राक्षामाधूकं रवार्जूरं तालमैक्षवम्' इति स्मरणात् ।
मधु = मद्यम् । अत्र मधुकादम्बरशब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वान्न पौनरुक्त्यम् ।
निषेव्य = पीत्वा । रतये = सुरतार्थम् । रहः = एकान्ते । प्रियतमाङ्गकात् =
प्रेयसीगान्नात् । अम्बरं = वस्त्रम् । हरन्ति = आक्षिपन्ति । माधवाश्चेह
मधुपानरतोत्सवैर्विस्त्रब्धं विहरन्तीति भावः । यमकालङ्कारः । पृथ्वी वृत्तम् ।
'जसी जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात् ।

कोशः—'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रव्य-
रागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदास्वादयोः पुमान्' इति मेदिनी । 'रसो गन्धे रसे
स्वादे' इति च विश्वः । 'कादम्बरः कलहंसेक्ष्वोः' इति विश्वः ।

समासः—विकचानि वारिजानि येषु (व० व्री०) तानि च तानि अम्बूनि
(क० धा०), विकचवारिजाम्बूनि ययोस्तौ (व० व्री०) विकचवारिजाम्बू ।
दिनस्य क्लमः दिनक्लमः (ष० त०), विनोदितो दिनक्लमो येषां ते—विनो-
दितदिनक्लमाः (व० व्री०) । जाम्बूनदस्य विकाराः जाम्बूनदाः, तैः जाम्बूनदैः ।
कादम्बरं राति (लाति = प्रकृतित्वेनादत्ते) इति कादम्बरम् ।

व्याकरणम्—कादम्बरम्—कादम्बर + रा दाने + कः 'आतोऽनुपसर्गे कः'
(३।२।३) इति । हरन्ति—हृष् हरणे, लट्—भि ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर, खिले हुए कमलों से युक्त जलवाले तटों को दोनों तरफ से धारण करने वाले नदों के द्वारा जिनकी थकान को दूर कर दिया गया है, तथा सुवर्ण के भूषणों से अलङ्कृत लोग, स्वादिष्ट गन्ने के रस से बनी हुई शराव को पीकर सम्भोग के लिए एकान्त में (अपनी) प्रिय-तमाओं के वस्त्रों को हटाया करते हैं ॥ ६६ ॥

अपरं कीदृश इत्याह—

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि

ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः ।

व्रीडमसंमुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः

काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—इह रविः दर्पणनिर्मलासु पुरः रौप्यभित्तिषु पतिते घनतिमिरमुषि ज्योतिषि, काञ्चनकन्दरासु मुहुः प्रतिफलति सति रमणैः अपहृतवसनाः तरुणीः असंमुखः अपि व्रीडं नयति ।

बालबोधिनी—इह = अस्मिन्नद्वौ । रविः = सूर्यः । दर्पणनिर्मलासु = आदर्शवत्स्वच्छासु । पुरः अप्रेक्ष्यतासु । रौप्यभित्तिषु = रजतकुड्येषु । पतिते = सङ्क्रान्ते । घनतिमिरमुषि = सान्द्रान्धकारनाशिनि । ज्योतिषि = स्वतेजसि । काञ्चनकन्दरासु = सुवर्णदरीसु । मुहुः = वारं वारम्; पुनः पुनः । प्रतिफलति = सम्मुखं प्रति सति । रमणैः = प्रियैः । अपहृतवसनाः = अपनीत-वस्त्राः । तरुणीः = अङ्गनाः, युवतीः । असंमुखोऽपि = कन्दरानभिमुखोऽपि । व्रीडं = व्रपाम् । नयति = प्रापयति । अत्र काञ्चनकन्दराणामसंमुखसूर्यज्योतिः व्रीडं = व्रपाम् । नयति = प्रापयति । अत्र काञ्चनकन्दराणामसंमुखसूर्यज्योतिः प्रतिफलाऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः । वंशपत्रपतितं वृत्तम् । 'दिङ्मुनि वंशपत्रपतित भर नभलगैः' इति लक्षणात् ।

कोशः—'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा' इत्यमरः । 'घने निरन्तरं सान्द्रम्' इत्यमरः । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः ।

समासः—दर्पण इव निर्मलाः तासु—दर्पणनिर्मलासु (उपमित-समासः) । रौप्यस्य भित्तयः रौप्यभित्तयः, तासु—रौप्यभित्तिषु (ष० त०) । घनं च तति-मिरं घनतिमिरम् (क० घा०), तन्मुष्णाति इति घनतिमिरमुद्, तस्मिन्-घन-तिमिरमुषि (उपपदसमासः) । काञ्चनस्य कन्दराः काञ्चनकन्दराः, तासु—

काञ्चनकन्दरासु (ष० त०) अपहृतानि वसनानि यासां ताः अपहृतवसनाः
(व० व्री०) । न सम्मुखः असम्मुखः (नञ् त० पु०) ।

व्याकरणम्—घनतिमिरमुषि—घनतिमिर + मुष् + क्विप् । नयति—
णीञ् प्रापणे + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—इस रैवतक पर्वत पर सूर्य दर्पण के समान स्वच्छ,
सामने की रजतमयी दीवारों पर गिरी हुई, गाढान्धकार को दूर करने वाले
(अपने) प्रकाश की सुवर्णमयी गुफाओं में बार-बार प्रतिफलित होते रहने पर
(अपने) प्रियतमों के द्वारा हटाये गये वस्त्रों वाली स्त्रियों को सामने नहीं
रहता हुआ भी लज्जित कर देता है ॥ ६७ ॥

अन्यच्च कथंभूत इत्याह—

अनुकृतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतोऽसौ

त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिः ।

द्रुतमरुदुपपन्नैः सहेलं

हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ॥ ६८ ॥

इति माघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्यङ्के रैवतकवर्णनं

नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अन्वयः—असौ उच्चैः अद्रिः त्वयि अभ्यागते (सति) अनुकृतशिखरौघ-
श्रीभिः द्रुतमरुदुपपन्नैः (अत एव) सहेलम् उन्नमद्भिः हलधरपरिधानश्यामलैः
अम्बुवाहैः सरभसम् अभ्युत्तिष्ठति इव ।

बालबोधिनी—असौ = सः । उच्चैः = उन्नतः । अद्रिः = रैवतकपर्वतः ।
त्वयि = श्रीकृष्णे । अभ्यागते = सम्मुखमागते सति । अनुकृतशिखरौघश्रीभिः =
विडम्बितशृङ्गसमूहशोभैः । शिखरौघभ्रमकारिभिरित्यर्थः । अतएव श्रीरिव
श्रीरिति निदर्शनया भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । द्रुतमरुदुपपन्नैः = तीव्रमारुत-
प्रेरितैः । अतएव—सहेलं = सलीलम् । उन्नमद्भिः = उत्पतद्भिः । हलधरपरिधान-
श्यामलैः = बलभद्राम्बरवच्छायमैः । अम्बुवाहैः = मेघैः । सरभसं = सौत्सुक्यम् ।
अभ्युत्तिष्ठतीव = अभ्युत्थानं करोतीव । अत्र करोतीवेति क्रियानिमित्ता क्रिया—
स्वरूपोत्प्रेक्षा, विशिष्टांम्बुवाहोन्नमनक्रियया प्रत्युत्थानक्रियोत्प्रेक्षणात् । सा-
चोक्तनिदर्शनानुप्राणिता इति सङ्करः । वृत्यनुप्रासश्च । मालिनीवृत्तम् ।

कोशः—‘समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः’ इत्यमरः ।

समासः—शिखराणाम् ओघाः शिखरौघाः (ष० त०), अनुकृता शिखरो-
घाणां श्रीः यैस्तैः—अनुकृतशिखरौघश्रीभिः (व० ब्री०) । द्रुतश्च असी-
मरुत्—द्रुतमरुत् (क० घा०) तेन उपपन्नाः तै०—द्रुतमरुदुपपन्नैः (तृ० त०) ।
हलं धरतीति हलधरः (उपपदसमासः) तस्य परिधानानि (ष० त०) तानि
इव श्यामलाः (उपमितसमासः) तैः—हलधरपरिधानश्यामलैः । अम्बूनि
बहन्तीति अम्बुवाहाः तैः अम्बुवाहैः (उपपदसमासः) ।

व्याकरणम्—अभ्युत्तिष्ठति—अभि + उत् + स्था + लट्—तिप् ।

हिन्दी अनुवाद—बह (सामने दिखाई देने वाला) ऊँचा रैवतक पर्वत
आपके आने पर शिखरों की शोभा का अनुकरण करने वाले, तीव्र वायु से
प्रेरित (अत एव) अनायास ऊपर को उठते हुए, बलरामजी के वस्त्रों के
समान श्याम वर्ण मेघों से वेगपूर्वक अभ्युत्थान कर रहा है ।

टिप्पणी—ऊँचे रैवतक पर्वत पर वायु द्वारा ऊपर उठते हुए मेघ, इस
प्रकार प्रतीत हो रहे हैं, मानो रैवतक पर्वत के शिखर ही ऊपर उठ रहे हों ।
इससे कवि कल्पना कर रहा है कि मानो रैवतक पर्वत ही श्रीकृष्ण का स्वागत
करने के लिए अभ्युत्थान कर रहा है ॥ ६८ ॥

इति निखिलशास्त्र-निष्णातानां पण्डितराज-श्रीरामलोटन-अवस्थि-
महोदयानां शिष्येण, श्रौत-स्मार्त-कर्मानुष्ठान-निष्ठानां स्वधर्म-
धुरन्धराणां श्रीबादूरामशर्मणां पुत्रेण, श्रीबादामीदेवीगर्भ-
सम्भवेन, बुलन्दशहर-मण्डलान्तर्गत-खैरपुरग्राम-
निवासिना, मैनपुरीमण्डलान्तर्गत-शिरसा-
गञ्जस्थायंगुरुकुल-महाविद्यालय-साहित्य-
प्रधानाध्यापकेन श्रीरामजीलाल-
शर्मणा विरचितायां शिशुपाल-
वध-महाकाव्यस्य बाल-
बोधिन्यां चतुर्थः सर्गः ।

श्लोकानुक्रमणिका

(चतुर्थः सर्गः)

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अ		क	
खिद्यतासन्न	१२	कुशेशयैरत्र	३३
नतिचिरो	४१	कृत्वा पुंवत्पात	२३
मुकुतशिखरीष	६८	क्रान्तं रुचा	३
न्योन्यव्यति	५३	क्वचिज्जलापाय	५
मशङ्कमङ्क	४७	ग	
ममतिजरठाः	२९	गुर्वीरजस्रं दृषदः	२
आ		छ	
गच्छादितायत	१९	छायां निजस्त्री	६
गच्छाद्य पुष्प	५२	त	
गसादितस्य	३४	त्वक्साररन्ध्र	६१
इ		द	
वस्ततोऽस्मिन्	२७	दधति च विक	५०
मुहुर्मुहुरितैः	६०	दधद्भिरभित	६६
उ		दन्तोज्ज्वलासु	४०
व्यचारणज्ञोऽथ	१८	दर्पणनिर्मलासु	६७
वृचैर्मंहारजत	२८	दृष्टोऽपि शैलः	१७
विक्षेपमुच्छ्रित	२५	ध	
वदति	२०	धूमाकारं दध	३०
ए		न	
एकत्र स्फटिक	२६	नवनगवन	६५
एतस्मिन्नधिक	५९	निःश्वासधूमं	१
		प	
		पाश्चात्यभाग	२२

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
प्राग्भागतः	४६	या न ययी	४१
प्रालेयशीत	६४	या विभति	५७
प्रोत्यै यूनां	६२	र	
फ		राजीवराजीव	९
फलद्विरुष्णांशु	१६	रचिरचित्रतनु	३२
ब		व	
बिम्बोष्ठं	३८	वनस्पतिस्कन्ध	३५
भ		वर्जयन्त्या जनैः	४२
भग्नो निवासो	६३	वहति यः परितः	२१
भिन्नेषु रत्न	४६	विद्वद्भिरागम	३७
स		विभिन्नवर्णा	१४
मधुकरबिटपा	४८	विलम्बिनीलोत्प	८
मरकतमय	५६	विहगाः कदम्ब	३६
मुक्तं मुक्तागौर	४४	व्योमस्पृशः	३१
मुदेमुरारेरम रैः	१०	स	
मैत्र्यादिचित्त	५५	संकीर्णंकीचक	४३
य		समीरशिशिरः	५४
यतः पराध्वानि	११	सवधूकाः सुखि	५१
यत्राधिरूढेन	१३	सहस्रसंख्यैः	४
यत्रोज्झिताभि	१५	सायं शशाङ्क	५८
यदेतदस्यानु	३९	स्कन्धाधिरूढो	७
		स्थगयन्त्यमूः	२४

कतिपय साहित्योपयोगी प्रकाशन

काव्यप्रकाशः

‘शशिकला’ हिन्दी व्याख्या सहित

व्याख्याकार—डॉ० सत्यव्रत सिंह

संस्कृत—हिन्दी—अंग्रेजी में समानरूप से इस ग्रन्थ की व्यापकता को देखते तदनुकूल ही इसकी व्याख्या की गई है। व्याख्या के साथ-साथ टिप्पणी (नोट्स) में वे सभी विषय दिये गये हैं जो वामनी, काव्यादर्श, ध्वन्यालोक-लोचन आदि में बिखरे पड़े हैं। परिष्कृत शोधपूर्ण पञ्चम संस्करण। सम्पूर्ण २५-००

ध्वन्यालोक-लोचनम्

‘प्रकाश’ हिन्दी व्याख्या सहित

व्याख्याकार—आचार्य जगन्नाथपाठक

इस ग्रन्थ में ‘ध्वन्यालोक’ तथा उसकी संस्कृत टीका ‘लोचन’ का इतना सुन्दर अनुवाद दिया गया है कि छात्रों को ग्रन्थ लगाने में तनिक भी आयास नहीं होगा। गूढ़ ग्रन्थ और अस्पष्टता के निवारण के लिये सुविशद टिप्पणी के रूप में व्याख्यात्मक विवेचन देकर ग्रन्थाशय को सुस्पष्ट कर दिया गया है। सभी विषयों के विचार से परिपूर्ण विशद भूमिका भी ग्रन्थ-गौरव के अनुकूल गस्तुत की गई है। मूल लोचन में संशोधन भी किया गया है। अपनी कोटि का यह सर्वप्रथम उपयोगी संस्करण है। प्रथम उद्योत १०-००, सम्पूर्ण ग्रन्थ ३५-००

साहित्यदर्पणः

‘शशिकला’ हिन्दी व्याख्या सहित

व्याख्याकार—डॉ० सत्यव्रत सिंह

इसकी विमर्शाख्य विशद व्याख्या द्वारा विषय की दुरूह ग्रन्थियों का वस्तुतः सम्यक् समुन्मोचन बन पड़ा है। इसमें कहीं भी मूल की उपेक्षा हुई प्रतीत नहीं होती। आरम्भ में एक सौ पृष्ठों की विस्तृत भूमिका है जिसमें कुछ अलङ्कारों और वैज्ञानिक शोध सम्बन्धी दृष्टिकोण, स्वरूप तथा परस्पर वैषम्य संकेतित हैं। अभिनव संस्करण। सम्पूर्ण ३५-००

१-६ परिच्छेद २२-५०, ७-१० परिच्छेद १२-५०

